

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Sadržaj

Riječ unaprijed	7
Snježana Banović Bela i Miroslav Krleža u NDH – vedri repertoar kao cijena za život	9
Goran Miloradović Tri groba jednog pesnika. Smrt Ivana Gorana Kovačića: činjenice, interpretacije, mit.	25
Albert Bing Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat.	43
Tatjana Rosić Ilić <i>Dnevnik 1942–1951</i> Aleksandra Tišme: Pandorina kutija i demoni odluke.	57
Stjepan Matković Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi 1939.–1947.	71
Michael Wedekind Znanost i politika. Restrukturiranje Slovenije, 1939.–1945..	83
Drago Roksandić Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.–27. lipnja 1944.): iskustvo i apropijacije	97
Michael Antolović Evropska ili nemačka katastrofa? – Friedrich Meinecke i Drugi svetski rat	119
Marija Mitrović Partizanstvo, Revolucija, Partija	135
Daniel Barić Pisati danas u Francuskoj o intelektualcima za vrijeme Drugog svjetskog rata: izazovi historiografije i fikcije	145
Pieter Plas Etnologija i etnografija u Hrvatskoj 1939.–1947.: prema kritičkom vrednovanju djelatnosti i diskursa	157
Petar Macut Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice	167
Stipe Kljajić “Nikada više Jugoslavija!”: jugoslavenstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca	183
Renata Jambrešić Kirin Intelektualke nakon revolucije: od partijske do zatvorske ćelije	199

Stanislava Barać	
Pacifistički i antifašistički diskurs u listu <i>Žena danas</i> (1936–1941)	217
Ljiljana Vuletić	
Ksenija Atanasijević: filozofkinja i rat.	233
Martina Bitunjac	
“Velike su naše dužnosti prema narodu”: intelektualke u <i>Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta</i>	243
Ivana Cvijović Javorina	
Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice	255
Bojan Đorđević	
Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do rezignacije	267
Dragomir Bondžić	
Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat	275
Aleksej Timofejev	
Društveni život ruskih emigranata u okupiranoj Srbiji	285
Veljko Stanić	
“Unutrašnji autsajder”: Milan Ćurčin, <i>Nova Evropa</i> i Drugi svetski rat 1939–1941..	299
Ivica Matičević	
O ideologiji i književnosti u esejima Milivoja Magdića u <i>Spremnosti</i>	309
Prilozi	319
Imensko kazalo	337
Autori članaka	349
Popis recenzenata	351

Riječ unaprijed

Šesti svezak Biblioteke “Desničini susreti” zbornik je znanstvenih radova koji su inicijalno bili realizirani u obliku priopćenja na “Desničini susretima 2011.”, posvećenima raspravi na temu *Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine*. Susreti su održani u Hrvatskom društvu pisaca u Zagrebu, u petak i subotu, 16. i 17. rujna te u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, u nedjelju, 18. rujna 2011. Bili su to šesti “Desničini susreti”, realizirani u suradnji Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatskog društva pisaca u Zagrebu, Srpskog kulturnog društva “Prosvjeta” u Zagrebu te Društva za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića iz Zagreba. U Pripremnom odboru su bili asistent Branimir Janković, prof. dr. sc. Zvonko Kovač, prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić. Supredsjedatelji su bili Zvonko Kovač i Drago Roksandić, a tajnik Pripremnog odbora Branimir Janković.¹

U pozivnom pismu Pripremnog odbora istaknuto je da će ovi “Desničini susreti”, nastavljajući kritički propitivati fenomene suvremene kulture i povijesti, a s težištem na komparativističkim pristupima, raspravljati o temi *Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine*, polazeći sa stajališta da je “kratko” Dvadeseto stoljeće (1914.–1917./1918.–1989.) mnogima i “Doba ekstrema” te ništa manje i “Doba netrpeljivih”, ali, što nije manje važno, “Doba promjena”, jedva usporedivih s bilo kojom drugom epohom u pisanoj povijesti. Napose je razdoblje Drugoga svjetskog rata (1939.–1947.) komprimiralo u biti svu temeljnu civilizacijsku problematiku 20. stoljeća. Njegova zastrašujuća ljudska cijena, nedoumice s kojima je započet te nedoumice s kojima je završen – eksplozijama atomske bombe i sa “željeznom zavjesom” u Europi – bitno su obilježeni scijentizacijom i intelektualizacijom “totalnog rata” unutar i preko granica sučeljenih svjetonazorskih pretpostavki. Intelektualci su u tome ratu, u nepreglednom mnoštvu slučajeva, kako zagovornici, tako i protivnici rata, a nadasve – akteri i žrtve, ljudi koji se očituju i ljudi koji šute..., a svi skupa, kao i svi drugi ljudi, svjedoci kraja jednoga eurocentričnog svijeta. Pritom je istaknuto: “Uvažavajući različite mogućnosti istraživačkih kritičkih pristupa, ovogodišnji ‘Desničini susreti’ fokusirat će se na teme i problemske komplekse u hrvatskom i širem južnoslavenskom, odnosno, regionalnim kontekstima, koji su dosada manje bili predmetom istraživačkih interesa ili pak stjecajem različitih okolnosti prije i poslije 1990. godine uopće nisu raspravljani.”

Odziv je bio iznad očekivanja, a još je važnije bilo da su sva priopćenja bila temeljena na novim istraživanjima te nerijetko i na novim pristupima. Time je bio otvoren uistinu velik dijaloški prostor. Vjerojatno će svima koji su sudjelovali u radu ovih “Desničinih susreta” ostati u pamćenju koliko se otvoreno i egzaktno raspravljalo o temama koje se u nas nerijetko “zaobilazi” i koliko se među sudionicama/sudionicima uspjelo stvoriti međusobnog povjerenja. U takvoj atmosferi čuo se prijedlog, koji je prvi izrekao dr. sc. Ivica Matičević, da se što je moguće više digne razina Zbornika radova, time što će se izoštriti i ujednačiti formalni stručni kriteriji pri pisanju znanstvenih članaka te osigurati da pojedinačnim

¹ Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ i Branimir JANKOVIĆ (ur.), *Desničini susreti 2011.: Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine*, Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i FF Press, Zagreb 2011. Sâm program rada skupa nalazi se u Prilogu 1. ovog zbornika.

recenziranjem svakog članka – i to s dvije neovisne recenzije – bude osigurana što kvalitetnija razina kako svakog rada tako i zbornika u cijelosti.

Bilo je to lakše dogovoriti nego realizirati. Dio autorica/autora pridržavao se uputa o načinu pisanja članaka. Dijelu je to teže bilo slijediti, stjecajem različitih razloga. Sve u svemu, uloženi su veliki urednički napor s ciljem da se osigura potrebna razina ujednačavanja svih članaka. Osjećamo se dužnima reći da su sve kolegice i kolege koje smo zamolili da recenziraju članke, našu molbu i prihvatili, nerijetko s entuzijazmom, zaduživši nas vrlo kvalitetnim recenzijama

Iako se radove vrlo brzo počelo prikupljati poslije održavanja skupa, zbog nekih je rokove ipak više puta trebalo pomicati. To se u konačnici isplatilo jer je Zbornik sadržajna cjelina kakva u nas dosad nije bila realizirana. Dvostruko – nerijetko međunarodno recenziranje ovolikog broja radova – usuglašavanje autora i (anonimnih) recenzenata s uredničkim posredovanjem itd., dodatno su produžili minuciozni rad na rukopisu Zbornika. Velika većina recenzija napisana je s dobrom voljom i željom da se doprinese podizanju kvalitete radova.

Rad “Desničinih susreta 2011.” zaključio je u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom gosp. Branislav Čelap, dugogodišnji poznanik Vladana Desnice i direktor Izdavačko-knjižarskog poduzeća “Prosvjeta”, poduzeća koje je 1974. objavilo *Sabrana djela Vladana Desnice*. Evocirajući svoje susrete s Vladanom Desnicom, redovito u knjižari “Prosvjete” na Preradovićevu trgu te iskustvo rada na *Sabranim djelima*, dao je prvorazredno svjedočanstvo za kulturu sjećanja na velikog pisca, koje objavljujemo u Prilogu 2.

Skup je tradicionalno zaključen u Desničnoj Kuli. Sigurni smo da je svim sudionicima u lijepom sjećanju ostalo srdačno domaćinsko gostoprimstvo piščeve djece i članova njihovih obitelji.

Nastavljena je suradnja s članovima Pripremnog odbora. Ponajviše su to bili supredsjedatelj Zvonko Kovač i tajnik Branimir Janković, koji su izravno doprinosili radu urednikâ. U završnoj fazi rada već provjereni doprinosi nakladnika Plejade d.o.o., napose njezina urednika, gosp. Ilije Ranića, zavrjeđuje našu ponovnu zahvalnost.

Objavljivanje ovog zbornika omogućili su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport. Srdačno im se na tome zahvaljujemo.

Zagreb, 25. lipnja 2012.

Prof. dr. sc. Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

1. BELA I MIROSLAV KRLEŽA U NDH – VEDRI REPERTOAR KAO CIJENA ZA ŽIVOT

Snježana Banović

UDK: 929Krlleža, M."1941/45"

929Krlleža, B."1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Autorica se bavi rijetko obrađivanim razdobljima života i djelovanja Bele i Mirosłava Krlleža za vrijeme ustaškog režima Ante Pavelića 1941.–1945. Kako su nakon tog vremena njihova sjećanja na život u NDH bila stjecajem okolnosti samo fragmentarna, a pojedini zaključci jednoglasno javno prihvaćani bez preispitivanja činjenica, izlaganje će nastojati dati kontinuiran slijed događaja koji dosad nisu bili prikazivani. Takva rekonstrukcija omogućuje i ponešto drugačije zaključke u odnosu na one koje su naše historiografija i teatrologija dosad donosile. U prvom redu iznose se neke manje poznate činjenice o skidanju *Gospode Glembajevih* s repertoara Hrvatskoga narodnog kazališta u travnju 1941. godine, potom o uhićenju Bele Krlleža zajedno s ostalim članovima HNK-a pravoslavne vjeroispovijesti i slijedom toga kasnijim pritiscima na ovaj umjetničko-bračni par. Zatim se analitički prikazuju događaji vezani uz Belino više nego plodno djelovanje u četiri i pol kazališne sezone u NDH, tijekom kojeg je ona gotovo svakodnevno nastupala na objema scenama Kazališta. Pritom je njezin repertoar – osim malobrojnih iznimaka – redovito bio zabavljajući, a kao takav pomno osmišļavan u eskapističkom tonu s ciljem da razonodi brojnu publiku koja je od teških ratnih prilika (koje su svakim danom, naročito nakon ljeta 1943. bivale sve lošijima) bježala upravo u kazalište. Nasuprot tome, svaki pristup javnosti njezina supruga ljevičara Mirosłava Krlleža bio je – iz razumljivih društveno-političkih razloga, ali i u skladu s brojnim uredbama režima i njegovu *credu* o bezuvjetnoj šutnji – potpuno isključen. Paradoksalno, vremenom je položaj Mirosłava Krlleža postao lakši te je bio u stanju reći *ne* čak i Anti Paveliću, koji ga je jeseni 1943. želio angažirati upravo na mjestu intendanta Hrvatskoga državnog kazališta u Zagrebu.

Ključne riječi: Mirosłav Krlleža, Bela Krlleža, Hrvatsko državno kazalište, cenzure, zabrane i uhićenja, intendant Dušan Žanko, intendant Marko Soljačić, vedri repertoar, kulturna politika NDH, pravoslavci u Kazalištu, Mile Budak, Ante Pavelić

Uvod

Kada se govori o kompleksnom pitanju kulture u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, treba poći od često ponavljano stava viđenijih pripadnika ustaškog pokreta da su Hrvati dva desetljeća “silom držani” u bivšoj državi, u kojoj se “hrvatska kultura nije mogla razviti u svom pravom obsegu”. Zato je nakon raskidanja “nametnutih okova” s Jugoslavijom, novom poretku Ante Pavelića bila potrebna i *nova kultura* da bi se napokon mogao pokazati hrvatski “kulturni stupanj i njegova životna snaga.”¹ Svi ideolozi ustaškog pokreta redovito su u svojim istupima isticali da “državi doista mora biti stalo do kulture”² pa je u tom smislu djelovanje na području prosvjete, književnosti, umjetnosti i znanosti bilo postavljeno visoko na listi prioriteta sveukupnog državnog i političkog djelovanja u NDH. Bit te zadaće bila je sljedeća: da bi se ostvario cilj potpuna prevrata “na području duhovnog, moralnog i intelektualnog života hrvatskoga naroda”,³ u što kraćem roku trebalo je provesti tzv. *duboku kulturnu revoluciju*, pod čime se podrazumijevala “ideološka preobrazba osnovnih nacionalnih kulturnih institucija kao glavnih nosilaca programa ustaštva na području kulture.”⁴ Svi Pavelićevi ljudi, postavljeni na čelna mjesta kulturno-prosvjetnih institucija NDH, morali su izvršiti misiju koju ponajbolje ilustrira izjava novopostavljenog intendanta HNK-a Dušana Žanka izrečena u njegovu inaugurativnom govoru 23. travnja 1941. godine: zagrebačko kazalište trebalo je po njemu “biti na ponos svima od Drave pa do Jadrana, na radost hrvatskoga naroda a na ponos Poglavnika i Događnika.”⁵

Kako je s više mjesta redovito isticano, upravo je “ustaška Hrvatska” i nastala zato da omogući “razvitak svih stvaralačkih sposobnosti hrvatskog naroda”.⁶ To se moglo postići samo tako da se “čitavu književnost i umjetnost produhovi ustaškim shvatanjem života”.⁷ Svi navedeni stavovi proizlazili su iz nevelika dokumenta u 17 točaka nazvanog “Načela ustaškog pokreta”, sastavljenog u emigraciji početkom tridesetih godina. Najvažniji stav *Načela* bio je naglašavanje historijskog, ali i krvnog prava hrvatskoga naroda, pa je totalitarno uređena nova državna tvorevina vođena tom “misaonom srži Ustaškog pokreta” u kojoj se može pronaći “duša Poglavnikova”,⁸ bila “jedina sigurna perspektiva za opstanak nacije”.⁹ Ukratko, osnovni je cilj bio da cjelokupna nova hrvatska kultura postane ustaškom kao što je “hrvatska književnost postala ustaškom, hrvatski umjetnici postali

¹ Filip LUKAS, “Kultura na udaru rata”, *Hrvatska revija*, 18/1945., br. 1-2, 4.

² Drago ČEPULIĆ, “Politika i kulturne veze”, *Hrvatska smotra*, 10/1942., br. 1, 25.

³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 72, 25. IV. 1941., 1.

⁴ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., 203.

⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 72, 25. IV. 1941., 8.

⁶ Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU (dalje: HAZU), fasc. 1942. “Svečani tjedan hrvatske umjetnosti 10.-15. VIII. – U povodu proslave hrvatske žetve”, programska knjižica, bez potpisa autora uvodnog teksta.

⁷ HDA, fond br. 234, Glavno ravnateljstvo za promičbu, Predsjedništvo vlade, kut. 6, fasc. Opći odsjek 1942.: govor M. Starčevića, tada pročelnika Zavoda za narodnu prosvjetu, uoči manifestacije Dani hrvatske knjige u rujnu 1942.

⁸ Danijel CRLJEN, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942., 3.; usp. Danijel CRLJEN, *Naš poglavnik*, Zagreb 1943.; Blaž LORKOVIĆ, “Etička vrijednost ustaških načela”, *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 9.-12.; Ivo BOGDAN, “Smisao ustaških načela”, *Novo doba* (Split), 1. I. 1944.

⁹ Više u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.; Jozo TOMASHEVIC, *The War in Yugoslavia, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.; D. CRLJEN, *Načela Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.

su ustaškim umjetnicima, hrvatski pisci ustaškim piscima, hrvatski glazbenici ustaškim glazbenicima”.¹⁰

U tom uskom kulturno-političkom okviru nije moglo biti mjesta za ljevičarskog pisca Miroslava Krležu pa možemo samo nagađati o veličini njegova otpora i straha kada bi u ustaškim dnevnicima i ostalim brojnim tiskovinama NDH nailazio na slične programatske stavove svojih kolega pisaca. Primjerice, za Vinka Nikolića, jednog od najvećih ideologa “nove književnosti” u novoj Hrvatskoj, novi duh “uskrsnut” 10. travnja 1941. “ne može zastupati stari tip književnosti” jer samo novi duh rađa nove vidike i nova mjerila vrijednosti koji su u suprotnosti s duhom koji zastupaju “Krležini degenerici, bludnice i pijanice [...], Leskovarovi ljudi bez snage za život” i Kranjčevićev “pesimizam”.¹¹

Upravo zbog nedostatka “novoga duha” u njihovim djelima, zabranjeni su uskoro brojni pisci i njihove knjige¹² – npr. Gjalski, Leskovar, Tucić, Krleža te dakako oni već prije stradali, strijeljani, odvedeni u logore ili odbjegli u partizane – Adžija, Cesarec, Dončević, Durman, Galogaža, Kikić. Njihove su knjige i spaljivane, a čak i posjedovanje tih knjiga “moglo je imati za posljedicu – slanje u logor”.¹³

1941. – cenzura, uhićenja, bolesti i strah za život

No, već i ranije te godine, prije Kvaternikova proglašenja NDH kao “uskrsnuća božjega sina”, za Krležu su počeli teški dani. Svom prijatelju i bivšem intendantu HNK-a Juliju Benešiću (koji ga je prvi u dvadesetima postavio na repertoar toga kazališta) početkom te godine otkrio je: “O, imam jedanaest bolesti, odmah ću ih nabrojiti: Moj išijas poznaš već odavno, osim toga imam neuralgiju, gušu, ćelavost, hemeroide, laringitis, artretizam, tahikardiju, neurasteniju, migrenu i Basedovljevu bolest. Jedanaest! Zar to nije dosta? Jedanaest na jednoga!”¹⁴ Pogoden brojnim bolestima, ali i tjeskobnim naslućivanjem onoga što će uskoro uslijediti, Krleža utišava svoje stvaralaštvo: osim nekoliko objava starih stvari u periodici, u razdoblju od 1. siječnja 1940. do 10. travnja 1941. nije tiskao ni jednog novog retka. Tako ispada da se njegova šutnja rastegnula na dugih pet i pol godina što je za pisca tako goleme produkcijske snage nevjerojatan podatak. Naravno, znamo da to ne znači da nije pisao, naprotiv, ta šutnja rađala je novi intenzitet u radu: meditativni *Dnevnici* ispunjeni kriptografiranim snovima i *Djetinjstvo u Agramu* drugačije se i danas čitaju ako pokušamo zamisliti koliki su ga strahovi pratili u razdoblju od travnja 1941. do svibnja 1945., ali i dalje, sve do konačnog pomirenja s Titom i Partijom.

Travanj 1941. trebalo je dakle, kako navodi Lasić, “dostojanstveno i smireno podnijeti”. U nedjelju šestoga travnja, oko devet sati, otpratio je Krleža Belu u “frankopanski teatar”, čule su se sirene za uzbunu, ali i topovi. Dok ju je čekao da pokupi stvari, sjedio je u dvorištu hotela “Imperijal” i promatrao kako “jedna štuka svjetluca na vedrom proljetnom

¹⁰ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 493, 4. VIII. 1942., 3.

¹¹ Vinko NIKOLIĆ, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb 1944. Usp. Milivoj MAGDIĆ, “Književnost i politika”, *Spremnost*, 3/1944., br. 111-112 (uskršnji dvobroj), 11.

¹² Naredbu o zabrani knjiga izdao je “Državni izvještajni i promičbeni ured” u siječnju 1942. te razaslao popise zabranjenih knjiga na adrese svih knjižara.

¹³ Stanko LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb 1982., 299.

¹⁴ Benešićev zapis o Krleži, *Novosti* (Zagreb), br. 54, 23. II. 1941., 19.

toplom nebu u velikoj visini u smjeru zapad-istok”. Tu će scenu, ponešto modificiranu, sanjati dvije godine kasnije pa će se u dnevniku sjetiti i ove, već prije proživljene.¹⁵

Jer sve kao da je već bilo viđeno: za Krležu je “glas Slavka Kvaternika na ‘krugovalu’ zazvučao [je] sablasno: javila se ona ista avet iz 1916., 1918., ali sada posve povampirena. Na Veliki Četvrtak, 10. travnja 1941., bila je jaka mjesečina, u susjedstvu su odjekivali pucnjevi. Netko je alarmantno zvonio na vratima, mislili su da su ih došli hapsiti. Na vratima je bila ‘kućna zaštita’: neka budu oprezni, gradska voda je otrovana!”¹⁶ No, osim opravdana straha od nadolazećeg, bračni par Krleža suočio se istoga dana s još jednom opasnosti koja se itekako mogla predvidjeti: naime, u Kazalištu se, s Belom (drugi put) u ulozi barunice Castelli uvježbavala nova premijera *Gospode Glembajevih* u režiji Branka Gavella. Uz Belu, igrali su najistaknutiji članovi Drame, sve odreda zvijezde središnje zagrebačke pozornice: Dubravko Dujšin u ulozi starog Glembaya (na praiizvedbi 1929. igrao Leonea), Vjeko Afrić kao Leone i Božena Kraljeva (također drugi put) kao časna sestra Angelika.

I dok je posljednja najava premijere objavljena 6. travnja, o skidanju predstave s repertoara samo pet dana kasnije ne postoji nikakva pisana odluka. Nema fotografija ni Babićevih skica za dekor i kostime, a osim Afrićevih i Dujšinovih šturih zapisa i najava glumačke podjele, u tisku ne postoji ništa materijalno o tom tradicionalno najgorem obliku cenzure u kazalištu. Na temelju brojnih indicija može se gotovo sa sigurnošću utvrditi da je sama uprava, znajući da u Kazalište na snagu dolaze nove programske smjernice, skinula *Glembajeve* o čemu se do nedavno nije ni pisalo.¹⁷ Ljevičar Krleža, bilo je svakom jasno, nije mogao ići s novim vlastodršcima kojima je “boljševizam” bio najveći u nizu brojnih neprijatelja. Ista uprava (Freudenreich – Badalić) koja je skinula Krleže sa scene HNK-a nije ostala dugo u Kazalištu jer je novi resorni ministar i doglavlak Mile Budak već imao u pričuvi svoje ljude za sve vodeće pozicije u novom ustroju ustaške Kulture.

Na Veliki petak, 11. travnja, zaposlenike Kazališta na oglasnoj je ploči dočekaoglas intendanta Freudenreicha koji ih podsjetio na “važne historijske časove u životu hrvatskog naroda” zbog kojih svaki član zajednice, da bi se Kazalište održalo “na dostojnoj umjetničkoj visini”, treba biti na svom mjestu ispunjavajući “najsavjesnije i najpoštenije one dužnosti, koje mu nalaže njegovo zvanje i njegov položaj”. Posebno je pritom istaknuo da “samo to i ništa drugo ne traži domovina danas od nas!”¹⁸ U te riječi nije se dakako mogla uklopiti raskošna freska o padu jedne agramerske patricijske obitelji. Iz Afrićevih zapisa može se zaključiti da su upravo toga jutro, na Veliki petak, prekinuti pokusi *Gospode Glembajevih*, a u Kazalištu je toga dana vladalo uzbuđenje radi dolaska uvaženih gostiju na predstavu Wagnerova *Parsifala*. Na onoj održanoj na sam Uskrs (13. IV.) bili su nazočni mnogi, tek imenovani prvaci NDH na čelu sa Slavkom Kvaternikom, tada na dužnosti Pavelićeva zamjenika koji još nije bio stigao u Zagreb.

Po svemu sudeći, baš tih je dana Krležu Gestapo strpao u zatvor u Petrinjskoj ulici, gdje je bio “ispitivan, zlostavljan, pred strijeljanjem”,¹⁹ ali i popljuvan! Naime, tamo je susreo i skupinu skojevaca koji su se na taj krajnje ponižavajući način izjasnili o njemu kao o re-

¹⁵ Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo 1981., 112.: 24. 2. 1943.

¹⁶ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 297.-298.

¹⁷ Više u: Snježana BANOVIĆ, “Uprava HNK je od straha od ustaša prognala Krležu”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 4539, 26. II. 2011., 62.-63.

¹⁸ *Isto*, 63.

¹⁹ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 302.

vizionistu i trockistu.²⁰ Ipak, nakon nekoliko dana ispitivanja i “nakon intervencije nekih svojih tada dosta utjecajnih znanaca i prijatelja [...] nije bio odveden na stratište nego pušten kući.” Stanko Lasić smatra da je od tada Krleža zapravo postao “trajni talac”,²¹ a sve do kraja rata štitit će ga prijatelj i liječnik Đuro Vranešić u čijem će sanatoriju provoditi većinu vremena. No, Vranešić neće biti jedini Krležin zaštitnik, tu će ulogu, za sve četiri godine postojanja NDH, igrati i njegova supruga Bela, a po mnogima i vodeći kulturni ideolog NDH – doglavlak Mile Budak.

No, u početku se tako nešto nije moglo ni naslutiti. Tek što se vratio kući iz zatvora, ondje je završila i Bela. Naime, na čelo HNK-a 23. travnja stupio je vjerni Budakov suradnik i prijatelj Dušan Žanko, profesor povijesti na Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu. U skladu s novoproglašenim Pavelićevim uredbama, a u duhu Načela ustaškog pokreta, pripadnici drugih narodnosti i vjeroispovijesti postali su nepoželjni u javnim službama. Tvrdi nacionalistički i protusrpski stav koji je obilježio cjelokupno djelovanje ustaške vrhuške tijekom četverogodišnje vladavine osjetio se već u prvoj službenoj izjavi, ali i prvim potezima novoga intendanta. Naime, njegov primarni zadatak, obavljan pod strogim Budakovim nadzorom trebao je biti uvođenje “čiste hrvatske i etičke orijentacije hrvatskog kazališta u Zagrebu i što se tiče osoblja i što se tiče repertoara”.²²

Naime, prije nego što je s velebnom produkcijom *Ognjišta* Žanko postavio Budaka na tron najvećeg hrvatskog pisca, jedan od prvih “poteza” njegove uprave bila je suradnja pri uhićenju tridesetak kazališnih djelatnika – pravoslavaca koje je uslijedilo samo nekoliko dana po njegovu dolasku u kazalište. Pravoslavci iz kazališta bili su uhićeni 27. i 28. travnja 1941. po nalogu ustaškog redarstva i njegova zloglasnog “savjetnika” Ivana Britvića te odvedeni u zatvor u Petrinjskoj ulici.²³ Tamo su fotografirani i ispunjeni su im kartoni s osnovnim podacima o stanovanju, radu i tjelesnim karakteristikama.²⁴ Od glumaca, bili su privedeni Aleksandar Binički, Dejan Dubajić, Stevan Vujatović i Milan Vujnović. Uz glumce su zatvoreni i prvi redatelji u Kazalištu, Branko Gavella i Tito Strozzi, Hrvat koji je zbog ženidbe s ruskom balerinom Irinom Aleksandrovnom prešao na pravoslavlje “jer katolička crkva ne priznaje razvod braka”. U toj je skupini bila i Bela Krleža koja je, umjesto na sceni kao barunica Castelli, završila, zajedno sa svojim redateljem i prijateljem Brankom Gavellom, u zatvoru u Petrinjskoj. Dogodilo se to uhićenje samo nekoliko dana nakon obnove Muradbegovićeve drame iz muslimanskog života *Na božjem putu* gdje je Bela, baš u Gavellinoj režiji, odigrala malu ulogu Zuhre.²⁵ Kad je Krleža doznao da je Bela uhićena, nazvao je intendanta Žanka i ljutito ga upozorio na činjenicu da su uhićeni umjetnici, iako pravoslavci, zapravo “hrvatski umjetnici i članovi prvog hrvatskog kazališta” koji uz to “blage veze s politikom nemaju?!” Žanko se navodno “zbunio pred Krležinim argumentima” i zamuckujući odgovorio: “Gospodine Krleža, žao mi je, nesretan sam zbog toga, ali takva su vremena došla. Ništa ne mogu učiniti, nego da i ja odavde odem.” I tako je Bela nekoliko dana odsjedila u zatvoru “u rukavicama i sa šeširom na glavi”, a znajući “da u tom

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*, 298.

²² Prva izjava za tisak novog intendanta D. Žanka, dan nakon Budakova imenovanja. *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 71, 24. IV. 1941., 8.

²³ HAZU, 7471: “Pravoslavci u zatvoru”, bez datuma i potpisa.

²⁴ HDA, ROZ, fond br. 259. Policijski kartoni: 374, 1057, 1399, 1549, 3456, 4713, 4779, 5273, 5758, 6034b.

²⁵ Obnova predstave iz 1936. godine (s istom podjelom) održana je 21. travnja 1941. u Malom kazalištu. Režija: Branko Gavella, scenograf: Ljubo Babić.

mnoštvu žena ima agentprovokatora” stalno je govorila: ‘Ovo je greška, ljudi! To je neka zabuna, sve će se ovo razjasniti.’”²⁶

Dvije godine kasnije, Krleža se prisjetio tog događaja i zapisao u svom *Dnevniku* da je Bela “nakon osam dana provedenih u buturnici u Petrinjskoj kući stigla mrka, bijesna. U dobrom stilu. Duboko uvrijeđena.”²⁷ Krleži će pak, taj događaj za dugo vremena uzrokovati raspoloženje “trajne besperspektivnosti u ledenoj aprilskoj noći”.²⁸

Ubrzo nakon izlaska pravoslavaca iz zatvora, i uprava i ustaške vlasti shvaćaju da su svi kao umjetnici – nezamjenjivi pa gotovo svi, nakon obveznog prijelaza na katoličku vjeroispovijest, ostaju u Kazalištu. Nema nikakva materijalnog dokaza da je to učinila i Bela, o njezinu navodnom prijelazu na katoličanstvo pisao je kasnije, u emigraciji, Žankov zet Zdravko Sančević tvrdeći da ju je od toga odgovorio sam Žanko, iako “kao katolički pisac i intelektualac, nije nikada bio oduševljen Miroslavom Krležom kao čovjekom, napose radi njegovih virulentnih napada na Crkvu i na tradicionalne hrvatske vrednote.” Žanko je uz to navodno rekao i to da “umjetnički domet ni rodoljublje nisu vezani s religioznom pripadnošću, a slučajno je bilo ustanovljeno, da je Bela ustvari krštena kao dijete katolkinjom”.²⁹ To teško može biti istina jer je na popisima kazališnog osoblja iz 1941. koji su obvezno bilježili i vjeroispovijest, Bela uvijek označavana kao “srpkinja i Krležina žena”.³⁰

Bez obzira na sve dodatne verzije njezina statusa u Kazalištu tijekom NDH, angažman Bele Krleže na objema pozornicama Hrvatskog državnog kazališta postajao je sve većim i većim, bila je u “podjelama” cijelo vrijeme trajanja NDH – ukupno u čak 20 premijera i obnova, što znači da je po sezoni igrala prosječno u čak pet premijera. Odmah nakon izlaska iz zatvora krajem travnja 1941., igra u nekim reprizama, a do kraja te sezone nastupa u čak još dvjema premijerama. Prva je komedija Talijana Guglielma Gianninija *Pomahnitali rob* u režiji (i scenografiji) tek mjesec dana ranije angažiranog člana Drame Bojana Stupice koji će već prije premijere sa svojom suprugom Savom Severovom pobjeći iz Zagreba.³¹ Zato će kraj sezone za Belu označiti i “uskakanje” u njezinu ulogu u predstavi *Večera u dvoje* koje je premijera bila u travnju i igranje male uloge u Goldonijevoj *Krčmarici Mirandolini* u kojoj je briljirala miljenica zagrebačke publike Nada Babić.³² Kritika u dnevniku *Hrvatski narod* apostrofira Belu, koja je u paru s mladom nadom Vanjom Timer požnjela, “posebno u nastupnom prizoru” – mnogo smijeha.³³

U isto to vrijeme, teror ustaške policije i Gestapa u Zagrebu sve se više pojačava – uhićena je skupina mladih skojevaca – đaka Glumačke škole i volontera od kojih su, na užas većine kazališnog članstva, trojica odmah strijeljana (Ivan Štrk,³⁴ Veljko

²⁶ Eliza GERNER, *Tito Strozzi – svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, Zagreb 2004., 143. i Enes ČENGIĆ, *Trubač u pustinji duha – S Krležom iz dana u dan*, Zagreb 1986., 285.

²⁷ M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 227.

²⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 299.

²⁹ Dušan ŽANKO, *Svjedoci (izabrani eseji, prikazi, sjećanja)*, München – Barcelona 1987., 25.

³⁰ HAZU, 25134, Popis članstva u sezoni 1940/41., bez datuma, s napomenama (dodanima rukopisno) o političkoj i vjerskoj pripadnosti pojedinaca.

³¹ Hrvatska premijera te tročinske komedije održana je 5. lipnja 1941., a Severova i Stupica iz Zagreba su otišli već u svibnju. (HAZU, programske cedulje 1940./1941.)

³² Postavljena u Zagrebu treći put, u novom prijevodu Drage Ivaniševića i režiji Anđelka Štimca. Premijera: 28. lipnja 1941.

³³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 136, 30. VI. 1941., 7.

³⁴ Ivan ŠTRK, glumački pripravnik od 1939. i miljenik Tita Strozija u HNK-u je nastupao u manjim ulogama u brojnim predstavama drame i opere. U policijskom kartonu piše da je i “pomoćnik redatelja HDK”. Rođen je u Lipi

Ilić³⁵ i Rade Sladić³⁶), a jedan (Veljko Kavić³⁷) odveden u logor i ubrzo također likvidiran.

Baš kao i znatan broj članova Kazališta, i Miroslav Krleža prolazi kroz teške krize očekujući “ponovni poziv na zadnji polazak”. U rujnu se, u vrijeme najvećeg terora, napokon sklanja kod Vranešića i spava “s barbiturima”.³⁸ To je razdoblje u kojem ga i dalje muče brojne bolesti, ali najjači je strah za goli život u očekivanju dolaska “mogućih krvnika”³⁹ kada se “svaki noćni korak iz mračne šume javlja kao vjesnik smrti”.⁴⁰ Za to vrijeme njegova supruga gotovo svakodnevno nastupa – iz dostupnih evidencija nastupa članova Kazališta, od rujna 1941. do veljače 1942. ona redovito zauzima vodeće mjesto u broju odigranih predstava pa dok, primjerice, popularna salonska heroina Ela Hafner ima u tom razdoblju samo četiri odigrane predstave, Bela ih je odigrala čak 75! Od nje je tek neznatno aktivniji samo popularni Dejan Dubajić (također pravoslavac) sa 76 odigranih predstava. Kod toga je zanimljivo dodati da je i Dubajić bio “nepoželjna” podrijetla, a također i njegova supruga Margita, Židovka koja je – iako do travnja 1941. vrlo popularna subreta – otpuštena krajem svibnja “zbog bolesti”.⁴¹

Toga rujna, dok Krleža spava zahvaljujući lijekovima, Bela čak igra malu ulogu Židovke u mađarskoj komediji *Dobar frak*, ali je najviše angažirana u pripremama za “događaj sezone” – spektakularno Budakovo *Ognjište* čija je praižvedba u Strozzijevoj adaptaciji i režiji uslijedila u listopadu i “naišla na zanosan primitak”.⁴² No, ne i Belina gluma – u sve četiri godine nije dobila tako lošu kritiku kao za Budakovu Jelu. Iako ju je Hinko Wolf u *Hrvatskom narodu* pohvalio za govor,⁴³ što je i očekivano jer je rodom Ličanka, kritičar *Plave revije* (za Kazalište najkritičnije tiskovine tijekom NDH) Velimir Pustajac izrugao je

kraj Duge Rese 10. II. 1913., bio je član SKOJ-a i vođa akcija protiv ustaša, a uhićen je 18. srpnja 1941. po nalogu zloglasnog ustaškog jurišnika i zapovjednika u GUS-u Zdenka Blažekovića. Strijeljan je nakon deset dana. Još dvije godine ranije bio je uhićen “prigodom demonstracija na univerzitetu” (HDA ROZ, fond br. 259, policijski karton br. 5246., Marija CRNOBORI, Sjećanja, bez naslova, HAZU, fasc. Crnobori M., str. 7).

³⁵ Veljko ILIĆ, glumački pripravnik (? – 1941.), pravoslavne vjere. Od 1939. u glumačkoj školi, nastupao u manjim ulogama kao volonter. U travnju je zabilježeno njegovo preuzimanje uloge u komediji *Crkveni miš* za što je dobio 60 dinara. Zajedno s Josipom Heinzom, također volonterom, preuzeo je uloge Ivana Stošića koji je bio mobiliziran (HAZU, zbirka dokumenata).

³⁶ Rade SLADIĆ, (26. I. 1913. – 1941.), đak Glumačke škole i glumac pripravnik. Prešao s pravoslavlja na grčko-istočnu vjeru, uhićen 2. rujna 1941. “radi sumnje komunizma” i uskoro strijeljan (ROZ, 4402).

³⁷ Vojko KAVIĆ KARDOŠ (Zagreb, 13. V. 1918. – Jadovno, 1941.), glumac početnik. Po uspostavi NDH pokrstio se zajedno s roditeljima i mlađim bratom Aleksandrom – Sašom. U skupini od 165 židovskih omladinaca uhapšen je između 27. i 29. lipnja i odveden u logor Danica kod Koprivnice, potom u Jadovno kod Gospića, gdje je ubijen (Ponova – Varia, fond 1076/356, Popis lica koja su dobila arijsko pravo ili dopusnicu 1941.-1944., Židovski biografski leksikon, LZ Zagreb, u pripremi).

³⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 299.

³⁹ *Isto*, 300.

⁴⁰ Miroslav KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., knj. 23, br. 4-5, 526.

⁴¹ Dejan DUBAJIĆ, popularni glumac, pjevač i redatelj, Srbin podrijetlom. Njegova supruga, Židovka, Margita DUBAJIĆ r. Balassa (Budinišćina, 19. VIII. 1903. – Zagreb, 1987.) bila je u međuraću popularna pjevačica i glumica, angažirana u HNK-u od 1926. Oboje su morali ispuniti Prijavu imetka u kojoj je podcrtano da ne posjeduju nikakve imovine. Njezin suprug po zakonu je također morao ispuniti prijavu te mu je na fasciklu netko dopisao uz ime i predikat – “arijevac”. Obje su prijave ispunjene istoga dana, istim rukopisom, vjerojatno Margitinim. Dubajić je prijavio plaću od 4500 din, a stanuju na adresi Marulićev trg 17 u kojem imaju “jednu jedaću sobu, 1 najskromniju spavaću sobu, kuhinjski namještaj i najpotrebniju garderobu za ulicu i kazalište”. Kao imetak Dubajić je prijavio i motorkotač N.S.U. kupljen u ožujku 1940. za 8500 din., ali i dug Mirovinskom fondu HDK od 600 din. (HDA, Ponova, fond br. 110/1076, Predmetni spisi DKI; HDA, fond 291, Ministarstvo prosvjete RH, kut 56, 69912; *Enciklopedija HNK, Hrvatski biografski leksikon, Židovski biografski leksikon* u pripremi).

⁴² *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 60.

⁴³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 276, 18. XI. 1941., 8.

njezino “karikiranje” koje “možda dobro dolazi u ulozi Židovke u *Dobrom fraku*”, ali ovdje “uopće nije shvatila što bi trebala dati te je po svojoj maniri bezobzirno karikirala pojavu Jele”.⁴⁴ Zabilježeno je i da se prije premijere sam Budak pojavio na pokusu *Ognjišta* nakon čega mu je, oduševljenom govorom glumaca, Strozzi u uredu intendanta predstavljao interprete među kojima je bila i Bela – “čuvši njezino ime Budak je zagrlji, točnije rečeno srdačno prodrma, i upita: ‘A kako je Krleža?’”⁴⁵ Bela zasigurno nije morala odgovoriti na to pitanje, Budak je, kao najmoćniji čovjek u NDH nakon Pavelića, zasigurno znao gdje je onaj koji možda baš u tom trenutku u svome dnevniku sebe opisuje kao “kandidata smrti [...] u noći endehazijskoj, apsolutnoj”.⁴⁶

Nakon *Ognjišta*, Belu očekuju još dvije “lake” komedije – u Malom kazalištu Gerberov *Rajski vratar*,⁴⁷ a u Velikom Knoblockov *Faun*. Potonja je kod publike, ali i kritike, doživjela zamjetan uspjeh, zahvaljujući komičarskom daru Joze Laurenčića, ali i “pouzdanom” glumi Bele Krleže i ostalih.⁴⁸

1942. – intenzivna gluma s jedne i depresija s druge strane

Početak nove godine nije donio ništa dobra u kuću Krležinih: uz vijest o smrti prijatelja Dobrovića koja ga je dodatno deprimirala, on postaje i zakonski zabranjen pisac: iako su njegove knjige odmah po dolasku ustaša na vlast označene kao “blato”, “ruglo” i “sramota”,⁴⁹ u siječnju 1942. *Državni izvještajni i promičbeni ured* šalje popise zabranjenih knjiga na adrese svih knjižara – Krleža je očekivano bio među njima sa svim svojim djelima. I dok se od njih u NDH nije više smjelo distribuirati ništa, u isto to vrijeme Budak, kojeg Krleža kasnije opisuje kao “ludog i nesabranog”,⁵⁰ sada kao poslanik NDH u Berlinu, biva proglašen akademikom,⁵¹ izlazi mu novi roman koji će u lipnju dobiti nagradu kao najbolji u “državi”⁵² te čeka obnovu *Društva hrvatskih književnika*⁵³ na čije će čelo stati u srpnju. Za to vrijeme Krleža intenzivno radi na pripremama za *Areteja* čitajući starohelenske medicinske knjige, a Bela je svakodnevno na pokusima i predstavama: u ožujku izlazi *Hasanaginica*⁵⁴ u kojoj s “diskretnom komikom”⁵⁵ igra malu ulogu tetke Hate i napokon dugoočekivani Goetheov *Faust* u kojem igra Martu.⁵⁶ Kritičar *Spremno-*

⁴⁴ *Plava revija*, 2/1941., br. 2-3, 111.

⁴⁵ Eliza GERNER, *Tito Strozzi – svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, 141. i *Hrvatska pozornica*, 1/1941., br. 4, 12.

⁴⁶ Miroslav KRLEŽA, “Na grobu Petra Dobrovića, Fragmenti dnevnika 14. II. 1946.”, *Svedočanstva*, br. 1, 22. III. 1962., 2.

⁴⁷ Premijera je održana 8. studenog 1941., u prijevodu Viktora Beka. Redatelj: Kalman Mesarić, scenograf: Antun Potočnjak.

⁴⁸ Premijera je održana 17. prosinca 1941., u prijevodu Milana Bogdanovića, režiji V. Beka i scenografiji Marijana Trepšea.

⁴⁹ Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski Bog Mars*, Zagreb 1962., 467.

⁵⁰ Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981)*, knjiga IV, Zagreb 1985., 44.

⁵¹ Istovremeno akademici postaju Ljubo Babić i Vladimir Nazor.

⁵² Radi se o romanu *Musinka* (*Hrvatski narod* (Zagreb), br. 450, 14. VI. 1942., 4.).

⁵³ Društvo hrvatskih književnika obnovljeno je “po ustaškim načelima i za ljepšu budućnost hrvatskih književnika” odlukom tadašnjeg pročelnika Državnog zavoda za narodnu prosvjetu Mile Starčevića koji je sam imenovao prvih 20 članova društva. Za Budakove potpredsjednike imenovao je Blaža Jurišića i Slavka Kolara.

⁵⁴ Premijera je održana 7. ožujka 1942., u režiji Branka Gavelle, s Dujšinom i Podgorskom u glavnim ulogama.

⁵⁵ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 59, 10. III. 1942., 6.

⁵⁶ Iznimno hvaljena premijera je održana 31. ožujka 1942. u režiji Tita Strozzića. Scenograf i kostimograf: Vladimir Žedrinski, skladatelj: Boris Papandopulo, koreografi: Ana Roje i Oskar Harmoš. Igrali su V. Afrić, T. Strozzi

sti Fedorov apostrofira Belu koja je ovom ulogom nadopunila “galeriju svojih uspjelih karakternih likova”.⁵⁷

Nešto ranije tijekom jeseni, Krleža susreće pred kazalištem Josipa Kraša. “Pristupio mu je i tražio vezu. Ali Kraš mu je grubo dao do znanja da za njega nema nikakvih veza, okrenuo mu leđa, pljunuo s gađenjem i otišao.”⁵⁸ U *Dnevniku*, neposredno nakon tog događaja, sam sebe zato opisuje kao “lice bez domaje, bez rodnog kraja, lice utopljenika, krezubo, ćelavo, umorno, bijedno, sivo, neispavano, dosadno lice, lice žalosno samome sebi i svima oko sebe... ovo je lice proteklo.”⁵⁹ Bela te sezone ne prestaje raditi, nižu se premijere jedna za drugom: u travnju je na redu Stodolina *Karijera*⁶⁰ u kojoj igra “impulzivnu predsjednicu” dobrotvornog društva Humanitas,⁶¹ a u lipnju ima premijeru na velikoj sceni – to je diletantska komedija Ivana Lamze *Kontrolor*⁶² u kojem Bela nastupa kao “dobro okarakterizirana Bara”, supruga glavnog lika Jože u izvedbi tada ponajboljeg komičara Augusta Cilića.⁶³ U to vrijeme Krleža intenzivno započinje rad na *Djetinjstvu u Agramu*, tekstu koji je, kako će trideset godina kasnije ispričati Enesu Čengiću, “nastao u posebnim uvjetima, [...] a pisan je kroz suze čovjeka koji očekuje smrt.”⁶⁴ No, borbenost je u njemu i dalje prisutna, u kolovozu piše tekst o Erazmu Roterdamskom u kojem kaže da ga njegovo sadašnje vrijeme “fatalno podsjeća” na vrijeme u kojem je živio Erazmo – “nešto je umrlo” i “nešto leži na odru”. Pa se pita je umrla Europa “prirodnom smrću ili su je zaklali”?⁶⁵ U takvoj se mrtvačkoj atmosferi odvija ljeto 1942., izolacija je sve veća – u njihov stan u Radišinoj 14 na četvrtom katu ne zalazi nitko osim Ivana Gorana Kovačića i dvorkinje Anice za koju je uvjeren da ga špijunira.⁶⁶ Njihov se kum Milan Begović “sada stidi”⁶⁷ te veze.

Pred Belom je nova, nešto manje napregnuta sezona čije otvorenje u Malom kazalištu započinje veselom igrom “bez osobitih pretenzija” *Andeo u braku*⁶⁸ mađarskog utora Janosa Vaszaryja koja je trebala “izazvati vedro raspoloženje i prostodušan smijeh u prvim gledaocima, kad pohrle u tek otvorene Thalijine dveri”,⁶⁹ no izazvala je prijekore kritike jer “ne ide duboko, kreće se po površini”⁷⁰ i jer je “plitka, površna, bez osebjnosti”.⁷¹ Bela je ipak

(Mefisto u alternaciji s J. Rakušom), B. Kraljeva (Margareta u alternaciji s V. Dryak). Vjeko Afrić (Faust), Salko Repak (Wagner) i Joža Rutić (Frosch, Brander, Siebel i Altmayer) dvadeset i tri dana nakon premijere pobjegli su u partizane.

⁵⁷ *Spremnost* (Zagreb), 5. IV. 1942.

⁵⁸ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 302.

⁵⁹ M. KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., knj. 24, br. 12, 932.

⁶⁰ Puni naslov glasi *Joško Pučik i njegova karijera*. Hrvatska premijera u prijevodu Vojmila Rabadana i Tomislava Tanhofera, koji je predstavu i režirao, održana je 14. travnja 1942.

⁶¹ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 403, 17. IV. 1942., 2.

⁶² Praizvedba koju je najprije trebao režirati Gavella, održana je 19. lipnja 1942. u režiji V. Beka i scenografiji V. Žedrinskog. Autor Ivan Lamza, bivši scenski radnik, kao član ustaškog pokreta napredovao je do autora izvedenog na velikoj sceni Kazališta. Napisao je ukupno pet, uglavnom komičnih, komada.

⁶³ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 144, 23. VI. 1942., 9.

⁶⁴ ENES ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan (1975–1977)*, knjiga II, Zagreb 1986., 154.

⁶⁵ MIROSLAV KRLEŽA, “O Erazmu Roterdamskom”, *Republika*, 9/1953., br. 1, 1.-31.

⁶⁶ Dotična Katica doista je bila policijski agent UNS-a, broj 63.

⁶⁷ S. LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, 311.

⁶⁸ Prva izvedba toga pisca u Zagrebu održana je 17. listopada 1942. u prijevodu “gdje Štimac” i u obradi i režiji Vojmila Rabadana.

⁶⁹ *Hrvatska pozornica*, 2/1942., br. 2, 6.

⁷⁰ *Hrvatska revija*, 15/1942., br. 11, 431.

⁷¹ *Spremnost* (Zagreb), 25. X. 1942.

Slika 1. Bela Krleža u predstavi *Andeo u braku*⁷⁴

te poznate Krležine pjesme o dolasku jeseni koju donosi zagonetni “Nepoznat Netko”.

zabilježena kao “okušana komičarka”⁷² u ulozi grofice Székely. U prosincu je na redu komedija Alexandra Dumasa sina *Prijatelj žena*⁷³ gdje Bela igra groficu Leverdot, zabrinutu majku zaljubljene kćeri mlade nade Marije Merlić u ulozi Balbine.

U isto vrijeme dogodio se velik presedan: prvi put od uspostave NDH, zabilježeno je u književnom kontekstu Krležino ime u nekoj tiskovini – bit će to i posljednji put. Tiražni mjesečnik Matice Hrvatske *Hrvatska revija* objavljuje vijest o prijevodu na talijanski skupine hrvatskih pjesnika pa tako saznajemo da se u zbirci *Poeti croati moderni* našla u prijevodu Luigija Salviniija i Krležina *Jesenja pjesma*. Taj časopis začudo objavljuje, čitateljstvu za usporedbu, obje verzije

1943. – blago olakšanje i neočekivana Pavelićeva ponuda

Kod Bele nema stanke ni mjesta za melankoliju, na redu je još jedna premijera u Malom kazalištu, laka komedija o bračnim neprilikama *Ništa nije slučajno*⁷⁵ koja je “uzvrpoljila gotovo sav komičarski *ensemble*” Kazališta pa se uz zvijezdu predstave Ervinu Dragman odlično snašla i Bela. No, ako je komedijski repertoar bio pretežita konstanta njezine glumačke karijere u NDH, kod kuće je bilo sasvim drugačije jer se sa strahom išlo svake večeri na spavanje. Krleža i to bilježi: “Ulazi Bela, otvaraju se vrata, probudili smo se, Bela servira čaj, ‘dobro jutro, oh, bože dragi, još smo jednu noć prespavali u svom krevetu.’”⁷⁶

Što misli o repertoaru svoje žene koji im osigurava egzistenciju, ali očigledno i zaštitu od progona, Krleža je zapisao u travnju: “Sve na svom mjestu: stoji ovdje kazalište nasred trga, daju se predstave, glupe, dakako, a nitko nije primijetio da me više nema, da sam bio, a sada više nisam, a tko bi to i primijetio kad me nitko nije primijetio – dok sam bio.”⁷⁷

S druge strane te pozornice, sve se i dalje po mjeri vlasti čini uspješnim pa intendant Žanko s ponosom ističe da u gledalištu Hrvatskog državnog kazališta više “nema ni Židova ni Srba”, umjesto njih u plišanim sjedalima sada sjedi “sasvim nova publika iz naše pokrajine”.⁷⁸

⁷² *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 6, 287. Bela će sljedeće sezone tu ulogu prepustiti Mili Popović. (HAZU, programske cedulje sezone 1943/44.)

⁷³ Premijera je održana 18. prosinca 1942. u režiji T. Strozija i scenografiji V. Žedrinskoga.

⁷⁴ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁷⁵ Premijera je održana 24. siječnja 1943. u prijevodu i režiji Kalmana Mesarića i scenografiji V. Žedrinskoga.

⁷⁶ M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 47.

⁷⁷ *Isto*, 214.

⁷⁸ Dušan ŽANKO, “Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu u drugoj godini svoga rada u slobodi”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 21.

Njoj je očigledno bio namijenjen Držićev *Plakir*⁷⁹ u kojem su glumci izveli pravo Držićevo “slatko mahnitiranje”, ali je strogi Vladimir Kovačić u dnevniku *Nova Hrvatska* bocnuo Belu da u ulozi Vukosave “nepotrebno miješa ličke akcente u zvučni stari dubrovački govor”.⁸⁰

Krleža toga ljeta puni pedeset godina, njegova je resignacija očita, povjerala je svom vjernom pratitelju dnevniku i ocrta gotovo operetnu pompoznost zagrebačkog života koja kao da ne vidi propast koja joj predstoji: “[...] oblizuju djeca pločice sladoleda, po voćarnama rumene se ananas-jagode, po izlozima ima pekmeza i kolača, igraju se dječica papirnatim lađicama u bazenu pred džamijom, kelneri uslužno po terasama kavana serviraju kavu, konjak i pivo, po

Slika 2. Bela u ulozi Vukosave u Držićevu *Plakiru*⁸¹

ulicama se viđa prilično mnogo novih blistavih cipela i dobro skrojjenih odijela, po cvjećarnicama cvjetaju ruže, a vrijeme je takvo da se danas ratuje uz održavanje građanskog standarda, kao da čitavim gradom vlada zakon preobilja. Robe ima i svile i električnih aparata, ventilatora, grijalica, teče novac i u čemu se krije prokletstvo ove rafinirane igre? Sve je to perverzna prevara na čudnoj pozornici. U ovoj opereti, po kretanju statisterije, po odzvučima radio muzike koja dopire iz stanova, po dječjem smijehu, nitko tko pojma nema o čemu se radi ne bi mogao na prvi pogled primijetiti da ljudsku sudbinu iza kulisa vrebaju neko tajanstveno čudovište, koje ispunja duše grozom kao pomisao na zmaja u kineskoj legendi koji kao nevidljivi memento prijeti svemu što je živo.”⁸²

Osim resignacije, muče ga i brojne bolesti pa je ovisan o Vranešiću kao što je ovisan i o Belinoj glumačkoj plaći: “životarili su, gnjavili se...”, ponekad su morali prodavati stvari.⁸³ Velika besparica i sve lošije ekonomsko stanje u cijeloj se državi se ogleda u stalnim nestašicama hrane i osnovnih životnih potrepština. Galopirajuća inflacija katastrofalnih razmjera nastala je “ne samo zbog ratne situacije u kojoj se ustaška država našla, već prvenstveno zbog njene ekonomske ovisnosti i podređenosti u odnosu na Njemačku i Italiju”.⁸⁴ Nepovratni financijski slom bio je, dakle, samo pitanje vremena, a obilje koje je vidljivo u predstavama u kojima je Bela igrala bilo je vješto zamaskiran privid i kolektivna obrana sustava od skore neumitnosti. Primjer za to jest priredba u organizaciji Društva hrvatskih umjetnika, udruženja koje je, zbog svrstavanja u Pavelićev korporativni aparat⁸⁵ od svibnja

⁷⁹ Premijera je održana 26. svibnja 1943. u preradi i režiji Marka Foteza. Scenograf je bio V. Žedrinski, skladatelj Đuro Vaić.

⁸⁰ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 126, 29. V. 1943., 7.

⁸¹ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁸² M. KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, 338.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980., 54.

⁸⁵ Cjelokupno društveno uređenje nastojalo se na temelju Poglavnikove *Odredbe o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta* iz prosinca 1941. regulirati u skladu s preuzetom inačicom Hitlerove “narodne zajednice rada”. Većina je staliških postrojba i osnovana već do proljeća 1942., a osnovni je cilj bio

Slika 3. Prizor iz Držićeve *Plakira* u obradi i režiji Marka Foteza. Bela Krleža je treća desno⁸⁶

te godine bilo pod izrazitom skrbi ustaškog pokreta i koje je redovito u kazalištu organiziralo različite proslave u cilju podizanja morala. Takvo je bilo i *Vedro poslije podne*, zabavni nedjeljni kolaž sastavljen od opernih i operetnih arija, plesnih točaka i igrokaza kao što su *Indijanski lovac*, *Raskrinkana vještica* i *Žive bačve*. U potonjem – u kojem se prikazuju pustolovine dvojice dječaka Maksa i Maksića – pojavljuje se u ulozi tete Mime i Bela Krleža.⁸⁶⁸⁷

Uskoro Krleži stiže neočekivana ponuda sa samog državnog vrha: u audijenciju Paveliću jednog su ga jesenskog popodneva “silom dovela dva brava” – Ico Kirin (tada zapovjednik Sigurnosne službe Poglavnikova tjelesnog zdruga) i Joso Rukavina (tada zapovjednik Redarstva oružanih snaga NDH) pa mu se u nazočnosti Budaka i ministra Starčevića nudi mjesto intendanta, što ovaj odbija.⁸⁸ Do toga je sastanka i došlo na Budakov poticaj iza kojeg je, po Mladenu Žigroviću, stajala skupina “izabranih kulturnih radnika iz Matice Hrvatske, Akademije i Sveučilišta”.

Sam Krleža opisao je kasnije taj događaj ovako: “Rekao sam Paveliću NE time što nisam primio ponude ni da budem intendant Hrvatskog Kazališta, ni sveučilišni profesor, ni direktor sveučilišne knjižnice, kako mi je nudio. Nisam primio ni jedan od tih položaja.”⁸⁹ Uza sve navedene funkcije, Pavelić je navodno Krleži nudio i onu predsjednika HAZU⁹⁰ i dekana Filozofskog fakulteta.⁹¹ Do svega toga, kako znamo, nije došlo, Krleža je odlučio i dalje ostati u izolaciji, ali strah za život osjetno se smanjio. Zahtjevan posao intendanta

“reorganizacija rada prema načelima Ustaškog pokreta”. Sve su postrojbe, pa tako i ona “kazališna” (DHKU), automatski po osnutku bile učlanjene u *Glavni savez staliških i drugih postrojbi*. Jednostavno rečeno, ustaški je pokret novim sustavom “postrojavanja” namjeravao staviti sve radno stanovništvo NDH pod nadzor ustaškog pokreta. Više u: Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb 1943.

⁸⁶ Hrvatski državni arhiv: Zbirka kazališne fotografije Mladena Grčevića (HR-HDA-1424).

⁸⁷ Priredba je izvedena 11. srpnja 1943. u režiji Kalmana Mesarića i scenografiji V. Žedrinskog. (HAZU, programske cedulje sezone 1942./1943.)

⁸⁸ Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb 1992., 128.

⁸⁹ E. ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knjiga IV, 115.

⁹⁰ Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986., 437.

⁹¹ Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983., 151.-152.

nitko od viđenijih kulturnjaka ne želi prihvatiti pa na čelo uprave dolazi tihi čovjek Marko Soljačić, dotadašnji lektor, čije je imenovanje sve u Kazalištu iznenadilo. On, za razliku od Žanka, nema ni približne produkcijske snage pa nastavlja s programom u inertnom ritmu u kojem se i dalje, teškim prilikama usprkos kada je po mnogima teatar “već propao svijet”⁹², inzistira uglavnom na lakom repertoaru.

Te teške prilike bile su rezultat sada već općeg kolapsa ustaške države koji je započeo nakon pada Italije u rujnu 1943., kada su se, kako napominje Horvat u svom *Dnevniku*, ljudi “hvatali za slamke”.⁹³ Naime, nakon što su partizani pod svoju kontrolu stavili značajan dio teritorija i blokirali vitalne prometne pravce, već u studenom 1943., Zagreb je bio u “ekonomskom i socijalnom slomu”.⁹⁴

1944. – kolaps države i nove nade Krležinih uz bombardiranja i salonske komedije

Intenzivna saveznička bombardiranja Zagreba i njegove bliže okolice započela su u veljači (na pokladni utorak) i izazvala veliki strah kod stanovništva pa je izdana zabrana izlaska iz kuće nakon 21 sat.⁹⁵ Predstave su sve češće započinjale u 16 ili 18 sati, vikendom u 14 ili 15. Krleža noćima bdije uz zvukove rata oko sebe, oni ga ne plaše, već naprotiv – hrabre. Osluškujući obližnju grmljavinu “Titovih topova” u njemu se bude optimizam i nada: “Tito se pobunio protiv srednjeg vijeka, on je našao izlaz, on plovi punim jedrima i njegove galije putuju u sigurnu luku pobjede.”⁹⁶ I doista, kako se Titove jedinice približavaju Zagrebu, uloge Bele Krleže sve su veće (glavna uloga zabrinute majke “s napetim uzdama” četiriju kćeri u drami Herczega Ferenca *Kćeri gdje Gjurković*⁹⁷ koju kritičar Branimir Livadić ocjenjuje kao “sjajan lik bogate i precizne karakteristike”,⁹⁸ a strogi Vladimir Kovačić kao lik “kao pisan”⁹⁹ za nju), a pokušaji internacionalizacije repertoara sve su vidljiviji pa je sada posve jasno da intendant Soljačić više ne slijedi smjernice osovinskog i “etičkog” repertoara kakav je jedino bio moguć za mandata njegova prethodnika. Na repertoaru se prvi put u NDH našao i jedan O’Neill (*Anna Christie*), a i djelo G. B. Shawa. U prosincu 1944., Bela tumači još jednu glavnu ulogu, i to u Shawovu *Zanatu gdje Warren*. Do svibnja 1945. ne sudjeluje u podjelama, igra još samo u Dumasovoj *Dami s kamelijama*.¹⁰⁰ U to vrijeme

⁹² J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943.–1945.*, 11.

⁹³ *Isto*, 28.

⁹⁴ *Isto*, 50.

⁹⁵ Tada su bombardirani pruga i Glavni kolodvor, aerodrom na Borongaju, Krešimirov trg, Mihanovićeve, Opatovina i Tkalčićeva ulica. Također i dominikanski samostan na Koloniji, tvornica ulja u Držičevoj i druge lokacije. Na Zagreb je bačeno preko stotinu bombi pri čemu je usmrćeno više od sedamdeset ljudi, oko 160 je bilo ranjenih. (*Nova doba* (Split), 24. I. i 25. II. 1944.) Od svih naselja najteže je stradalo tada prigradsko naselje Kustošija (u neposrednoj blizini mnogobrojnih tračnica za ranžiranje vlakova koje su izgradili Nijemci). Porušene su 72 kuće, a oštećeno ih je 155. (J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 64.; HDA, fond 1202, Narodna zaštita, Bombardiranje Zagreba 1944/5, Drugi napadaj iz zraka 22. II. 1944.)

⁹⁶ Miroslav KRLEŽA, “Titov povratak godine 1937”, *Borba*, 25. V. 1952., 6.

⁹⁷ Premijera ove komedije održana je 22. ožujka 1944. u režiji K. Mesarića.

⁹⁸ *Hrvatska revija*, 17/1944., br. 5, 275.

⁹⁹ *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 71, 24. III. 1944., 7.

¹⁰⁰ Predstavu je (u prijevodu Slavka Batušića) režirao K. Mesarić, scenograf je bio V. Žedrinski, a kostimografkinja Helena Uhlik.

Krleža s prozora gleda odlazak ustaške vojske iz Zagreba, među njima je i general Štancer koji je 1941., kao “zapovjednik grada Zagreba” naredio uništavanje knjige *Hrvatski bog Mars*.

Zaključak

Nakon početnih mjera cenzure Miroslava Krleže i zabrane njegovih djela, ustaški je sustav kasnije, uz maksimalno smanjivanje sloboda u kulturalnom prostoru novouspostavljene države, postupno smanjivao i pritisak na poznatog ljevičarskog pisca koji se od početka prema Pavelićevoj vlasti pozicionirao u tzv. “striktnu neutralnost”.¹⁰¹ Njegova je šutnja bila šutnja protiv Pavelića, ali nažalost, kako napominje Lasić, “i šutnja o Paveliću i njegovim zločinima”.¹⁰² To je, kako proizlazi iz navoda ovoga teksta, i bilo moguće jedino uz pomoć kompromisa i lojalnosti na koju je pristala njegova supruga Leposava – Bela Krleža. Na početku, za vrijeme ministროvanja Mile Budaka, a nakon nesmotrenih uhićenja para od strane ustaškog policijskog aparata, taj je Pavelićev doglavnik, riješivši se svog najvećeg takmaca i postavivši sebe za najvećega hrvatskog pisca, odlučio pomagati, s jedne strane Beli, a s druge i samom Krleži, “valjda kao književnik književniku, vjerojatno uz odobrenje i blagoslov samog Pavelića”.¹⁰³

Potičući Belu u intenzivnom razvoju njezine karijere, ustaški je aparat imao sve veću želju privući Krležu na svoju stranu i aktivno ga angažirati na nekoj kulturno-političkoj funkciji u čemu nije nikada uspio. Bila je to za Krležu prava faustovska pat-pozicija: Belin svakodnevni angažman na sceni najvećeg kazališta u NDH omogućio im je egzistencijalnu i svaku drugu sigurnost, ali je ona za čitavo vrijeme trajanja NDH bila izložena ogromnom publicitetu – voljele su je i publika i kritika, ali i obje uprave koje su se prema njoj ponašale zaštitnički. Sve je to, nakon pada NDH i dolaska nove ideokracije na vlast bilo nužno prešutjeti, no to je tema nekog drugog rada koji bi pokušao iznijeti razloge za stvaranje socijalističkog mita o kasnijoj nedodirljivosti ovoga para. Jer, ujesen 1945., dok su njezine kolege bile osuđivane na tzv. “sudu časti”, nju je od svakog progona spasila upravo Krležina četverogodišnja uporna šutnja. Njegovo pomirenje s Titom i Partijom uključilo je očito u taj paket i aboliranje Bele Krleže kao iznimno istaknute umjetnice endehaške kulture “novog duha”. Novoj Titovoj kulturnoj politici koju je u velikoj mjeri trasirao upravo Miroslav Krleža nije odgovarala puna istina o njihovu životu u NDH, otud su i informacije o tome i danas vrlo rijetke.

BELA AND MIROSLAV KRLEŽA IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA – A LIGHT REPERTORY AS A PRICE FOR LIFE

Summary: The topic of this presentation is the rarely addressed period of life and activity of Miroslav Krleža and his wife Bela (a well known actress of the Croatian National Theatre) during the 1941 to 1945 Ustaša regime in Croatia under Ante Pavelić. Since the couple’s recollection of life during the

¹⁰¹ Stanko LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Zagreb 1989., 37.

¹⁰² *Isto*, 17.

¹⁰³ Ivan ŠIBL, *Sjećanja*, sv. 3, Zagreb 1986., 143.

Independent State of Croatia (Nezavisna Drzava Hrvatska – NDH) is understandably fragmentary, and certain conclusions are unanimously accepted without giving due consideration to wider factual information, this presentation will attempt to give a coherent continuity to the series of events which have not been portrayed in this context up to now. The conclusions will therefore attempt to be different from those usually expounded by our historiography and teatrology. Certain less known facts are presented, in the first instance about the discontinuation in April 1941 of the classic play by M. Krleža, “Gospoda Glembajevi”, from the repertoire of the Croatian National Theatre (Hrvatsko narodno kazaliste – HNK), then about the arrest of Bela Krleža together with the remaining orthodox members of the Theatre and finally the resulting pressures on this artistic-conjugal couple are described. In reference to that are presented events related to Bela’s more than fertile activity in the NDH during four and a half seasons during which period she appeared on both stages of the theatre on an almost daily basis, while every public appearance of her leftist husband was, due to understandable socio-political reasons but also in accordance with the numerous decrees by the regime and its credo of unconditional silence, completely shut-out. Her repertoire, with a small number of exceptions, was entertaining in nature and as such painstakingly thought out in an escapist tone with the purpose to entertain a numerous audience which due to the difficult circumstances during the war (which were deteriorating on a daily basis especially after the summer of 1943) were finding solace at the Theater. Paradoxically, at the same time the situation of Miroslav Krleža became easier and he was able to say “no” even to Ante Pavelić who wished him to head the HNK in Zagreb during the fall of 1943.

Keywords: Miroslav Krleža, Bela Krleža, Croatian State Theatre (Hrvatsko drzavno kazaliste – HDK), censure, bans and arrests, general menager Dušan Žanko, general menager Marko Soljačić, light and comedy repertoire, cultural policy of the NDH, orthodox members of the Theatre, Mile Budak, Ante Pavelić

Literatura

- Snježana BANOVIĆ, “Uprava HNK je od straha od ustaša prognala Krležu”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 4539, 26. II. 2011., 62.-63.
- Ivo BOGDAN, “Smisao ustaških načela”, *Novo doba* (Split), 1. I. 1944.
- Danijel CRLJEN, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.
- Danijel CRLJEN, *Naš poglavnik*, Zagreb 1943.
- Marija CRNOBORI, sjećanja, (bez naslova), Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, fasc. Crnobori M.
- Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan: U sjeni smrti (1980–1981)*, knj. IV., Zagreb 1986.
- Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan: Trubač u pustinji duha (1975–1977)*, knj. II., Zagreb 1986.
- Drago ČEPULIĆ, “Politika i kulturne veze”, *Hrvatska smotra*, 10/1942., br. 1, 25.
- Eliza GERNER, *Tito Strozzi: svjetla i sjene jednoga glumačkog puta*, Zagreb 2004.
- Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983.
- Miroslav KRLEŽA, *Dnevnik 1943*, Sarajevo 1981.
- Miroslav KRLEŽA, “Fragmenti dnevnika iz godine 1942”, *Forum*, 11/1972., br. 4-5, 521.-568.
- Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski Bog Mars*, Zagreb 1962.
- Miroslav KRLEŽA, “O Erazmu Roterdamskom”, *Republika*, 9/1953., br. 1, 1.-31.
- Miroslav KRLEŽA, “Titov povratak godine 1937”, *Borba*, 25. V. 1952., 6.

- Stanko LASIĆ, *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb 1982.
- Stanko LASIĆ, *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Zagreb 1989.
- Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980.
- Blaž LORKOVIĆ, “Etička vrijednost ustaških načela”, *Prosvjetni život*, 1/1942., br. 1-2, 9.-12.
- Filip LUKAS, “Kultura na udaru rata”, *Hrvatska revija*, 18/1945., br. 1-2, 1.-5.
- Milivoj MAGDIĆ, “Književnost i politika”, *Spremnost*, 3/1944., br. 111-112 (uskršnji dvobroj), 11.
- Vinko NIKOLIĆ, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb 1944.
- Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Zagreb 1992.
- Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, Zagreb 1943.
- Ivan ŠIBL, *Sjećanja*, sv. 3, Zagreb 1986.
- Jozo TOMASHEVIC, *The War in Yugoslavia, Occupation and Collaboration*, Stanford 2001.
- Dušan ŽANKO, “Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu u drugoj godini svoga rada u slobodi”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 21.
- Dušan ŽANKO, *Svjedoci (izabrani eseji, prikazi, sjećanja)*, Knjižnica Hrvatske revije, knjiga trinaesta, München – Barcelona 1987.
- Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, München – Barcelona 1986., Knjižnica Hrvatske revije, knjiga 28., München – Barcelona 1986.
- Hrvatsko narodno kazalište 1894–1969*, enciklopedijsko izdanje, Naprijed i HNK, Zagreb 1969.
- Židovski biografski leksikon* (u pripremi), Leksikografski zavod u Zagrebu
- Hrvatski biografski leksikon* (u pripremi), Leksikografski zavod u Zagrebu

Tiskovine

- Hrvatski narod* (Zagreb), 1941.–1945.
- Nova Hrvatska* (Zagreb), 8. III. 1942.
- Novosti* (Zagreb), 1941.
- Hrvatska pozornica* (Zagreb), 1941.
- Plava revija* (Zagreb), 1941.
- Prosvjetni život* (Zagreb), 1942.
- Spremnost* (Zagreb), 1942.
- Hrvatska revija* (Zagreb), 1942.

Arhivska građa

- Odsjek za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU:
Zbirka dokumenata HNK
Kartoteka osoba
Programske cedulje sezona HNK, 1941.–1945.

Hrvatski državni arhiv:

- fond br. 234, Glavno ravnateljstvo za promičbu
- fond br. 259, ROZ
- fond br. 291, Ministarstvo prosvjete Republike Hrvatske
- fond br. 1076/110/HDA, Ponova, Predmetni spisi DKI.
- fond br. 1076/356, Ponova – Varia, Popis lica koja su dobila arijsko pravo ili dopusnicu 1941.–1944.
- fond br. 1202, Narodna zaštita

2.

TRI GROBA JEDNOG PESNIKA

SMRT IVANA GORANA KOVAČIĆA: ČINJENICE, INTERPRETACIJE, MIT

Goran Miloradović

UDK: 821.163.42 Kovačić, I. G.:393
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Rad predstavlja pokušaj dekonstrukcije jednog od integrativnih mitova socijalističke Jugoslavije, koji je izgrađen oko pogibije književnika Ivana Gorana Kovačića. Nastoji se da se činjenice odvoje od mita, da se utvrde razlozi kasnijih interpretacija i da se objasni svrha mistifikacije pesnikove smrti, koja je imala veliki simbolički značaj u društvu. Kovačićevo stvaralaštvo i biografija su povezivani sa partijskom ideologijom, a posebno sa pitanjem međunacionalnih odnosa. Specifičnim tumačenjem njegove smrti, ideološka parola “bratstvo i jedinstvo” je dobila upečatljiv primer na kome je vaspitavana omladina. Kovačić je postao simbol mučeništva u ratu protiv okupatora i njegovih pomagača, “dobrovoljna” žrtva na oltaru međunacionalnog pomirenja. Mit je imao svoju funkciju do propasti poretka, ali je u nekim aspektima nastavio da živi i kasnije.

Ključne reči: dekonstrukcija mita, Ivan Goran Kovačić, socijalistička Jugoslavija, “bratstvo i jedinstvo”, poema *Jama*

Postojao je, u vreme socijalističke Jugoslavije, svojevrsni kult smrti i pogrebnih rituala, koji je proisticao iz paralelno religioznog karaktera ideologije marksizma-lenjinizma i potrebe da komunistička partija svoj uticaj širi, pored ostalih metoda, i putem mistike. Ta dimenzija funkcionisanja jugoslovenske varijante totalitarizma do sada je bila vrlo malo proučavana, ali su se poslednjih godina i o njoj pojavili prvi radovi.¹ Ideološka i politička eksploatacija odnosa prema smrti ogleda se u bogatoj simbolici rituala sahranjivanja i obeležavanja grobova političkih lidera, neretko i podizanjem mauzoleja (V. I. Lenjina, J. V. Staljina, G. Dimitrova, J. Broza Tita, E. Hodže, i dr.), ali i spomenika manje poznatim herojima palim za interese partije i vrednosti njene ideologije (spomenici na Batinoj Skeli, Kalemegdanu, Iriškom vencu i dr.).

Međutim, postoji još jedna oblast u kojoj je socijalistička vlast pokazala posebno interesovanje, a to je odnos prema smrti uglednih intelektualaca, posebno književnika. Sklonost da se propagandno iskoriste ti tragični trenuci naročito je dolazila do izražaja kada su bile

¹ Videti: Goran Miloradović, “Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвену историју* 14/2008., бр. 1-3, 83.-106.; Александра Павићевић, “Дани жалости и време успомена: Смрт, сахрана и сећање/памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега”, *Гласник Етнографског института САНУ*, LVII (1), 223.-238.

u pitanju istaknute ličnosti, poput Otona Župančića,² Vladimira Nazora³ ili Jovana Popovića.⁴ Prilikom takvih pogrebnih svečanosti otvarala se mogućnost da se u očima javnosti preklope najmanje tri različite funkcije: politička, društvena i kulturna. Tako je, putem neizbežne empatije, koja je pogrebnim ceremonijama dodatno naglašavana, dolazilo do pojačavanja kohezije celokupne zajednice, odnosno do prividnog nestanka granice između naroda, kulturne elite i pripadnika režima. Pored toga, takvim ritualima je stanovništvu omogućavano da se orijentiše u ideološkim i političkim pitanjima u okolnostima nepostojanja slobode javne političke diskusije. Bio je to jedan od metoda kojim je vlast nastojala da kondicionira svoju moć i time je prosečnom građaninu učini nevidljivom.⁵

Kao posebno interesantan primer utilitarnog pristupa javnom predstavljanju okolnosti smrti nekog književnika u socijalističkoj Jugoslaviji izdvaja se interpretacija tragične, ponekad se kaže i “mučeničke”⁶ pogibije pesnika Ivana Gorana Kovačića u leto 1943. godine. To nije bilo ništa novo u istoriji komunističkog pokreta: Kovačićev posmrtni lik je promovisan u meru moralne i idejne ispravnosti i stvaralačkog kvaliteta, njegova sudbina otvoreno je upoređivana sa Lorkinom,⁷ a njegova poema *Jama* sa Pikasovom *Gernikom*.⁸ Postojala je namera da se Kovačiću (1913–1943) i dr. Simi Miloševiću (1896–1943) podigne spomenik nedaleko od mesta gde se smatralo da su zajedno ubijeni i sahranjeni.⁹ Na sličan način Staljin je lik Majakovskog posmrtno promovisao u uzor sovjetskim književnicima, iako veći deo stvaralaštva tog autora, a posebno njegova najuspelija dela, upadljivo odstupaju od standarda socrealizma.¹⁰ S druge strane, Kovačićeva sudbina je asociirala i na brojne druge sudbine talentovanih i nesrećnih pesnika, koji su zablistali, dokazavši svoje velike mogućnosti, ali ih je smrt rano odnela.¹¹

² “Umro je narodni umjetnik Oton Župančić”; “Brzjav maršala Tita udovi Otona Župančića”; “Brzjav Vladimira Nazora Društvu slovenskih književnika”, “Slava Otonu Župančiću”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 1280, 13. VI. 1949., 1.; Milan BOGDANOVIĆ, “Smrt Otona Župančića”; “Mase građana Ljubljane odaju počast posmrtnim ostacima Otona Župančića”; “Slava Otonu Župančiću”, *Književne novine* (Beograd), br. 24, 14. VI. 1949., 1.

³ Nazorovo smrti novine su danima posvećivale prve dve stranice: “Umro je Vladimir Nazor”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 1286, 20. VI. 1949., 1.; “Slava Vladimiru Nazoru”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 1287, 21. VI. 1949., 1.; “Maršal Tito odao posljednju počast Vladimiru Nazoru”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 1288, 22. VI. 1949., 1.; “Neka je vječna slava neumrlom narodnom pjesniku Vladimiru Nazoru!” *Vjesnik* (Zagreb), br. 1289, 23. VI. 1949., 1.

⁴ “Jovan Popović”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2110, 15. II. 1952., 5.; “Posljednje počasti Jovanu Popoviću”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2112, 17. II. 1952., 1.

⁵ Prema Galbrajtovoj teoriji, postoje tri osnovna oblika moći: 1. *kondigna* (tj. represivna) kojom vršioći vlasti prete potčinjenima da bi postigli njihovo poželjno ponašanje; 2. *kompenzacijska* (tj. nagrađujuća) koja poželjno ponašanje podstiče materijalnim dobrima; i 3. *kondicionirana*, kojom se menjaju uverenja onih koji se žele potčiniti. Videti: John Kenneth GALBRAITH, *Anatomija moći*, Zagreb s. a., 10.-12.

⁶ Izraz Vjekoslava Afrića (iz njegove knjige: *U danima odluka i dilema*, Beograd 1970., 133.), preuzet i u: Maja HRIBAR OŽEGOVIĆ, “Kazališno djelovanje Ivana Gorana Kovačića u partizanima”, *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, *Zbornik radova* (ur. Anđelko Novaković), Zagreb 1989., 124.; Stevan RAIČKOVIĆ, “Legenda o Goranu”, *Isto*, 23.

⁷ Marko Ristić je skicirao opštu listu intelektualaca koji su stradali od političkog nasilja, koja počinje Heraklitovim, a završava Kovačićevim imenom. Marko RISTIĆ, “Sloboda i stvaralaštvo. Na jednu temu iz treće knjige *Kapitala*”, *Za svest 1971–1977*, Beograd 1977., 119.-121. Kovačića sa Lorkom (Federico García Lorca) poredi i: Stevan RAIČKOVIĆ, *n. d.*, 22.

⁸ Branka BRLENIĆ VUJIĆ, “Poetika slika smrti i života u Goranovoj ‘Jami’ i Picassovoj ‘Guernici’”, *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, 35.-40.

⁹ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, *Vjesnik u srijedu* (Zagreb), br. 2224 (8), 18. VI. 1952., 1.

¹⁰ Uzrok tome leži u njegovoj nenarušenoj popularnosti čak i dvadeset godina posle smrti. Staljin je postupio pragmatičnije nego Lenjin, koji je izrazito i principijelno bio protiv futurizma. O tome, kao i o merama za obeležavanje dvadesete godišnjice smrti Majakovskog, videti: Vjačeslav POLONSKI, “Lenjin o umjetnosti, književnosti i kulturi”, *Sovjetska književnost 1917–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ur. Aleksandar Flačer), Zagreb 1967., 417.-426.; Российский государственный архив социально-политической истории, Moskva: fond 17, CK KPSS, 1903.–1953., op. 132, d. 395, 80.-86.

¹¹ Npr: Comte de Lautréamont (Isidore Ducasse), Lord Byron, Branko Radičević, Sergej Jesenjin, Vladimir Majakovski i dr.

Pogodnost poslednje epizode Kovačićeve biografije za političko i ideološko eksploataisanje primećena je, takoreći, odmah po njegovoj smrti. Već tokom rata, 1944. godine, Moša Pijade je u članku o Vladimiru Nazoru u jednom pasusu plasirao prvu zvaničnu verziju Kovačićeve pogibije, postavivši time osnovni interpretativni okvir za njeno kasnije tumačenje i dogradnju: “Mladi hrvatski pjesnik, koji je u pjesmi “Jama” tako snažno oformio najžešći u ovom ratu ispjevani protest protiv ustaških pokolja nad Srbima, bio je ubijen od ‘srpskih osvetnika’, četničkih izroda, tih švapskih i ustaških saveznika. Prerezali su grlo, koje je tako iskreno i snažno grmjelo iz bratske hrvatske duše protiv ustaških zločina nad srpskom nejači. Nikad poštenije i čovječnije djelo pjesnika nije bilo grđe kažnjeno i nikad čelo ubice nije bilo ukaljno sramnijim zločinom. Čitajući Goranovu ‘Jamu’ pokoljenjima i pokoljenjima srpske omladine stezat će se srca nad zločinima, koji su izazvali takav krik pjesnika, ali isto tako i nad zločinom, koji je tome divnom galebu prerezao grkljan.”¹² Prvi je Ivo Frol, u predgovoru izdanju *Jame* iz 1945. u celosti citirao taj pasus,¹³ a brojni drugi autori su ga navodili i ponavljali decenijama.¹⁴ Osim toga, i svi ostali koji su pisali o Kovačiću, a među najagilnijim i najuticajnijim bili su Mladen Iveković i Marko Ristić,¹⁵ kretali su se mahom u koordinatama koje su tada postavljene. Time su bili kanonizovani službena slika i političko značenje Kovačićeve pogibije.

Teze i antiteze “mita o Goranu”

Iako su se još u vreme Jugoslavije u javnosti (mahom u intervjuima, memoarima i objavljenim izvorima, retko kad u naučnoj literaturi) pojavljivale i mnoge činjenice koje su protivrečile oficijelnoj verziji, nikada niko nije pokušao da ih sistematizuje na takav način da stvori logičnu i koherentnu alternativnu sliku događaja kojom bi se dovelo u pitanje zvanično ideološko tumačenje i njegovo društveno i političko značenje.¹⁶ Razlog zašto to tada nije učinjeno možda je pre društveno-psihološke nego saznanje prirode, tj. ne radi se o tome da tada niko nije mogao, nego niko nije želeo da dekonstruiše mit. Naprotiv, mnoge intelektualne i političke karijere su izgrađene upravo u senci tog mita, zahvaljujući njegovoj stalnoj dogradnji i ponovnom verifikovanju, pri čemu su brojni autori otvoreno i u afirmativnom smislu koristili izraze “mit” i “legenda”.¹⁷ To, u stvari, pokazuje da je postojao

¹² Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, [Topusko?] 1944., 6.-7. Pijade je govorio i pisao srpskim jezikom, ekavicom. Navedeni “prevod” je verovatno posledica rezolutnog Nazorovog stava da u Hrvatskoj sve mora biti štampano isključivo na hrvatskom jeziku. O tome videti: Vladimir DEDIJER, “Poverljiva dostava Prvoslava Vasiljevića Milovanu Đilasu protiv Vladimira Nazora i njegovog jezika i Đilasova poruka Aleksandru Rankoviću”, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II*, Rijeka 1981., 842.-843.

¹³ Ivo FROL, “Ivan Goran Kovačić”, predgovor u: Ivan Goran KOVAČIĆ, *Jama*, Beograd 1945., 12. Frol verodostojnost interpretacije date u tom pasusu potvrđuje rečima: “Tako je poginuo Ivan Goran Kovačić.”

¹⁴ Stanko DVORŽAK, “Sjećanja na Gorana”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 2499, 20. III. 1953., 5.; Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945 II*, Zagreb 1970., 110.; *Doživi Gorana*, (ur. Joža Skok), Zagreb 1973., 6.; Gane TODOROVSKI, “Nema ih više, jer su htjeli biti!” (Zapis o Ivanu Goranu Kovačiću), *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, 41. itd.

¹⁵ Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika... Ivan Goran Kovačić”, *Politička književnost 1944–1958*, Zagreb 1958., 37.-42. Članak je napisan i prvi put objavljen februara 1945., a kasnije je imao više izdanja.

¹⁶ Podaci i interpretacije na kojima se bazira ovaj članak prvi put su bili objavljeni u periodu 1944.–1991.

¹⁷ Videti: Vlatko PAVLETIĆ, “Pred odgonetkom tajne Goranove smrti?”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6538, 1-3. V. 1965, 6.; Ivan LAJTMAN, “Pronađen Goranov grob”, *Isto*, 6.; Ivan LAJTMAN, “Goranova jama – legenda”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6546, 11. V. 1965., 5.; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, *Novi VUS* (Zagreb), 5. XII. 1973., 10.; Joža

dvojan, možda čak šizofren odnos prema toj temi: o okolnostima Kovačićeve pogibije se govorilo kao o istorijskoj istini, a korišćena su dva izraza koja istinitost dovode u pitanje. To je karakteristika socrealističkog diskursa u književnosti, koji proklamuje realizam, ali ga u stvaralaštvu ne doseže.¹⁸ Dobar primer za to je knjiga pripovedaka Jovana Popovića *Istinite legende*, u kojoj se kroz literarnu obradu doživljaja jugoslovenskih partizana nude moralni uzori i modeli ponašanja novim generacijama. U tom ključu treba razumeti one interpretacije Kovačićeve smrti koje su dovele do formiranja “mita o Goranu”.

Međutim, verodostojnost i smisao teza koje čine taj mit može se utvrditi komparacijom sa brojnim drugim izvorima i svedočenjima, kojih je dovoljno da se oformi drugačija slika, bliža prošloj stvarnosti, i da se ponudi alternativna rekonstrukcija događaja i njegovo novo tumačenje.¹⁹ Osnovni metod koji je primenjen u ovom radu jeste poređenje onih podataka i tumačenja koji čine oficijelno prihvaćenu sliku događaja (“mit o Goranu”) sa podacima koje iznose svedoci i učesnici događaja, a koji ne podržavaju mit, ili ga, čak, direktno osporavaju. Dekonstrukcija mita je urađena u formi **Teza** (elementi mita) i **Antiteza** (rezultat sistematizacije i kritike istorijskih izvora), posle čega slede rekonstrukcija istorijskih zbivanja i tumačenje uzroka i ciljeva mistifikacije.

1. **Teza:** Brojne interpretacije Nazorovog i Kovačićevog odlaska u partizane stvaraju utisak da su tom prilikom njih dvojica imala podjednako značajne uloge.²⁰ U nekim verzijama Nazor se uopšte i ne pominje, pa se čini kao da je Kovačić otišao sam.²¹

Antiteza: Nazorov odlazak u partizane je imao neuporedivo veći društveni i politički značaj nego Kovačićev, jer je Nazor bio vrlo ugledan kao “najstariji živi hrvatski pesnik”,²² koji je smatran za “velikog predstavnika hrvatske klasične književne baštine”.²³ Dedijer je 4. januara zapisao u svom Dnevniku: “Nazor je naša velika pobeda [...] Najpoznatiji živi pesnik Hrvatske, član akademije nauka [...] prelazi u partizane”, dok Kovačića pominje samo uzgred, kao njegovog saputnika.²⁴ Upravo zato je Nazor još tokom rata bio postav-

SKOK, “Književna riječ o Goranu”, *Dozivi Gorana*, 215.; Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, Zagreb 1984., 27., 107.; Stevan RAČKOVIĆ, “Legenda o Goranu”, 22.; Tomislav Marijan BILOŠIĆ, “Primjer ljudskog postupka, značenja i vrijednosti postojanja”, *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, 221.-223.; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, Beograd 1998., 563. (prvo izdanje 1977. Videti poglavlje XIX, pod naslovom “Satrap iz Foče”, u knjizi *Peti prst*).

¹⁸ Prema formulaciji Andreja Sinjavskog iz 1957. godine, socijalistički realizam je “poluklasicistička poluumetnost, ne previše socijalistička, i koja uopšte nije realizam.”: Андрей ДОНАТОВИЧ СИНЈВСКИИ (Абрам ТЕРЦ), “Что такое социалистический реализм”, *Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР 1950-е–1980-е* (ур. В. В. Игрунов), Москва 2005., 471.

¹⁹ Oprezno skrenuvši pažnju da Kovačića “naročito mladi čitaoci doživljavaju već pomalo kao gotovo legendarnu ličnost”, Ivana Car je prva pokušala da tom viđenju suprotstavi neke činjenice: Ivana CAR, “Goran u pismima i sjećanjima”, *Dozivi Gorana*, 181. (tekst prvi put objavljen u: *Polet*, 6/1959., br. 9-10).

²⁰ Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, 3.; Ivo FROL, “Ivan Goran Kovačić”, 8.; Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, *Стваранье*, 7/1952., br. 6, 362.; Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. Knjiga druga*, Zagreb 1970., 104.; *Jugoslovenski književni leksikon*, Novi Sad 1971., 248., 361.-363.; Jure KAŠTELAN, “Goranovo književno djelo”, *Dozivi Gorana*, 118. (prvi put objavljeno u: *Republika*, 7/1951., br. 3); Dobriša CESARIĆ, “Sjećanje na Gorana”, *Dozivi Gorana*, 197. (tekst je prvi put objavljen u: *Hiljadudevetstotinačetdeset i prva, zbornik MH*, Zagreb 1961.).

²¹ Antun BARAC, “Mrak na svijetlim stazama”, *Dozivi Gorana*, 166. (prvi put objavljeno u: *Republika*, 1/1945., br. 1.-2.); Dragutin TADIJANOVIĆ, “O Goranu”, *Isto*, 168., 170., 173. (Tadijanović u dve svoje interpretacije Kovačićevog odlaska u partizane ne pominje Nazora, a u jednoj pominje!); Gustav KRKLEC, “Goranova majka”, *Isto*, 179.; Ivana CAR, “Goran u pismima i sjećanjima”, *Isto*, 189. (tekst je prvi put objavljen u: *Polet*, 6/1959., br. 9.-10.).

²² Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, 3.-4.

²³ Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi. Povodom 20-godišnjice I kongresa kulturnih i javnih radnika u Topuskom*, (Referat održan u Topuskom 27. lipnja 1964.), Zagreb 1964., 3.

²⁴ Vladimir DEDIJER, *Dnevnik II*, knj. 2, Beograd 1946., 54.-55.

ljen za predsednika ZAVNOH-a, a posle rata za predsednika Prezidijuma Sabora NR Hrvatske. Rodoljub Čolaković u svom dnevniku nije ni registrovao Kovačićev dolazak u partizane, a Natorovom daje puni značaj, napisavši: “Bolje bi sad bilo izgubiti jednu bitku, nego Nazora.”²⁵ Kovačić je za KPJ bio važan pre odlaska u partizane, kao neko u koga Nator ima poverenja i sa kim bi se odlučio da krene.²⁶ U partizanima se njih dvojica razdvajaju najkasnije 9. februara 1943. godine.²⁷ Kovačić je do pogibije ostao u Natorovoj senci: kada je iznemogao, Kovačić je bio ostavljen, kao i drugi borci, dok je Nator i u najtežim ratnim okolnostima bio nošen i, neretko, uz velike rizike spasavan. General Gojko Nikoliš je zabeležio: “Pasem zečji kupus, kiseo, osvežava. Zamalo zapraštaše mitraljezi. Neko poviče: ‘Čuvajte Nazora!’ Šestorica umornih boraca vuku pjesnika Vladimira Nazora na nosilima uz beskrajnu strminu.”²⁸ Ili, po sećanjima generala Pavla Jakšića, jednom drugom prilikom Nator se “zagubio u šumi i jedva smo ga, pod borbom, pronašli i u poslednjem času – kad se već ukrštala iznad nas vatra nemačkih mitraljeza – izvukli iz obruča.”²⁹ O nevoljama koje su trpeli zbog Natorove staračke mušičavosti, nemoći i nesnalaženja pisao je i Dediđer.³⁰ Ali, i takav, Nator im je značio puno više nego Kovačić.

2. **Teza:** Ukazivalo se, nagoveštavalo ili podrazumevalo da je “književnik-borac”, odnosno “pesnik i borac”, Kovačić, ratovao sa puškom u ruci.³¹

Antiteza: Kovačić je, prema poslednjem ratnom rasporedu, bio borac Pete proleterske crnogorske brigade, kojom je komandovao Savo Kovačević.³² Međutim, nema pouzdanih podataka da je Kovačić ikada upotrebio pušku. Mala je bila borbeno vrednost Kovačića, čiju percepciju realnosti možda najbolje ilustruje činjenica da je u partizane došao sa dva kofera i knjigama Shelleya i Keatesa.³³ Prve partizanske fotografije Kovačića prikazuju u štofanom kaputu, sa kariranim šalom, bez oružja i opasača, gologlavog ili sa kapom.³⁴ Kasnije, pesnik je nabavio uniformu i opremu, a krajem februara i oružje.³⁵ Ali, puška o ramenu još uvek ne čini ratnika. Mladen Iveković je 13. aprila 1943. zapisao da Kovačić “još živi u nekom pjesničkom transu. [...] Do sada je on bio ‘zagrebačko mamino dijete’, intelektualac ‘literarisch belastet’, i život za njega nije bio ništa drugo do literatura. Ova će ga teška, užasna i veličanstvena stvarnost riješiti postepeno i sigurno jednog naslijeđa malogradan-

²⁵ Родољуб ЧОЛАКОВИЋ, *Зписуи из ослободилачког рата*, Сарајево 1951., 193.

²⁶ Videti Natorov dnevnik: Vladimir NAZOR, “S partizanima”, *Doživi Gorana*, 93.-94.

²⁷ *Isto*, 98.

²⁸ Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1981., 532.

²⁹ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenuama*, Beograd 1990., 394.

³⁰ Vladimir DEDIĐER, *Dnevnik*, knj. 2, 357.

³¹ Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 361.; I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, *Narodni list* (Zagreb), br. 2175, 18. VI. 1952., 3.; Marko RISTIĆ, (bez naslova), *Isto*, 3.; Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 38.; Joža SKOK, “Književna riječ o Goranu”, 215.

³² Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, Beograd 1996., 493.

³³ Možda su te knjige Kovačiću bile nekakva veza sa prethodnim, “civilnim” životom, od koga je, istovremeno, bežao. Sećanje partizana, slikara i scenografa Đure Tiljka o njegovim susretima s Kovačićem u partizanima nalazi se u fondu Muzeju revolucije naroda Hrvatske (danas u sastavu Hrvatskog povjesnog muzeja) u Zagrebu i opširno je citirano u: Maja HRIBAR OŽEGOVIĆ, “Kazališno djelovanje Ivana Gorana Kovačića u partizanima”, 119.

³⁴ Fotografije objavljene u: Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV i V neprijateljske ofanzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Zagreb 1945., 61., 97., 159.

³⁵ *Isto*, 72. Nator je tražio pištolj, koji mu je poklonio Peko Dapčević, ali ga pesnik nije nosio jer mu je bio pretežak. Prema: Moša PIJADE, *Vladimir Nator*, 3.

skog literata.”³⁶ Međutim, kako je ranije već konstatovano, “pjesik je pjesnik”: tokom boravka u Vrbnici, “[u]natoč upozorenjima dra Sime Miloševića i Ilije Mališa, Goran je jednoga dana prošao kroz ‘ničiju zemlju’, do mjesta na kojem je za vrijeme bitke na Sutjesci zakopao svoje rukopise. [...] Kada se vratio s rukopisima bio je presretan.”³⁷ Njegovi prioriteti bili su drugačiji nego što su to iziskivale okolnosti i uloga borca.

3. **Teza:** Pojedini autori su pisali o velikoj moralnoj i političkoj šteti koju je Nazorov i Kovačićev odlazak u partizane naneo ustaškom režimu.³⁸ Time je, svesno ili ne, stvarana simetrična slika značaja dvojice pesnika.

Antiteza: Ustaški režim pretrpeo je neuporedivo veću političku štetu Nazorovim nego Kovačićevim odlaskom u partizane. Zato su ustaše nastojale da posledice propagandno saniraju, tvrdeći da je Nazor kidnapovan i da ga partizani prisiljavaju da daje razne izjave.³⁹ Kovačićev odlazak ih nije pogodio, pa se njime nisu ni bavili.

4. **Teza:** Kovačićevom odlasku u partizane u nekim kasnijim interpretacijama daje se ideološki, marksistički i revolucionarni smisao.⁴⁰

Antiteza: Kovačićev odlazak u partizane bio je rezultat spleta društvenih i političkih okolnosti i osobina njegove ličnosti: moralnih shvatanja, političkih stavova, nacionalnog osećaja, percepcije realnosti, ambicije, emotivnosti, idealizma, sujete, ponosa... U međuratnom periodu Kovačić je bio član Hrvatske seljačke stranke, zatim je agitovao za učesće u španskom građanskom ratu, a potom izražavao simpatije za SSSR.⁴¹ Zato se smatra da je komunistima izgledao “politički potpuno neopredeljen”, a da je za reakcionare bio “komunista” i “krležijanac”.⁴² O njegovoj ambiciji svedoči podatak da se “[n]akon uspostave NDH natjecao [...] za mjesto kulturnog atašea u Bukureštu, ali nije izabran.”⁴³ Umesto položaja atašea, ponuđeno mu je mesto upravnika pošte u Foči, ali se on ipak nekako zaposlio u Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu u Zagrebu, gde je ostao do odlaska u partizane krajem 1942. godine. Njegova prijateljica, Ivana Car, kasnije se sećala da ga je teško pogodilo saznanje da se NDH Rimskim ugovorima odrekla velikog dela Dalmacije u korist Italije.⁴⁴ Prema Krležinom mišljenju, Kovačić je “bio pametan čovjek i vidio je kamo Pavelićevo hrvatstvo vodi, pa je otišao u šumu.”⁴⁵ Jedan proučavalac Kovačićevog dela smatra da ga je pokretao bunt “zbog nepravdi nacionalnih, socijalnih i ekonomskih”.⁴⁶ Partizan, slikar i scenograf Đuro Tiljak je smatrao da je Kovačić “došao u partizane iz pjesničkih pobuda. [...] K tome se je pridružila veli-

³⁶ Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*, 135.

³⁷ Ivan LAJTMAN, “Otkriće na Maluša planini”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6539, 4. V. 1965., 5.

³⁸ Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi*, 3.; *ISTI*, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 104.

³⁹ РОДОЉУБ ЧОЛАКОВИЋ, *Записи из ослободилачког рата*, 193.; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008., 297.

⁴⁰ ИВО ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 361.; Marko RISTIĆ, *Za svest 1971-1977*, 37-38.; Maja HRIVAR OŽEGOVIĆ, “Kazališno djelovanje Ivana Gorana Kovačića u partizanima”, 119.

⁴¹ Antun VARAC, “Mrak na svijetlim stazama”, 161., 162., 165.; Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, Zagreb 1984., 19.; Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knj.2, Zagreb 1985., 128.

⁴² Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 20.

⁴³ Prema podacima koje je 1973. objavio Dragutin Tadijanović, Kovačić je konkurisao za mesto atašea u Bukureštu pre rata, 1940. godine. Možda se dva puta kandidovao? Uporediti: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb 1997., 201.; Dragutin TADIJANOVIĆ, “Kronologija Ivana Gorana Kovačića”, 233.

⁴⁴ Ivana CAR, “Goran u pismima i sjećanjima”, 188. O Ivani CAR GAVRILOVIĆ opširnije videti u: *Dozivi Gorana*, Zagreb 1973., 246.

⁴⁵ Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knj. 2, 128.

⁴⁶ Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 19.

ka osobna ambicija pjesnika. Ta ambicija nije imala granica, graničila se po svoj prilici s ludilom. Osjećao sam da s ovakvim senzibilitetom neće Goran proći dobro. Romantične velike pjesničke revolucije kosile su se s prirodnim instinktom za opstanak – s borbom za opstanak, što je zapravo bila suština narodnooslobodilačkog pokreta. A borba kao takva morala je biti smišljena i racionalna.⁴⁷ O Kovačićevom intimnom doživljaju svog boravka među partizanima svedoči i kratka poruka koju je uputio majci iz Bosne: “*Majko, nikad u životu nisam bio sretniji.*”⁴⁸ Neko sa tako protivurečnim ponašanjem i ambivalentnom motivacijom, kakvo je ispoljio Kovačić, impulsivan i emotivan, teško da je mogao postupati racionalno, čak i kada mu život od toga zavisi. Moguće je da je to uzrok što se u selu Vrbnici prilikom susreta sa četničkim kapetanom Draškovićem predstavio pravim imenom i prezimenom, na šta mu je ovaj odgovorio: “A, ustaša? Vidi ti njega.”⁴⁹ Kovačićeva autopercipcija i tuđa viđenja njegove ličnosti oštro su se kosili.

5. **Teza:** U brojnim interpretacijama pominje se samo Kovačićeva književna delatnost, novinarska ne.⁵⁰

Antiteza: Kovačić je za života u javnosti bio poznatiji kao novinar i urednik kulturne rubrike, nego kao književnik.⁵¹ Pre rata samostalno je objavio samo jednu knjigu,⁵² za čiji veliki uspeh je književni istoričar Antun Barac smatrao da je bio “više društveni nego književni.”⁵³ Proučavalac Kovačićevog dela, Vlatko Pavletić, odavno je ukazao da je o pesniku mnogo pisano “svakako zahvaljujući više njegovoj legendarnoj smrti nego naročitoj popularnosti njegova opusa.”⁵⁴ Isti stručnjak primećuje: “Svi se kritičari slažu u ocjeni, da je *Jama* Goranovo najbolje djelo, i to tako iznimno uspjelo i toliko bolje od njegovih ostali djela, da pred njom uglavnom mukom zastajkuju kao pred čudom što se – neznano kako – dogodilo jednom pjesniku.”⁵⁵ Međutim, delo koje ga je proslavilo postalo je poznato javnosti tek posle pesnikove smrti.⁵⁶ Oni koji su ga ubili, kao i seljaci koji su ga sahranili, govorili su o njemu kao o “zagrebačkom novinaru.”⁵⁷ Četnik koji ga je ubio kasnije se, navodno, hvalio “da je ubio velikog hrvatskog novinara.”⁵⁸ Dok je

⁴⁷ Sećanje Đ. Tiljka navedeno prema: Maja HRIBAR OŽEGOVIĆ, “Kazališno djelovanje Ivana Gorana Kovačića u partizanima”, 119.

⁴⁸ Gustav KRKLEC, “Goranova majka”, 178. Kurziv Krklecov.

⁴⁹ Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, *Dozivi Gorana*, Zagreb 1973., 131.

⁵⁰ Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, 3.; Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*; Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 357.; Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 37.-42. Kovačić je jedino pesnik, ne i novinar, za desetine autora koji su objavili tekstove o njemu u zbornicima: *Dozivi Gorana*, Zagreb 1973.; *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, Zagreb 1989.

⁵¹ Od 1937. Kovačić je radio u redakciji *Hrvatskog dnevnika*, a od 1940. u *Novostima*. Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 17.-18.

⁵² To je zbirka pripovedaka *Dani gnjeva*, Zagreb 1936. Objavljivao je i kraće tekstove i poeziju u raznim književnim časopisima. Sa J. Hitrecom i V. Jurčićem objavio je zajedničku knjigu *Lirika*, Zagreb 1932.

⁵³ Antun BARAC, “Mrak na svijetlim stazama”, 161.

⁵⁴ Vlatko PAVLETIĆ, *Obuzdani gnjev. Znakovi i strukture u književnoumjetničkim djelima Ivana Gorana Kovačića*, Zagreb 1978., 5.

⁵⁵ *Isto*, 9. Na drugim mestima *Jamu* naziva remek-delom: 398., 409.

⁵⁶ Prvo izdanje *Jame* štampano je 1944. godine.

⁵⁷ Informaciju je preneo Vasilj Kovačević, seljak koji je sa svojim bratom Jovom i Vasilijem Kostićem sahranio Kovačićevo telo. Videti: Ivan LAJTMAN, “Pronađen Goranov grob”; Ivan LAJTMAN, “Večera se odvijala po rangju”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6543, 8. V. 1965., 6.; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 564.

⁵⁸ Ivan LAJTMAN, “Rafali u Avdovoj dolini”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6541, 6. V. 1965., 5.

boravio u partizanima, on je za Mladena Ivekovića bio samo autor “nekoliko dobrih pjesama”, kome afirmacija tek predstoji.⁵⁹

6. **Teza:** Brojne interpretacije ostavljaju utisak, ili čak nedvosmisleno tvrde, da su Kovačić i Milošević bili sami prilikom zarobljavanja.⁶⁰

Antiteza: Kovačić i Milošević nisu bili sami. U Vrbnici je u periodu od 20. do 25. juna bilo sklonjeno dvadesetak iscrpljenih i ranjenih partizana.⁶¹ Njih dvojica su u to selo od dvadesetak kuća i sa oko 150 stanovnika stigli najverovatnije 23. juna.⁶² Tu su bili i njihovi jataci, organizovani od strane Narodnooslobodilačkog odbora (NOO), gde je odbornik bio Marko Majdov, koga su četnici ubili 1944. godine.⁶³ Kako se ko oporavljao, tražio je “vezu” sa jedinicom i odlazio iz sela. Prvi su otišli već sutradan posle dolaska u Vrbnicu. Poslednji su ostali Rudi Pintar,⁶⁴ Ljubica Milošević⁶⁵ (udata Karabegović), Dragica Končar,⁶⁶ Marija Kvesić Srajna⁶⁷ (udata Grozdanić), Ivan Goran Kovačić i Sima Milošević.⁶⁸ Netačne su tvrdnje po kojima je Kovačić “sa cijelom grupom s kojom je bio, nastradao. Ubijeni su...”.⁶⁹ Preživeli su svi osim njega i Miloševića.

7. **Teza:** U nekim interpretacijama se ukazuje na solidarnost i moralnost Kovačića, tog “vernog druga ranjenog srpskog naučnika”, a pesnikova smrt se tumači kao “dragovoljna” i “svesna” žrtava.⁷⁰ Tvrđilo se da je Kovačić “vjerno pratio i pomagao”⁷¹ svog druga, ili da “nije htio napustiti doktora Miloševića, koji je bio ranjen u nogu, čekajući da dođe neko sa konjem, kako bi obojica izmakli.”⁷² Ima i mišljenja da se Kovačić vratio u selo, iako se prethodno bio izvukao “iz obruča”.⁷³

Antiteza: Oni se u vreme pogibije nisu više nalazili u obruču, jer je bitka na Sutjesci već bila završena kada su stigli u Vrbnicu: glavne operacije su trajale od 15. maja do 15. juna 1943. godine. Kovačić, Milošević i ostali bili su ostavljeni u Vrbnici posle bitke, neko zbog rane, neko zbog iscrpljenosti, a pesnik verovatno i zbog svoje stare boljke

⁵⁹ Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*, 135.

⁶⁰ *Isto*, 235., 242.; Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 428.; Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 372.-373.; Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 37.-42.; Ivan LAJTMAN, “Pronađen Goranov grob”; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 563.; Predrag MATVEJEVIĆ, “Goranov odlazak u partizane”, 134. i dr.

⁶¹ Sećanja Vidoja Mališa i Todora Vujičića, seljaka iz Vrbnice koji su prikrivali ranjene partizane: I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.

⁶² Ivan LAJTMAN, “Pronađen Goranov grob”, 6.

⁶³ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.

⁶⁴ Slovenac, posle rata se javio da je preživio. Nema drugih podataka o njemu. Prema: I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.

⁶⁵ Borac-ranjenik, rođ. 1923., iz Meke Grude kod Bileće, Srpkinja. Prema: Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, 1184.

⁶⁶ Politički komesar ešalona ranjenika Centralne bolnice, rodom sa Banije, Srpkinja, član KPJ, u NOB od 1941. Ona je 1944. prebačena u Bari na oporavak, gde ju je sreo Vladimir Dediđer. Nije u pitanju narodni heroj Dragica Končar (1915–1942), nego druga osoba. Prema: Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 339.; Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, 1185.

⁶⁷ Bolničarka u Petom bataljonu Pete proleterske crnogorske brigade, rođ. 1924., iz Pitve na Hvaru, Hrvatica, član KPJ, u NOB od 1942. Prema: Viktor, KUČAN, *Borci Sutjeske*, 495.

⁶⁸ I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.; Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.; Митра МИТРОВИЋ, *Ратно путовање*, Београд 1963., 181.-182. (Njena sećanja su napisana 1952., a prvi put objavljena 1953. godine); Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 131.

⁶⁹ Svetozar PRIJIĆ, “Sjećanje na Gorana”, *Doživi Gorana*, 129.

⁷⁰ Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 41.

⁷¹ Vladimir NAZOR, “Predgovor zbirci ‘Hrvatske pjesme partizanke’ (1943)”, *Doživi Gorana*, Zagreb 1973., 125.

⁷² Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 27. Slično kaže i: Ivan LAJTMAN, “Otkriće na Maluša planini”, 5.

⁷³ Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10; Predrag MATVEJEVIĆ, “Goranov odlazak u partizane”, *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, 134. Matvejević se čak poziva na “nekoliko pouzdanih svjedoka”.

– tuberkuloze. Kovačić je već jednom ranije, 3. maja, bio ostavljen. On je to prokomentarisao rečima: “Neću da mi zamjere drugovi koji žele da se ja odmorim. Tako su odlučili pa tako neka i bude”.⁷⁴ Njemu je, tada, ostanak, praktično, bio naređen. Ostavljanje ranjenih i bolesnih, ponekad i bez ikakvog oružja, u brojnim situacijama je bio neminovan postupak partizana.⁷⁵ Ako im ne bi pomoglo lokalno stanovništvo, ranjenici su se ili ubijali sami, ili bi bili masakrirani od neprijatelja.⁷⁶ Kovačić, Milošević i ostali bili su ostavljeni jer više nisu bili u stanju da stoje na nogama, a kamoli da pešače ili da se bore.⁷⁷ Pri svom drugom prelasku Sutjeske Milovan Đilas ih je pronašao, ali oni nisu hteli da napuste Vrbnicu. Kovačić mu je čak rekao “da je bolje zadržati se u selu neko vreme, dok se operacije ne stišaju”.⁷⁸ Prilikom skrivanja koristili su lažna imena: Kovačić se predstavljao kao Petar Kovačević, a Milošević kao Jovan Petković. Kada je u Vrbnicu naišao četnički kapetan Drašković sa pratnjom, prepoznao je Miloševića, koga je znao od pre rata, iz školskih dana ili iz kotorske bolnice. Oni su, naime, bili zemljaci: Drašković je bio iz Kotora, a Milošević iz Herceg Novog. Tada se i Kovačić predstavio pravim imenom i prezimenom. Tom prilikom ga je Milošević verbalno zaštitio, kao Hrvata koji se sa Srbima bori protiv ustaškog režima. Pomogli su i seljaci kuknjavom da će ih pobiti partizani, ako se toj dvojici nešto desi.⁷⁹ Tada su ih ostavili na miru. U drugim situacijama, kada bi nailazili četnici, Kovačić je, kao i ostali partizani, bežao iz sela i skrivao se u paprati i okolnim pećinama. Međutim, Kovačića su jednog jutra iznenadili u selu, u koje je tokom noći došao zbog hladnoće. Uhvaćen je pri pokušaju da iskoči kroz prozor kuće u kojoj je bio smešten.⁸⁰

8. **Teza:** Tvrdi se da su Kovačić i Milošević zajedno ubijeni.⁸¹

Antiteza: Kovačić i Milošević su ubijeni odvojeno, na različitim mestima i u različito vreme. U pitanju su dva događaja, a ne jedan. Kovačića je u sumrak, 12. jula 1943. godine, na desnoj strani Drine, nedaleko od sela Bunova kod Foče, u Avdovoj dolini na Kruščićkom brdu, na mestu zvanom Crkovište, ubio komandir “leteće čete” Borislav Boro Blagojević, čiji pretpostavljeni je bio kapetan Aleksa Drašković. Oko toga svedoci su decidni.⁸² Preživeli svedoci su u najvažnijim crtama opisali događaj i Kovačićev izgled i omogućili identifikaciju.⁸³ Sahranjen je na istom mestu, 13. jula oko podne.⁸⁴ Prema svedočenjima seljana, Miloševića i još jednog, nepoznatog partizana, ubio je na putu između sela Vojnovići i Beleni, krajem jula 1943, četnik Vukan Jojić, pod

⁷⁴ Vjeko[slav] AFRIĆ, “Uspomene jednog glumca”, *Dozivi Gorana*, 116.

⁷⁵ Detaljnije o sudbini partizanskih ranjenika i stanju u ratnim bolnicama tokom bitaka na Neretvi i Sutjesci videti: Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina*, 467.-552.

⁷⁶ Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*, Zagreb 1945., 158.-160.; Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 344., 346., 348.; Митра МИТРОВИЋ, *Ратно путовање*, 151.-154.

⁷⁷ *Isto*, 181-182. Mitra Mitrović to navodi iz prve ruke, jer je bila u grupi partizana koja ih je ostavila u kući Vidoja Mališa u selu Vrbnici kod Foče.

⁷⁸ Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 338.-339.

⁷⁹ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.; Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 130.-131; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 564.

⁸⁰ Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 130., 132.

⁸¹ Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 372.-373.; Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 39.-41; Miodrag BULATOVIĆ, *Peti prst*, 563.-565; i dr.

⁸² Ivan LAJTMAN, “Čovjek u bijelom suknenom odijelu”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6542, 7. V. 1965., 6.

⁸³ Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10. Četnici su prethodno, dvestotinak metara dalje, rafalom ubili još dvojicu nepoznatih partizana.

⁸⁴ Ivan LAJTMAN, “Pronađen Goranov Grob”, 6.

komandom poručnika Vasilija Bodiroke.⁸⁵ Slično tvrde i druga svedočenja, po kojima je Milošević krenuo ka selu Grandići, ali je na putu ubijen dva dana posle Kovačića.⁸⁶ Ima i mišljenja da je najpre ubijen Milošević, a “dva-tri dana kasnije” i Kovačić, ali to nije potkrepljeno nikakvim izvorima i verovatno je proizvoljnost.⁸⁷ Ali, kolika je bila tačna vremenska razlika između te dve smrti nije od presudne važnosti, bitno je da se svi slažu da je postojala.⁸⁸ Odakle onda uverenje da su oni *zajedno* ubijeni? Zabuđu je, najverovatnije, izazvala “terenska radnica” KPJ Danica Lalović, koja je našla dva tela kraj seoskog puta. Ona je bila supruga jednog beogradskog lekara i lično je poznavala Miloševića od pre rata. Odmah ga je identifikovala, a za drugo telo je *zaključila* da je Kovačićevo (iako ga nije poznavala), jer je u blizini našla “neki udžbenik srpsko-hrvatskog jezika” na kome je pisalo Kovačićevo ime.⁸⁹ Bio je to pogrešan zaključak, jer u vreme Miloševićeve pogibije Kovačić je već bio mrtav. Nikada nije razjašnjeno ko je bio drugi partizan, ubijen sa Miloševićem. Kasniji interpretatori su dograđivali mit u skladu sa potrebom ideologije “bratstva i jedinstva”, koja je iziskivala *zajedništvo* Srba i Hrvata.

9. **Teza:** U većini interpretacija se tvrdi da je Kovačić zaklan.⁹⁰

Antiteza: I Kovačić i Milošević bili su streljani.⁹¹ Ubijeni su po jednim metkom u glavu, Kovačić u desnu slepoočnicu, Milošević u potiljak.⁹² To je potvrdilo nekoliko svedoka, pa i sam egzekutor Blagojević. On, sve i da je hteo, nije mogao nikoga da zakolje, jer je bio invalid – početkom rata, posle ranjavanja u borbi sa partizanima, jedna ruka mu je amputirana u Italiji.⁹³ Zato je bio naoružan samo pištoljem. Zbog čega se onda toliko insistiralo upravo na nožu kao sredstvu egzekucije? Razlog je Kovačićevo delo *Jama*. To je objasnio Marko Ristić: “Goran je u *Jami* neopozivo optužio ustaške *koljače* baš za onaj isti zločin koji su četnički *koljaši* izvršili nad njim.”⁹⁴ Na taj način se i autor poeme uvršćuje među pale od noža, i snažnije povezuje sa

⁸⁵ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.

⁸⁶ Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

⁸⁷ Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 27.

⁸⁸ Jasna vremenska razlika i jasan redosled pogubljenja postoji i u: Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 132.

⁸⁹ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1; I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

⁹⁰ Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, 1944., 6.-7.; Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 371.; Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi*, 3; Слободан НЕШОВИЋ, *Моша Пијаде и његово време*, Београд 1968., 569.; Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 227.; Joža SKOK, “Moj Goran”, *Doživi Gorana*, 5., 9., 11. (prethodno objavljeno u: *Međumurje*, 27. srpnja 1963.); Mirko BANJEVIĆ, “Od tuge biserje”, *Isto*, 19.; Jure KAŠTELAN, “Uspomeni Ivana Gorana Kovačića”, *Isto*, 30.; Vladimir NAZOR, “Kurir Loda”, *Isto*, 88.; Gustav KRKLEC, “Goranova majka”, *Isto*, 179.; Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika”, 40.; Stevan RAIČKOVIĆ, “Legenda o Goranu”, 22.; Gane TODOROVSKI, “Nema ih više, jer su htjeli biti!”, 41.; Predrag MATVEJEVIĆ, “Goranov odlazak u partizane”, 134.; Tomislav Marijan BILOŠIĆ, “Primjer ljudskog postupka, značenja i vrijednosti postojanja” *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*, 222.; itd...

⁹¹ Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 107.

⁹² Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

⁹³ Te podatke je prikupio Profaca. Bulatović u svojoj romansiranoj verziji događaja kaže da je Blagojević ruku izgubio posle ubistva. Ali, on je mogao i da pogreši, ili da iz čisto *literarnih* motiva događaj reinterpretira. Tako, na primer, dijalozi junaka njegove knjige deluju snažno, ali često sasvim nerealno. Uporediti: Mario PROFACA, “Susret s Goranovim ubojicom”, *Novi VUS* (Zagreb), br. 1125, 28. XI. 1973., 5; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 563.-575.

⁹⁴ Marko RISTIĆ, *Za svest 1971–1977*, 37. Intervju Dalibora Foretića “Jedno bdjenje s Markom Ristićem” prvi put je objavljen u *Vjesniku* 9. VI. 1973. Kurziv Ristićev ili Foretićev.

žrtvama o kojima je pevao. Bila je to dobro promišljena investicija u državnu ideologiju “bratstva i jedinstva”. S druge strane, ubijanje nožem, gde je ubica maksimalno blizak sa žrtvom, posebno je mučno, pa se time pojačava empatiju publike prema mrtvom pesniku. Mnoge autore to je inspirisalo da o Kovačićevoj smrti pišu na preterano intiman i patetičan način.⁹⁵ Tako Joža Skok piše: “nož sanjam uvijek kad god razmišljam o pjesniku. Proklinjem stoga oštricu koja se zarila u grlo raspjevanog labuda i presjekla u tridesetoj godini njegova života tolike vrijedne riječi koje su još trebale uslijediti. Proklinjem mrski i odvratni nož, a još više od noža proklinjem ruku.”⁹⁶ Tema Kovačićeve smrti se vrlo brzo pretvorila u svojevrsni “pun pogodak” i “bezbedan teren”, kada je reč o izboru literarne teme u jednom totalitarnom sistemu u kome je država bila glavni naručilac umetničkih dela. Slična pojava je svojevremeno bila primećena i u Sovjetskom Savezu, u vezi umetničkog stvaralaštva na temu Lenjinove smrti: “Neobuzdano tezgarenje je preplavilo sve; špekuliše se sa marksizmom i Lenjinom. Najunosnije je vajati Lenjinove biste ili ga crtati u grobu. Ali za to je neophodno imati veze i poznanstva. Jedan prilično poznat umetnik je, odlazeći u inostranstvo, rekao: ‘Da, odlazim, jer mene leš više ne hrani...’”⁹⁷ Izraz “leš” odnosi se na Lenjinovo balsamovano telo, koje je postalo kurentna umetnička tema, a aludira se i na parazitizam umetnika koji su koristili tu mogućnost. Takvo ponašanje je uslovlila činjenica da u socijalističkim državama nije postojala sloboda stvaralaštva ni tržište umetničkih dela, nego su umetnici preko strukovnih udruženja bili vezani za državu, kao neka vrsta njenih službenika. U Jugoslaviji, kao i u SSSR-u, status umetnika garantovalo je jedino člansvo u tim udruženjima, a put ka društvenoj afirmaciji vodio je preko proverenih tema: “partizanska epopeja”, “drug Tito”, “Goranova smrt”, “obnova i izgradnja zemlje”, itd...

10. **Teza:** U nekim interpretacijama uloga Sime Miloševića prilikom susreta sa četnicima se ili sasvim izostavlja,⁹⁸ ili joj se daje drugorazredni značaj.⁹⁹

Antiteza: Prilikom susreta sa četnicima uloga Sime Miloševića bila je značajnija nego Kovačićeve. Četnici su se prevashodno interesovali za poznatog lekara i profesora Beogradskog univerziteta Miloševića, čije znanje i veština su i njima bili potrebni, a bio je važan i kao član Izvršnog odbora AVNOJ-a. “Zagrebački novinar” Kovačić bio je uzgredni, manje bitan zarobljenik.¹⁰⁰ U četničkim dokumentima pominje se samo

⁹⁵ Zbornik *Doživi Gorana* predstavlja pravu riznicu klišea i mitomanije o Kovačićevoj smrti, ali i svojevrsnu hrestomatiju književnog neukusa. Pored dvadesetak pesnika koji su tu predstavljeni pesmama o Kovačiću (neki i sa po nekoliko), smatra se da je ukupno pedesetak pesnika njemu posvetilo svoje stihove. Videti: Tomislav Marijan BILOŠNIĆ, “Primjer ljudskog postupka, značenja i vrijednosti postojanja”, 221.

⁹⁶ Joža SKOK, “Moj Goran”, 11 (prethodno objavljeno u: *Međimurje*, 27. VII. 1963.).

⁹⁷ Dnevnička beleška kritičara i istoričara umetnosti N. Punjina iz 1925. godine. Navod prema: Мария АНДРЕЕВНА ЧЕГОДАЕВА, *Социалистический реализм – мифы и реальность*, Москва 2003., 15.

⁹⁸ Moša PIJADE, *Vladimir Nazor*, 6.-7.; Gustav KRKLEC, “Goranova majka”, 179.

⁹⁹ Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 37.-42.; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 563.-575.

¹⁰⁰ Prema objavljenim svedočenjima: Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1; Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 130.-131.

hvatanje i streljanje Sime Miloševića i Nurije Pozderca.¹⁰¹ Kovačića uopšte ne pominju, iako su znali njegov identitet.¹⁰²

11. **Teza:** U pojedinim interpretacijama se insistira na profesijama Kovačića i Miloševića kao važnim činjenicama. Marko Ristić je pisao o potrebi “fašizma da uništi naučnika i pesnika, saveznike naroda, služitelje slobode, gospodare kulture – da bi opstao”,¹⁰³ a Predrag Matvejević da su “[f]ašisti [...] usmrtili zajedno hrvatskog pjesnika i srpskog znanstvenika bez razlike. Fašizam nije nigdje u svijetu gledao na pjesništvo ili znanost kao na vrijednosti.”¹⁰⁴

Antiteza: Kovačić i Milošević su ubijeni kao partizani, pripadnici oružane formacije koju su predvodili komunisti, tj. kao politički protivnici četnika.¹⁰⁵ U Kovačićevom slučaju dodatni razlog mogla je biti njegova nacionalna pripadnost, ali nikako i njegova književna delatnost. A Miloševićeva naučna specijalnost, parazitologija, u tom trenutku je bila poslednje što bi ikoga u Vrbnici zanimalo.

12. **Teza:** Tvrdi se, na više mesta, da su partizane negovali lokalni seljaci.¹⁰⁶

Antiteza: Ranjene i iscrpljene partizane negovale su bolničarke i jataci, organizovani od strane NOO.¹⁰⁷ Seljaci su ih prikrivali i hranili. Posle pogibije, Miloševićovo telo je našla “terenski radnik” KPJ u selu Pređel (ili Prijedel), Danica Lalović, a improvizovano sahranjivanje je organizovao odbornik NOO Marko Majdov.¹⁰⁸

13. **Teza:** Dedijer u svom ratnom dnevniku (objavljenom 1946. god.) Kovačićevu smrt povezuje sa “mišljenjem” koje je, navodno, dao Draža Mihailović. Po njegovoj interpretaciji, pripadnici Druge divizije NOV, koji su krajem avgusta i početkom septembra 1943. godine sakupljali oružje i sahranjivali mrtve u okolini Sutjeske, pored ostalog su “u selu Vrbici prikupili podatke iz kojih se vidi da su četnici pod komandom Draškovića iz Kotora pronašli ranjenog Simu Miloševića i da su ga zatim ubili, pošto su tražili mišljenje Draže Mihailovića. Isto tako ova grupa četnika ubila je i Gorana Kovačića.”¹⁰⁹ Dedijer se poziva na informacije koje su prikupili Peko Dapčević i Mitar Bakić.

Antiteza: Nema podataka u dokumentima da je streljanje naložio Draža Mihailović, koji, inače, potčinjenima nije slao svoja “mišljenja”, nego naredbe. Malo je verovatno da se lično Mihailović bavio sudbinom jednog zarobljenog neprijateljskog vojnika. Možda je Dedijer svojom interpretacijom želeo da indirektno kompromituje izbegličku vladu

¹⁰¹ “Naređenje komandanta ličko-kordunaške četničke oblasti od 7. IX. 1943. potčinjenim komandantima za pokret u pravcu Obrovac-Benkovac-Zadar radi spajanja sa Angloamerikancima”, *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 2. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1943*, Beograd 1983., 946. Netačno je, međutim, da su Pozderca uhvatili i streljali četnici. On je bio ranjen avionskom bombom i iskrvario je na nosilima. Videti: Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 323.-324.; Митра МИТРОВИЋ, *Ратно путовање*, 181.

¹⁰² Kada je Milošević bio identifikovan i Kovačić se četničkom kapetanu Draškoviću predstavio svojim pravim imenom i prezimenom: Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 130.-131.

¹⁰³ Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 39.

¹⁰⁴ Predrag MATVEJEVIĆ, “Goranov odlazak u partizane”, 134.

¹⁰⁵ To se vidi iz podataka iznetih u: Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

¹⁰⁶ Митра МИТРОВИЋ, *Ратно путовање*, 181.-182.; Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 27.; Ljubica KARABEGOVIĆ, “Susret sa Simom Miloševićem”, 130.-132.

¹⁰⁷ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.

¹⁰⁸ I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.

¹⁰⁹ Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, 428.-429.

u kojoj je Mihailović bio ministar vojni. Četnički kapetan Drašković je prvobitno imao drugačije namere – želeo je da Miloševića angažuje kao lekara za svoje ranjenike. Miloševiću se obraćao s neočekivanim poštovanjem, (neki smatraju čak i “servilno”), rečima: “gospodine doktore”. Sa tom ponudom je svraćao u Vrbnicu više puta, ali ju je Milošević uporno odbijao, sve dok nije streljan.¹¹⁰ Kovačić je pre pogubljenja bio odveden na četnički zbor na livadi zvanoj Crkovište. Kapetan Drašković je naredio da se streljaju dva druga zarobljena partizana (čiji identitet je ostao nepoznat, zna se samo da su iz Ključa), ali Blagojević je streljao i Kovačića. Prema rečima svedoka, kada je Blagojević javio da je i Kovačić streljan, Drašković mu je rekao: “Niste trebali”.¹¹¹ Na osnovu tog podatka javila se pretpostavka da je Drašković imao neke druge namere sa Kovačićem.¹¹² Kakve? Možda je hteo da ga razmeni za nekog ili nešto kod partizana ili ustaša, ili da mu javno sudi pre nego što ga (ipak) strelja, ili je prosto želeo da najpre konsultuje višu instancu. Šta god da mu je bila namera, stiće se utisak da je neposredi povod Kovačićevog pogubljenja bila ili Blagojevićeva samovolja, ili nesporazum sa pretpostavljenim.¹¹³

14. **Teza:** U nekim verzijama događaja, nastalim u vreme socijalizma, Boro Blagojević i Vasilije Bodiroga pominju se kao kapetani, a Aleksa Drašković kao major.¹¹⁴ Četnički zbor na Crkovištu, gde je Kovačić ubijen, organizovao je Milan Matović, koji je početkom 1943. godine po činu bio đak-narednik.¹¹⁵

Antiteza: Prema četničkim dokumentima, Bodiroga je u leto 1943. bio poručnik, a Drašković kapetan I klase. Za komandanta drinskog korpusa Drašković je imenovan 9. maja 1943. godine.¹¹⁶ Blagojević je kraj rata dočekao u činu poručnika.¹¹⁷ Možda su njihov rang i značaj kasnije preuveličavani, da bi se time uvećao i značaj njihovih žrtava. Ne može bilo ko da ubije “legendarnu ličnost” ili “mitskog heroja”! Verovatno se iz istih razloga retko pominje podatak da je Blagojević rođen 1924. godine i da u vreme kada je ubio Kovačića, prema tadašnjim kriterijumima, nije još bio punoletan. Blagojević je posle rata emigrirao, ali je ostao politički aktivan kao predsednik organizacije “Draža Mihailović” za Belgiju i jedan od rukovodilaca organizacije “Ravna Gora” za Evropu.¹¹⁸ On je ubijen 8. marta 1975. godine u Briselu, pod nerazjašnjenim okolnostima, najverovatnije zbog njegovih aktivnosti protiv Jugoslavije. Navodno je pisao u štampi protiv Titovog režima i bio uključen u terorističke akcije protiv jugoslovenskih diplomatskih predstavništava.¹¹⁹

¹¹⁰ Prema sećanjima Vidoja Mališa, seljaka u čijoj se kući Milošević krije: Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.; Ivan LAJTMAN, “Otkriće na Maluša planini”, 5.; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 564.-565.

¹¹¹ Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 568.

¹¹² Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

¹¹³ Da je u pitanju samovolja smatra se u: Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 568.

¹¹⁴ Ivo BRAUT, “Pogibija i grob Goranov na brdu Maluš”, 1.; Ivan LAJTMAN, “Na novim tragovima”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6540, 5. V. 1965, 6.; Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10; ISTI, “Goranove kosti – u Zagrebu!”, *Novi VUS* (Zagreb), 12. XII. 1973., 11.; Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 27.

¹¹⁵ Matović je bio potčinjen Draškoviću i Bodirogi, kao i Blagojević. Videti: Ivan LAJTMAN, “Goranova jama – legenda”, 5; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, 23.

¹¹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, 85., 86., 474., 524., 525., 760., 925.

¹¹⁷ Bor.[ivoje] M. KARAPANDŽIĆ, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Cleveland 1976., 406.

¹¹⁸ Mario PROFACA, “Susret s Goranovim ubojicom”, 5. Profaca je raspolagao podacima koji nesumnjivo potiču iz državnih institucija koje su se bavile neprijateljskom političkom emigracijom, kao i dokumentima Sreskog suda u Foči, koji je presudom br. 3/45, od 25. IX. 1945., Blagojevića osudio kao ratnog zločinca.

¹¹⁹ Videti: Mario PROFACA, “Susret s Goranovim ubojicom”, 5; Bor.[ivoje] M. KARAPANDŽIĆ, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945*, 406.-407.; Радован КАЛАБИЋ, *Српска емиграција. Прилози за историју српског исељеништва (1830–1992)*, Београд 1993., 249.; Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, 573.-574.

15. **Teza:** Bilo je autora koji su ukazivali na Kovačićevo “vizionarstvo”, “profetizam” ili “vidovitost”, odnosno na njegovu sposobnost da nasluti budućnost, pored ostalog i to da mu se za grob neće znati.¹²⁰

Antiteza: Kovačić nije bio vizionar niti profet, to su kasnije mistifikacije. Nije unapred znao gde će i kako umreti, niti da će mesto njegovog groba dugo ostati nepoznato. Stručnom analizom je utvrđeno da “čuvena pjesma *Moj grob* [...] prvobitno i nije značila drugo do strasnu pjesnikovu želju da izmakne nedostojnosti života i da se u smrti izjednači sa prirodom.”¹²¹ Pretpostavku Kovačićevo “vizionarstvo” kao “čistu spekulaciju” odbacio je i Vlatko Pavletić, jedan od najtemeljitijih proučavalaca Kovačićevo delo i biografije.¹²² U vreme kada je napisao pesmu *Moj grob* Kovačić se lečio od tuberkuloze, a svojoj prijateljici Ivani Car je, na pitanje kako je došao do te teme, odgovorio: “Bit će da su me inspirirale šetnje šumom oko sanatorija.”¹²³ Stvarnu lokaciju Kovačiće-

Slika 1. Skica mesta pogibije i lokacija tri grobna mesta Ivana Gorana Kovačića. Kovačić je uhvaćen u selu Vrbnici i odveden do mesta Crkovište na brdu Kruščica, gde je ubijen i prvi put sahranjen. Odmah posle rata njegove kosti su prenete u sekundarni grob na partizanskom groblju u Bastasima, a još kasnije u tercijalni, tj. u kriptu palih boraca u sklopu spomeničkog kompleksa na Tjentištu, koji je izgrađen 1963–1971. godine.¹²⁶

vog primarnog groba u Avdovoj dolini, na livadi zvanoj Crkovište, 1965. godine utvrdio je Ivan Lajtman. Potom su posmrtni ostaci preneti na partizansko groblje u Bastasima, nedaleko od ušća Sutjeske u Drinu, a danas su pesnikove kosti u zajedničkoj grobnici palih boraca na Tjentištu, u sanduku broj 6, pored ostalih 3300 lobanja (videti skicu). Kasnije je dr Emil Lacković, specijalista sudske medicine, bio angažovan da analizira kosti šake koje su slučajno ostale u primarnom Kovačićevo grobu u Avdovoj dolini. Nalaz ni u čem nije osporio iskaze svedoka.¹²⁴ Lokalno stanovništvo je sve vreme znalo gde je sahranjen Milošević ali, igrom slučaja, do 1952. godine taj podatak nije dospelo do visokih književnih i partijskih krugova, niti u širu javnost.¹²⁵

¹²⁰ Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 361.; I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.; Stevan RAČKOVIĆ, “Legenda o Goranu”, 23.; Gane TODOROVSKI, “Nema ih više, jer su htjeli biti!”, *Isto*, 41., 43.; Tomislav Marijan BILOŠIĆ, “Primjer ljudskog postupka, značenja i vrijednosti postojanja”, 222.

¹²¹ Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, 13. i 66.

¹²² Vlatko PAVLETIĆ, *Obuzdani gnjev*, 13. Dalja argumentacija protiv “vidovitosti”: *Isto*, 16.-25.

¹²³ Ivana CAR, “Goran u pismima i sjećanjima”, 189. Tekst je prvi put objavljen u časopisu *Polet*, 6/1959., br. 9-10. Ivana Car je nastojala da demistifikuje Kovačićevo biografiju. O njoj više: *Isto*, 246.

¹²⁴ Mario PROFASA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10; *ISTI*, “Goranove kosti – u Zagrebu!”, 11.

¹²⁵ Danica Lalović je podatak o grobu Miloševića i još jednog borca, (za koga je pogrešno verovala da je Kovačić), saopštila Savezu boraca, ali oni to nisu dalje prosljedili. I.[vo] KROLO, “Tragom groba Ivana Gorana Kovačića”, 3.

¹²⁶ Podaci i skica preizeti iz teksta: Ivan LAJTMAN, “Kružno putovanje nesretnika”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 6545, 10. V. 1965., 6.

16. **Teza:** Službena interpretacija Kovačićeve i Miloševićeve pogibije, koja je vremenom poprimila mitske razmere, koncipirana je da gradi “bratstvo i jedinstvo”, pre svega između Srba i Hrvata. Esenciju tog mita izražava tekst Marka Ristića iz 1945. godine, u kome se, pored ostalog, kaže: “Smrt Gorana Kovačića, hrvatskog pesnika, vernog druga srpskog naučnika, smrt pesnika *Jame*, pravog osvetnika nevinih srpskih žrtava ustaških zverstava, od ruke srpskih četničkih odroda koji su se hvastali da *oni* svete te srpske žrtve, koji su u ime srpstva pošli u krvave koljačke pohode, rame uz rame sa ustašama, ta smrt treba da nam bude opomena i podstrek, memento i merilo, stecište naših griža i naše neumoljive svesti, putokaz. Ne zato što bi ona bila izuzetna, drukčija od tolikih drugih kojima je, kao beskrajnim nizom krvavih putokaza obeležen ustanički put naših naroda ka slobodi, ka bratstvu i jedinstvu, ka miru. Ne, nego baš zato što je smrt Gorana Kovačića tako simbolična da se u njoj oličavaju, da kroz nju govore tolike druge, sve te bezbrojne smrti dragovoljnih, svesnih žrtava.”¹²⁷

Antiteza: Ponegde se, međutim, navodi da je Milošević bio Crnogorac.¹²⁸ Njegova nacionalna pripadnost time se dovodi u pitanje, iako u brojnim interpretacijama mita on nedvosmisleno figurira kao Srbin. To je, uostalom, ideološki i politički bilo neophodno. Najveći pokolji u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji odigrali su se po nacionalnoj liniji (posebno između Srba i Hrvata), pa su se tu pojavile i najdublje društvene i političke podele. Zato se posle rata nastojalo da se podela uspostavi po novoj, moralnoj, političkoj i ideološkoj liniji (žrtve nasuprot zločinaca, odnosno pobednici nasuprot poraženih), da bi se time jačala unutrašnja kohezija društva i čuvala celovitost mnogonacionalne države. Zbog toga su Milošević i Kovačić *moralni* biti ubijeni zajedno, *moralni* pasti od noža, *moralni* do kraja biti međusobno solidarni i lojalni, *moralni* biti Srbin i Hrvat... U širem kontekstu gledano, bilo je to još jedno ispoljavanje prisilnog kompromisa između dva najbrojnija jugoslovenska naroda, na kome je počivala zajednička država.

Svrha “mita o Goranu” i njegove posledice

U periodu socijalističke Jugoslavije pogibija novinara i književnika Ivana Gorana Kovačića dobila je veliki simbolički značaj. Specifičnim službenim tumačenjem njegove smrti, ideološka parola “bratstvo i jedinstvo” dobila je upečatljiv primer na kome je vaspitavana omladina. Mnoga deca rođena posle rata dobila su ime po tom pesniku, koje je bilo vrlo popularno ne samo kod Srba i Hrvata, nego i kod Makedonaca i Muslimana, prekoračivši tradicionalne granice nacionalne i verske podele.¹²⁹ Kovačić je postao simbol mučeništva u ratu protiv okupatora i njegovih pomagača, a njegova smrt je predstavljana kao svesna i principijelna žrtva na oltaru pravde i međunacionalnog pomirenja. Poslednja epizoda nje-

¹²⁷ Marko RISTIĆ, “Iz krvi hrvatskog pesnika...”, 41. Kurziv Ristićev.

¹²⁸ Videti: Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, 366.; Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, 53. Nije jasno na čemu se zasnivaju te tvrdnje, kao što nije jasno ni da li je Sima Milošević smatrao da je biti Crnogorac različito od biti Srbin. Moguće je da su Ladika i Kučan njegovu nacionalnost navodili u skladu sa posleratnom vladajućom politikom, koja je u Jugoslaviji prepoznavala najpre pet, a potom šest nacija.

¹²⁹ Od Drugog svetskog rata do 1992. godine samo u Beogradu je 14.705 dečaka ponelo ime Goran. To ime je u glavnom gradu Jugoslavije bilo najučestalije krajem šezdesetih godina, da bi potom njegova popularnost postepeno opadala. Sredinom 1970-ih godina u Sarajevu je ime Goran bilo najčešće muško ime u mešovitim brakovima. Према: Предраг МАРКОВИЋ, Магдалена Мраковић Бурчија, “Југословенски и српски идентитет становника Београда у огледалу личних имена”, *Годишњак за друштвену историју*, 6/1999., бр. 1, 42.-56.

gove biografije promovisana je u moralni i stvaralački uzor književnicima i drugim intelektualcima. Iz takve društvene i političke funkcije sledila je potreba da se realna biografija pesnika “prilagodi” pragmatičnim potrebama partijske države, a u njegovom stvaralaštvu akcentuje poslednja faza i probrani naslovi iz ranijeg perioda.

Cilj većine posleratnih interpretacija bio je da kod publike izazovu empatiju i simpatije prema žrtvama i političkom pokretu koji one reprezentuju. Suprotna ideološka strana koju je, pored ostalih, predstavljao i politički emigrant Bora Blagojević, u jednom trenutku javno je ponudila razmenu podataka o grobnim mestima: kosti Ivana Gorana Kovačića za kosti Draže Mihailovića.¹³⁰ Do razmene, naravno, nikada nije došlo, ali je društveni i politički značaj pogrebnih rituala i simbolike groba time još jednom naglašen. Koliku snagu je imao “mit o Goranu” možda najbolje pokazuje činjenica da se u socijalističkoj Jugoslaviji ime Bore Blagojeviću, najverovatnije, ne bi nikada pojavilo u javnosti, da nije bilo tog mita. Na nekakav, gotovo perverznan način, smrt pesnika je obasjala sve koji su se ikada nalazili u njegovoj blizini, uključujući i samog ubicu. Mora se priznati da je Moša Pijade jako dobro znao šta radi, kada je 1944. sročio onaj pasus.

Mit o pogibiji Kovačića i Miloševića bio je jedan od važnih integrativnih mitova socijalističke Jugoslavije. Njegov smisao je jačanje zajedništva Srba i Hrvata, a da bi se to stiglo izvršene su brojne adaptacije istorijskih činjenica, njihovog predstavljanja i, naročito, tumačenja. Mit su uobličili intelektualci iz vrha vlasti ili vrlo bliski tom vrhu (Pijade, Frol, Ristić, Iveković i dr.), a brojni književnici, kritičari i teoretičari su potom mit dograđivali, glačali, doterivali i do propasti države uporno ponavljali i iznova verifikovali. Oni koji su osporavali, negirali ili nastojali da desakralizuju taj mit, (što je vršeno mahom usmenim putem), politički su se, de facto, nalazili u opoziciji.

Snažna simbolika koja je formirana oko ličnosti i pogibije Kovačića izgubila je svoju svrhu propašću države i sistema koji je tu simboliku iznedrio, ali mit je nastavio da živi i kasnije, svakako usled inercije podstaknute dugogodišnjom sistematskom promocijom.¹³¹ U sastavu Hrvatskog povjesnog muzeja u Zagrebu postoji *Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić*¹³² u njegovom rodnom mestu Lukovdolu. Tu se svake godine, na pesnikov rođendan, 21. marta, održava pesnička manifestacija *Goranovo proljeće*, utemeljena 1964, u okviru koje se dodeljuju dve godišnje nagrade: *Goranov vijenac* (od 1971. godine) i *Goran za mlade pjesnike* (od 1977. godine). Dnevni list *Vjesnik* od 1964. godine dodeljuje nagradu *Ivan Goran Kovačić* za najbolje književno ostvarenje u protekloj godini. U Zagrebu deluje Studentsko kulturno-umetničko društvo *Ivan Goran Kovačić*.¹³³ Pored toga, na prostoru nekadašnje Jugoslavije, i dve decenije posle nestanka države u kojoj je mit izgrađen, dvadeset pet osnovnih i dve srednje škole – nose njegovo ime.¹³⁴

Jugoslavije više nema. Međutim, inercija mita nije nestala, nego stvara, u novom kontekstu – nove posledice. Uzrok tome je, i dalje, čuvena poema *Jama*, odnosno tumačenje

¹³⁰ Mario PROFACA, “Zločin u Avdovoj dolini”, 10.

¹³¹ Snimljen je bio televizijski film *Ivan Goran Kovačić* (režija: Ljubiša Ristić, glavna uloga: Rade Šerbedžija, produkcija: TV Zagreb 1979), a pesnikovom odlasku u partizane je posvećena i epizoda br. 7 (*Ćamac na Kupi*) TV serije *Nepokoreni grad* (režija: Željko Belić, produkcija: TV Zagreb 1981).

¹³² Videti: Memorijalni muzej Ivan Goran Kovačić u Lukovdolu, <http://www.hismus.hr/hrvatski/glavna.htm> (16. XI. 2011.)

¹³³ Videti: Studentsko kulturno umetničko društvo “Ivan Goran Kovačić”, <http://www.igk.hr/> (4. XI. 2011.)

¹³⁴ OSNOVNE ŠKOLE: *Hrvatska – 13*: Zagreb, Duga Resa, Sveti Juraj na Bregu, Slavonski Brod, Staro Petrovo Selo, Vinokovci, Zdenci, Đakovo, Gornje Baze, Petrinja, Čepić, Štitar, Vrbovsko; *Bosna i Hercegovina – 7*: Sarajevo, Fojnica, Livno, Banja Luka, Gradačac, Mrkonjić Grad, Foča; *Srbija – 5*: Beograd, Niška Banja, Stanišić, Senta i Subotica. SREDNJE ŠKOLE: Bosna i Hercegovina: Kiseljak; Crna Gora: Herceg Novi.

njene teme i intencije. Promena vladajuće ideologije otvorila je mogućnost da se pokuša promena svrhe mita. Tako su se tokom devedesetih godina u delu intelektualne javnosti pojavile tvrdnje da je Kovačićeva poema, u stvari, podstaknuta “četničkim pokoljima Hrvata u Hercegovini prvih dana NDH”.¹³⁵ Pored takvih, grubih i direktnih pokušaja “reinterpretacije” mita, sa druge strane, i dalje opstaje tradicionalni diskurs da je *Jama* “najpotresnije poetsko djelo o ustaškim zločinima.”¹³⁶ S obzirom da se ta dva viđenja ne mogu pomiriti, ostaje da se zaključi: “mit o Goranu” se od integracijskog preobratio u “dezintegracijski” – usled promenjenog istorijskog konteksta on sada ometa formiranje konsenzusa oko slike prošlosti i otvara nove društvene i političke podele.

THREE GRAVES OF A POET THE DEATH OF IVAN GORAN KOVAČIĆ: FACTS, INTERPRETATIONS, MYTH

Summary: The article represents an attempt to deconstruct one of the fundamental integrative myths of socialist Yugoslavia, which was built around the death of the writer Ivan Goran Kovačić. The goal is to separate fact from myth, to determine the reasons for subsequent interpretation and to explain the purpose of the sacrificial death of the poet, who had a great symbolic importance in the society. Kovačić’s writings and biography have been associated with ideology of the Party and with the issue of ethnic relations in particular. By a specific interpretation of his death, the ideology of “brotherhood and unity” had been given a striking example for the education of youth. Kovačić became a symbol of martyrdom in the war against occupiers and their supporters, “voluntary” sacrifice on the altar of inter-ethnic reconciliation. The myth functioned until the collapse of the system, but in some respects it continued to live even after it.

Keywords: deconstruction of the myth, Ivan Goran Kovačić, socialist Yugoslavia, “brotherhood and unity”, the poem *Jama*

Literatura

- Vjekoslav AFRIĆ, *U danima odluka i dilema*, Beograd 1970.
 Јово БАЈИЋ, *Горанова “Јама” и усташки злочини*, Београд 2002.
 Miodrag BULATOVIĆ, *Ljudi sa četiri prsta. Peti prst*, Beograd 1998.
 Мария АНДРЕЕВНА ЧЕГОДАЕВА, *Социалистический реализм – мифы и реальность*, Москва 2003.
 Enes ČENGIĆ, *S Krležom iz dana u dan*, knj. 2, Zagreb 1985.
 Родољуб ЧОЛАКОВИЋ, *Записи из ослободилачког рата*, Сарајево 1951.
 Vladimir DEDIJER, *Dnevnik*, knj. 2, Beograd 1946.
 Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, Rijeka 1981.
Dozivi Gorana, (ur. Joža Skok), Zagreb 1973.

¹³⁵ Dubravko JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do moderne*, Zagreb 1997., 265. Citirano prema: Јово БАЈИЋ, *Горанова “Јама” и усташки злочини*, Београд 2002., 33.

¹³⁶ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008.*, Zagreb 2008., 297.

- John Kenneth GALBRAITH, *Anatomija moći*, Zagreb 1987.
- Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008.
- Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. Knjiga druga*, Zagreb 1970.
- Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi. Povodom 20-godišnjice I kongresa kulturnih i javnih radnika u Topuskom, (Referat održan u Topuskom 27. lipnja 1964.)*, Zagreb 1964.
- Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV i V neprijateljske ofanzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Zagreb 1945.
- Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu*, Beograd 1990.
- Dubravko JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do moderne*, Zagreb 1997.
- Jugoslovenski književni leksikon*, Novi Sad 1971.
- Радован КАЛАБИЋ, *Српска емиграција. Прилози за историју српског исељеништва (1830–1992)*, Београд 1993.
- Bor.[ivoje] M. KARAPANDŽIĆ, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Cleveland, 1976.
- Ivan Goran KOVAČIĆ, *Jama*, Beograd 1945.
- Viktor KUČAN, *Borci Sutjeske*, Beograd 1996.
- Иво ЛАДИКА, “Партизански дани Горана Ковачића”, *Стварање*, 7/1952., бр. 6.
- Zdenko LEŠIĆ, *Ivan Goran Kovačić*, Zagreb 1984.
- Предраг МАРКОВИЋ, Магдалена МРАКОВИЋ БУРЧИЈА, “Југословенски и српски идентитет становника Београда у огледалу личних имена”, *Годишњак за друштвену историју*, 6/1999., бр. 1, 42.-56.
- Горан МИЛОРАДОВИЋ, “Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвену историју* 14/2008., бр. 1-3, 83.-106.
- Митра МИТРОВИЋ, *Ратно путовање*, Београд 1963., 181.-182.
- Слободан НЕШОВИЋ, *Моша Пијаде и његово време*, Београд 1968.
- Gojko NIKOLIŠ, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1981.
- Александра ПАВИЋЕВИЋ, “Дани жалости и време успомена: Смрт, сахрана и сећање/памћење јавних личности у Србији у време социјализма и после њега”, *Гласник Етнографског института САНУ*, LVII (1), 223.-238.
- Vlatko PAVLETIĆ, *Obuzdani gnjev. Znakovi i strukture u književnoumjetničkim djelima Ivana Gorana Kovačića*, Zagreb 1978.
- Моша ПИЈАДЕ, *Vladimir Nazor*, [Topusko?] 1944.
- Marko RISTIĆ, “Sloboda i stvaralaštvo. Na jednu temu iz treće knjige *Kapitala*”, *Za svest 1971–1977*, Beograd 1977.
- Marko RISTIĆ, *Politička književnost 1944–1958*, Zagreb 1958.
- Андрей ДОНАТОВИЧ СИНЯВСКИЙ (Абрам ТЕРЦ), “Что такое социалистический реализм”, *Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР 1950-е–1980-е*, (ур. В.В. Игрунов), Москва 2005.
- Sovjetska književnost 1917–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti*, (ур. Aleksandar Flaker), Zagreb 1967.
- Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb 1997.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 2. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1943*, Beograd 1983.
- Život i djelo Ivana Gorana Kovačića, Zbornik radova*, (ур. Anđelko Novaković), Zagreb 1989.

3.

JOSIP HORVAT I (DRUGI SVJETSKI) RAT

Albert Bing

UDK: 821.163.42 Horvat, J."1943/45"(049.3)

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: Autor tematizira odnos Josipa Horvata, jednog od najjementnijih hrvatskih novinara, publicista i povjesničara međuratnog razdoblja, prema utjecajima ratnih okolnosti na razvoj političke kulture u Hrvatskoj. U prvome dijelu rada autor se kratko osvrće na Horvatova zapažanja i osobnu ulogu u Prvome svjetskom ratu, formativnom razdoblju njegova odnosa prema politici i fenomenu rata. Zatim se prikazuju i analiziraju njegovi zapisi programske naravi i osobni osvrti na prilike u Zagrebu tijekom Drugoga svjetskog rata (dnevnički zapisi 1943.–1945.). Kao središnji motiv obrađuje se jedan od aspekata zagrebačkoga intelektualnog miljea – tzv. purgerska politička kultura. Riječ je o specifičnom odnosu dijela zagrebačke “malograđanske” inteligencije prema “politici” u povijesnom kontekstu ekstremnih ratnih prilika te ispreplitanja složenih događaja i društvenih kontroverzi.

Ključne riječi: Josip Horvat, Drugi svjetski rat, politika i intelektualci

Uvod

Svjetski ratovi prve polovice 20. stoljeća obilježili su ga kao svojevrsno pomračenje – razotkrivanje mračne strane Janusova lica – europske civilizacije.¹ Takvim ga sagledavaju mnogi intelektualci, sudionici i svjedoci događaja toga razdoblja. U tom kontekstu nameće se problem posebnosti veoma različitih gledišta i interpretacija. Dvije relevantne perspektive povijesti 20. stoljeća kojemu okosnicu daju dva svjetska rata i dvije totalitarne ideologije, ponudio je britanski povjesničar židovskog podrijetla Eric Hobsbawm. Jedna perspektiva je “ptičja”, a druga “žablja”. U vizuri “ptičje perspektive” Hobsbawm podastire nekoliko lapidarnih sažimanja 20. vijeka. Engleski filozof Isaiah Berlin sagledava ga kao “najstrahovitije stoljeće u povijesti Zapada”. Glazbenik Yehudi Menuhin, potaknut pojavom ratne kataklizme, iznosi pak teleološko zapažanje prema

¹ Svjetski ratovi unijeli su dimenziju kataklizme u poimanje suvremene povijesti; za Europu, izgrađenu na univerzalnim vrijednostima proizašlim iz zajedničke europske povijesno-kulturne baštine svjetski ratovi predstavljali su “eru europskog građanskog rata” (Zbigniew Brzezinski). O tome vidi Jürgen HABERMAS, *Eseji o Europi*, Zagreb 2008., 126.; Krsto Cvičić, *Pogled izvana*, Zagreb 1994., 32.

kojem je 20. stoljeće “pobudilo najveće nade u ljudskoj povijesti te (potom, op.a.) uništilo sve iluzije i ideale.”²

Hobsbawm također primjećuje kako većina ljudi, bez obzira na uvjerenja i iskustva, djeluje kao povjesničari: shvaćaju prirodu svoga iskustva jedino u retrospektivi.³ Međutim, njihova je perspektiva uža, najčešće uvjetovana osobnim doživljajima i manjkom uvida u drugačije načine gledanja. Uvjetno, može se nazvati žabljom perspektivom. To svakako nije i beznačajna perspektiva. Ona govori o malim ljudima i njihovim djelima. U tom vidokrugu može se sagledati pokušaj još jednog velikog engleskog povjesničara J. P. Taylora da odgovori na pitanje što je evropska civilizacija. U djelu *Od Sarajeva do Potsdama*, čije referentne točke također čine svjetski ratovi, kao bit europske civilizacije Taylor ističe “ono što su ljudi radili” (“Europska civilizacija je sve ono, što je većina Europljana, kao građana, radila u određenom vremenu i okolnostima”).⁴ U sklopu ovoga priloga dotaknuto je pitanje stava dijela hrvatske inteligencije koju reprezentira jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca toga doba, Josip Horvat. Taj je motiv, točnije njegovi pojedini aspekti koji se odnose na držanje intelektualca u ratu, središnja tema ovoga rada.

Riječ je o Horvatovim ratnim zapisima – dnevniku – naslovljenom *Preživjeti u Zagrebu*. Pozicija koju Horvat zauzima tijekom Drugoga svjetskog rata težnja je ekvidistanci. Međutim, odmak od politike i njezinih aktualnih aktera nije bio i odmak od ljudi. Naprotiv, osim preokupacije političkom pozadinom događaja koje bilježi, u središtu su njegova interesa ljudske sudbine. Za Horvata, rat koji je izbio bio je pomračenje svih vrijednosti do kojih je držao. O tome svjedoče njegovi brojni zapisi u kojima iz “ptičje perspektive” rezimira svoj život i rad. No Horvat istodobno djeluje i kao kroničar, prateći svakodnevni život u formi dnevničkog zapisa. Predmetom njegova “sređivanja” su dnevni dojmovi, svojevrsna sinteza osobnih preokupacija i zapažanja o dramatičnoj ratnoj zbilji, šarolik i slojevit spektar ponašanja, razmišljanja i činjenja njegovih prijatelja, poznanika, javnih osoba. U tim opservacijama njegova je perspektiva, Hobsbawmovim riječima, “žablja”. Ona otkriva panoptikum razmišljanja običnih ljudi u posebnim okolnostima rata; njihove vrline i mane, nade i strahovanja; lišena literarnih natruha u tom je smislu i duboko ljudska.

Uvodno valja ukratko podsjetiti i na osnovne podatke o novinaru, publicistu i povjesničaru Josipu Horvatu. Rođen je u Čepinu 1896., a umro u Zagrebu 1968. godine. U Zagrebu završava Trgovačku akademiju na kojoj susreće ugledne zagrebačke intelektualce poput profesora Julija Benešića, čija je osobnost ostavila dubok trag na njegovu razvoju i prerasla u doživotno prijateljstvo. Neobično marljiv i talentiran, Horvat već kao osamnaestogodišnjak otpočinje novinarsku karijeru u zagrebačkom *Obzoru*, gdje ubrzo postaje i članom uredništva. Tijekom Prvoga svjetskog rata mobiliziran je u austrougarsku vojsku. Nakon zarobljavanja na istočnom frontu provodi gotovo tri godine u ruskom zarobljeništvu (1916.–1918.). Po završetku rata vraća se u Zagreb i nastavlja novinarsku karijeru. Od 1926. do 1941. godine glavni je urednik zagrebačkog dnevnika *Jutarnji list*. Kao poliglot, usporedno s novinarstvom Horvat prevodi različita djela s njemačkog, engleskog, francuskog i ruskog jezika. Također iskazuje izniman interes i strast u istraživanju kulturno-po-

² Eric HOBBSAWM, *Doba ekstrema 1914.–1991.*, Zagreb 2009., 13. Naznačena zapažanja čine “pogled iz ptičje perspektive” (dvanaestoro ljudi) na dvadeseto stoljeće. Uz stradanje, Hobsbawmovi svjedoci govore o napretku znanosti i tehnologija, demografskim promjenama, moralnim i kulturnim izazovima 20. stoljeća.

³ *Isto*, 223.

⁴ A. J. P. TAYLOR, *From Sarajevo to Potsdam*, London 1966., 8.

vijesnih tema iz hrvatske prošlosti; posebice se usredotočuje na biografije političkih личности koje su obilježile razvoj hrvatske političke kulture 19. i početka 20. stoljeća. U međuratnom razdoblju Horvat objavljuje seriju publikacija, od kojih su pojedina djela ponovo tiskana i nakon rata. Autor je veoma popularnih djela *Lijepa naša, rukovet zapisa o našim najljepšim krajevima* (1931.), dvotomne *Političke povijesti Hrvatske* (izdanja 1936. i 1938.), djela *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* (također u dvije knjige, izdanja 1939. i 1942.), *Supilo, život jednog hrvatskog političara* (1938.), *Ante Starčević: kulturno-povjesna slika* (1940.). Tijekom Drugog svjetskog rata radio je u Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu (HIBZ), a surađivao je i na *Hrvatskoj enciklopediji*. Po završetku rata nastavlja s pisanjem. Objavljuje novinarske priloge u *Vjesniku*, *Vjesniku u srijedu*, *Plavom vjesniku* te surađuje s Radiom-Zagreb, a uspješno nastavlja i s publicistikom. Spomenimo samo njegove najpoznatije publikacije iz toga razdoblja: *Ljudevit Gaj: njegov život, njegovo doba*, *Prvi svjetski rat – panorama zbivanja* te dakako, Horvatova možda najrezistentnija djela, *Hrvatski panoptikum* i *Povijest novinstva Hrvatske 1771.–1931.*

Manje poznate rukopise Josipa Horvata, kojima se primarno bavi ovaj rad, čini njegova kroničarska trilogija u kojoj, uz kulturno-povijesne zapise, bilježi i osobne doživljaje tijekom razdoblja od gotovo pola stoljeća – od 1900. do 1945. godine. U radovima *Zapisci iz nepovrata – Kronika okradene mladosti 1900–1919.* i *Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919.–1941.* Horvat prati vremenski raspon od početka stoljeća do Drugoga svjetskog rata i uspostave NDH nakon okupacije Jugoslavije u travnju 1941. godine. Nakon dolaska ustaša na vlast gasi se *Jutarnji list* za koji je radio, a sam Horvat svoju publicističku djelatnost nastavlja u HIBZ-u. Treću sastavnicu tog memoarsko-esejističkog niza čine dnevnički zapisi iz razdoblja rata pod nazivom *Preživjeti u Zagrebu 1943.–1945.* U toj, prije svega intimnoj kronici osobnog doživljaja ratne svakidašnjice, pisane iz dana u dan od 2. studenog 1943. do kraja prosinca 1945. godine, Horvat bilježi i mnoge dnevne događaje te raznovrsne crtice iz života u Zagrebu. U njima su najzastupljenije refleksije kojima objedinjuju osvrte na pročitane knjige ili intimna razmišljanja, bezbrojne, nerijetko povjerljive razgovore vođene s prijateljima i poznanicima, mahom intelektualcima poput njega koji dijele dileme i strahove trenutka; na to se nadovezuju preispitivanja dugogodišnjih intelektualnih preokupacija i svođenja životne bilance. Umijeće dnevnog preživljavanja u ratnim uvjetima isprepliće se s razmišljanjima o temeljnim životnim pitanjima. Zabilješke uključuju i zanimljive detalje o paralelizmu kulturnog života u ratnom Zagrebu, pružajući obilje informacija o držanju i promišljanju inteligencije, posebice u krugovima zagrebačkih intelektualaca s kojima se Horvat gotovo redovito susretao i, s druge strane, obilje informacije o ratnim neizvjesnostima i sudbinama pojedinaca. Marijan Matković smatra kako je Horvatov ratni dnevnik jedinstven dokument, jedini poznati spis “iz kojeg bi se vidjelo kako su živjeli takvi ljudi u Zagrebu u to vrijeme.”⁵ Sam je Horvat predstavljen kao čovjek “koji nije bio komunist i nije otišao u šumu”, a usprkos tomu njegov je rad “dragocjen kao antifašistički dokument.”⁶

Postoji i nekoliko zanimljivih tematskih priloga s kraja osamdesetih godina, povodom tiskanja knjige *Preživjeti u Zagrebu* koje je vrijedno spomenuti. Tako Nikica Petrak u osvrtu pod nazivom *Još jedan panoptikum*, navodi: “Pučkom frazom rečeno, iz Horvatova dnevnika je ‘sve na sitno’ vidljivo kako je povijest mela i mljela ljude koji su, eto na, mislili ili bili uvjereni da je došlo ‘hrvatsko vrijeme’, pa do onih koji su s gađenjem ili oportunističkom

⁵ Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 5.

⁶ Nikica PETRAK, “Još jedan panoptikum”, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 279.

reagirali na stvarno stanje prekipjelog evropskog lonca. (...) Tim osjetljivije osluškuje on puls strahovlade, skuplja obavijesti s onima koji su otišli ‘preko’, nagon za orijentacijom ne izdaje ga. U najtežim trenucima iskupljuje ga čaša prijateljstva, pametan razgovor, eros. Kao da nam kaže: ‘Nisam borac, ali nisam ni zločinac.’”⁷

Ivo Frangeš pak u tekstu pod naslovom *Bez naknadne mudrosti*, uz konstataciju kako je Horvat “neobično marljiv, inteligentan, kulturni i ozbiljan književni djelatnik” bilježi kako se čitajući Horvatov dnevnik nije “uspijevao osloboditi dojma da to Horvat – pišući u doba rata, i odmah u prvim danima poslije njegova završetka – na neki način ispravlja, retušira vlastitu sliku.”⁸ Usprikoš takvom dojmu, Frangešovo zapažanje kako se “subjekt tješi ne samo svojom intelektualnom ‘opremom’ nego i sviješću da su svakodnevnosti (jelo, piće, radio-London, razgovor, ljubav...) ipak neka vrsta protesta ili bar distanciranja od neljudskih ‘pomagača’ i ‘graditelja’ povijesti: od više rase i njezinih domaćih niskih služnika”,⁹ sugerira angažiran stav, premda ne i ideologijsko opredjeljenje. Slična tendencija jasno je uočljiva i u zaključcima Nikice Petraka, koji manjak Horvatova senzibiliteta za revolucionarne vizije kompenzira njegovim jasnim otklonom od onog aspekta hrvatske malograđanske kulture, koja se utopila u plimi nacionalističkih ekstrema: “Silno je to vidljivo iz njegovih dnevnika, pisanih za okupacije, za endehazijskih dana, za vladavine fašizma, kad je i sam živio u opasnosti zbog svoje ‘neutralnosti’ prema režimu, a prividno živio ‘mirno’ u okrilju svoje zagrebačke radne sobe, u kojoj je bilo sve manje čaja, šećera, cigareta, kruha, knjiga, sve manje prijatelja Židova i Srba koje su mu pred očima odvodili. S puškom u ruci relativno je jednostavno podijeliti svijet na crno i bijelo: dijeli ga puška. Bez puške, ništa se ne može razumjeti jednoznačno: tada je činjenica ropstva i zločina koji se vrši u ime ropstva zakrinkanog ‘velikim idejama’ razmeđa, a Horvat ju nije previdio. Njegov dnevnik je živi dokument o iskonskom antifašizmu čovjeka koji je napravio nacionalni *sacrifitio intellectu*, koliko god kao čovjek bio prisiljen ponašati se kao trstika na vjetru; taj tekst, naposljetku, predstavlja i dokument o specifično hrvatskom građanskom antifašističkom raspoloženju.”¹⁰ Same pak Horvatove bilješke u određenoj mjeri i potvrđuju i demantiraju takva tumačenja, sugerirajući pomirljivo usuglašavanje njegova liberalnog svjetonazora i aktualne službene ideologijske matrice.

Međutim, novija istraživanja Horvatove ratne publicistike idu i korak dalje; ona otkrivaju intelektualca koji se, suočen s gubitkom svoje dotadašnje pozicije nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske i otpočinjanja terora ustaške vlasti, koju svakako nije favorizirao, nije izolirao; barem ne u mjeri kako je to poslije navođeno u njegovoj autorskoj biografiji. Kako otkriva Branko Matan 2005. godine u *Maloj bibliografiji Josipa Horvata*, posrijedi je segment Horvatove publicističke aktivnosti iz razdoblja 1941. – svibanj 1945. o kojemu su u literaturu ušle i prilično neobične ocjene (da je, primjerice “uspostavom NDH Horvat isključen iz javnog života” ili da je “gotovo nemoguće utvrditi u kojim sve novinama i listovima surađuje 1941.–1945.”, kako stoji u knjizi *Liberalna misao u Hrvatskoj* (2000.), odnosno u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (2002.).¹¹ Svoje navode Matan potkrepljuje fragmentima Horvatovih tekstova iz 1943. i 1944. godine u kojima on u propagandističkoj maniri govori o Paveliću i ustašama, odnosno izrazito afirmativno o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tko je, zapravo, bio Josip Horvat?

⁷ Isto.

⁸ IVO FRANGEŠ, “Bez naknadne mudrosti”, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 275.

⁹ Isto, 276.

¹⁰ N. PETRAK, “Još jedan panoptikum”, 279.

¹¹ Branko MATAN, “Mala bibliografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 188.-189.

“Javna” i “tajna” publicistika Josipa Horvata iz ratnoga Zagreba 1943.–1945. godine: komparativni prikaz propagandne apologetike i osobnih (dnevničkih) zapisa

U tekstu Josipa Horvata iz 1943. pod nazivom “Ocrtna politička povijest Hrvata”, objavljenog u zborniku *Naša domovina: Nezavisna država Hrvatska* (ur. Filip Lukas), navodi se sljedeća ocjena nastanka Nezavisne Države Hrvatske: “6. travnja 1941. počeo je rat na Balkanu, 10. travnja proglašena je u Zagrebu Nezavisna Država Hrvatska, koju čeli narod, bez razlike na svoju prijašnju stranačku pripadnost, oduševljeno pozdravlja, jer donosi razlaz sa Srbijom. Uz pomoć nove Evrope, revolucionarne snage, nikle iz misli hrvatske državnosti, izvojevale su pobjedu. Osnutak Nezavisne države Hrvatske logičan je posljedak povijesnoga razvitka hrvatskoga naroda i njegove povijesne volje.” (...) ¹² U drugom pak Horvatovom rukopisu – riječ je o završnom dijelu teksta knjige Augusta Fraitića: *Hrvatska: zemlja ljepote* navode se slični panegirici NDH: “10. travnja 1941. uzkrusnula je Nezavisna Država Hrvatska. San najboljih hrvatskih ljudi kroz stotine godina postao je živa činjenica. Kao i prvu nezavisnu hrvatsku kraljevinu, i novu je državu stvorila krvava požrtvovna borba i narodna vjera u pravdu povijesnog razvitka. Stari narod Hrvata prenuo se mladenačkom snagom, da napokon postane svoj na svome.” ¹³

Matanova “otkrića” Horvatova manje poznatog “opusu” zacijelo nisu bila nepoznata mnogim intelektualcima različitih provenijencija u okupiranom Zagrebu, kao i onima koji su se pridružili partizanima. ¹⁴ Međutim, Horvatova “kolaboracionistička” aktivnost nakon završetka rata nije poslužila njegovoj diskreditaciji (kao što potvrđuju i navodi Matkovića, Frangeša, Petraka i drugih Horvatovih štovatelja). Razlog tome hipotetski se može potražiti u osobnom poznavanju Horvata i njegovih radova, koji su otkrivali ličnost izrazito nesklonu ustaškom režimu, ratu, te svakom nasilju. O tome, primjerice, svjedoče Horvatove zaključne zabilješke iz *Hrvatskog mikrokozma između dva rata*, memoarsko esejističkog djela koje prethodi njegovom ratnom dnevniku. Horvat osobno svjedoči svoj doživljaj proglašenja ustaške države posve drugačijim nijansama: “10. travnja 1941. Po ustaljenom dnevnom redu našao sam se iza pola prve ure u redakciji. Štimung mrtvačnice. (...) Ljudi po trgu trče smiješno u svim pravcima kao zaplašena pilad. Ljudske je glasove nadjačao metalni štropot. Negdje sasvim blizu padaju hici. (...) ‘Jutarnji list’, kao i ‘Obzor’, nije više izlazio. (...) Kod kuće sam zatekao otvoren radio. Upravo je sipao posljednje riječi o proglašenju NDH. I nakon toga odsvirao ‘Lijepa naša domovina’ ... Nekoliko mjeseci kasnije sretoh slučajno – prijateljski susreti u NDH bili su uvijek slučajni i kratki, jer nevidljive oči gledahu, a nevidljive uši slušahu – Ivu Šrepla, speakera

¹² Josip HORVAT, “Ocrtna politička povijest Hrvata”, *Naša domovina, Zbornik – knjiga I: Nezavisna država Hrvatska; Svezak 2: Hrvatska kultura – politička povijest Hrvata*, Izdanje Glavnog ustaškog stana, (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943. Prema Branko MATAN, “Mala biografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 199.

¹³ Završni dio teksta: Josip HORVAT, “Hrvatska: zemlja ljepote”, u knjizi: August FRAITIĆ, *Hrvatska: zemlja ljepote*, Verlag Rudolf Hans Hammer, Beč 1944. (objavljeno u četiri izdanja, na jedanaest jezika). Prema: B. MATAN, *n. dj.*, 203.

¹⁴ U jednom anegdotalnom zapisu istoimeni književnik Joža (Josip) Horvat govori kako je u vrijeme rata u partizanima od “Josipa” postao “Joža”; nakon što je tadašnji sekretar CK KPH Andrija Hebrang pročitao jednu Horvatovu humoresku i pritom uočio kako je potpisana s “Josip Horvat”, prekrizio je ime “Josip” i energično napisao “Joža”; svoju gestu popratio je riječima: “Od sada ćeš se tako potpisivati da se i po imenu razlikuješ od Josipa Horvata, onog štakora u Zagrebu!” Iz teksta: Kemal MUJIĆ, “Joža Horvat: ‘Već sam četrdeset godina u braku s Partijom’” (razgovor s Jožom Horvatom), *Oko* (Zagreb), br. 199., 15. XI. 1979., 6.

Radio-Zagreba. ‘Kad se negdje na sigurnom sastanemo, moram ti ispričovjediti kako je to bilo s proglašenjem NDH. Nevjerojatno. I tragično i komično. Nadasve tužno. Kako su se tukli, kleli, bili pijani. Treba da to znaš, da zapišeš za historiju.’ Dobri Ivo Šrepl nikad mi nije dospio ispričovjediti kako je preko radija proglašena NDH. Zaglavio je u Lepoglavi pred svršetak ustaškog terora.”¹⁵

Sličan (prividno) kontroverzni odnos *javnog* i *tajnog* lica Josipa Horvata, može se uočiti i u mnogim drugim motivima. Tako u već citiranom propagandnom tekstu iz 1943. godine Horvat uzdiže borbu ustaša i patriotski zanos naroda, posebice mladeži: “Uspostavljen je čvrst spoj između ustaštva i naroda, i ma kolike bile muke, sa svakom žrtvom raste snaga hrvatske revolucije, jer borci, proniknuti vjekovnom etikom požrtvovnosti, znaju, da samo preko Kalvarije vodi put do uzkrsnuća. (...) ‘ŽAP’ – ‘Živio Ante Pavelić’, lozinka je toga pokoljenja mladeži, koja ne žali nijedne žrtve za svoje osvjedočenje. Ta mladež daje udarne čete hrvatske revolucije.”¹⁶

U dnevničkim pak zapisima mogu se pročitati drugačije intonirana zapažanja. Posebice su zanimljive kritičke obječije savezničke, prije svega britanske politike (što nije bez važnosti kada se imaju na umu Horvatove anglofilske sklonosti),¹⁷ i crtice u kojima otkriva svoj stav spram ustaške vlasti: “London objavljuje da će bombardirati bivšu Jugoslaviju. Čuo na vlastite uši. Rat nerava raste. Kako će svršiti. Simpatije za Engleze kotiraju sve niže, ustupajući mjesto mržnji, jer nitko ne uviđa potrebu tih bombardiranja: vojnički je čitav ovaj hrvatski prostor bez značaja za opće vođenje rata u ovoj fazi. Neznatne su snage Reicha vezane sad tu uslijed akcije partizana, pa je to prilično besmisleno, beskorisno mesarenje ljudi. S druge strane, s obzirom na općenito blesave poteze engleske politike i strategije, trebalo je s tim računati. Tu to nije nitko učinio. Specijalno je Zagreb nezaštićen. Hoće li moći – ne grad i ljudi već vlast i uprava – izdržati samo malo jače bombardiranje? Kriminalna neodgovornost prema narodu. (...) Ali tim Kvaternikima, Begićima etc. frigaju se ljudski životi. Banditi!”¹⁸ U drugoj crtici Horvat portretira jednog posjetitelja ustašu: “Mimoletno se zaletio Guberina, pop u ustaškoj oficirskoj odori. Jeziva hajdučka faca s pečatima sviju poroka. Prestrašan i za model razbojnika s Kalvarije. Nizeteo priča o nekom fratru koji je bodrio ustaše: ‘Ubij, ja ću te razriješiti grijeha’”¹⁹ Isti motiv koristio je Horvat u svojoj kasnijoj publikaciji *Hrvatski panoptikum* (poglavlje o Vinku Kriškoviću) iz 1965. godine: “Započelo je masakriranje Srba i Židova, konstruirani su posebni noževi za klanje ljudi a koljačke su kolone jurile Kordunom, Pokupljem i Likom uz pratnju pojedinaca u svećeničkim haljama koji su bodrili neodlučne: “Kolji, ja ću te odriješiti!”²⁰ Dakako, ostaje otvorenim pitanjem u kojoj su mjeri povijesne okolnosti iz razdoblja rata (1965. Horvat govori o “situacijama”)

¹⁵ Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919–1941.*, Zagreb 1983., 337.-339. Horvatov doživljaj okupacije Zagreba je, dakako, izrazito osoban. Mnogi Zagrepčani su “cvijećem” pozdravili ulazak njemačke vojske u Zagreb (o čemu postoje i filmski zapisi).

¹⁶ Josip HORVAT, “O crt političke poviesti Hrvata”, *Naša domovina, Zbornik – knjiga I: Nezavisna država Hrvatska; Svezak 2: Hrvatska kultura – politička poviest Hrvata*, Izdanje Glavnog ustaškog stana, (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943. Prema Branko MATAN, “Mala biografija Josipa Horvata”, *Gordogan*, 3/2005., br 6., 199.

¹⁷ Horvat je bio član zagrebačke masonske lože “Libertas”, povezane s britanskim masonskim ložama i jedan od utemeljitelja “Društva prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji” (osnovanog 29. listopada 1929.). Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2001., 423. O osnivanju “Društva prijatelja Velike Britanije u Jugoslaviji” vidi *Jutarnji list* (Zagreb), br. 6372, 30. X. 1929.

¹⁸ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 27.

¹⁹ *Isto*, 60.

²⁰ Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965., 75.

naknadno prilagođene novim poslijeratnim prilikama (usvajanje novih saznanja, tendencija uopćavanja...!?).²¹

Pitanje ustaškog terora u intimnim razgovorima s prijateljima, koje bilježi u svojim dnevničkim zapisima, Horvat razmatra i u kontekstu vanjskih utjecaja, apostrofirajući pritom i partizane: “Bio kod Vrančića; čitava konferencija; Vrančić ‘stekliš’ harambašićevovskog kova. U svemu ‘trla baba lan’, fabriciranje planova s mnogo političkog naiviteta. Kako da se poprave nutarnje prilike i rasprava treba li konstatirati da je socijalizam u Hrvatskoj ‘srpska izmišljotina’. (...) Još o debati kod Vrančića o marksizmu i partizanima. (...) Dakako, staljinizam virtuozno iskorišćuje hrvatsko-srpski sukob, kao što se Rusija nekoć koristila ustancima raje protiv Turske. Najviše je nadrljala uvijek raja. Dakako, o tom da je ustaški teror gonio ljude u šumu ni mukajet.”²² Svoje prave političke afinitete,²³ koji su se podjednako kosili s desnim i lijevim radikalizmom, Horvat otkriva u crticama kojima bilježi napredovanje saveznika: “Uzbuna danas sve negdje iza 2 sata. Međutim, došla vijest o oslobođenju Pariza. Skupili smo se oko radija. Svirala je marseljeza. Morao sam suspreći suze ganuća, koje su me davile u grlu. Velik je to simbol oslobođenja, odnosno sloma crnih sila. Ljubili smo se od radosti.”²⁴

Oduševljenje dijela naroda i mladih za ustaški pokret o kojem piše u propagandnim tekstovima, Horvat u dnevničkim zapisima relativizira, pokušavajući prije svega slojevito razjasniti motive i okolnosti političkih podvojenosti, uvjerljivošću poznavatelja i neposrednog promatrača događaja, što se nije pokazalo odlikom pobjednika 1945. godine. U jednoj od brojnih, sadržajno sličnih crtica tako bilježi: “Na večer me posjetio mali Cihlar. Nije bedast dečko, naprotiv, pa ipak! Sav taj kruti nacionalizam njegov i njegove generacije meni ne ide u glavu, nekako je nemladenački, bezosjećajan. Interesantno kako se stvaraju legende! Tvrdi da su masoni i ‘Dežman’ ubili njegova oca. Pokušao sam ga razuvjeriti, mislim nisam uspio. (...) Dečko pričao interesantno o svom boravku u Rimu. Tamo da su već prije godinu i pol računali s padom Italije. Lorković da je osjećao kobnu težinu rimskog pakta, Puk i Budak da su bili njegovi glavni zagovornici. Perić da je pametan, bistar, ali nagao. Od prvih dana u Rimu da je bio u napetim odnosima s poglavicom, službeno i privatno da je kritizirao i napadao njegovu politiku krvprolića.”²⁵

Veličajno pak savezništvo “Velikog Njemačkog Reicha”, čijom je pomoći “hrvatska oslobodilačka borba okrunjena uspjehom” kako o tome Horvat piše u svojim “pamfletima”, sam demantira mnogim dnevničkim zapisima u kojima bilježi kaznene ekspedicije SS-a i provođenje odmazde nad civilima u provinciji i samome Zagrebu.²⁶ S rezignacijom tako konstatira kako je “zbog napadaja kod Seseva obješeno 16 ljudi” te prenosi informacije prijatelja (Mate) Ujevića koji “napominje da je u isti dan nestalo sinova dvojice najboljih naših dramatika – Ogrizovića i Ivakića. Obojica su obješeni. Čudna linija – sin frankovca Ogrizovića obješen u NDH! Jeziv, jeziv Božić!”²⁷ Hitlerov pak govor koji sluša na radiju, Horvat ocjenjuje riječju: “gnjusno”: “govor pun mržnje i osvete, glorificiranje slave na onom svijetu,

²¹ U uvodnom dijelu *Panoptikuma* Horvat navodi: “Lica i situacije u ovoj knjizi nisu izmišljeni. Prikazani su onako kako ih je pisac vidio. Vjerojatno je gdješto i pogrešno vidio. Dao je onako kako je on vidio.” *Isto*, 5.

²² J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 61.

²³ Na jednom mjestu u svome dnevniku Horvat bilježi (20. rujna 1944.): “Čudno je (...) današnje vrijeme – (prije je jamačno bilo isto tako, samo u blažem i drugom obliku) koje npr. osporava da jedan liberal može biti dobar Hrvat. Što je to, uostalom, dobar Hrvat?” *Isto*, 149.

²⁴ *Isto*, 140.

²⁵ *Isto*, 18.

²⁶ *Isto*, 29.

²⁷ *Isto*, 34. i 36.

kako se to nije čulo od Muhamedovih vremena.”²⁸ No u dnevniku ne izostaju ni Horvatove kritičke objekcije o partizanima; tako je vijest o “evakuaciji civilnog stanovništva s Pelješca i Korčule na Lastovo”, gdje im “partizani brane svaki kontakt s Englezima” popratio konstatacijom: “Očito im je uzor staljinski sistem izolacije.”²⁹ Na drugom pak mjestu navodi zapažanje poznanika kako “partizani naročito ne podnose kritiku.”³⁰ Jedan od mnoštva zanimljivih detalja jest i Horvatova opservacija u kojoj komentira najnovije informacije radio Londona o političkoj kombinatorici iz svibnja 1944. godine: “London javlja da je Petar Karađorđević povjerio mandat vlade Šubašiću. Tom se, čini se, mili uloga Jelačića – mogao bi biti jelačićevski nagrađen. Uostalom, Šubašić nije nikada imao ni trunke političkog duha. Ali situacija je svejednako paradokсна: Hrvati u svim taborima na prvim mjestima (Pavelić, Tito, Šubašić), kao početkom XVI. stoljeća (Karlović, Jurišić, Krsto Frankopan, Utišinić, Jakub paša, Sokolović). A rezultat svega – deserta tragičnog stoljeća.”³¹

Josip Horvat – “purgerska” politička kultura

Približavanjem rata Jugoslaviji na proljeće 1941. godine došlo je vrijeme neizvjesnog iščekivanja u kojem “sutra potiskuje i danas i jučer”;³² osjećaj neminovnosti proširenja europskog rata na Balkan nadovezivao se na turbulentne političke prilike koje obilježavaju posljednje dane Kraljevine Jugoslavije. Držanje zagrebačke društvene i političke elite u predvečerje rata Horvat plastično ocrtava na posljednjim stranicama memoarskog zapisa pod nazivom *Hrvatski mikrokozmos između dva rata*; suho nižući informacije o dnevnoj politici osvrt zaključuje na sebi svojstven način, ironičnim komentarom u kojem najavljuje dramatične promjene režima i političkih afiniteta: “Javlja se trenje između banske vlasti i stranke kojoj je vodstvo preuzeo stvarno dr. Krnjević. Primao je beskrajna brojna izaslanstva molitelja iz pokrajine, večeri provodio mondenim životom u auto-klubu. Ortodoksni su mu to Radićevci zamjerali, kao i brojne unosne sinekure u novčanim zavodima. Dr. Maček nije izlazio iz svoje pasivnosti, brinući možda najveće brige za svoje gospodarstvo u Kupincu. Politički je postao odbojnjak između Banovine Hrvatske i razmaha velikosrpstva, koji se organizira iz ‘Srpskog kluba’ u Beogradu. Zamah šovinizma kočio je rad vlade i zatezao u nedogled provedbu utanačenja ‘sporazuma’. Posljednja je javna manifestacija dr. Mačeka u Zagrebu bila doček princa Pavla. Doček bijaše hladan. (...) Dobitnici prinčevskoga posjeta bili su zagrebački krojači: na vrat na nos šivali su frakove za nove banovinske mogućnike. Ples u ‘Esplanade’ bijaše revija zaista bespriječnih frakova najnovijega kroja. I ekshibicija pale kiše ordena koji daju fraku konačnu točku impresivnosti. Priličan broj odlikovanih nastupio je tri mjeseca kasnije u novim uniformama i čizmama ustaških ‘dužnosnika’. U nepovrat su otišli i frakovi.”³³

Opisani politički obrat može se kontekstualizirati upoznavanjem zagrebačkog političkog miljea koji sociološki precizno prepoznaje i opisuje sam Horvat povezujući ga s lokalnim

²⁸ *Isto*, 12. i 13.

²⁹ *Isto*, 30.

³⁰ *Isto*, 38.

³¹ *Isto*, 106.

³² J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozmos*, 335.

³³ *Isto*.

idiomom *purgeraj* (u sklopu događaja koji su obilježili nastanak Kraljevine SHS i desetljeća koja slijede). “Purger je”, kaže Horvat, “veliki patriot”, a “njegov patriotizam pozna samo jedan izražaj: načelno tvrdoglavo opozicionarstvo”. No njegov “gorljivi lokalni patriotizam” nema širok doseg (“vidokrug mu je uzak, jer su rijetki među njima napuštali svoj grad, najdalje da pođu do kojih zagorskih toplica”). “Pravica je za purgera alfa i omega svega političkog zbivanja. I to apsolut pravica. Pravica je sinonim slobode. Malograđanin tada nije lično ćutio da mu je sloboda naročito ograničena, jer je uvijek mogao, kraj čaše vina i na svojim sastancima, riječima dati oduška svojim nazorima i osjećajima. To mu je bilo najvažnije, jer vlastima je uglavnom uvijek ostao pokoran.”³⁴ Ta “nepriзнata a stvarna ljudska i mentalna jezgra” na koju je “inteligencija bila navikla gledati preko ramena” predstavlja okvir autorefleksije vodećih intelektualaca koji su je napadali, ali su joj kao antipodi (“opozicionari”) i svojevrsan kulturološki supstrat i pripadali. U tom se sklopu mogu razmatrati mnogi složeni društveni, ali i pojedinačni odnosi, primjerice, Miroslava Krležu i Josipa Horvata. Iako često oštro sučeljeni u pitanjima kazališne kritike i politike u međuratnom razdoblju, za vrijeme rata oba intelektualca (oboje su vodila dnevničke zabilješke) preokupirani su “preživljavanjem u Zagrebu”.³⁵ U svojim se dnevničkim zapisima Horvat često osvrće na Krležu (“fluid fricitisa”).³⁶ Zanimljivost je uzajamna pažnja dvojice literata. Početkom veljače 1944. Horvat bilježi razgovor s poznanikom bliskom vlastima u kojem raspravlja “što bi mogli učinit za Krležu”;³⁷ u završnom pak dijelu svoga dnevnika (nakon oslobođenja) navodi informaciju koju je dobio od Ivica Hergešića, kako se “Fric Krleža” založio za njega kod novih vlasti (“bio (je) moj veliki advokat”).³⁸

Novi zamah i sadržaj “puntarskim predispozicijama purgera” dat će prijelomni trenutci, kako 1918., tako i 1941. U oba slučaja iskazuju se i neke od ustrajnih crta “purgerske političke kulture”, podjednako radikalizam (koji će proizaći iz “grintave opozicije” i malograđanskih netrpeljivosti) i sklonost konformističkoj prilagodbi, dakako uz (novu) opozicijsku zadržku, što je relevantno za Josipa Horvata. Pitanje političkih konverzija, u rasponu od društvene mimikrije i oportunističkog prijanjanja uz vlast do zelotskog preobraženja u trenucima radikalnih društvenih promjena, pojava je koju Horvat elaborira primjerom svojeg srednjoškolskog profesora Filipa Lukasa (za kojeg će u vrijeme NDH i sam pisati prorežimske priloge). Od Lukasa, profesora trgovinske geografije, školarci *Trgovačke akademije* u Zagrebu čuli su po “prvi put s katedre riječ ‘nacionalizam’”; budući predsjednik Matice hrvatske i gorljivi frankovac (poslije istaknuti ustaški emigrant) tada je “vatreno propovijedao jugoslavenski nacionalizam.”³⁹ Za razliku od Lukasa, Horvat je bio tek jedan od hrvatskih intelektualaca prisiljenih “ponašati se kao trstika na vjetru”; prilagođavanje prilikama u kojima “ljudi postaju masa koju je zakovitlao moćni vir, noseći je u nepoznato”

³⁴ Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, Zagreb 1983., 146.-147.

³⁵ Vidi Miroslav KRLEŽA, “Urednik ‘Jutarnjeg lista’ g. Josip Horvath kao kazališni kritičar”, *Moj obračun s njima*, Sarajevo 1983., 99.-119. i drugdje. U *Zapiscima iz nepovrata*, dovršenim 1947. godine, Horvat pak o Krleži govori kao o najznačajnijoj pojavi hrvatske književnosti i općenito kulture: “Krleža je otkrio da smo atom u općenitosti, neizmerno sitan i nevažan po sebi, da samo u povezanosti postojimo i možemo doći do nekoga značenja. Bijaše to revolucija u dotadašnjom hrvatskom nazoru na svijet, koji je hrvatstvo smatrao pupkom svijeta...” Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, 127.

³⁶ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 149. Također vidi *Isto*, 26., 40., 68., 73., 80., 81., 98., 101., 104., 108., 111., 115., 118., 123., 142., 146., 153., 177., 186., 190., 191., 234., 238., 240., 242., 248., 251., 261., 262. i 268.

³⁷ *Isto*, 68.

³⁸ *Isto*, 262.

³⁹ J. HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900.–1919.*, 32.-33.; O djelovanju Lukasa u Matici hrvatskoj vidi Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2009.

te se “javlja animalni instinkt nekud pobjeći, zakloniti se...” ekstremno je stanje (rata) u kojem “pojedinaac postaje atom mase.”⁴⁰ No ono se nadovezuje na povijesni kontinuitet takvog ponašanja, koji se može protumačiti kroničnim manjkom političkih sloboda i odgovarajuće samosvijesti.

O tom kontinuitetu svjedoče prikazi političke kulture 19. stoljeća. Tako “prema ocjeni nekih istraživača, mnogo gospodskog konformizma u novom teškom vremenu pokazao je autor spjeva o Čengić-agi Ivan Mažuranić, koji je 1850. imenovan vrhovnim državnim tužiocem u Hrvatskoj, te je u kasnijim desetljećima postao čak kancelar i ban. Prihvatio je visoku činovničku karijeru i odrekao se svojih mladenačkih zanosa i poezije. Ivan Kukuljević pošao je njegovim stopama tek poslije sloma Bachova apsolutizma, kada je postavljen za velikog župana zagrebačkog. Duboko u sebi Kukuljević i Mažuranić ostali su još uvijek vezani uz svoju patriotsku mladost, ali to emotivno doživljavanje nije ih sprječavalo da kao visoki austrijski činovnici progone narodnu demokratsku opoziciju, pa i svoje najbliže suradnike i drugove iz velikih ilirskih dana. Jedna od posljednjih političkih izjava Ivana Mažuranića vrlo jasno otkriva moralnu bit te kapitulacije. Rekao je: ‘Nitko me nije pitao, dok sam bio ban, u što vjerujem. Da su me pitali, bio bih im odgovorio: vjerujem u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske.’ Psihološka i ljudska osnovica Mažuranićeve i Kukuljevićeve kapitulacije nije jednostavan problem. Pod određenim uvjetima možda bi se moglo prihvatiti mišljenje Ive Frangeša da je Mažuranić (a isto bi vrijedilo i za Kukuljevića, i to u mnogo većoj mjeri) ‘svjesno na sebe naprtio odium oportunitizma’ jer je vjerovao da će u onim ‘okrutnim prilikama’ moći koliko toliko pomoći svome narodu jedino ako sebe održi na površini. Nema sumnje da je Mažuranić ‘pod okrutnom korom svoje bešćutnosti znao vrlo često ustreperiti neobuzdanim zanosom’, ali drugo je pitanje može li ga njegova linija, koju je uostalom slijedila i matična struja hrvatske buržoazije, opravdati pred nacionalnom poviješću iako je jasno da i Mažuranić i Kukuljević ulaze u red naših najvećih nacionalnih figura XIX stoljeća.”⁴¹ Sam je Horvat neke od važnih događaja iz novije hrvatske povijesti, poput djelovanja Narodnog vijeća 1918. godine, povezao s političkom kulturom “purgeraja”; pozivajući se na Matoševu definiciju “kibica” (čovjek koji strastveno voli akciju, ali se ne usuđuje ući u nju), Horvat zapaža kako “Narodno vijeće u Zagrebu podsjeća na skup kibica”. Pritom, upozorava kako to nipošto ne znači “da je Narodno vijeće bilo skup poltrona”; tadašnji hrvatski odličnici bili su, prije svega, “ljudi kontemplacije” i “opreznjaci” naprosto “naučeni da događaji dirigiraju njima, a ne oni događajima.”⁴²

Držanje mnogih intelektualaca potvrđuje kontinuitet te političke paradigme.⁴³ U jednoj od svojih kasnijih sintetičkih minijatura Horvat je pokušao pojasniti uzroke hrvatske “sklonosti” oportunističkom: “više od stotinu godina, od komadanja hrvatskog područja za vrijeme napoleonskog prodora pa do pred Drugi svjetski rat, dokumentirano se može utvrditi da se

⁴⁰ J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozam*, 335.

⁴¹ Zvane ČRNJA, *Kulturna povijest Hrvatske*, vol. 3, Rijeka 1978., 74.

⁴² J. HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900–1919.*, 136.

⁴³ S obzirom na ograničenja veličine ovoga teksta autor je izostavio opservacije o drugim istaknutim intelektualcima u vrijeme rata poput Miroslava Krležu, Vinka Kriškovića i drugih. Posebno je zanimljiv slučaj Kriškovića – frankofila i anglofila – intelektualca svjetonazorski bliskog Horvatu, koji je pisao panegirike poglavniku Anti Paveliću i NDH (V. Krišković, “Sursum korda. O prvoj godišnjici Nezavisne države Hrvatske”, *Spremnost*, 1942.). Prema Trpimir MACAN, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 42.–43. Ipak, razočaran Nezavisnom državom Hrvatskom Krišković u prosincu 1942. usprkos poznim godinama odlazi u emigraciju u Švicarsku. Tu ostaje do smrti 1952. godine te surađuje s *Hrvatskom revijom* Vinka Nikolića. U svome djelu tiskanom 1965. *Hrvatski panoptikum* Josip Horvat posvetio je Kriškoviću jedno poglavlje, “ispustivši” njegov angažman za vrijeme NDH. Vidi J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 43.–79.

kod većine hrvatskih intelektualaca javljao kompleks inferiornosti ... (...) Bila je to posljedica političkih i socijalnih prilika, osjećaj nemoći pred naoko nesavladivim protivničkim silama, kad se pričinjalo da nema izlaza, da je taj narod osuđen da nestane, da nastupa *finis Croatiae* (svršetak Hrvatske). To je bio u ono doba jedan od izvora kapitulantstva, oportunističkog i služništva.⁴⁴ Zanimljivo je da i ta ocjena uključuje ogradu koja, iako zacijelo točna, iskazuje sklonost usklađivanja vlastitog mišljenja s vladajućim kanonima; Horvatovo je zapažanje, naime, zaokruženo rezolutnom distinkcijom kojom se tadašnji politički subjekt – “narod” – razdvaja od oportunizmu sklone inteligencije: “Jasno, u narodnim masama nisu postojale takve psihopatološke pojave.”⁴⁵

Pristajanje uz vlast u pravilu prati i određena zadržka. Stoga i nije jasan kriterij političkog stava. Horvatova uzdržanost i nepovjerenje prema politici i njezinim aktualnim akterima u ratno vrijeme nije i gubitak povjerenja u ljude. Cjelokupno Horvatovo djelo, uključujući i njegove dnevničke zapise, svjedoči o mučnini, koju suptilno iskazuje kada intimno progovara o frankovštini i djelovanju ustaša. No njegov je revolt uvijek gospodski uzdržan, racionalan i odmjeren; njegov je krajnji iskaz skepsa, posebice prema svakoj političkoj nijansi koja zaziva fatum ekstrema, nasilje i nepravdu. Kao intelektualac posebice je osjetljiv na pitanja kulture. Tako, primjerice, bilježi crticu o “cenzorskim pikanterijama” ustaških vlasti koje mu prenosi Slavko Batušić iz “prijevodne literature (izvorna je, čini se, crkla ili u rupi): netko ne smije imati trbuh ‘kao kanonik’, nego kao ‘gostioničar’, Chopin nije ‘živio sa George Sandovom’ nego ‘kod G.S.’, nema ‘golih tjelesa’ već samo tjelesa itd.” Cenzuru vlasti Horvat komentira riječima: “Frankovačka borniranost i klerikalni onanisti, to su danas diktatori hrvatskog književnog i duhovnog života.”⁴⁶ No Horvatovo kronično pomanjkanje entuzijazma za bilo kakav radikalizam nije izostalo ni nakon oslobođenja. Krajem prosinca 1945. u svom je dnevniku zapisao: “Nije lako dati sintezu događaja tih posljednjih osam nedjelja. Stvarno sinteze još nema – svo zbivanje su kaleidoskopske slike jedne opće alogičnosti, slične bunilu (...) pojedinac čovjek zacijelo nikad nije tečajem posljednjih stotinu godina bio toliko blizu ništici”; događaje poput izbora u studenom Horvat prati zapažanjima punim pesimizma: “...sva daljnja politička zbivanja možda ni nisu toliko interesantna – sve su to grčevi opće boljetice svijeta, posljedice ratne katastrofe koja je zacijelo još teža u psihičkom nego u materijalnom pogledu. Dok se ne razoružaju duše od fanatizma, *vendette*, uskogrudnosti, primitivizma (sve samih plodova rata od 1914. ovamo), sva će rekonstrukcija biti samo građenje na pijesku. Paničnu depresiju stvaraju procesi protiv privrednika. (...) Sentiment je sve više isključen iz praktičnog života, gdje je parola korigirati prirodu. Produkt je kaos. Teško, nemoguće je zatvoriti se u kulu bjelokosnu – i to bi uostalom bio jalov iluzionizam.”⁴⁷

Skepsom je prožeto i Horvatovo neprekidno preispitivanje samoga sebe i svrhovitosti onoga čemu je posvetio svoj život. Na više mjesta u svojim dnevničkim zapisima kao svoju životnu strast navodi “igru sa historijom”.⁴⁸ Međutim, suočen s realitetima rata koji doživljava kao pomračenje racionalnosti i morala, njegova se sumnja pretače se u razočaranje i gorčinu: “Sa svojim sam izvornim knjigama obično promašio – u *Supilu* htio dati primjer kako se pravi politika, u *Starčeviću* što znači etika u političkom životu, u obje *Kulture* što je

⁴⁴ J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 205.

⁴⁵ *Isto*, 205.

⁴⁶ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 117.

⁴⁷ *Isto*, 270.-271.

⁴⁸ *Isto*, 14.

kultura kod Hrvata – manje više sve je to bilo barem dosad govor gluhima”.⁴⁹ U svojem pak međuratnom memoarskom zapisu *Hrvatski mikrokozmos između dva rata*, Horvat zgrožen politički motiviranim ubojstvom, najprije Stjepana Radića, a potom ožujka 1929. i prorežimski orijentiranog novinara Tonija Schlegela, anticipira još teža vremena: “Svijet bijaše zapanjen pred političkim umorstvom, sličnom sceni iz kriminalnih romana. Sigurno, bilo je mnogih kojima se Schegelova pogibija ukazala kao neka vrsta odmazde za skupštinsko krvoproliće. Općenito se u Zagrebu osjetilo da je na hrvatsku scenu istupila neka mračna, bezobzirna, do sad nepoznata sila. Mržnja, stvarana godinama, izbila je sad, pokrenula se kao motor političkog gledanja, osjećanja i djelovanja. Od sad mržnja i teror razaraju i etiku i racionalizam u javnom životu Hrvatske. Umorstvo Tonija Schlegela bilo je objavljeno apokaliptičke budućnosti.”⁵⁰

Eskalacija nasilja bila je povodom inicijalnog jačanja skepse u Horvata, koja se, tipično za njega, prenosi u šira razmišljanja o politici, povijesti i kulturi: “Zacijelo nema intelektualne discipline koja bi bila toliko puna odgovornosti kao historija, ta mješavina znanosti i umjetnosti. Većinom je historija vrlo nehumana sila, jer je gotovo uvijek njezina produkcija mržnja. Uči mrziti druge narode, religije, shvaćanja, klase, ideologije, ljude. Tim je opasnija, čim ju je pisao vrsniji umjetnik riječi. Zacijelo nema također netočnije krilatice od stare latinske: ‘Historia magistra vitae est’. Problematici su dokazi da bi ikad itko iz historije šta naučio, ni narodi, ni oni koji ih vode. Kod većine naroda historija uzgaja egocentrizam, nastoji uzvisiti vlastiti, a poniziti poraženog protivnika, zablude obično prikazuje kao kreposti, iz bioloških fenomena gradi ideje, iz beznačajne zgrade stvara mitose koji dinamiziraju razvitak naroda, i to obično negativno. Historijsko djelo ima vrijednost kao zrcalo pogleda, shvaćanja i težnja njegovog pisca i njegovog vremena. Utoliko je jedan historijski spis historijski dokumenat. Pogotovo to vrijedi za male narode zona primitivne kulture. Kroz čitavo 19. st. Hrvati grade svoju državnu ideju na ‘sjaju’ krune Tomislava, o kojemu postoji tek nekoliko dubioznih podataka, a srpska zavjetna misao pršti osvetničkom mržnjom primajući hranu od kosovskog poraza, produkta političke i vojničke nesposobnosti. Pogotovo zna biti kobna historija neposredne prošlosti, na koju se upire, kojom živi sadašnjost. U njoj vriju stare strasti, gdje nema velikana, umjetno ih se stvara.”⁵¹

Tim općenitim zapažanjima Horvat pridružuje svoju povijesnu analizu, svojevrsan repertorij tada neposredne prošlosti: “1919. jugoslavenstvo bijaše politika apstraktnosti. Jugoslavenska ideja, realizirana stvaranjem prve državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, bila je 1918. narodnim masama uglavnom strana. Ideju jugoslavenstva, rođenu u Zagrebu, njegovao je tek dio inteligencije, široki narodni slojevi bili su za nju nepripravljeni. Ni oni u Hrvatskoj, ni oni u Srbiji, koja nakon pobjeda u balkanskim ratovima sanja o Velikoj Srbiji. U Hrvatskoj su mase kroz školu i stvarni život u borbi s presizanjem mađarstva dobile neku svijest o hrvatskoj državnosti, no bez nekih jasnijih ideja o državi, jer ta se državnost sastojala iz samih negativnosti; za sve prošle krize uvijek bijaše kriv netko drugi – to je već postalo leitmotiv hrvatske historiografije. Ni starčevićevska ideja o hrvatskoj državnosti, ni koalicionaško moderno jugoslavenstvo nisu imali korijena u narodu. I njihov je cilj bio jasan samo u negaciji – riješiti se Mađara. Hrvatske su mase 1918./1919. bile uglavnom pasivne prema novoj državi, koja je opet za srpske mase bila ostvarena Velika Srbija.

⁴⁹ *Isto*, 91.

⁵⁰ J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozmos*, 302.

⁵¹ *Isto*.

U času ujedinjenja i prvih mjeseci opstanka stare Jugoslavije, u širokim narodnim slojevima nije bilo moguće naći jačeg traga kakvoj mržnji. Istina, nije bilo ni ljubavi. (...) Samo kod poluinteligencije su postojali kompleksi antipatija. Za taj, tad aktivno malobrojan soj Srbi su bili ‘gadni Vlaha’, a vice-versa Hrvati ‘austrijski sluge’. Zlo je počelo kad je Svetozar Pribičević kao ministar unutrašnjih djela sa svojom kratkovidnošću dogmatičara stao na silu cijepiti po Hrvatskoj jugoslavensku ideju uz asistenciju još kratkovidnijih militaraca, koji su uveli batinu kao propagandno sredstvo jugoslavenstva. Možda upravo te batine i Pribičevićeve prve sekature bude i u širim slojevima već gotovo zaboravljeni mitos o staroj slavi hrvatske države. Otpor Hrvata protiv Pribičevićeve politike počeo je na srpskoj strani rađati mržnju na Hrvate, jer oni da remete opstanak nove nacionalne države. Mržnja je hvatala one vodstvene krugove vlasti koji su je trebali prvi suzbijati, kontrolirati svoje potčinjene, da je ne iskazuju i ne šire. Konačno krivnja nije bila na primitivnom žandar, koji je kundačio i psovao hrvatsku mater, već na onima koji su znali da se to događa, a nisu nikad ni pokušali da to osujete. (...) Ljudi na vlasti bili su gajitelji i širitelji mržnje i njezine silovitosti. Isprika im je možda jedino da je s najviših vrhova vlasti vidik najkraći i najzamagljeniji. U tom je krugu propao na mahove svaki pojam i rudimentarne praktične etike.”⁵² O kontroverzama nepostojanosti političkoga tla u dnevničkim je zapisima pred kraj rata s rezignacijom konstatirao: “Udara u oči kako Hrvati brzo zaboravljaju prošlost, onu neposrednu. Danas mnogi žale ne samo za Austro-Ugarskom, već i za karadževićevskom Jugoslavijom, vjerojatno će neki žaliti i za NDH ...”⁵³

Porazavajući rezultati hrvatske i jugoslavenske politike utjecali su na relativizaciju principa racionalnog i etičkog u politici, koje je naglašeno u svim Horvatovim djelima. Za Drugoga svjetskog rata skepticizam i ekvidistanca postaju utočištem Horvata, kao i mnogih drugih hrvatskih intelektualaca u sličnim prilikama (usp. Ivo Andrić, *Pismo iz 1920.*, pisano nakon Prvoga svjetskog rata). Krut i odmjeren – ravnodušan stil Horvatovih režimskih publikacija, u nerazmjeru je s intimnim tonom njegovih dnevničkih zapisa; prave pak Horvatove političke stavove moguće je “iščitati” samo temeljitijim uvidom u njegovu ukupnu publicistiku, koja se može svrstati u sam vrh hrvatske povijesno-političke literature. Gledajući iz te perspektive crtice iz dnevnika *Preživjeti u Zagrebu* otkrivaju začuđujuće konzistentne stavove. Zatočeništvo u prostoru između redaka, životni vijek proveden u oprekama konformističke sredine uvijek nanovo izložene udarcima ideoloških vjetrometina, Horvatov je intelektualni habitus obilježilo stalnim sučeljavanjem poriva da se shvati priroda političkog i skepse prema bilo kakvoj smislenosti takvog čina. Međutim, zacijelo nije bez osnove zapažanje koje Horvatov ljudski profil povezuje s mišlju Thomasa Manna – posebice relevantnim za dramatične okolnosti Drugog svjetskog rata, a prema kojem je “skepticizam ponekad jedina vrsta humanizma”.⁵⁴

Središnja ideja Horvatova životnog opusa bila je prepoznavanje i pokušaj razumijevanja povijesnih događaja te prenošenje tih spoznaja drugima, prije svega, “hrvatskom narodu” čija je politička sudbina bila njegovom životnom preokupacijom. Svi njegovi radovi odišu izvanrednom plastikom i jasnim stavovima u rekonstrukciji prošlosti. No, još je važnije njegovo uporno kritičko preispitivanje smisla povijesnog, prije svega, političkog razvoja.

⁵² J. HORVAT, *Hrvatski mikrokozam*, 302.-303.

⁵³ J. HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu*, 26.

⁵⁴ Nikica PETRAK, “Još jedan panoptikum”, 279.

I, dakako, uvjerenje da znanje utemeljeno na kriticizmu vodi slobodi, dok ga dogma koči te da takvu poruku vrijedi prenositi. Živeći u doba autoritarnosti i totalitarizma u tome je poput mnogih, prije i poslije njega, tek djelomično uspio.

JOSIP HORVAT AND THE (SECOND WORLD) WAR

Summary: This work deals with the views of Josip Horvat, one of the most eminent Croatian journalists, writers and historians of the interwar period, on the impact of wartime circumstances on the development of political culture in Croatia. Following a brief overview of Horvat's observations and personal experiences in the First World War (a formative period for his perspectives on politics and the phenomenon of war), the work also covers and analyzes his more programmatic writings and personal assessments of circumstances in Zagreb during the Second World War (diary entries from 1943 to 1945). The central motif deals with one of the aspects of the Zagreb intellectual milieu: the so-called *purger* political culture. This is the specific attitude of a portion of the Zagreb petit bourgeoisie/intelligentsia toward "politics" in the context of extreme wartime circumstances and the intermingling of complex events and social controversies.

Keywords: Josip Horvat, Second World War, politics and intellectuals

Literatura

Ivo FRANGESŠ, "Bez naknadne mudrosti", *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 275.-276.

Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989.

Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919–1941.*, Zagreb 1983.

Josip HORVAT, *Zapisci iz nepovrata. Kronika okradene mladosti 1900–1919.*, Zagreb 1983.

Branko MATAN, "Mala bibliografija Josipa Horvata", *Gordogan*, 3/2005., br. 6, 188.-218.

Nikica PETRAK, "Još jedan panoptikum", *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945.*, Zagreb 1989., 277.-281.

4.

DNEVNIK 1942–1951 ALEKSANDRA TIŠME: PANDORINA KUTIJA I DEMONI ODLUKE

Tatjana Rosić Ilić

UDK: 821.163.41 Tišma, A."1942/51"(047.31)

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Predmet analize u ovome članku dnevnički su zapisi književnika Aleksandra Tišme, koji se odnose na razdoblje između 1942. i 1951. godine. Pokušaju subjekta da stabilizuje svoje neuhvatljivo sopstvo suprotstavlja se, uvek kao iznenađenje, materijalnost dnevnika – njegov status predmeta za ličnu upotrebu. Za razliku od neuhvatljivog sopstva subjekta koji pokušava sebe da fiksira u nemogućem poduhvatu simboličko-jezičkog samopredstavljanja, predmetnost dnevnika bez stida stupa u javnost iz koje je nepravedno proterana. Dnevnik postaje dokument. On svedoči, ali šta? Otuda se uvek čini da je otvaranje dnevničkih korica otvaranje Pandorine kutije iz koje će u svet pobeći zloslutni demoni i bića. Imperativ uništenja prati ovu mistiku predmetnosti dnevnika-svedoka: neophodno je uništiti ga pre nego što njegovo svedočenje postane opasno. Svoj dnevnik pisan u periodu od 1942. do 1951. godine Aleksandar Tišma objavio je četiri decenije potom – 1991. godine. Opremio ga je “Objašnjenjima iz 1990” i podnaslovom “Postajanje”. Odluka, koja stoji iza čina objavljivanja četiri decenije starog dnevničkog teksta, začuđuje i intrigira daleko više nego ‘besramni sadržaj’ koji, po rečima autora, šokira; odluka je “tajno oružje” strateškog delovanja dnevničkih beležaka koje su nam ponuđene uz niz brojnih klopki erotskih i moralnih sablazni sa kojima Tišma suočava sebe i svog čitaoca. Cilj ovog teksta je da na primeru objavljivanja dnevnika Aleksandra Tišme još za njegova života ispita prirodu nužno ambivalentne odluke preobraćanja dnevnika iz tajnog poseda u javno političko i kulturno dobro jedne zajednice.

Cljučne reči: dnevnik, razlika, privatni posed, javno dobro, odluka, odgovornost, pisac, subjekt, zajednica

Dnevnik i razlika kao konstitutivna karakteristika dnevničkog žanra

U *Dnevniku 1942–1951: Postajanje*, u zapisu datiranom 31. X 1943. Aleksandar Tišma beleži:

Iskušava me misao da izlaz nađem u izdavanju svoga dnevnika, s tim da u njega stavljam *svę* što doživljavam. Ali, u tom slučaju postavilo bi se pitanje odnosa autora prema delu. Jer, ako

bih pisao stvarni dnevnik i tako ga izdao, to ne bi bilo umetničko delo; ako bih pak pisao ‘dnevnik’, onda ne bih učinio ni koraka napred, sem što bih promenio literarnu formu. A forma, to već vidim, nije samo pitanje odluke.¹

U ovom zapisu uočavaju se dva karakteristična momenta koja struktuiraju tradicionalnu predstavu o dnevničkom tekstu. Prvi je ideja da se tekstom kao što je to dnevnik ili autobiografija, može reći “sve”. Drugi je uspostavljanje opozicije dnevnik/”dnevnik” koja odluku da se dnevnički tekst objavi ili “ne objavi”, publikuje ili “ne publikuje”, čini ključnom za žanrovsko određenje dnevnika. Oba zapažanja kao da sugerišu kako je, kada je o dnevniku reč, uvek u pitanju fingiranje. *Da, fingiranje*. Recimo da bi to za sada mogla biti naša ključna reč, preuzeta iz uličnog žargona, bez koje zaista kao da nije moguće reći skoro ništa o estetskom aspektu bilo kog dnevnika/”dnevnika”. Fingiranje, upravo onako kako ga sam autor Tišminog dnevnika praktikuje na ulici, da bi obmanuo i uplašio, tačnije zasenio, nevine i prostodušne prodavačice ljubavi. Fingiranje, upravo onako i onda kada se pišu dnevnicima za objavljivanje; kao i obrnuto – kada se ne pišu za objavljivanje ali se na kraju, nekako, ipak u vidu knjige obelodane.

Umesto reći “fingiranje” mogla bi se upotrebiti i jedna druga reč, takođe uzeta iz žargona, ovog puta medicinskog i psihijatriskog – reč “simulacija”. Što opet ne bi trebalo da bude strano autoru Tišminog dnevnika koji je u određenim trenucima svog “postajanja” očajnički želeo da iz sopstvene svakodnevice pobegne na studije medicine u Zagreb. Ta reč skoro da podrazumeva isto što i reč fingiranje, otkrivajući, ipak, malo više svoju prirodu, kao i prirodu fingiranja samog. Ukoliko su dakle simptom bolesti tj. bolest sama simulirani to znači jednu takvu veštinu u kojoj se, u empatičnom saosećanju sa drugim, sa bolesnim, relativizuju granice zdravlja i bolesti, ludosti i ispravnosti. Ni bolesnik ni lekar sam ne mogu više sa sigurnošću tvrditi da nisu međusobno zamenili svoja mesta. Simulacija, tačnije potreba za njom, jeste, dakle, i sama jedna bolest koja, međutim, preispituje uspostavljanje opozicije bolesno/zdravo na taj način što preti da se transformiše i proširi, poprimajući simptome sve novih i novih bolesti, simulirajući ih, sve do trenutka u kome i zdravlje, baš kao i bolest, postaje samo jedna situacija više koja se može simulirati. Simulacija dakle subverzira ideju da se bez posledica po duhovno zdravlje može uspostaviti istinsko razlikovanje zdravih od bolesnih. Da se ikada može reći “sve”. Da se dnevnik tek tako može ili samo pisati ili naknadno objaviti. Da se može uočiti jasna razlika između dnevnika i “dnevnika”. Između prirodnog nagona da se bolest sakrije i perverzno poriva, najčešće nezaustavljivog, da se ona i zdravima obelodani. No ne leži li u tom porivu upravo zarazna težnja da se i drugi zaraze?

Čin objavljivanja, tako, niti uspostavlja niti potvrđuje razliku između dnevnika i “dnevnika” na način pretpostavljen u zapisu navedenom iz *Dnevnika 1942 – 1951* Aleksandra Tišme. Jer evo “dnevnika” Aleksandra Tišme iz 1991, koji je pisan kao običan dnevnik od 1942. do 1951, naknadno objavljenog, posle četrdeset godina, odlukom samog i još uvek živog autora koji pak u tekstu (napisanom “pre” a objavljenom “sada”) izričito tvrdi da će svoj dnevnik uništiti po svaku cenu baš zato što nije “dnevnik”:

Nikada ranije nisam imao zadnjih misli pišući ovaj dnevnik: smatrao sam da to radim da bih sa nečim (kad već ne mogu sa nekim) podelio dobro i zlo. Samo sam ponekad pomišljao: ko li će se domoći mog dnevnika kad mene ne bude? Sada, pak, valjda od predosećanja nekog kobnog kraja, ne znam po koji put pada mi na pamet: pišem, pišem, a jednoga

¹ Aleksandar TIŠMA, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)*, Novi Sad 1991., 49. Kurziv T. R.

dana moraću sve to uništiti. Jer ovo ne sme da padne nikom u ruke, zar ne? (Beograd, 21. X 1948)²

Iz ovog zapisa dnevnik se čita kao tekst koji baš zbog toga što se u njemu može reći “sve” mora biti uništen u svojoj nepatvorenoj i autentičnoj formi, pre bilo kakvog obelodanjivanja, pre asimilovanja od strane javnog diskursa u kome je “sve” – bez naknadnih umetničkih intervencija i bez prizivanja znaka navodnika koji bi ga transformisali u sopstvenu mutaciju, u nekakav estetski artefakt, u “dnevnik” – nezamislivo.

Izjava tipična, kao i prethodno navedena, za tradicionalno shvatanje dnevnika kao prevashodno intimnog teksta, pisanog isključivo i samo za sebe; teksta koji ne samo da uspostavlja opoziciju fikcionalno/nefikcionalno i umetničko/dokumentarno već i, politički uvek aktuelnu, opoziciju privatno/javno.

Čini se tako da objavljivanje dnevnika poentira priču o dnevničkom žanru, prividno poništavajući ili anulirajući dilemu postavljenu brojnim opozicijama kao što su fikcionalno/nefikcionalno, umetničko/dokumentarno, privatno/javno... Objavljivanjem dnevnik prestaje biti predmetom za ličnu upotrebu, on postaje “knjigom” ili javnim dobrom što znači, u jednom novom obrtu, predmetom od istorijskog i političko-arheološkog značaja, etnografsko-antropološkim predmetom-svedokom u rekonstrukciji nekih prošlih vremena. I eto paradoksa kraja koji to nije. Objavljivanje iznova aktivira svet razlika u kome odvajkada postoji svaki dnevnik/”dnevnik”. Upravo objavljivanjem se aktiviraju pitanja, do tada spokojno nema u tami sopstvenog uvida, ili u tami sopstvene sobe; pitanja o poreklu, prirodi i sudbini pisanog teksta kao takvog, pisanog teksta kao anonimnog, pisanog teksta kao dnevničkog teksta. Ali kako nije ni skriven ni spaljen, ni sklonjen na sigurno niti zauvek uništen, dnevnik/”dnevnik” po samoj prirodi svog porekla uznemiruje i uzbuđuje upravo u času kada je pronađen, od Drugog pročitano, objavljen: u času kada prestaje da bude privatno vlasništvo (zaštićeno u svakom građanskom društvu) i postaje javno dobro. Upravo publikovanje onemogućava anuliranje razlika – ono ih, naprotiv, obnavlja, otvarajući prostor pitanja i odgovora, opsena i demistifikacija pri čemu čitava strategija privida koja struktuirala poetiku dnevničkog teksta dolazi do punog izražaja. Jer upravo publikovanje daje podstrek uvek subverzivnoj radoznalosti čitaoca koji bi da raskrinka privid.

U tom smislu objavljivanje jeste presudno za potvrđivanje i određivanje, ne konačne razlike između dnevnika i “dnevnika”, već bogatstva te razlike koju je neophodno zadržati. Ali ne u u granicama preglednog “dualizma” binarnih opozicija, kako bi to želeo mladi Aleksandar Tišma, već u onom pristupu dnevničkom zapisu koji žanrovski razume dnevnički tekst upravo kao onaj koji nesumnjivost dualističkih hijerarhijskih struktura dovodi u pitanje. Jer dnevnik se konstituiše kroz legalizaciju razlike: neprekidnim metamorfozama sopstvenog (i autorovog) identiteta, nizom ritualnih samo-spaljivanja i vaskrsavanja, transformacijama subjektiviteta koji nikako ne može samog sebe da fiksira, a koji se samoprepoznaje tek u epohalnom procesu u kome uvek iznova, i naizmenično, propadaju i uspevaju projekti-pokušaji ustanovljavanja koherentnog subjekta i njegovog jasnog samoopredeljenja.

Pokušaju subjekta da stabilizuje svoje neuhvatljivo sopstvo suprotstavlja se, uvek kao iznenađenje, predmetnost dnevnika, njegov status predmeta za ličnu upotrebu i njegovo poimanje sebe kao predmeta koji postaje očigledan tek, gle paradoksa, objavljivanjem ili obelodanjivanjem dnevnika. Na to uvek podsećaju brojni opisi materijalnih svojstava dnevnika prisutni u svim dnevnicima/”dnevnicima” npr. veličina beležnice i broj stranica,

² Isto, 180.-181.

boja i dizajn korica, kvalitet hartije i materijala od koga je beležnica tj. predmet napravljen. Ne retko slede i opisi samog mesta na kome se dnevnik/"dnevnik" skriva a koji predmetu dodeljuju i burđovski habitus, njegovo kulturološku matericu-sklonište. Sve to zahteva da preispitamo status dnevnika, ne samo kao privatnog teksta, već i kao predmeta za strogo privatnu upotrebu, predmeta koji poput pribora za ličnu higijenu i pidžame, pripada zaštićenim prostorima u kojima se odigravaju svakodnevni rituali intime. To čini čitavu jednu topografiju u kojoj predmetnost dnevnika prebiva, pažljivo izabrana i zaštićena od svega, osim od vremena koje otkucava na dnevničkim stranicama i koje će se uskoro odraziti i na materijalna svojstva pažljivo izabranog predmeta, podsećajući na njegovu propadljivost: boje blede, mastilo se razliva, stranice se krzaju... Sve to podseća na uživanje čula, na senzualnu zavodljivost koju dnevnik-kao-predmet, i u svom osipanju, poseduje.

U romanesknu strukturu svog dela *Upotreba čoveka* Aleksandar Tišma je interpelirao tekst dnevnika pronađenog u arhivi Matice srpske koji je nazvao "Gospođicin dnevnik": tekst dnevnika umetnut je u roman kao neka vrsta stranog tela (odnosno predmeta) koje postaje tekstualna žiža, ogledalo, u kome se na čudan način odražavaju sudbine likova u romanu. Sam "Gospođicin dnevnik" odlikuje se, pre svega, jednom izrazitom, podrobno opisanom materijalnošću izabranog predmeta:

Gospođicin dnevnik je omanja duguljasta sveska s tvrdim koricama čija hrapava crvena presvlaka podražava zmijsku kožu i u gornjem desnom uglu nosi zlatnim slovima utisnuti natpis "Poesie". Jedan je to od onih spomenara što se poklanjaju devojkicama da bi u njih skupile prigodne zapise svojih najbližih; ali u malom gradu, kakav je Novi Sad uoči drugog svetskog rata, ovo je jedina donekle ukusna i privlačna, jedina intimna vrsta beležnice do koje se za novac može doći.³

U efektu predmetnosti krije se, vrlo često, estetsko preimućstvo upotrebe dnevničke/"dnevničke" forme. Tajna beležnica, zelenih, crvenih ili plavih korica, sa tihim stranicama, možda i sa ironičnim natpisom *Poesie* na istim tim koricama, čak i kada prestaje da bude predmet za ličnu upotrebu, preobražavajući se u knjigu koja postaje javno dobro, i dalje zadržava u sećanju sva čulna preimućstva predmeta: podatnost objekta, glatkoću listova pod vrhovima jagodica, težinu koja ugiba dlan, čulnu zavodljivost. Za razliku od neuhvatljivog sopstva subjekta koji pokušava da samog sebe fiksira u nemogućem simboličkom poduhvatu samopredstavljanja u poretku jezika predmetnost dnevnika/"dnevnika" dostupna je, uprkos svojoj skrovitosti, kao neko obećanje – zapravo svakome.

Dnevnički tekst nas zato uvek suočava sa sobom kao sa predmetom, naknadno se transformišući u "pronađeni tekst" ili "pronađeni predmet" spasen od neznanih zala zaborava objavljivanjem i iznošenjem iz tame privatnog u arenu javnog diskursa. Za razliku od mukle tišine privatnog poseda predmetnost dnevnika omogućava da dnevnički tekst bez stida stupi u javnost iz koje, zapravo i potiče. Iz koje je, čini se čitaocu, bio nepravedno povučen u svoj davni, anonimni život. Subjektivitet je sablasni duh fine beležnice koja se zove dnevnik/"dnevnik" i koja je namučena neuhvatljivim, sablažnjivim, javnosti neprimerenim pokušajima samofiksiranja tog istog subjektiviteta. U toj dualističkoj zbrci dvostruko značenje reči "predmet" doprinosi daljem zapletu: "predmet" označava i sadržaj neke akcije ili pripovedanja, neku vrstu esencije i srži, koja daleko prevazilazi materijalnost dnevnika-objekta. Dnevnik je predmet interesovanja celokupnog bića, njegova samorefleksija i "sadržina". Kontrast koji privlači; dualitet koji budi radoznalost upravo zbog toga što je jasno da neće ostati u preglednim okvirima "dualizma".

³ Aleksandar TIŠMA, *Upotreba čoveka*, Novi Sad 2010., 135.

Pandorina kutija ili: o odluci

Otuda se uvek čini da je otvaranje dnevničkih korica otvaranje Pandorine kutije iz koje će u svet pobeći zloslutni demoni i bića. Imperativ uništenja prati ovu mistiku predmetnosti dnevnika: neophodno je uništiti ga pre nego što on uništi, ne tek sebe, nego i druge. Uništenje dnevnika mora biti ritualno, baš kao što je i sam čin pisanja dnevnika ritualan. Kao što je ritualno i spaljivanje Gospođicinog dnevnika u romanu *Upotreba čoveka*, spaljivanje izvršeno po molbi koju Gospođica upućuje sa samrtne postelje Veri Kroner – molbi da nađe njen dnevnik i spali ga po svaku cenu:

Zapaziće među njima jednu neobičnu, crveno ukoričenu knjižicu, otvoriće je, iznenadiće se kad u njoj nađe rukom pisane nemačke reči, ali njihove crte neće poznati mada će mu se one učiniti odnekud bliske, sve dok u listanju ne bude stigao do poslednje stranice i ugledao druga, drukčija slova, za koja će odmah znati da su Verina. “Ana Drentvenšek, umrla 19. decembra 1940. posle operacije žući.” Cela prošlost će mu se vratiti, stušiti se u njega kao pornica; staviće svesku pod vojničku bluzu i otrčati s njom u kasarnu. Onda će je pročitati, ali će biti razočaran: Gospođica, koju je znao samouverenu do oporosti, otkriva se najednom raznežena, bespomoćna pred životom. Ipak će zadržati svesku, kao jedinstven predmet izvučen iz požara, a predaće je požaru pet godina docnije, po nagovoru i u saglasnosti sa jedinim licem kome je ona takođe nešto značila.⁴

Simbolično spaljivanje, kojim se iznova potvrđuje odluka da se pisanjem dnevnika zapravo ne kaže ništa, da se čuti u “tami” i “tišini” sopstvene privatnosti. Da se umre. Upravo kao što su to osećaju junaci Tišminog romana, svedoci Gospođicine nepojmljive i nepredstavljive privatnosti, svedoci raspadanja te privatnosti na citate i interpretacije, na svađe i zađevice interpretatora, na potiranje kakve-takve celovitosti.

Jer Gospođicin “krik” na dnevnom svetlu gubi svoju autentičnost i dostojanstvo; on postaje neubedljiv i sentimentalni izraz nepoznavanja sopstvene mere koju je Gospođica, vodeći dnevnik, pokušavala da uspostavi. A nepoznavanje sopstvene mere je neizmerno – u tom beznadežnom procesu sunovrata dnevnik je samo utopijski pokušaj da se, u svetu takvom kakav je, uspostavi nedohvatna unutrašnja mera. Kao takav dnevnik je i neka vrsta svetog predmeta koji simboliše sadržaj (predmet) same srži bića otuđenog od svoje sopstvene mere i čiji je plamen uvek simbolički plamen ritualnog samokažnjavanja.

Kakva to sila, međutim, odvajkada nalaže otvaranje Pandorine kutije, uspevajući, kao i u slučaju Aleksandra Tišme, da izdejstvuje štampanje dnevnika/”dnevnika”? Ambivalentna čud simulacije koja će simulirati i samo zdravlje subjekta, njegovu stabilnost i koherentnost, iza koje se krije neumorno perverzna potreba da se još jednom baci opasni pogled u Malstremove vrtloge subjektiviteta? Ili privid uspeha, utisak da je kucnuo čas bezbednosti u kome je “sadržaj” dnevnika najzad postao bezopasan, dopuštajući da se dnevnik prikaže u formi “dnevnika”. Što bi značilo da je njegov sadržaj “objektivizovan”, da je demonska borba subjekta sa samim sobom završena ili je, bar, za nju nađeno zadovoljavajuće kompromisno rešenje. Tako da je predmetnost dnevnika postala opšte i apsolutno svojstvo, odnoseći se i na njegov “sadržaj” a ne samo na materijalna svojstva beležnice u kome je taj “sadržaj” čuvan. I da se sada taj “sadržaj” konačno može izložiti pogledu kao i svaki drugi, dugo i sa pažnjom čuvani predmet.

⁴ Isto, 187.

Sve bi to značilo smrt one razlike u kojoj opstaje sama ideja dnevničkog teksta. Ali reći kao što su fingiranje i simulacija upozoravaju nas da je možda i sasvim suprotno, da je čas bezbednosti i pomirenja sa sopstvenom nesavršenom merom, čas postanja koji proizilazi iz “postajanja”, samo jedan fingirani odnosno simulirani čas. I posle objavljivanja na snazi je onaj čudesno privlačni i nimalo bezopasni momenat u kome privatno postaje javno; čudni i zanosni čas koji, možda najpresudnije, menja naše političke predstave i o privatnom i o javnom.

Otvaranje Pandorine kutije predstavlja pobedu nad zahtevom za uništenjem dnevničkog teksta koji se čini neminovnim tokom pisanja teksta a koji, u trenutku kada je borba subjekta sa samim sobom, na bilo koji način, najčešće smrću, okončana, postaje – čini se, izlišan. No, objavljivanje je samo još jedan od gestova koji destabilizuje čvrstu poetičku hijerarhiju binarnih opozicija tradicionalno vezanih za dnevnik/”dnevnik” kao što su fikcionalno/nefikcionalno, privatno/javno umetničko/dokumentarno, objektivizovno/subjektivizovano, predmetno/duhovno itd. Odluka o objavljivanju poentira konstitutivnu razliku u kojoj dnevnički tekst nastaje i opstaje a koja radoznalog čitaoca upozorava da se objavljivanjem dnevničkog teksta borba subjekta sa sopstvenom sudbinom ne završava već, naprotiv, nastavlja. Ono što je u trenutku svog nastajanja bilo nezamislivo objaviti, nezamislivo u javnosti predstaviti, nezamislivo otuđiti, i tako otuđeno, ponovo prihvatiti kao sopstveno, u objavljivanju dnevnika pojavljuje se kao demon sopstvene Drugosti koja se uvek iznova, i na svetlosti štampanog slova, obračunava sa samom sobom i sopstvenom, sablažnjivom zazornošću o čijoj je zastrašujućoj moći pisala Julija Kristeva.

Naše je pitanje šta je srž te Drugosti u slučaju *Dnevnika 1942–1951* Aleksandra Tišme?

Zalog smisla: “biti pisac”

Istina je da nam dnevnici Aleksandra Tišme duguju objašnjenje o prirodi odluke o njihovom objavljivanju. Tim povodom postavlja se nekoliko pitanja. Zašto je i da li je objavljivanje prvog dnevnika Aleksandra Tišme čin politički i poetički presudniji od činjenice da je Aleksandar Tišma nastavio da objavljuje svoje “dnevnik” i posle 1991. godine, stalno ih dopunjujući i spominjući ih u većini svojih intervjua, da bi oni, konačno, svetlost dana u celini ugledali 2001. godine? U obimni tom celokupnih Tišminih dnevnika uključena je i dnevnička knjiga “Postajanja”, o kojoj je ovde reč. Znači li to da je istina ono što Tišma tvrdio u predgovoru za svoj celokupni *Dnevnik 1942–2001*. nazivajući ga umetničkim delom tj. smatrajući ga, ipak, “dnevnikom”.

Pošto je bio tajan (dnevnik, prim T. R.) pobojavao sam se bio na početku međujugoslovenskog rata da bi usled neke nesreće – požara, bombe, šta znam ja – mogao iz nepoznatosti propasti pravo u nepostojanje, pa sam prepisao prvih njegovih devet godina i štampao ih najpre u časopisu “Književnost”, a potom, 1991, kao knjigu kod Matice srpske pod nazivom *Dnevnik 1942–1951*.

Zašto sam odštampao baš te i samo te godine dnevnika? Zato što sam do 1951. godine bio kao pisac anonimn – tada je tek objavljena u Letopisu moja prva tvorevina, priča Ibikina kuća – a lično samostalan, dok se negde u isto vreme pojavila u mom životu često pominjana Sa. Moja docnija supruga. Verovao sam da zabeleške do te, 1951. godine, pa i one indiskretne, mogu biti štampane bez rizika da nekog povrede, a da objavljivanje daljih zabeležaka, iz vre-

mena kada već nosim obaveze deklarisanog pisca i oca porodice, moram odgoditi i tekstove očistiti od iskaza koji nekome mogu biti neprijatni.⁵

Da li bi trebalo verovati razlozima koje autor navodi o publikovanju prve knjige *Dnevnika*? Ili je reč o nečem sasvim drugom? Svoj dnevnik pisan u periodu od 1942. do 1951. godine Aleksandar Tišma opremi je – naknadno- “Objašnjenjima iz 1990” i podnaslovom “Postajanje”. Šture napomene dešifruju inicijale Tišminih poznanika, prijatelja i kolega iz tog perioda, objašnjavajući i šta se sa nekima od njih desilo kasnije – u životu ili u opusu samog Aleksandra Tišme, i dopunjuju katkad nejasne podatke o pročitanoj literaturi. Podnaslov, kao i preciznost sažetih napomena, činu objavljivanja daje ozbiljnost i time kao da se potvrđuje davno doneta odluka o poništavanju privatnog karaktera teksta *Dnevnika*, odluka o njegovom opredmećenju, o pre-imenovanju u “umetničko delo”.

Zašto? I o kakvom je to “postajanju” u prvoj knjizi Tišminih dnevnika zapravo reč? Ukupno gledano to je naizgled jednostavna priča o ispunjenju sna, o “postajanju piscem” u turbulentnim i nemirnim (kako mladičkim tako i političkim) vremenima tokom i neposredno posle Drugog svetskog rata u novoj državi, komunističkoj Jugoslaviji. Priča napisana od strane jednog momka mešanog porekla koji je imao nesrećno detinjstvo i koji se osećao strancem u zemlji u kojoj je živeo, a koji izrasta u čoveka sa sklonostima ka drugačijem i dalekom, izrazitog individualistu bez istinskog i jasnog osećanja pripadnosti, u kosmopilitu-mizantropa osuđenog na palanački život u malom gradu. U pretposlednjem odlomku *Postajanja*, u zapisu od 24. I. 1951, Tišma sumira iskustvo ovakve svoje životne pozicije:

Odakle meni tvrdoća, lukavstvo, prodornost? (...) Kada se to prekinulo u meni? Tada kada su nesloge u kući zapretile da me unište svojim pritiskom pa sam u svom plačljivom očajanju najzad zaključio da se radi svog spasa moram izdvojiti, graditi nezavistan život (u ono vreme, u svojoj desetoj, dvanaestoj godini, život okrenut knjizi, mašti)? Ili tada kad sam, došavši u dodir sa širim društvom (u školi, u skautima) otkrio rasni stid pa uvideo da moram da se ogradim zidom kako bih ostao neizložen poruzi i poniženjima?⁶

S druge strane, uporni egoizam na kome Tišma insistira kao na istinskom osnovu svake, pa i sopstvene, životne orijentacije otkriva i drugu stranu sna o postajanju piscem, priču o oportunistu i konvertitstvu, o paktu sa ideologijom i režimom u kome se Tišma nije osećao ugodno ali sa kojim je intenzivno i relativno uspešno saradivao. U trenucima kada shvata da mu je to neophodno Tišma odlučuje da se potrudi oko svog društvenog statusa: “Kada me je dežurni izveo na raport bio sam blizu očajanja i smišljao kako bih se opet što skorije povezao sa organizacijom komunista (7. VIII 1947).”⁷ U ovoj ambiciji Tišma uspeva pa u zapisu od 30. V 1948. izveštava o pisanju biografije za pristup u Komunističku partiju iz koje će biti izbačen 1952. (što se kao podatak može pronaći u njegovim kasnijim dnevničkim zapisima):

Pisao sam biografiju za prijem u partiju. I začudo ono što sam uvek zamišljao kao teškoću, ispalo je prosto – posle malo razmišljanja napisao sam sve o svom građanskom poreklu i rasnom stidu. Malo sam lagao pokazujući sebe hladnokrvnijim i smelijim pred opasnostima u okupaciji.⁸

⁵ Aleksandar TišMA, “Predgovor”, *Dnevnik 1942–2001*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2001., 5.

⁶ Aleksandar TišMA, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)*, Novi Sad 1991., 246.-247.

⁷ *Isto*, 113.

⁸ *Isto*, 152.

Kao član partije koji pokušava da podigne svoj radni elan i ideološku mobilnost, Tišma pokušava da savlada otpor prema posleratnom društvenom aktivizmu i da shvati srž marksističke ideologije i prakse. Čita marksističku literaturu, ekstatički pohvalno se izražava o jednom Staljinovom tekstu, ali neprekidno je u sukobu sa kolektivističkim duhom vremena koji mu oduzima njegovu privatnost, njegovo građanstvo. Istinski sukob počinje tokom rezolucije Informbiroa 1948. a u zapisu od 26. XI 1950. Tišma kroz razumevanje ovog istorijskog događaja demistifikuje čitav partijski pokret:

Osnovni motiv informbirovaca je nezadovoljstvo, razočarenje što socijalizam ne rešava pitanje lične sreće a donosi niz teškoća, nepravdi. Rezolucija IB je samo ona eksplozija koja je ljude istrгла iz apatije, a njen blesak ih je u tolikoj meri zasenio svojim "principijelnim" jezikom i kritičnošću da su u prvi mah svi pomislili: "Evo razjašnjava se uzrok mog nezadovoljstva, i prihvatili je. (...) jer je i on, pokret, imao svoj blesak, koji je njegovim akcijama (demonstracijama, deljenju letaka, čitanju zabranjenih knjiga, pa i likvidaciji protivnika) davao sjaj heroizma, noseći u svet svakodnevnih stvari egzaltaciju, poeziju, indijanštinu.⁹

Podsetimo se, ovom prilikom, činjenice da je Tišma uporno pokušavao da dobije pasoš za odlazak na studije van zemlje, ali kada ga je konačno dobio njegova književna karijera već je imala jasne obrise:

Kada sam se 1945. prijavio na konkurs za francusku stipendiju, neko u komisiji, koja je predstavljala tadašnju Srbiju, nije mi dozvolio da je dobijem i domognem se željene Evrope. Srbija me je sprečavala da svoju želju ostvarim sve do 1956. Godine, kada se politika izdavanja pasosa promenila zbog gastarbajtera i deviza koje će oni doneti ali sam ja tada već bio prestar da bih promenio jezik i karijeru.¹⁰

Mala književna grupa koja je podržavala Tišmu u spisateljskom radu predstavlja građansku srž novosadske književno-akademske scene. Najistaknutiji njeni članovi su Mladen Leskovac, Milan Kašanin i Boško Petrović, a prvi Tišmin rukopis koji doživljava uspeh nije s predumišljajem pisana ratna priča "Četrdeset i prva" već "Ibikina kuća", ljubavna povest sa ratnom pozadinom, povest dakle o najdekadentnoj od svih buržoaskih tema – o luksuzu ljubavi u vremenima političkih previranja – "o jednoj Mađarici, podvodačici, koja ne razume jugoslovensku revoluciju".¹¹ Pa čak i samo vođenje dnevnika nekako izgleda kao buržoaska navika brige za sopstveno samooblikovanje i sebezprepoznavanje, a dnevnik se čini luksuznim predmetom koji povlađuje hedonizmu svog vlasnika i njegovim izoštranim čulima pre nego njegovoj asketskoj borbi za disciplinovanje sopstvenog spisateljskog talenta. No spor hedonizma i asketizma nije u istoriji književnosti ni nepoznat ni redak: to je večni spor u kome se vodi borba za piščevu dušu – piščev dnevnik retko kad ne svedoči o toj borbi. Svedočenje "dnevnika" je utoliko uspešnije i važnije ukoliko je opus pisca zaokružen i poentiran, iskupljujući, u nekoj vrsti montiranog sudskog procesa, njegovu izgublenu "dušu". Nije li to slučaj i u trenutku objavljivanja Tišminog dnevnika? Ne koristi li Tišma postignuće postajanja profesionalnim piscem kao zalog smisla, kao iskupljenje, kao neku vrstu zaklona iza koga nam šapuće kakva je zapravo istina o biografiji jednog uspešnog pisca bivše Jugoslavije i zbog čega tog i takvog pisca možemo i moramo opravdati?

Biti piscem pojavljuje se u Tišminom dnevniku kao alibi za mnoge ideološke i društvene kompromise: profesija pisca razotkriva se u svojoj brutalnoj amoralnosti, u ničeanskoj volji

⁹ *Isto*, 239.-240.

¹⁰ Aleksandar TIŠMA, *Dnevnik 1942–2001*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2001., 1028.

¹¹ *Isto*, 535.

za moć, u svesti o tome da za one koji nisu uspeli nema opravdanja dok za one koji jesu ostvarenje njihovog sna biti piscem jeste, po sebi, iskupljenje. Nikola Milošević pokušava da ukaže na opravdanost ovih kompromisa i na neminovnost istorijsko-političkog profila pisca koji nam Tišma nudi u sopstvenom liku, ističući kako je u totalitarnim vremenima svoje mladosti Tišma morao pronaći neku vrstu “narkotika” za život u postojećem režimu. Po Nikoli Miloševiću ti narkotički porivi ispoljavaju se u dnevniku kroz četiri snažna psihološka impulsa: kroz potrebu za profesionalnom identifikacijom, kroz egzistencijalnu želju da se osvoji i sačuva sopstvena pozicija u životu, kroz erotsku megalomaniju i, konačno, kroz strasni porivom za identifikacijom sa nekim kolektivom.¹² Sve to ipak nije bilo dovoljno da se pisac “sam sebi sviđi” i u toj pukotini krije se, tvrdi Milošević, “najdublji motiv njegovog ponašanja na političkoj sceni i njegove ideološke opcije iz tih prvih poratnih godina”.¹³

Svoj moralni profil Tišma puta nekoliko varira u svom dnevniku. Navešćemo samo dva opisa koja iznova obnavljaju razliku privatno/javno rastačući njene granice:

U karakteristikici koju mi je danas Miro pročitao, a koju su napisali on, Saša i Bubo, stoji da sam bolesno ambiciozan, komotan, slabog karaktera, precenjivač svojih sposobnosti i osobe-njak. Sa opštedruštvenog gledišta sve ovo je tačno, sa partijskog – još više. Ali kako izgledam ja pred ovakvom slikom svoga bića. Kao i uvek – ponižen, zbunjen. (...) Stranac sam i šta mi vredi da se postavljam među ljude sa kojima nemam zajedničkih crta. Ali sam sa druge strane previše slab da se otkinem od ljudi i ostanem sam. Valjda zato što je društvo suzilo mogućnost izbora – ili si za nas ili protiv.¹⁴

I:

Radi se o stvarno neljudskom odnosu, mehanizmu, robotizmu – o nekoj mrzovoljnoj racionalnosti (...) koja se ipak uklapa u sasvim iracionalnu koncepciju života. Jer ja niti želim neki zvaničan položaj u Matici, niti želim neku slavu, to jest, ja to želim ali ne prevazilazeći okvire primerene ambicioznom mladiću. Dai ne govorimo o rezultatima: ja sam sitan činovnik, nepoznat i malo plodan pisac, čovek bez uticaja na društvo. A opet, moje postupanje je postupanje jednog racionaliste-sebičnjaka. Tu se javlja stara protivurečnost između moje sklonosti onom što ja zovem “askezom” i moje lude težnje za legalizacijom, to jest osvajanjem mesta među ljudima. (23. I 1951)¹⁵

Tišmino nastojanje da se, pišući dnevnik, sam sebi sviđi očigledno je propalo. Ali projekat pisanja dnevnika bio je projekat za budućnost, u njegovoj suštini stoji dvoumica – uništiti i/li objaviti – koja se razrešava mnogo decenija pošto je prva knjiga dnevnika pisana. Otuda odluka, koja stoji iza čina objavljivanja četiri decenije starog dnevničkog teksta, začuđuje i intrigira daleko više nego ‘besramni sadržaj’ koji po rečima autora šokira jednog od prvih čitalaca njegovog dnevnika; odluka o objavljivanju uvek je “tajno oružje” strateškog delovanja dnevničkih beležaka koje su nam ponuđene na čitanje i njeno je dejstvo subverzivnije od brojnih klopki erotskih i moralnih sablazni sa kojima Tišma, suočavajući se, suočava i svog čitaoca.

¹² Nikola MILOŠEVIĆ, “Jevandelje skepticizma”, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)*, Novi Sad 1991., 16.-17.

¹³ *Isto*, 19.

¹⁴ Aleksandar TIŠMA, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)*, Novi Sad 1991., 194.-195.

¹⁵ *Isto*, 245.

Potisnuto pitanje odgovornosti: “biti građanin”

Da li se samooblikovnje autorskog subjekta završava objavljivanjem njegovog mladalačkog dnevnika koji bi trebalo da okonča prošlost proračunatog podzemnog rata koji je mladi, beskrupulozni i sobom obuzeti pisac vodio protiv političkog sistema i socijalnih konvencija? Može li Tišma mirno da nastavi sa objavljivanjem svojih “dnevnika”, svog poslednjeg umetničkog dela, prevodeći u procesu samooblikovanja samog sebe u potpunosti, bez ostatka, u javnost profesije pisca? Može li svoje private dnevničke, nekada namenjene uništenju i potpunoj anonimnosti (videti gore citirane zapise), pre-imenovati u “posebno književno ostvarenje o čijoj sam se budućnosti morao postarati kao i o svima ostalima”? Jer činom štampanja proces samooblikovanja se nastavlja, obnavljajući razliku konstitutivnu za dnevnički žanr, razliku koja je u srži sukoba autorskog subjekta sa predmetnošću sopstvenog dnevnika odnosno dnevnika teksta.

U slučaju Tišminih dnevničkih zapisa može se postaviti pitanje u kom pravcu je zapravo proces samooblikovanja krenuo; šta se to iz prošlosti, osim priče o intelektualnom konvertitstvu i mimikriji te egzistencijalnom konformizmu i profesionalnoj ambiciji, moglo još otkriti i staviti javnosti na uvid radi opšteg dobra. Ili, ako želimo postaviti pitanje drugačije: šta je to u ovoj priči o ostvarenom snu o uspehu moglo biti presudno za ponovni process preispitivanja i redefinisivanja subjekta zvanog “pisac” u bivšoj i sadašnjoj kulturi post-jugoslovenskog prostora.

Tišma, deklarisan protivnik građanskog rata u Bosni i režima Slobodana Miloševića, oseća, naime, obavezu da objasni zbog čega je rešio da svoje mladalačke dnevničke štampa baš 1991. godine i zbog čega je te iste godine štampao samo knjigu *Postajanja* dok su se celokupni *Dnevnici* pojavili tek deset godina kasnije, dve godine pre pišćeve smrti. Nekoliko stvari se može pročitati iz Tišminog obraćanja potencijalnim čitaocima *Dnevnika*. Jedna od njih, najdramatičnija, iako saopštena vrlo tihim, smirenim tonom jeste priznanje o potrebi, o neophodnosti građanske pristojnosti. Pomalo cinično zvuči Tišmin opis samog sebe kao “deklarisanog pisca i oca porodice” ali ima nekog mirnog dostojanstva u ovim konačno pronađenim i ispunjenim društvenim ulogama od strane mladića koji je patio od samoprezira, samoponiženja i rasnog stida. Tišma, naime, u *Postajanju* kontinuirano ističe kako je vrlo rano svoju drugost osetio kroz ono što u svom dnevniku zove “rasni stid” a što je zapravo komplikovani osećaj jevrejske (ne)pripadnosti zajednici, “bol i stid zbog polujevrejskog porekla i (...) stid zbog svog stida” (zapis od 3. IX. 1945).¹⁶ Tišma na više mesta pominje problem svog jevrejskog identiteta i zagonetnu dilemu stida vezanu za njega:

Bilo je to ovako: čitao sam “Das Erbe im Blut” od Lewishona i iz Arthurovih lomljenja izvuкао zaključak da mi se ne valja odupirati jevrejstvu u sebi – svojoj pravoj ličnosti. (5. XI. 1945)¹⁷

i

Karakteristično je da mi je Č., kao primer za ugledanje u pisanju imenovao Babelja i M. Golda, dakle dva Jevrejina, što me je isprva šokiralo, ali i na izvestan način oslobodilo nekog tereta. (8. XI. 1945)¹⁸

¹⁶ *Isto*, 87.

¹⁷ *Isto*, 90.

¹⁸ *Isto*.

Ovo osećanje polutanstva, anacionalnosti, polusrpstva i polujevrejstva, pominje se tokom celog Tišminog *Dnevnika* a pojačava se uvek u kriznim političkim godinama i prekratima (1971. godina i Maspok, početak Miloševićeve vlasti tokom 1989. godine i raspad Jugoslavije 1991. godine). Ono što je, međutim, bilo karakteristično za epohu opisanu u *Postajanju* jeste osećanje političkog poniženja intezivirano upravo pomenutim osećanjem rasnog stida kao i stida zbog stida: rasni stid, stid dvojakog genetskog porekla, povezan je i sa stidom zbog klasnog porekla, sa stidom zbog nastojanja (često uspešnih) da se poništi sopstveno građansko poreklo. Sa stidom zbog stida od svog građanskog porekla. Kada Tišma 1991. godine objavljuje svoj prvi dnevnik on nam predstavlja sebe-kao-pisca koji je pokušavao da zaboravi obavezu svog građanskog porekla, iako nikada za tim građanskim nije prestao da žudi i da mu daje prednost kao materijalnom i duhovnom izobilju, kao prostoru izbora. Tišma ne uspeva sebi da se sviđi upravo zbog toga što poriče svoje građanstvo od koga ne odustaje i kome se, jednim neverovatnim obratom kakav je odluka o štampanju dnevnika, subverzivno vraća.

Neka vrsta stida prati i ovu odluku o objavljivanju koja Tišmin dnevnik/”dnevnik” nudi javnosti na uvid kao artefakt za rekonstrukciju jedne duhovno-istorijske epohe koja je prethodila epohi “međujugoslovenskih ratova” i političkom suočenju sa odsustvom građanskog društva, ugroženog i rastakanog još od Drugog svetskog rata. Taj stid je, po Tišmi, imanentan građanskoj pristojnosti i građanskom doživljaju sveta kao i onome što on zove vođanskim mentalitetom, a na šta se posle početka raspada bivše Jugoslavije više puta osvrće u brojnim svojim intervjuima:

Mentalitet građana podrazumeva i izvesno povlačenje od odgovornosti, od teskoća i od isticanja. Vođanin neće da bude čelnik ni rukovodilac. Zbog nekog građanskog ponosa, ili neke građanske diskrecije njega je stid da izađe za neku govornicu i da počne da viče ‘drugovi i drugarice’ juče, danas ‘gospodo i gospođe’ a sutra ‘banditi i banditkinje’... On se toga stidi.¹⁹

Ili u intervjuu za nemački list “Špigl”:

To je mentalitet na severu zemlje, u panonskoj ravnici, koja je veoma obeležena ratarski i višenacionalno. Jezgro Srba su pre brđani, jaki na reči, razgovorni, poklonici mita, zapaljivi i ni najmanje melanholični. Ono što, pre svega drugog, nedostaje Srbima, jeste jedno ustaljeno građansko društvo – i zbog toga, takođe, ne može da se formira prava opozicija koja veruje u građanske slobode.²⁰

Ali taj stid može se čitati i kao neka vrsta izvinjenja i alibija pred sopstvenom političkom prošlošću koje Tišma ne prestaje da se stidi ali ne pristaje ni da je se odrekne. Iz perspektive aktuelnih političkih dešavanja Tišmi je moralo biti jasno da će njegov dnevnik biti čitan u jednom sasvim određenom političkom kôdu koji zahteva da se jednom zauvek razreši spor između građanske odgovornosti društvu i privatne autorske odgovornosti za sopstveni tekst. O tom nepomirljivom raskolu koji prati polemiku o statusu pisca kao javne figure u političko-društvenom životu, Tišma često daje izjave u brojnim intervjuima tokom poslednje decenije XX veka, veka holokausta. Na pitanje novinara nemačkog lista “Špigl”

¹⁹ Aleksandar TIŠMA, “Posmatrač ljudskih strasti”, intervju za AIM, Novi Sad, 27. 1. 1996. (<http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199601/60127-003-pubs-beo.htm>).

²⁰ Aleksandar TIŠMA, “Pesimista je uvek u pravu”, intervju dat za nemački list “Špigl” – prenet u beogradskom nedeljniku NIN 15. 4. 1999. (<http://web.arhiv.rs/Develop/Glasonose.nsf/9124349e3076fd1cc1257298004a7216/ec4216c9ae09accac12572ad00539924?OpenDocument>).

da li se oseća moralno obaveznim da napíše roman u kojima će opisati događaje vezane za “međujugoslovenske ratove” Tišma odgovara:

Pravim razliku između privatnog života u kojem postoje telesna i duhovna zadovoljstva i patnje, s jedne strane, i organizovane politike koja počiva na kolektivnim idejama i značenjima, s druge. Literatura u mom poimanju pripada privatnom životu, ona se troši pojedinačno. Kad se literatura umeša u politički svet parola i velikih reči, ona postaje kičerska.²¹

A novinarki Mileni Putnik koja spominje da je “Poruka pisaca” upućena sa Devetog kongresa književnika održanog u bivšoj Jugoslaviji počinjala rečenicom “Pisac mora da bude savest svoga vremena i svoga društva”... Tišma odlučno kaže:

Tu prvu rečenicu nije trebalo ostaviti. To nije istina. Pisac je čovek kao i svaki drugi. (...) Znamo da je bilo pisaca koji su bili ideološki pooptpuno angažovani na strani uništenja. Nije pisac, samim tim sto je pisac, imun na negativne osobine. (...) Pisac nosi lične strasti u sebi, i ne treba očekivati od pisca da on bude drukčiji od ostalih ljudi, samo zato što ima talenat da nešto opiše, da nesto učini prisutnim u recima. On je, ipak, samo čovek.²²

Ovakvi odgovori zvuče čudno kada se ima u vidu Tišmin politički, anti-miloševićevski angažman tokom devedesetih godina prošlog veka. Ali i taj angažman Tišma često oseća kao konvertistvo, sebični proračun, kukavičluk... Kao što i svoje dnevnike krije u “dnevnike”, u formu umetničkog dela, tako i svoj intelektualno-politički angažman Tišma često predstavlja kao deo kameleonske borbe za sopstveno delo i karijeru, borbe koja traje do kraja njegovog života. Pitanje je da li se iz te perspektive Tišma mogao, toliko decenija posle svog prvog dnevnčkog teksta, samome sebi svideti? I nije li objavljivanje dnevnčkih zapisa bio čin građanske hrabrosti kojim je želeo da poništi svoj konformizam i konvertitstvo o kome se, tokom *Dnevnika*, toliko puta ispovedao?

Tišma je odlučno i brižno, za svog života, stavio na uvid javnosti svoje dnevnčke beleške koje često svedoče o izdaji ideala građanske pristojnosti kome je, paradoksalno, doživotno ostao privržen. *Dnevnik Aleksandra Tišme* (pa i *Postajanje* kao njegova prva knjiga) je ovakvom odlukom o objavljivanju vraćen, uprkos Tišminom insistiranju na “umetničkoj formi” *Dnevnika*, svojoj predmednosti, svojoj funkciji dokumenta odnosno dokaza u postupku koji bi građansko javno mnjenje moglo da povede protiv njegovog autora. Ovaj dobrovoljni čin ritualnog samospaljivanja u javnosti i za javnost, a u prisustvu sopstvenog dnevnika kao ključnog svedoka koji optužuje, čini Tišminu odluku o objavljivanju *Postajanja* činom građanske hrabrosti kojim pisac ponovo želi preuzeti odgovornost za zaboravljeno pozvanje – *biti građaninom*. Ovaj čin hrabrosti podseća na način na koji je Tišma u svom romanu *Knjiga o Blamu* opisao čuveni istorijski događaj genocida nad novosadskim življem (prevashodno jevrejskim, romskim i srpskim) izvršen na zaleđenom Dunavu u zimu 1942. godine. Miljenko Jergović piše da je Tišma u tom romanu:

(...) na čudovišan način demonstrirao načelo, jedino moguće i moralno, po kojem umjetničko djelo s temom holokausta na čitatelja treba proizvesti nepodnošljiv dojam. Nema uživanja u vlastitoj ispravnosti i nema utjehe. U književnosti, kao ni u životu, ljude se ne smije vrijeđati viškom suosjećanja i lažne sućuti.²³

²¹ Isto.

²² A. TIŠMA, “Posmatrač ljudskih strasti”.

²³ Miljenko JERGOVIĆ, “Tišma, utjeha jevrejskih pasa”, 29. 8. 2010. (<http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/tisma-utjeha-jevrejskih-pasa/>).

Ali u slučaju objavljivanja dnevničkog teksta, ne mogu se zaboraviti reči od konstitutivnog značaja za dnevnički žanr, reči kao što su fingiranje i simulacija. One podsećaju da se odlukom o objavljivanju nastavlja proces samooblikovanja i samopreispitivanja subjekta pri čemu se, u *Dnevniku* Aleksandra Tišme, taj subjekt neprekidno preobraća iz pisca u građanina, i obratno. U tom preobraćanju nema nikakve garancije da će pisac biti i građanin, kako se to često od intelektualaca i umetnika očekuje. Niti se može očekivati da se građanin, uvek sklon da štiti sigurnost svoje pozicije i imovine, može preobratiti u odgovornog intelektualca. Pisac, bez uverenja u vlastitu ispravnost, fingira da je građanin; građanin simulira, bez ikakve katarze utehe, da je intelektualno odgovorni subjekt.

U samoj prirodi građanskog identiteta, tvrdi Tišma, je neka vrsta povlačenja, neagresivne političnosti; u samoj biti pisca je izolacija i samotnički život. Čini se da između ova dva identiteta postoji korespondencija, čini se da Tišmina građanska koncepcija pisca nudi uvide u način na koji se uspostavlja dijalog između ovih različitih identiteta čija je sličnost u tome što su oba, i spisateljski i građanski, istovremeno i privatni i javni. Objavljivanje Tišminih dnevnika svedoči, međutim, čak i na primeru same spisateljske karijere Aleksandra Tišme, da se u jugoslovenskom društvu i kulturi između ove dve uloge, uloge građanina i uloge pisca, otvorio jaz i ukinuo dijalog. Raskol između građanina i pisca, svedoči Tišmin *Dnevnik*, traje i pre i u vreme “međujugoslovenskih ratova” kao i u postjugoslovenskom kulturnom procesu tranzicije.

“Biti piscem” ili javnom intelektualnom figurom na prostorima bivše Jugoslavije odavno nije isto i odavno je već u sukobu sa obavezom zvanom “biti građaninom”. Na kulturnom prostoru bivše Jugoslavije intelektualac je kao javna figura zavađen sa građaninom u sebi na više načina. Skoro pa nepomirljivo. Isto kao što je građanin na Balkanu lišen osećanja za svoju intelektualnu odgovornost i društvenu solidarnost. Skoro pa potpuno. Možda je to upravo onaj najsumorniji no ujedno i najdragoceniji političko-kulturološki uvid koji nam je omogućen objavljivanjem mladalačkih, kao i potonjih, dnevnika Aleksandra Tišme.

ALEKSANDAR TIŠMA'S *DIARY*: 1942–1951 – PANDORA'S BOX AND DEMONS OF DECISION

Summary: Aleksandar Tišma published his diaries during his life: the first book of his *Diary 1942–2001*, the *Diary 1942–1951*, was published in 1991 – ten years before the other volumes. The authors' decision to publish his private diary in such a way represents “secret narrative weapon” which attracts attention and puts some questions connected with the role of the intellectuals in the wars at the space of former Yugoslavia in the second half of 20th century. This decision provokes and re-establishes the public/private opposition as the constitutive difference of diary as genre. Playing with the other constitutive oppositions of the diary genre such as diary text/the thing for personal use, subjectivity/objectivity, political/personal, non-fictional/fictional Tisma discovers authorship/citizenship gap in his personal life and paradoxical absence of inner dialogue between Tisma-writer and Tisma-citizen roles. The aim of the paper is to analyze this gap and to explore the way in which Tisma's decision about publishing *Diary 1942–1951* a) discovers conflict between authorship and citizenship in cultural space of former Yugoslavia and b) transforms diary from the private possession into public good, into cultural and political heritage of the community.

Keywords: diary, difference, public/private, citizenship, authorship, private possession, public good, transformation, decision, publishing

Literatura

Miljenko JERGOVIĆ, “Tišma, utjeha jevrejskih pasa”, 29. 08. 2010. (<http://www.jergovic.com/su-botnja-matineja/tisma-utjeha-jevrejskih-pasa/>).

Aleksandar TIŠMA, *Dnevnik 1942–1951 (Postajanje)*, Novi Sad 1991.

Aleksandar TIŠMA, *Dnevnik 1942–2001*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2001.

Aleksandar TIŠMA, “Pesimista je uvek u pravu”, NIN, 15. 04. 1999. (<http://web.arhiv.rs/Develop/Glasonose.nsf/9124349e3076fd1cc1257298004a7216/ec4216c9ae09accac12572ad00539924?OpenDocument>).

Aleksandar TIŠMA, “Posmatrač ljudskih strasti”, AIM, Novi Sad, 27. 01. 1996. (<http://www.aim-press.ch/dyn/pubs/archive/data/199601/60127-003-pubs-beo.htm>).

Aleksandar TIŠMA, *Upotreba čoveka*, Novi Sad 2010.

5.

LJUBO LEONTIĆ: NJEGOVI POLITIČKI POGLEDI 1939.–1947.¹

Stjepan Matković

UDK: 32-05 Leontić, Lj."1939/47"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U traženju odgovora na brojne probleme koji su pratili politički život Kraljevine Jugoslavije zasebno mjesto zauzimaju pojedini pripadnici Samostalne demokratske stranke (SDS). Većinu njihovih političkih i intelektualnih biografija možemo promatrati u kontinuitetu još od početaka 20. stoljeća pa time i uočavati jedan od načina suočavanja s ratnim situacijama. Specifičan primjer među njima bio je Ljubo Leontić. Njegova proturječna pretprošlost nije ga omela da odbaci nekadašnje radikalne aspekte djelovanja, priključi se Pribičevićevoj stranci, a shodno tomu prihvati i dugoročnu suradnju s Hrvatskom seljačkom strankom na tragu traženja dogovornog rješenja unutar jugoslavenske države. U toj je kombinaciji SDS je ušao u vladu Cvetković-Maček. Unatoč prevladavajućem stavu u historiografiji da je SDS bio eksponent imućnijeg građanstva, Leontić je jedan od onih članova stranke koji tragom koncepcije pučke fronte ne odbacuje povezivanje s komunistima, što je izazivalo manje unutarstranačke sporove. Talijanske ga vlasti nakon zauzimanja Dalmacije smatraju protivnikom Italije. Leontić se povezuje i s komunistima, a krajem 1941. godine, zajedno sa sestrom i nekim drugim istaknutijim građanima Splita, interniran je na Liparima. Uoči kapitulacije Italije bježi iz zatočeništva i postaje potpredsjednikom Narodno-oslobodilačkog odbora Splita, a nakon kapitulacije Italije, u rujnu 1943. godine, pristupa partizanskom pokretu, ali službeno ne ulazi u Partiju. Pozvan je u članstvo ZAVNOH-a i kao njegov vijećnik sudjeluje u zasjedanjima u Plaškom, Topuskom i Zagrebu, a poslije je član AVNOJ-a i drugih utjecajnih ustanova. Kruna karijere uslijedila je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata, kada obavlja dužnost prvoga veleposlanika Jugoslavije u Londonu.

Glavne riječi: politička biografija, jugoslavenski nacionalizam, Samostalna demokratska stranka

Nema sumnje da je Ljubo Leontić imao burnu karijeru, isprepletenu brojnim mijenama i proturječjima. No, upravo takvi kontroverzni primjeri daju nam ne samo mogućnost ocjenjivanja uloge pojedinca, nego općenito i šireg društvenog ozračja u pojedinim vremenskim okvirima, napose onima ratnima. Usporedba političkih biografija intelektualaca zorno pokazuje da je bilo mnoštvo slučajeva mijenjanja pozicija uz različite izgovore i opravdanja. Predmet moga izlaganja pripadao je takvoj skupini s bogatog transfer popisa,

¹ Tekst je nastao slijedom istraživanja životopisa dr. Ljube Leontića u svrhu izrade natuknice o njemu za *Hrvatski biografski leksikon* u izdanju Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

ali u njegovu slučaju možemo govoriti o prepoznavanju pravila za jedan obrazac koji više nudi uvide u transformacije uz određene kontinuitete i dosljednosti.

Na početku bih izdvojio nekoliko važnijih činjenica iz njegova višeslojnog životopisa. Leontić je bio izraziti pripadnik inteligencije koja je dosljedno više od pola stoljeća zagovarala pokret integralnog jugoslavenstva s primjesama drugih političkih ideologija u rasponu od liberalizma do komunizma. U obzir svakako valja uzeti i njegov odnos prema pojmu demokracije koji je varirao ovisno o razdoblju u kojemu je djelovao. Za istraživača predstavlja zahvalnu temu jer je kao politički protagonist objavio dva romansijersko-historijska zapisa. Prvi je *Kronika bez naslova* (1961.), a drugi *Između dva rata* (1965.). Oba djela sadrže autobiografske podatke i povjesničar može više-manje lako odgonetnuti ključ romana u kojima susreće brojne povijesne likove i događaje. Na žalost, treći dio zamišljene trilogije nije ugledao svjetlo dana tako da je razdoblje od 1941. na dalje ostalo neispisano.²

Leontić se započeo oblikovati na hrvatskoj sceni u multietničkoj Habsburškoj Monarhiji koja je uoči Prvoga svjetskog rata propitivala brojna politička i socijalna pitanja, što je bilo popraćeno trajnijom krizom nacionalnih identiteta. Bio je jedan od suosnivača pokreta ujedinjene nacionalističke omladine i urednika časopisa *Jugoslavija* koji je 1914. pokrenut u Pragu, gdje je Leontić na tamošnjem Češkom sveučilištu završio studij prava i umjetničku akademiju. Te godine, odmah nakon Sarajevskog atentata, skupina integralista bezuvjetno je zagovarala rušenje Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države – ne isključivo monarhijskog uređenja – sagledene u kombinaciji tradicionalnog južnoslavenstva i suvremene zbilje u kojoj je Kraljevina Srbija imala izbočeni položaj kao jedan od ključnih nositelja pokreta okupljanja južnih Slavena i delegitimiranja Habsburške Monarhije. Leontić je tijekom rata uspješno agitirao u južnoj i sjevernoj Americi, artikulirajući među iseljenicima ideologiju jugoslavizma.³ Uspostavom mira vratio se u domovinu i najprije živio u Dubrovniku, gdje se vrlo brzo uključio u politički život.

Između dvaju svjetskih ratova dokazao je svoj neosporni politički talent koji je dao naslutiti njegove naizgled neobične putove i sudjelovanje u visokoj politici. Nakon neuspjelog pokušaja okupljanja “cjelokupne jugoslavenske omladine” i kraćeg iskustva sa Zemljoradničkom strankom svakako je najpoznatija “orjunaška” epizoda o kojoj je mnogo pisano i koja je ostavila za sobom teška bremena za sve protagoniste Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjuna) ma kakve god poslije bile njihove sudbine (uzmimo u obzir Niku Bartulovića, Dobrosava Jevđevića ili Edu Bulata).⁴ Upravo u tom okruženju, koje se prema kulturalnim teoretičarima vezuje uz ideju palingenetičke nacionalne revolucije, pronađeno je premoštenje za dio pripadnika predratne nacionalističke omladine koji sazrijevujući kreću

² Vladimir Dedijer bilježi da je Leontić prije povratka u Dalmaciju iz internacije u Italiji “zakopao iscrpne zabeleške o ovome ratu (op. a. Drugome svjetskom ratu) negdje na Siciliji.” Vidi: V. DEDIJER, *Dnevnik 1941-44*, knj. 2, Rijeka 1981., 481.

³ O tome vidjeti u njegovim brojnim djelima kao što su promidžbene brošure *Jedinstvena organizacija u sjevern. i južn. Americi* (Buenos Aires 1916.) i *Zašto sam tražio da se raspusti Jugoslovensko narodno vijeće* (Washington 1918.) te u nizu objavljenih članaka memoarske prirode u reviji *Arhiv Jugoslovenske narodne obrane iz Južne Amerike* (1934-36). Nakon Drugoga svjetskog rata napisao je i monografiju *O Jugoslavenskom odboru u Londonu* (Zagreb 1961.) u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

⁴ Iscrpnije o različitim aspektima Orjune vidjeti kod: Branislav GLIGORIJEVIĆ, “Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)”, *Istorija XX. veka*, Zbornik radova V, Beograd 1963., Ivan BOŠKOVIĆ, *Orjuna. Ideologija i književnost*, Zagreb 2006., feljton u 21 nastavaka Tončija ŠITINA, “Dalmatinsko orjunaštvo”, *Slobodna Dalmacija*, od 18. IV. do 10. V. 1991. i magisterij Steve DJURASKOVICA, *Fascism in Central Europe: The Organization of the Yugoslav Nationalists – ORJUNA, 1921–1929*, CEU, Budapest 2007.

različitim putovima.⁵ Iz tog razdoblja ostat će zabilježen često rabljeni pojam “batinaša”, koji će u određenoj mjeri pratiti i Leontića u njegovoj kasnijoj karijeri. Time ga se teretilo da je u jednoj životnoj fazi zastupao nedemokratske metode i zagovarao korištenje represivnih mjera u obračunima s političkim protivnicima.

Neposredno prije uvođenja šestosiječanjske diktature Leontić se slijedom unutarnjih previranja u Orjuni udaljio od te radikalne skupine jer je držao da se organizacija trebala depolitizirati, a njezini članovi uključiti u rad stranaka s jugoslavenskim programom. Tako se priključio Samostalnoj demokratskoj stranici (SDS). Sljedeće razdoblje do 1941. godine obilježeno je tim stranačkim okvirom koji nije zrcalio tip masovne stranke, ali je imao jaki intelektualni upliv i važnu ulogu u političkom povezivanju liberalnih Hrvata i Srba koji su živjeli na području nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije. U toj stranici Leontić je pripadao njezinom gremiju. Uz Većeslava Vildera, Adama Pribičevića, Srđana Budisavljevića, Savu Kosanovića, Iliju Zečevića, Dudu Boškovića i Hinka Krizmana bio je članom izvršnog odbora stranke. Neki od tumača SDS-ova položaja na jugoslavenskoj sceni vidjeli su njihovu jakost i u tijesnoj povezanosti sa slobodnim zidarstvom.⁶ Kako je ipak riječ o parahistoriografskom predmetu za koji nemamo dovoljno izvornih podataka, osim o pripadnosti određenim ložama, taj vid djelovanja ostavili smo po strani te se zadovoljili iznošenjem činjenice o pripadnosti masoneriji.

Druga bitna odrednica prostor je Leontićeva djelovanja, koji nas upućuje na grad Split i okolinu koji također proživljavaju znatne promjene uoči Drugoga svjetskog rata. U upravnom smislu dolazi do ukidanja Primorske banovine i njezinog ulaska u sastav Banovine Hrvatske. Ukidanjem diktature političko-stranački život postaje veoma dinamičan. Gotovo svakodnevnim ritmom održavaju se različiti skupovi i priredbe koji ukazuju na djelovanje većeg broja stranaka na tom području. U Splitu i širem okruženju u kratkom vremenu uoči rata djeluju sve važnije političke formacije Jugoslavije koje uključuju Hrvatsku seljačku stranku (s predvodnicima Josipom Berkovićem, Paškom Kaliternom, Pavlom Krceom, Ivom Čelanom), hrvatske nacionalističke skupine koje slijede ideologiju starčevićanstva (Ivo Cuzzi), Jugoslavensku nacionalnu stranku (senator Grga Angjelinović), Jugoslavensku radikalnu zajednicu (Niko Novaković Longo), Stranku radnog naroda i Ljotićev Zbor.

Splitsko okruženje nosilo je sa sobom i specifičan mentalitet. U njega se uklapa i Leontić koji jednom prigodom naglašava da je “Dalmacija uvijek za slobodu i uvijek vodi Balkan”.⁷ Time nas podsjeća na početke 20. stoljeća, kad su upravo političari iz Dalmacije potaknuli koncepciju “novoga kursa” koja je bila jedna od prekretnica u tadašnjoj politici.

Podrobnijom analizom brojnih novinskih članaka u splitskom *Novom Dobu* i zagrebačkoj *Novoj Riječi* mogu se jasno uočiti obilježja Leontićeva aktivizma u delikatnoj situaciji političkih tranzicija. Prije svega, on sudjeluje nakon sloma diktature u obnavljanju političko-stranačkog pluralizma u Splitu i slijedi programska načela svoje stranke koja se zalaže za evolutivni napredak. To znači zagovaranje demokracije, provođenje slobodnih parlamentarnih izbora, izgradnju povjerenja među sudionicima političkog života, kritiku zaostalog gospodarskog i socijalnog razvoja i uopće promjenu raspoloženja u državi čije su

⁵ Usp. Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1, 225.-247., ovdje 227.-228.

⁶ O “nesrazmernom uticaju” masona u djelovanju SDS-a vidi: *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji 1918-1945.*, tom I, pr. M. Pavlović, Beograd 2008., 286. Ivan Mužić navodi u svojoj knjizi *Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija)* Zagreb 1989., 172. i 359., da je Leontić od 1929. do 1935. bio član splitske lože Pravda.

⁷ “Manifestacioni zbor bivše Samostalne demokratske stranke”, *Novo doba* (Split), br. 51, 1. III. 1937., 3.

perspektive bile poljuljane zbog anomalija u unutarnjim odnosima. Isto tako, Leontić primjenjuje program Samostalne demokratske stranke koji je veže uz Hrvatsku seljačku stranku i preko tog saveza u Seljačko-demokratskoj koaliciji nastoji izboriti jedno od ključnih mjesta na političkom reljefu Kraljevine Jugoslavije i to na položaju srednje linije s koje se težilo učinkovito djelovati na konsolidaciju države u dezolatnim prilikama. Koalicija se tradicijski oslanjala na opus inicijatora takve suradnje, pokojnog Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića, i smještava se “između čekića i nakovnja”, odnosno nasuprot sve izraženije radikalne desnice, subverzivne ljevice i *režimlija* iz vremena diktature. Leontić kao pripadnik SDS-a osobito ističe vrijednosti Pribićevićeve ostavštine. To se višeslojno naslijede kretalo od romantičkog zanosa velikih stremljenja s prijelaza stoljeća do krute životne stvarnosti koja je svodi na pravu mjeru. Upada u oči da Leontić govori o svojevrsnoj nacionalnoj dvojnosti njegove stranke, kada naglašava da “hrvatski samostalci” kojima i sam pripada, čuvaju uspomenu poštenom Srbinu koji je dao život za slobodu svoje i naše domovine.⁸ Drugu Pribićevićevu odliku vidi u postizanju narodnog sporazuma s prvacima Hrvatske seljačke stranke kojim se suprotstavlja “velikosrpskom kalupu” i odbacuje jugoslavenski integralizam koji je bio na djelu tijekom diktature ili, kako to dio povjesničara piše, osobnog režima kralja Aleksandra. S druge strane, duh starog južnoslavenstva i slavenske uzajamnosti vidljiv je u Leontićevu idealu skladne države u koju bi bili uključeni i Bugari. Tako nema u njegovoj ideološkoj projekciji napuštanja tradicionalnih načela južnoslavenskih korifeja, poznatih još iz 19. stoljeća, po kojima bugarski čimbenik zaokružuje etnografske ideale povezivanja od Alpa do Crnog mora i ima važnu ulogu u definiranju odnosa na Balkanu i jugoistočnoj Europi.

Međutim, kad je riječ o ideologijama toga razdoblja Leontić radi određena odstupanja u odnosu na veći dio vlastite stranke, pokazavši simpatije prema lijevom polu scene. Prema mišljenjima nekih povjesničara takvim je usmjerenjem stvoreno lijevo krilo SDS-a. Lijeva su skretanja na početku bila prikrivena da bi s vremenom postala sve otvorenija. Većina kroničara i svjedoka toga vremena bilježi da su se spona sa članovima Komunističke partije tkale Leontićevim zastupanjem pojedinih komunista pred sudovima za zaštitu države (slučaj obrane većeg broja makarskih komunista 1936.). Nadalje, u jednom agitacijskom govoru održanom u Makarskoj, Leontić ističe važnost radničkog pitanja, naglašavajući da su mnogi radnici uz demokratski pokret i da je ono nezaobilazno u svim promišljanjima novog društvenog uređenja.⁹ Nije na odmet spomenuti još neke činjenice. Ljubin brat Boro sudjelovao je kao dragovoljac u španjolskom građanskom ratu na republikanskoj strani, upoznao se s brojnim komunistima iz internacionalnih brigada i poslije po povratku u domovinu pristupio partizanskom pokretu. Istovremeno, Ljubo se upoznaje s Vickom Krstulovićem i njihovo prijateljstvo bit će okrunjeno kumskim vezama.¹⁰

Kada se raščlanjuje odnos prema Hrvatskoj seljačkoj stranci i tu Leontić zadržava posebno gledište unatoč neprestanim potvrdama o kompaktnosti koalicije. On priznaje autoritet Mačeka (“čvrsto drži barjak vodstva”) i smatra da je hrvatsko pitanje najakutnija točka dnevnog reda na koje treba pronaći odgovor da bi se rješavala druga ekonomska i

⁸ Lj. LEONTIĆ, “Svetozar Pribićević”, *Novo doba* (Split), br. 214, 15. IX. 1937., 2.

⁹ Lj. LEONTIĆ, “Velika konferencija dra Ljube Leontića u Makarskoj”, *Novo doba* (Split), br. 108, 9. V. 1938., 3.

¹⁰ Istorijski arhiv Beograda, fond Vicka Krstulovića, kut. 1, bilješke od 26. XI. 1986. Vicko Krstulović bilježi: “Na tom II zasjedanju (AVNOJ-a – nap. ur.) iz Dalmacije, pored Vice Buljana, na moje zalaganje govorio je poznati građanski političar dr. Ljubo Leontić, moj pravni branilac 1929.-1933. i 1937. god. pred Sudom o zaštiti države, i također moj vjerni Kum.” Zahvaljujem kolegi Josipu Mihaljeviću koji mi je ustupio prijepis toga dokumenta.

socijalna pitanja.¹¹ U tom smislu pozdravio je pregovore između Mačeka i predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića koji je pristao pregovarati o hrvatskom pitanju i sporazumjeti se o stvaranju Banovine Hrvatske. Za Leontića je Mačekovo držanje označavalo izravno zalaganje za povezivanje Hrvata i Srba kao pretpostavke jugoslavenske održivosti.¹² Ipak, uoči posljednjih skupštinskih izbora njegovi istupi postaju okidač sporu s dijelom lokalnih predstavnika Hrvatske seljačke stranke. Povod je bio Leontićev istup u kojemu se suprotstavio nametanju stranačke discipline i vodstva Seljačke stranke u Splitu. Tu se zapravo radilo o javnoj polemici između Leontića i “haesesovca” Ljudevita Tomašića. Posljednji je optužio Leontića da svojim istupima cijepa koaliciju te da radi na stvaranju Pučke fronte koja je nepotrebna uz dominantnu Hrvatsku seljačku stranku i njezine saveznike. Tomašić je nastojao ukazati da je “radićevska” stranka već uživala neprijepornu podršku većine naroda te se dokazivala izbornim rezultatima i brojnim masovnim organizacijama. Ta prepirka na javnim skupštinama i novinama pokazala je da je Split nakon Zagreba najvažnija hrvatska točka i da u njemu nije bilo autoriteta koji bi svojim ugledom ublažavao unutarnje sukobe. Odlaskom Ante Trumbića u Zagreb, a nakon toga i njegovom smrću 1938. godine, više nije bilo osobnosti koja bi preuzela njegovu karizmatičnost i sanirala različite poglede na brojne političke probleme. Spor je izgladen neutralnom izjavom vodstva dviju stranaka da su one suglasne i jednoduše “u svim detaljima gledanja na unutarnju i vanjsku politiku”.¹³ Leontić je takve odluke stranačkih hijerarhija poštivao, uz snažno pozdravljanje sporazuma Cvetković-Maček, koji je po njemu bio pravi put za povezivanje Srba i Hrvata. Međutim, da su njegovi istupi imali i drugačije posljedice pokazuje činjenica da je SDS na posljednjim skupštinskim izborima u Splitu nastupao s tzv. paralelnim listama, što je zasigurno bio pokazatelj blagih podvajanja unutar koalicijskih spona.

U poznavanju ozračja toga doba svakako je nezaobilazan i kontekst međunarodnih kretanja koji je sve više utjecao i na zbivanja u Jugoslaviji. Širenje totalitarnih i autoritarnih režima, urušavanje ugleda Lige naroda i brojna prestrojavanja na svjetskoj političkoj karti gradili su jednu novu sliku globalnih kretanja. Leontić u tim pitanjima ustrajno zauzima položaj zagovornika demokracije i to onda kad je ona bila u sve dubljim teškoćama. Španjolski građanski rat, *Anschluss* i dolazak Njemačke na granice s Jugoslavijom, rasprave o Sudetima, japanska ekspanzija u Kini i ubrzano otvaranje niza drugih žarišta nametali su ideju autoritarne rekonstrukcije Starog kontinenta, zidanje temelja novog poretka i odbacivanje Versailleskih tekovina.¹⁴ Kao voditelj stranačke kancelarije u Splitu Leontić je dosta često organizirao javna okupljanja na kojima tumači razne aspekte domaće i vanjske politike, a glavna je bila poruka da je nužno stajati u redovima demokracije.¹⁵ Učestalo održavanje skupova zamišljeno je kao prostor za javno iznošenje problema i poticanje diskusije u kojemu je glavno polazište antiosovinsko gledište i vjera u Veliku Britaniju i Francusku kao perjanice demokratskog poretka. Leontić je pogotovo bio osjetljiv na položaj Čehoslovačke, smatrajući da ona ima snažnu simboliku zbog slavenskog identiteta i da je primjer kako se

¹¹ Važnost hrvatskog pitanja proizlazi iz činjenice da “ogromna većina Hrvata stoji u odbojnom stavu i radikalnoj opoziciji prema vladajućem uređenju.” To su riječi senatora Grge Angjelinovića koje prenosi *Novo doba* u broju od 22. III. 1939.

¹² “Dr. Ljubo Leontić o narodnom sporazumu”, *Novo doba* (Split), br. 221, 14. IX. 1938., 5.

¹³ “SDK povodom spora sa drom Leontićem”, *Novo doba* (Splt), br. 119, 21. V. 1938., 2.

¹⁴ Mark MAZOWER, *Mračni kontinent. Europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004., 143.

¹⁵ Lj. LEONTIĆ, “Dr. Ljubo Leontić o aktualnim političkim pitanjima”, *Novo doba* (Split), br. 54, 5. III. 1938., 3.

zariva bodež u srce demokracije slamanjem suvereniteta te zemlje.¹⁶ Osim toga, navedena diskusija o Pučkoj fronti očitovale je potrebu da se po uzoru na Francusku i Španjolsku koncentriraju političke snage radi zaustavljanja prodora fašizma koji je vješto koristio krizu građansko-kapitalističkih društava. Leontić je u tom smislu bio sklon povezivanju Seljačke demokratske koalicije, Udružene opozicije, socijalista pa i radničkih organizacija u kojima je bio pretežit utjecaj Komunističke partije. Oni su zajednički trebali biti jamac otpora radikalno desnim pokretima. Na tom tragu Leontić je sudjelovao na priredbama ujedinjenih radničkih sindikata i Težakog staleškog udruženja iz Splita, o čemu je uoči rata afirmativno pisao i Josip Broz, nastojeći povezati lijeva krila SDS-a i Hrvatske seljačke stranke. Leontić je zagovarao i uspostavljanje odnosa sa Sovjetskim Savezom kao imperativni zahtjev za izbjegavanje uvlačenja u “imperijalističke sukobe”, čime je na neki način revidirao svoj odnos prema zapadnjačkim silama koje su pokazivale slabosti u odnosu na nacifašističke snage.¹⁷ Međutim, vodstva parlamentarnih stranaka odbacivala su sporazumijevanje radi stvaranja Pučke fronte uz objašnjenje da je riječ o inicijativi Kominterne, slabljenju vlastitog položaja i pokušaju povezivanja sa skupinama koje nemaju političkog legitimiteta.¹⁸ Stoga je prevladalo kompromisno gledište da Jugoslavija u vanjskoj politici uoči rata treba voditi politiku stroge neutralnosti i time osigurati svoj položaj na političkoj karti Europe.

Početak Travanjskog rata Leontić je dočekao u Beogradu. Naime, nakon sudbonosnog 27. ožujka i državnog udara kojim pučisti ruše Cvetkovićevu i postavljaju Simovićevu vladu, Leontić dolazi zajedno s Hinkom Krizmanom u Beograd radi kombinacija oko ulaska u vladu.¹⁹ S napadom Sila osovinina širi se Drugi svjetski rat na područje Jugoslavije, a Leontić se vraća u Split. Bezuvjetna kapitulacija vojske, uspostava Nezavisne Države Hrvatske pod osovinskom zaštitom i potpadanje znatnih dijelova Dalmacije pod Italiju na temelju Rimskih ugovora korjenito mijenjaju svekolike odnose. U prvo vrijeme talijanske vlasti u Splitu ne diraju u pripadnike političkih stranaka koje su legalno djelovale u prijašnjem režimu.²⁰ No, u studenome 1941. Komanda VI. armijskog korpusa javlja guverneru Dalmacije o pojavi povezivanja komunista sa skupinom “rukovodilaca bivših jugoslavenskih građanskih stranaka”.²¹ Prema tom izvješću takvo je povezivanje bilo usmjereno protiv talijanskog državnog poretka, a na dogovorima su sudjelovali predstavnici Hrvatske seljačke stranke (Paško Kaliterna, Ivan Petar Mladineo, Ivo Tartaglia), Jugoslavenske nacionalne stranke (Danko Angjelinović) i Seljačke demokratske stranke koju je zastupao Leontić. Talijanske su vlasti uhitile Leontića i veći broj osumnjičenika (oko 160), a zatim ih, ironijom sudbine, internirale na Lipare. O tom razdoblju dvogodišnje internacije postoji mali broj dostupnih podataka. Poznato je da se Leontić tamo nalazio sa sestrom. Najveći dio preostalih “samostalaca” u Splitu izražavao je i dalje lojalnost jugoslavenskoj ideji i pokazivao je najmanje rezerve u odnosu na druge stranke prema suradnji s partizanskim pokretom i počeo mu je sve aktivnije pristupati, čime je zapravo odbacio staru organizaciju i priključio se onom rasporedu snaga koje će trijumfirati u ratu.²²

¹⁶ Lj. LEONTIĆ, “Proslava rođendana E. Beneša”, *Nova doba* (Split), br., 1. VI. 1938., 8.

¹⁷ Lj. LEONTIĆ, “Kuda i kamo?”, *Nova riječ* (Zagreb), br. 180, 22. V. 1940., 4.

¹⁸ Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, Zagreb 1972., 172.-173.

¹⁹ Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb – Beograd 1981., 6.

²⁰ Ljubo BOBAN, “Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1941. do 1943. godine”, *Split u NOB*, Split 1981., 1021.

²¹ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 1, 1941. godina, gl. ur. Vinko Branica, Split 1981., 711.-712.

²² Lj. BOBAN, “Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1941. do 1943. godine”, 1027.

Talijanska kapitulacija u rujnu 1943. omogućila je aktivniji povratak Leontića na scenu u Dalmaciju.²³ Slom talijanske vlasti u Splitu dočekaao je kao jedan od glavnih predstavnika predratnih stranaka i među njima se odredio za priključivanje NOP-u. U okolnostima prijenosa vlasti uspio je s pojedinim pripadnicima iz redova HSS-a, uglavnom nižerangiranim članovima, i pripadnicima Jugoslavenske nacionalne stranke sastaviti proglose u prilog nastavku borbe na partizanskoj strani. S Josipom Smodlakom odmah pristupa partizanskom pokretu, točnije rečeno obojica se stavljaju na raspologanje u Gornjoj Žrnovici zapovjedniku 4. operativne zone Vicku Krstuloviću. U sastavu Narodnooslobodilačkog pokretu imenovan je za člana savjetodavnog odbora stranaka, a na papiru je bio i potpredsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Splita jer se taj organ nije uopće sastajao.²⁴ Nakon neuspješne obrane Splita od naleta njemačke vojske pridružio se zbjegu na Vis i zatim s obitelji otišao u Apuliju.²⁵ Tamo su se okupile i obitelji partijskih rukovoditelja iz Dalmacije – Buljani, Krstulovići i Gizdići, kao i obitelj Smodlaka te obitelj Augustina Augustinčića. Leontić se vrlo brzo preselio u Bari, gdje je organizirao propagandni rad s Vladimirom Dedijerom, koji je još otprije bio zadužen za agitacijsko-promidžbenu djelatnost u Vrhovnom štabu. Na tim zadaćama Leontić je radio na priređivanju prigodnih skupova poput onoga od 27. ožujka 1944. na kojem je održao govor o tom povijesnom datumu – državnom udaru – i svim njegovim posljedicama za Jugoslaviju.

Leontić je kao ugledni pripadnik predratne stranke bio važna karta za afirmaciju partizanskog pokreta, pa ga tako nalazimo i u funkciji aktivnog vijećnika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNHOOH; na drugom zasjedanju u Plaškom i trećem u Topuskom), člana Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (drugo zasjedanje u Jajcu) i člana Sazivačkog odbora Prvog kongresa pravnika antifašista. Najviše podataka znamo o njegovim vezama sa ZAVNOH-om. U pripremama za drugo zasjedanje predlagao je Pokrajinski komitet, koji se pozivao na posebne zasluge Dalmacije u ratu, da Leontić zajedno s Vickom Krstulovićem i Milošom Žankom uđe u Izvršni odbor. Iz sačuvanih depeša vrha ZAVNOH-a vidi se posebna briga za njega i Josipa Smodlaku, kad se primjerice traži osiguranje zimskih kaputa i provjerene osobne pratnje prilikom prebacivanja iz Dalmacije u Liku, što je svakako bio znak posebne brige za dvojicu istaknutih predratnih političara iz građanskih redova koji su bili neophodni za afirmaciju teze o višestranačkom sastavu antifašističkih tijela. Iz jedne okružnice ZAVNOH-a u rujnu 1943. o važnosti Narodnooslobodilačkog fronta upada u oči to da njegovo predsjedništvo doživljava bivšu SDS kao predratnu stranku s čijim predstavnicima nisu pokrenuti nikakvi pregovori i da ona ponajprije okuplja braću Srbe, dok je Leontić smatrao da je SDS mnogo širi okvir za suradnju Hrvata i Srba, odnosno da je riječ o stranci dvaju naroda koji traže njihovu ravnopravnost.

U ZAVNOH-u se potiče i kritičko ocjenjivanje predratnih stranaka pa tako Stanko-Ćanica Opačić potencira “izdaju pojedinih prvaka SDS-a”, navodeći primjere onih koji su pristupili četničkom pokretu, Nedićevoj vladi ili su otpočeta rata bili u izbjegličkoj vladi,

²³ Iz većeg dijela literature može se zaključiti da se Leontić vraća u Dalmaciju nakon talijanske kapitulacije. Međutim, u članku Drage GIZDIĆA, “Ulazak partizana u Split 1943.” (u: *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije*, 3, Split 1975., 322.) nalazimo podatak da je u Splitu prije talijanske kapitulacije postojao odbor građana kojemu je na čelu bio Ljubo Leontić. Prema Gizdiću taj je odbor ustrojen na poticaj lokalnih talijanskih vlasti da bi suzbijao utjecaje partizanskog pokreta, ali je u načelu imao podršku NOP-a. Ostaje otvoreno pitanje, kad se točno Leontić vratio iz talijanske internacije.

²⁴ Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1943*, Zagreb 1962., 563.

²⁵ “Partizanski zbjeg iz Splita i okolice u južnoj Italiji i Egiptu”, *Split u Titovo doba*, (ur. M. Ćurin), Split 2002., 46.

što svakako nije bilo kontrapunktno Leontićeveim gledištima.²⁶ Kao što je već spomenuto, Leontić je imao svoje mjesto i na zasjedanjima AVNOJ-a, o čemu su svjedočili mnogi sudionici poput književnika Edvarda Kocbeka koji je isticao primjere predratnih političara koji su se uklopili u nov odnos političkih snaga.²⁷ U Jajcu je nastupao zajedno s još dvanaest predstavnika iz Dalmacije i tom je prigodom pozdravio nazočne “u ime ostataka predratne omladine” čime je iznova apostrofirao i memoriran nekadašnji doprinos pripadnika omladinskog nacionalističkog pokreta jugoslavenskoj ideji uoči i za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

Još tijekom studenoga 1943. Leontić se priključio istaknutim predratnim političarima i intelektualcima Anti Mandiću i Milivoju Jambrišaku koji su uputili pismo članovima izbjegličke vlade u Londonu i otprije poznatim poznavateljima “jugoslavenskog pitanja” u Velikoj Britaniji kao što su bili Henry Wickham Steed i Robert W. Seton Watson. U njima su, na neki način, nastavili promidžbenu aktivnost u prilog obnove Jugoslavije i njezine međunarodne afirmacije kao što su to radili i za vrijeme Prvoga svjetskog rata. U pismu su se predstavili kao “očevdci” s terena, odnosno kao partizani koji se nalaze “u centru borbe”, koji žele anglosaksonskoj javnosti prikazati oslobodilačku borbu i partizane bez čijeg angažmana ne bi bilo obrane “od krvnika i koljača u našoj zemlji.”²⁸ Pismo posebno naglašava da svi oni pripadaju “jednoj partiji – AVNOJ-u” koji predstavlja jedan narod u “najpotpunijem smislu”. Taj je dokument bio dio promidžbenog rata protiv izbjegličke vlade kojim se naviještala politika zabrane povratka kralja Petra II. u zemlju i time pokazivalo odbacivanje ideje obnove monarhije kojoj su tada još uvijek bili skloni čelnici britanske vlade. S druge strane, Leontićeveu promidžbenu važnost prepoznaje i tisak u NDH pa ga tako zagrebačka *Spremnost* apostrofira “orjunašom-jugofašistom” koji je zajedno s katoličkim svećenikom Svetozarom Rittigom samo krinka za provođenje obnove Jugoslavije s federalističkim obilježjima.

Tijekom 1944. imenovan je, na prijedlog Josipa Broza Tita, koji je prenio Josip Smodlaka 19. kolovoza 1944. na zajedničkoj sjednici članova Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i predstavnika kraljevske jugoslavenske Vlade održanoj u Visu, za jugoslavenskog predstavnika kod Generalne direkcije UNRRA-e u Washingtonu.²⁹ Od kraja 1944. Leontić se nalazio u Beogradu koji je postao iznova središte jugoslavenske države, ali sada pod vodstvom Titovih snaga. Osobno svjedočanstvo o tom vremenu ostavio je Bogdan Radica (1904.–1993.), koji je u pogledu Leontića iznio vrlo oštre opaske, svrstavši ga među one istaknute hrvatske političare koji su “bježali od hrvatstva, odnosno bježali od toga da položaj Hrvatske postave u okviru bihaćskih deklaracija, i na taj način hrabрили Srbe da mogu upotrebljavati sva sredstva da zagospodare nad Hrvatskom.” Štoviše, Radica je kao svjedok zapisao još jednu bilješku koja je još više teretila njegova nekadašnjeg sugrađanina: “Starog biskupa Bonefačića odvede u Makarsku u pritvor Ozne. Nije kolaborirao. Znao sam da će se to tako svršiti. U Beogradu, jedne večeri u Majesticu, dr. Ljubo Leontić, velički čelnik Orjune, prve naše fašističke organizacije, govorio je patetički, kako Bonefačića

²⁶ ZAVNOH. *Zbornik dokumenata*, IV, Zagreb 1964., 389. i 536. Navode se primjeri Dobrosava Jevđevića, Branka Mrvoša i Srgjana Budisavljevića.

²⁷ Edvard KOCBEK, *Put u Jajce: dnevnik s puta u Jajce 1943.*, Zagreb 1978., 229.

²⁸ Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, Zagreb 1985., 393.–394. Ovdje se radi o pismu koje je upućeno iz Livna u studenome 1943. godine.

²⁹ U organizaciji UNRR-e (United Nations Relief and Rehabilitation) Leontić je potencirao problem neujednačene raspodjele materijalne pomoći ratom pogođenim područjima i to na primjeru davanja većih sredstava Grčkoj u odnosu na Jugoslaviju. Usp. S. NEŠOVIĆ, B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavija i Ujedinjeni narodi*, Beograd 1985., 457.

treba ubiti. Potrebno je, veli, srušiti dva bunkera, HSS i Katoličku Crkvu. Neka svijet vidi, da se ne bojimo Crkve ni HSS. Sasvim mi je jasno, kako su fašisti tipa Leontića mogli primiti komunizam i postati ambasadori u Londonu. Jasno mi je i to, da je upravo taj Leontić savjetovao Kardelju, da postavi na najviši položaj u UNO i dra Dragana Protića, dijete beogradske čaršije, osobnog prijatelja Goeringa u Nurnbergu, jer je to sistem Kardeljeve karakteristike, koja u New Yorku obuhvata Protića, a u Beogradu 'likvidira' dr. K. Lukovića, čije je držanje za vrijeme rata u Beogradu bilo bar isto toliko korektno, koliko i držanje Vlade Ribnikara. "Smisao" i "logika" Kardeljevih karakteristika obuhvaća i davi Split isto tako kao i cijelu Jugoslaviju. Ali Split se ohladio. I Split kao i Dubrovnik sada piše po zidovima "Smrt komunizmu – Sloboda narodu/.../."³⁰ Ta su Radičina zapažanja imala svoju težinu jer ih je iznio pripadnik inteligencije iz Dalmacije i odličan poznavatelj prilika u Splitu, koji je i prije Drugoga svjetskog rata radio u jugoslavenskoj diplomaciji i sa svojim talijanskim iskustvima kontinuirano odbacivao fašizam. Prema njemu je Leontić bio nedosljedni predratni jugonacionalist koji se iz karijerističkih razloga prilagodio novim vlastima i na neki način vidio je u njegovu slučaju primjer rehabilitacije nekadašnjeg nacionalista.

U prvom razdoblju poraća Leontić je obavljao dužnost podsekretara u beogradskom Ministarstvu vanjskih poslova.³¹ Ubrzo je doživio diplomatsko promaknuće kao i neki njegovi predratni sudrugovi poput S. Kosanovića koji je postao veleposlanik u Washingtonu ili Josipa Smodlake koji je postavljen za povjerenika za vanjske poslove, što je bio samo jedan od pokazatelja da je novoj državi za provođenje vanjske politike bio potreban iskusan kadar. Državni vrh izabrao je Leontića za veleposlanika Jugoslavije u Londonu. Tu je dužnost obavljao od 1945. do 1948., dakle u vremenu kada je trebalo izgrađivati međunarodni položaj obnovljene jugoslavenske države. Može se iz literature vidjeti da je Leontić u svojstvu veleposlanika sudjelovao u radu Vijeća ministara vanjskih poslova u Londonu pri raspravama o statusu Julijske krajine i Trsta i to zajedno s Edvardom Kardeljom u svojstvu podpredsjednika vlade i drugih članova delegacije: Dragom Marušićem, Pavlom Gregorićem, Stanojem Simićem i Alešom Beblerom. Njegov govor, uz one E. Kardelja i S. Kosanovića, objavljen je u brošuri *Naša argumentacija* (Zagreb 1946.), a naglasak je stavljen na gospodarsku važnost Trsta i njegovu organsku povezanost s Jugoslavijom. Međutim, ti argumenti nisu naišli na razumijevanje zapadnih Saveznika.³² Nadalje, u skladu sa svojim dužnostima veleposlanika, Leontić je nastojao u suglasju s drugim jugoslavenskim ministarstvima regulirati britansko-jugoslavenske odnose prema novim okolnostima. Tako je u ime nove jugoslavenske vlade predlagao osnivanje mješovite komisije sa središtem u Beogradu radi "sređivanja pitanja britanske imovine u Jugoslaviji", kojom se nastojao odbaciti prijedlog Foreign Officea da se njegovim predstavnicima omogući dolazak u Jugoslaviju i pregledavanje imovine britanskih gospodarskih subjekata.³³ U zapisima britanske diplomatske službe ocijenjen je kao karijerist, čije su "moralne karakteristike ispod balkanskih standarda za političare."³⁴ Ta nepovoljna ocjena bila je vezana uz predratno razdoblje i zapravo krivu pretpostavku da je Leontić bio u Orjuni do 1936. godine. Po izbijanju Titova sukoba s Informbiroom, sovjetska ga je strana pak optužila da je engleski špijun. Nakon toga turbulentnog vremena poraća, Leontićeva

³⁰ Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti I*, München – Barcelona 1982., 58.-62.

³¹ "Umro Dr Ljubo Leontić", *Vjesnik*, br. 9538, 14. XI. 1971., 4. Riječ je o tekstu koji je preuzet od Tanjuga.

³² Janko JERI, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja*, Ljubljana 1961., 134.-135.

³³ Đoko TRIPKOVIĆ, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945–1948.*, Beograd 1990., 195.

³⁴ Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.–1948.*, Zagreb 2006., 307.

biografija skreće u mirnije vode i on se posvećuje bilježenju svojih reminiscencija i pisanju članaka s povijesnom tematikom.

Ovom je faktografskom rekonstrukcijom cilj bio približiti Leontićeve lik u njegovoj dimenziji političkog izražavanja i sukreiranja povijesti. Leontiće je s ishodom Drugoga svjetskog rata došao na svoje. Našao se na strani pobjednika i to tako da se nije morao odricati dobrog dijela svojih predratnih pogleda. Jednim dijelom ispunjeni su neki od njegovih prijašnjih ideala o širem južnoslavenskom prostoru koji su s ratnim ishodom za njega postali dovršenim projektom. S druge strane, neki od poteza koje je povlačio u međuraću, pa i poslije, ostavili su teret odgovornosti na njegovu imenu. Afiniteti prema onima koji su bili pri vlastima uvijek su izazivali kritiku. Na povjesničarima je da u svojim istraživanjima odgonetnu u kolikoj je mjeri riječ o pristranim ili objektivnim gledištima.

LJUBO LEONTIĆ AND HIS POLITICAL VIEWS

Summary: In researching many problems that accompanied political life in the Kingdom of Yugoslavia, a particular area of interest is occupied by certain influential members of the Independent Democratic Party (SDS). Most of their political and intellectual biographies can be viewed continuously since the beginning of the 20th century and thus enable us to notice how they faced war situations during World War I and World War II. Politician and lawyer Ljubo Leontiće was among them a specific example. His contradictory history as a leading figure of the Organization of Yugoslav Nationalists in the 1920s, that symbolized violence under the new regime, did not hinder him to reject former radical aspects of the action, join the party under Svetozar Pribičević's leadership and accordingly accept long-term cooperation with the Croatian Peasant Party (HSS) in the wake of seeking a sustainable solution within the Yugoslav state. As a prominent member of the SDS in Split and Central Dalmatia, he called his followers to support the Cvetković-Maček Agreement and the creation of "Banovina Hrvatska". Despite the prevailing view that the SDS was an exponent of the middle class, Leontiće supported the concept of popular fronts and ties with Communists, which caused disputes within his own party and the coalition partner (HSS). After the collapse of the Yugoslav Kingdom, the new Italian authorities in Split decided to intern local political opponents at Lipari. On the eve of the capitulation of Italy in 1943 Leontiće came back to his homeland and soon became vice president of the National Liberation Committee of Split in September that same year, which meant that he joined the partisan movement. As a distinguished prewar politician he was appointed to the delegation of the National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Croatia (ZAVNOH) and as its councillor participated in the sessions at Plaški, Topusko and Zagreb. He was later appointed to the Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), and other influential institutions. He crowned his career just after World War II as the first ambassador of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ) in London. Although he had achieved a high post in diplomacy and, with the establishment of a new republican Yugoslavia that included the whole of Dalmatia, witnessed the fulfilment of his childhood dreams, there still remained many controversies that cast a shadow on his personal history before the war.

Keywords: Political Biography, Yugoslav Nationalism, Yugoslavia, Independent Democratic Party

Literatura

- Ljubo BOBAN, “Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1941. do 1943. godine”, *Split u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.–1945.*, (gl. ur. M. Ćurin), Split 1981., 1021.-1030.
- Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943.*, Zagreb 1985.
- Ivan BOŠKOVIĆ, *Orjuna. Ideologija i književnost*, Zagreb 2006.
- Vladimir DEDIJER, *Dnevnik 1941–44*, knj. 2, Rijeka 1981.
- Stevo DJURASKOVIĆ, *Fascism in Central Europe: The Organization of the Yugoslav Nationalists – ORJUNA, 1921–1929*, CEU, Budapest 2007.
- Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1, 225.-247.
- Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1943*, Zagreb 1962.
- Branislav GLIGORIJEVIĆ, “Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)”, *Istorija XX. veka*, Zbornik radova V, Institut društvenih nauka-Odeljenje za istorijske nauke, Beograd 1963., 315.-393.
- Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji 1918–1945.*, tom I, (pr. M. Pavlović), Beograd 2008.
- Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb 1972.
- Janko JERI, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja*, Ljubljana 1961.
- Edvard KOCBEK, *Put u Jajce: dnevnik s puta u Jajce 1943.*, Zagreb 1978.
- Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Zagreb – Beograd 1981.
- Mark MAZOWER, *Mračni kontinent. Europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004.
- Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941–1945. Zbornik dokumenata*, knj. 1, 1941. godina, (gl. ur. Vinko Branica), Split 1981.
- Slobodan NEŠOVIĆ, Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslavija i Ujedinjeni narodi*, Beograd 1985.
- Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti I*, München – Barcelona 1982.
- Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945.–1948.*, Zagreb 2006.
- Split u Titovo doba. Zbornik radova*, (ur. M. Ćurin), Split 2002.
- Tonći ŠITIN, “Dalmatinsko orjunaštvo”, *Slobodna Dalmacija*, feljton od 18. IV. do 30. svibnja 1991.
- Đoko TRIPKOVIĆ, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945–1948.*, Beograd 1990.
- ZAVNOH. *Zbornik dokumenata*, IV, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb 1964.

Periodika

- Novo doba* (Split)
- Nova riječ* (Zagreb)
- Slobodna Dalmacija* (Split)
- Vjesnik* (Zagreb)

6. ZNANOST I POLITIKA. RESTRUKTURIRANJE SLOVENIJE, 1939.–1945.

Michael Wedekind

UDK: 314.745.2(497.4)"1939/45"
Prethodno priopćenje

Sažetak: U članku se autor bavi njemačkom ekspanzijom, okupacijom i programima preseljenja u Sloveniji između 1939. i 1945. godine. U središtu je njegove pozornosti uloga znanstvene elite u planiranju, legitimiranju i realizaciji prostornih, etničkih i društvenih promjena u Sloveniji kojima je težio Treći Reich, a koji su se mogli ostvariti jedino preseljenjima stanovništva, masovnim deportacijama, genocidom i programima germanizacije. Pri ostvarenju tih ciljeva nacistički okupacijski režim posebno se pouzdao u osobe, ponajprije znanstvenike i političare, podrijetlom iz anektirane Austrije, među kojima je nalazio zagovornike analognih ekspanzionističkih koncepata. Analiza personalnog sastava brojnih njemačkih ureda u okupiranoj Sloveniji upućuje da su mnogi znanstvenici koji su obnašali administrativne i savjetodavne funkcije bili izravno uključeni u socijalnu i etničku germanizacijsku “obnovu” anektiranih slovenskih teritorija.

Glavne riječi: Slovenija, Treći Reich, Drugi svjetski rat, znanost i politika, germanizacija, Helmut Carstanjen

U istraživanju *Jezik i nacionalnost u Donjoj Štajerskoj* iz 1935., usredotočenome na brojnost i disperziju njemačkog stanovništva u južnom dijelu nekadašnje habsburške nasljedne zemlje, Helmut Carstanjen (1905.–1991.), tada tridesetogodišnji austrijski geograf, zaključuje da je pokrajina – uključena u Jugoslaviju nakon Prvog svjetskog rata – zadržala “svoja negdašnja njemačka obilježja”, uglavnom zbog činjenice da većinu populacije i dalje čine Nijemci i ‘Vindiši’. Prema Carstanjenu, ‘Vindiši’, iako koriste slovenski dijalekt, pod jakim su kulturnim i rasnim utjecajem Nijemaca koje smatraju svojim “prirodnim i povijesnim vođama”. U svojoj studiji – zapravo doktorskoj disertaciji objavljenoj pod pseudonimom, koju je financiralo njemačko Ministarstvo vanjskih poslova, Carstanjen je pokušao dokazati da se brojne slične ‘prijelazne’ ili ‘fluidne’ etničke grupe (tzv. *Zwischenvölker* ili *Übergangsvölker*) nalaze na istočnim njemačkim granicama. Zaključio je da se ta zemlja “sa stajališta narodnog tla (*Volksboden*) može smatrati njemačkim graničnim područjem”.¹

¹ Gerhard WERNER (i.e. Helmut Carstanjen), *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935., 161.

Šest godina nakon objavljivanja tog istraživanja, njegov se autor nalazio na najodgovornijim položajima za provođenje njemačke nacionalne politike u okupiranoj Donjoj Štajerskoj. Spomenuto istraživanje može se smatrati praktički preliminarnom studijom za nacional-socijalističku etničku politiku njemačkoga okupacijskog režima nakon rata s Jugoslavijom 1941. Detaljniji uvid u sastav osoblja različitih ureda pokazuje da je nekoliko znanstvenika, preuzimanjem upravnih i savjetničkih funkcija, bilo izravno uključeno u društvenu i etničku 'obnovu' poluanektiranih slovenskih područja Donje Štajerske i susjedne Gorenjske. Podupirući njemačko osoblje u Mariboru i uredima za preseljenje u Bledu, djelovala je mreža znanstvenih institucija sa sličnim zadacima u Beču, Grazu, Klagenfurtu i Innsbrucku.

Kakav je inače bio utjecaj znanstvenih elita na njemačku okupacijsku politiku, na lokalnu "populaciju kao subjekt vladanja",² a posebice na društvenu i "etničku obnovu" na okupiranim teritorijima?³ Kako su utjecali na donošenje političkih odluka unutar sustava vlasti? Kako je relevantno akademsko znanje iz tih 'kognitivnih bazena', uglavnom ograničenih na kulturne i društvene znanosti, preneseno u birokraciju Trećeg Reicha i u politički život? U kojoj su mjeri one bile uključene u provedbu takve (nacističke) etničke politike preseljavanja, denacionalizacije i etničke asimilacije, strategija popisivanja, selekcije, masovne deportacije pa čak i fizičkog uništenja onih koji su smatrani 'nepoželjnim' etničkim grupama?

Općenitije rečeno, ta pitanja upućuju na međuodnose politike, birokracije i društvenih znanosti u planiranju i provedbi nacističkih populacijskih politika u okupiranoj Europi. U ovome radu "populacijska politika" razmatra se sa stajališta konstrukcije i implementacije etničkog razlikovanja u kontekstu teritorijalne ekspanzije.⁴ Istražujući veze između političara i znanstvenika koji su obnašali dužnosti savjetnika i administrativnih tehnokrata, ključno pitanje ovoga rada je instrumentalizacija znanja za političke upotrebe. Na taj način ono je u vezi s propitivanjem uloge i odgovornosti društvenih znanosti u pružanju tehnika i akademskog znanja nacističkom režimu u svrhu ostvarivanja društvene moći, posebice u poslovima etničke politike.⁵

Nakon rata s Jugoslavijom 1941., u sjevernoj Sloveniji uspostavljena je nacistička civilna uprava (Gorenjska i Donja Štajerska). Taj tip režima – najmilitantniji oblik njemačkog okupacijskog režima u zapadnoj i srednjoj Europi tijekom Drugoga svjetskog rata – trebao je osigurati postizanje ambicioznih ciljeva u okupiranim teritorijima davanjem najvećih ovlasti najvišim partijskim dužnosnicima susjednih provincija *Reicha*. Kao postavljeni pogla-

² Michel FOUCAULT, "Die 'Gouvernementalität'", *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, (ur. Ulrich Böckling, Susanne Krasmann i Thomas Lemke), Frankfurt am Main 2000., 41.-67., posebno 61.

³ Za bibliografske reference o njemačkoj okupacijskoj i etničkoj politici u Sloveniji i susjednoj sjevernoj Italiji, vidi: Michael Wedekind, "Ethnisch-soziale Neuordnungskonzepte im besetzten Europa (1939–1945). Forschungsperspektiven von Fallstudien zum Alpen-Adria-Raum", *Das Konstrukt 'Bevölkerung' vor, im und nach dem 'Dritten Reich'*, (ur. Rainer Mackensen i Jürgen Reulecke), Wiesbaden 2005., 371.-385.

⁴ *Populacijske politike* "su namjerno konstruirani ili modificirani institucionalni aranžmani i/ili specifični programi pomoću kojih vlade utječu, direktno ili indirektno, na demografsku [kao i socijalnu i etničku] promjenu/promjene. Cilj populacijske politike u bilo kojoj zemlji može se svesti na kvantitativne [i 'kvalitativne'] promjene pripadnosti teritorijalno ograničenoj populaciji pod državnom jurisdikcijom." (Paul George DEMENY, *Population Policy: A Concise Summary*, New York 2003., 2.). 'Populacijska znanost' ovdje se ne razmatra samo kao formalna i kvantitativna demografija, već kao interdisciplinarno, sociološko-sintetsko, historijsko-strukturalno i – uglavnom – humanističko istraživanje o stanovništvu kao analitičkoj dimenziji.

⁵ Za općenitiji pristup temi vidi: Mitchell G. ASH, "Wissenschaft und Politik als Ressourcen füreinander: Programatische Überlegungen am Beispiel Deutschlands", *Wissenschaftsgeschichte heute. Festschrift für Peter Lundgreen*, Bielefeld 2001., 117.-134.

vari civilne uprave bili su izuzeti iz redovite administrativne hijerarhije i izravno podređeni *Führeru*. Međutim, nacistički okupacijski režim bio je duboko isprepleten s pokrajinskim vodstvom Koruške i Štajerske, ne samo personalno, već i konceptualno i ideološki. Karakteristično je za nacistički režim u cjelini da je njemačka okupacijska politika u Sloveniji bila kombinacija nacionalističkih i nacionalsocijalističkih ciljeva. Ti su ciljevi bili dijelom inspirirani revizionizmom, a dijelom lokalnim revanšizmom. Može ih smatrati dosljednim imperijalističkim izvođenjem ekspanzivnih austrijskih pograničnih planova, koji su bili oblikovani prije 1918. godine. Te su ambicije rezultirale agresivnom germanizacijom i genocidom nad Slovencima, tj. mjerama koje jasno dokazuju da je okupacija Slovenije bila integralni dio nacističkog preuređenja Europe. Njemačka civilna uprava i djelomična aneksija sjeverne Slovenije trebaju se razmatrati u kontekstu nacističkih imperijalnih ambicija na jugoistoku Europe, s time da je važno naglasiti da je sama nacistička ekspanzija u Sloveniju bila specifično austrijski projekt. Austrijski nacisti, a posebice “nacionalističke elite” Koruške i Štajerske, mogu se smatrati vodećim zagovornicima tih ekspanzionističkih planova jer su kao interesna skupina uspjeli steći znatan utjecaj na donošenje odluka u *Reichsleitungu*. Planovi teritorijalne i etničke ekspanzije u Sloveniji, kao i njihova akademska legitimacija, gotovo su isključivo austrijskog porijekla; u nešto manjoj mjeri isto vrijedi i za osoblje postavljeno na okupiranim teritorijima.

Nadišavši revizionističke pretenzije i programe internog preseljavanja u etnički miješanim ili ne-njemačkim područjima Koruške, Štajerske i Gradišća,⁶ izvorni austrijski imperijalistički planovi orijentirani prema Alpama i Jadranskom moru nastaju u drugoj polovici 1920-ih. Hugo Hassinger (1877.–1952.), istaknuti povjesničar, politički i antropološki geograf izjavio je netom nakon *Anschlussa* Austrije 1938. godine da “(p)rostorno planiranje mora ovdje, u Istočnoj marki – zahvaljujući njezinom položaju, prirodi i prošlosti – prerasti iz njemačkog nacionalnog prostora u veće srednjoeuropske prostore.”⁷

Pretenzije na jugoistočne obronke Alpa radi osiguranja pristupa Jadranskom moru s ciljem uspostavljanja njemačke hegemonije u srednjoj Europi, što je pak trebalo poslužiti ekspanziji u srednjoistočnu i jugoistočnu Europu, bile su kopija tradicionalnih modela nastalih prije 1918. godine. Agresivne strategije planskog naseljavanja zapravo su već bile osmišljavane među njemačkim nacionalističkim udruženjima u Austriji, koja su i započela s kolonizacijom Nijemaca u, primjerice, Donjoj Štajerskoj te su razmatrala njihovo širenje na Kranjsku i Primorsku s ciljem stvaranja njemačkog koridora ka Sredozemlju. Tijekom međuratnog perioda razni geografi i publicisti, kao i nacionalistički aktivisti širili su ekspanzionističke projekte. Izvođači buduće njemačke granice iz *Volks- und Kulturboden-These*, tj. iz teorije koja je već u predratnoj Njemačkoj suprotstavljena *Staatsnation* koncepciji nacije, Kurt Trampler (1904.–1969.), tada asistent na *Südost-Institutu* u Münchenu, istaknuo

⁶ Vidi npr. Alois MAIER-KAIBITSCH, “Reichsdeutsche Siedler in Kärnten”, *Die Welt. Zeitschrift für das Deutschtum im Ausland*, 1933., br. 10, 690.-692.; Karl STUHLPFARRER, Leopold STEURER, “Die OSSA in Österreich”, *Vom Justizpalast zum Heldenplatz. Studien und Dokumentationen 1927 bis 1938*, (ur. Ludwig Jedlicka i Rudolf Neck), Wien 1975., 35.-64.

⁷ Hugo HASSINGER, “Die Ostmark”, *Raumforschung und Raumordnung*, 2/1938., br. 3, 391.-397., posebno 396.-397. O Hassingeru vidi, Siegfried MATTL, Karl STUHLPFARRER, “Angewandte Wissenschaft im Nationalsozialismus: Großraumphantasien, Geopolitik, Wissenschaftspolitik”, *Willfähige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938–1945*, (ur. Gernot Heiss), Wien 1989., 283.-301.; Michael WEDEKIND: “Planung und Gewalt: Raumordnung und Bevölkerungsplanung im Kontext der Umsiedlung Südtirol”, *Geschichte und Region / Storia e regione*, 18/2009., br. 2, 71.-109., posebno 97.-101.; Petra SVATEK, “Hugo Hassinger und Südosteuropa: Raumwissenschaftliche Forschungen in Wien (1931–1945)”, *‘Mitteleuropa’ und ‘Südosteuropa’ als Planungsraum: Wirtschafts- und kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, (ur. Carola Sachse), Göttingen 2010., 290.-311.

je 1934. da “na jugu kulturna granica znatno prelazi preko državne granice: nesumnjivo obuhvaća prostor Retoromana i Ladina kao i slavenske predjele Koruške i Štajerske”.⁸ Otto Maull (1887.–1957.), profesor geografije na Sveučilištu u Grazu, jedan od vodećih stručnjaka za etničku geopolitiku i autor standardnog udžbenika iz političke geografije, zagovarao je već 1931. zajedno s Helmutom Carstanjenom “sveobuhvatni znanstveni uvid” u njemačko granično pitanje i “jasnije preciziranje zahtjeva za revizijom”.⁹ Carstanjen je 1932. zatražio cjelovitu studiju južnih naselja i nacionalnih granica: “Prijelaz iz dosadašnjega obrambenog položaja [...] u napadački položaj, koji hipotezi nacionalno osviještenih Slovenaca o ‘nerazdruživoj južnoj Koruškoj’ suprotstavlja onu o ‘nerazdruživoj Donjoj Štajerskoj’ na njemačkoj strani.”¹⁰

U narednom periodu *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft*¹¹ u Beču i *Alpenländische Forschungsgemeinschaft*¹² u Innsbrucku kao i *Südostdeutsche Institut*¹³ u Grazu (posebice od 1938.) imali su ključnu ulogu u tim istraživanjima. Usredotočili su se na preliminarna istraživanja etničkog čišćenja u Koruškoj i pitanja teritorijalnih revizija u sjevernoj Jugoslaviji. Kognitivni interesi, teme i metode uključenih znanstvenika –orijentiranih ili na *Volkswissenschaften* ili na multidisciplinarno prostorno planiranje i ‘socio-tehničko’ proučavanje stanovništva – povezani su s planovima *Reicha* za radikalnu transformaciju društvenih struktura okupirane Europe. Statističke, socio-demografske i kartografske tehnike karakteriziraju njihova istraživanja Donje Štajerske. Primjerice, demografski i socijalni historičar Manfred Straka (1911.–1990.) bavio se od sredine 1930-ih godina brojnošću i imovinskim stanjem njemačkog stanovništva u Donjoj Štajerskoj te analizom mariborskih zemljišnih knjiga.¹⁴

Kada su se u ljeto 1940. oblikovali njemački planovi ekspanzije i pripajanja jugoslavenkih teritorija, spomenute institucije preuzele su savjetodavnu ulogu u procesu donošenja političkih odluka. Zajedno s perifernim stranačkim uredima u Štajerskoj i Koruškoj sastavili su nekoliko izvješća, memoranduma i drugih dokumenata koji su predloženi vodećim predstavnicima režima, u kojima su izražene pretenzije na Sloveniju, ističući jezične, povijesne, kulturne i gospodarske argumente. Posebice je *Südostdeutsche Institut* bio angažiran

⁸ Kurt Trampler, “Deutsche Grenzen”, *Zeitschrift für Geopolitik*, 11/1934., br. 1, 15.-71., posebno 25.

⁹ Otto Maull, Helmut Carstanjen, “Die verstümmelten Grenzen”, *Zeitschrift für Geopolitik*, 8/1931., br. 1, 54.-63., posebno 62.

¹⁰ Bundesarchiv, Berlin (dalje: BArch), R 153/1703: Helmut Carstanjen: Bericht über Gegenwartsfrage, wissenschaftliche Fragen und Arbeiten bezüglich des Deutschtums in Untersteiermark und Krain. Dodatak uz: Bericht über die Arbeitsbesprechung [der Arbeitsgemeinschaft für Alpendeutsche Forschung] in St. Paul im Lavanttal am 26. und 27. Mai 1932.

¹¹ Za *Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft* vidi: Michael Fahlbusch, “Die ‘Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft’. Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik”, *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, (ur. Winfried Schulze i Otto Gerhard Oexle), Frankfurt am Main 1999., 241.-264.; Michael Fahlbusch, “Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft”, *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 688.-697.

¹² Za *Alpenländische Forschungsgemeinschaft* vidi: Michael Fahlbusch, “Die Alpenländische Forschungsgemeinschaft – eine Brückenbauerin des großdeutschen Gedankens?”, *Grenzraum Alpenrhein: Brücken und Barrieren 1914 bis 1938*, (ur. Robert Allgäuer), Zürich 1999., 137.-233.; Michael Wedekind, “Alpenländische Forschungsgemeinschaft”. *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 27.-38.

¹³ Za *Südostdeutsches Institut* vidi: Christian Promitzer, “Täterwissenschaft: das Südostdeutsche Institut in Graz”, *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches: Institutionen – Inhalte – Personen*, (ur. Mathias Beer i Gerhard Seewann), München 2004., 93.-113.

¹⁴ BArch, R 153/1508: Raimund von Klebelsberg: Alpenländische Forschungsgemeinschaft: Tätigkeitsbericht 1935/36, [Innsbruck], nije datirano [1936.?.].

Slika 1. Polaznici akademskog tečaja u studenom 1930. godine u dvorcu Sv. Martin kod Graza. Voditelj tečaja bio je dr. Helmut Carstanjen (u sredini), član NSDAP-a, kasniji direktor *Südostdeutsche Instituta*, suradnik organizacije *Verein für das Deutschtum im Ausland* te obavještajac *Reichssicherheitshauptamta*¹⁵

u tim planovima za Donju Štajersku. Manfred Straka je 1940. u institutsko ime izradio dvije etničke karte Jugoslavije koje su pridodane *Militärgeographische Beschreibung von Jugoslawien* u izdanju njemačkoga vojnog zapovjedništva u lipnju 1940. godine. Poslije je zajedno s Wilhelmom Sattlerom (*1914.) razradio kazalo toponima koje se trebalo koristiti pri budućem pripajanju teritorija Donje Štajerske, Mežiške doline i Prekmurja. U lipnju 1940. godine, opet u ime *Südostdeutsche Instituta*, Hermann Ibler (1905.–1986.), predavač na Sveučilištu u Grazu, pripremio je studiju o južnim granicama Štajerske koju je štajerski *Gauleiter* Siegfried Uiberreither (1908.–1984.) predstavio Hitleru i ministru vanjskih poslova Joachimimu von Ribbentropu.¹⁵

Helmut Carstanjen, član NSDAP-a, imenovan je direktorom *Südostdeutsche Instituta*. On izvanredno utjelovljuje mentalnu i kognitivnu sklonost tih znanstvenih krugova birokratskim tehnikama popisivanja kao i njihovu želju da utječu na politički proces ili čak izravno interveniraju u administrativnu sferu. Carstanjen je bio suradnik organizacije *Verein für das Deutschtum im Ausland* i, prije 1941., obavještajac *Reichssicherheitshauptamta* za slovenska pitanja.

Od 1941. bio je izravno uključen u napore *Reicha* da rasno preoblikuje Sloveniju. Carstanjen je bio neposredno uključen u deportacije Slovenaca i germanizaciju Donje Štajerske

¹⁵ Izvor: dipl. ing. Hermann SCHRAUTZER, "Absolventen Jahrgang der TU Graz von 1937", Gesellschaft der Absolventen, Freunde und Förderer der Technischen Universität Graz, <http://alumni.tugraz.at/netzwerk/jahrgaenge/1937/>.

kao čelnik glavnoga štajerskog ureda *Volksdeutsche Mittelstelle*, središnjeg instrumenta njemačke populacijske politike, potom savjetnik za nacionalnu politiku čelniku civilne uprave u Donjoj Štajerskoj i vodstvu organizacije *Steirischer Heimatbund*. Privremeno je bio savjetnik i u mariborskom uredu *Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums* (RKF), ali je tu u jesen 1941. izgubio utjecaj. No ipak je imao upliva u povjerenstvima osnovanima radi političke i rasne provjere Slovenaca i Nijemaca koji su se, uglavnom zbog zastrašivanja, prijavili za članstvo u *Steirischer Heimatbund*, organizaciji koju su nacisti koristili kao ključnu za germanizaciju pripojenog područja.¹⁶

Na osnovi dotad prikupljenih socio-demografskih i statističkih podataka, Carstanjen je 1943. razradio preciznu strategiju naseljavanja s ciljem širenja njemačkih jezičnih granica u Donjoj Štajerskoj. Slijedeći model nacionalističke organizacije *Südmark*, koja je 1906. započela s programom kolonizacije u Šentilju u Slovenskim goricama, Carstanjen je predložio jačanje njemačkog jezičnog 'mostobrana' na tom području da bi se postupno stvorilo germanizirano područje između Štajerske i Maribora. Drugi 'mostobrani' trebali su biti izgrađeni diljem *Eibiswald* osi (Štajerska – Radlje – Muta) u gornjoj dolini rijeke Drave te između najvećih gradova, čime bi oslabile postojeće jezične granice. Carstanjenov je plan paradigmatični spoj racionalnog znanstvenog istraživanja i perverzije te korištenja tog spoja za ekspanzionističko prostorno planiranje, denacionalizaciju, masovnu deportaciju i preseljavanje.

Opsežan projekt etničkog čišćenja i preseljenja određen agresivnim ekspanzionizmom i antislavizmom te utemeljen na smišljenim scenarijima preseljenja stanovništva, odnosno prostornom planiranju s ciljem potpune promjene regionalnih populacijskih struktura u skladu s političkim i 'rasnim' kriterijima zapravo je započeo u Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj netom nakon njemačke okupacije. Odluka o deportaciji Slovenaca donesena je 8. i 9. travnja 1941. na konferenciji u Grazu, gdje je državni tajnik Ministarstva unutarnjih poslova, Wilhelm Stuckart (1902.–1953.), "ambiciozan časnik SS-a s geopolitičkim afinitetima i izraženim interesom za *Grossraumverwaltung*",¹⁷ sazvao poglavare buduće civilne uprave, Siegfrieda Uiberreithera i Franza Kutscheru (1904.–1944.). U dvjema fazama u Hrvatsku i Srbiju deportirano je 14 634 Slovenca i Srba iz Donje Štajerske, dok je 2 337 Slovenaca izbačeno iz Gorenjske i odmah većinom transportirano u Srbiju. Nadalje, kao što je već određeno u svibnju 1941. godine, sto i sedam osoba iz bivše koruške Mežiške doline trebalo je biti premješteno u Njemačku, dok je daljnjih 2 631 trebalo biti 'evakuirano'. Najmasovniji projekt deportacije ostvaren je između 23. listopada 1941. i 30. srpnja 1942. kada je 36 000 Slovenaca protjerano iz područja uz rijeke Savu i Sutlu u Donjoj Štajerskoj i smješteno u nekoliko logora u Njemačkoj, gdje su korišteni kao prisilna radna snaga. Iako su dotada deportacije u ostalim dijelovima Slovenije skoro zaustavljene zbog intervencije Heinricha Himmlera, plan Sava-Sutla ipak je proveden da bi se omogućilo preseljenje Nijemaca iz Kočevja (Gottschee). Himmler je namjeravao pretvoriti to područje u najgermaniziranije u čitavoj Štajerskoj.

Komisije za ispitivanje rasnog porijekla ispitale su i klasificirale stanovništvo prije deportacija, dodijelivši svakoj osobi jednu od četiriju kategorija na skali pretpostavljenih rasnih

¹⁶ Carstanjen je također bio član miješanog njemačko-hrvatskog povjerenstva za preseljenje Hrvata iz Donje Štajerske te čelnik njemačkog kontingenta miješanog njemačko-hrvatskog povjerenstva o uspostavljanju granica između Njemačke i Nezavisne Države Hrvatske; vidi: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1521, kut. 38: Mariborski ured *Reichova* povjerenika za jačanje nijemstva gradonačelniku Maribora, 1. veljače 1943.

¹⁷ Arnold Joseph TOYNBEE, Veronica Marjorie TOYNBEE, *Hitler's Europe*, London – New York – Toronto 1954., 108.

kriterija i procjeni političkih stavova pojedinaca. Te komisije, koje su između 23. travnja i 15. rujna 1941. klasificirale 433 934 osobe u Donjoj Štajerskoj kao i 63 334 u Gorenjskoj, odlučivale su o sudbini tisuća Slovenaca. Čelnik istražnog povjerenstva za oba teritorija bio je *SS-Obersturmbannführer* Bruno Kurt Schultz (1901.–1997.),¹⁸ fizički antropolog koji je kasnih 1930-ih u ime *Rasse- und Siedlungshauptamt*a sastavio niz rasnih kriterija za kandidate za pristup SS-u s ciljem formiranja rasne elite. Proučavao je genetičke i društvene prilike ruralne populacije s namjerom da otkrije faktore nasljeđivanja. U travnju 1941. godine, Schultz je od zapovjednika *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdiensta* u Bledu preuzeo II. odjel *Umsiedlungsstaba*, zadužen za provjeru rasne čistoće u Gorenjskoj i Donjoj Štajerskoj.

Dok su se još provodile deportacije, prvi njemački doseljenici stigli su u Donju Štajersku, a do kraja listopada 1943. useljeno je 10 666 ljudi iz Kočevja, 156 iz južnog Tirola, 297 Nijemaca iz Besarabije i 247 iz Dobruđe. Samo 1 200 Nijemaca, porijeklom iz Ljubljane, Kočevja, Kanalske doline i južnog Tirola, kolonizirano je u Gorenjsku do sredine 1943. godine. Prve partizanske akcije u ljeto 1941. pokazale su da su njemačke deportacije pojačale potencijal pokreta otpora. Nakon što je Himmler u kolovozu 1941. godine naredio prekid deportacija do kraja rata, promijenjena je njemačka okupacijska politika u Sloveniji. Eskalaciju njemačkog nasilja i represije kritizirali su Ministarstvo unutarnjih poslova, poglavar *Stabshauptamt*a RKF-a Ulrich Greifelt (1896.–1949.), kao i više koruških stranačkih dužnosnika. Već u svibnju 1941. godine, kada se štajerski *Gauleiter* Uiberreither i dalje žalio na ‘neshvatljive’ ‘zapreke [u poslovima vezanima uz kolonizaciju] koje samoj sebi nameće njemačka velesila’,¹⁹ povjesničar Karl Starzacher (1913.–1945.),²⁰ šef osoblja RKF-ova ureda u Gorenjskoj, kritizirao je u jednom memorandumu tadašnju germanizacijsku politiku. Njegova suzdržanost prema njemačkim deportacijama proizlazila je iz kritike njihove efikasnosti – smatrao je da je masovno protjerivanje Slovenaca tehnički nemoguće. Iako nije odbacivao deportaciju intelektualaca i likvidaciju ‘rasno inferiornih ljudi’, *SS-Obersturmführer* Starzacher zagovarao je akulturacijsku germanizaciju, posebno u školskoj nastavi: “Neposredni cilj je stvaranje srednjeg sloja koji osjeća pripadnost Reichu i Koruškoj u užem smislu. [...] U suštini mora se započeti isti sustavni proces regermanizacije koji je u staroj Koruškoj bio doveo do toga da su se Vindiši [1918./1919.] u svom sudbinskom zajedništvu borili s Nijemcima u [koruškoj] obrambenoj fronti [protiv Jugoslavije]. [...] Osim toga, ovim će se naizgled blagim, ali zato svrhovitijim rješenjem lakše osigurati uspjeh ponjemčivanja nego svim drugim metodama”.²¹

*Institut für Kärntner Landesforschung*²² osnovan je u listopadu 1942. godine kao rezultat odustajanja od sustavnih masovnih deportacija u korist denacionalizacijskih mjera. Kao što

¹⁸ O središnjoj važnosti Schultza za nacionalsocijalističku rasnu znanost vidi: Benoît MASSIN, “Anthropologie und Humangenetik im Nationalsozialismus, oder: Wie schreiben deutsche Wissenschaftler ihre eigene Wissenschaftsgeschichte?”, *Wissenschaftlicher Rassismus: Analysen einer Kontinuität in den Human- und Naturwissenschaften*, (ur. Heidrun Kaupen-Haas i Christian Saller), Frankfurt am Main 1999., 12.-64.

¹⁹ BArch, R 43 II/1503: Siegfried Uiberreither ministarstvu unutarnjih poslova, Maribor, 12. svibnja 1941.

²⁰ Između prosinca 1939. i veljače 1943., Starzacher je također bio na čelu o SS-u ovisnom *Amtliche Deutsche Ein- und Rückwanderestelle* u Kanalskoj dolini i stoga odgovoran za ‘tehničke i birokratske’ aspekte preseljavanja. U okupiranoj Primorskoj, Starzacher je u rujnu 1943. postao njemački savjetnik u talijanskoj pokrajini Udine. 27. travnja 1945. upucali su ga talijanski partizani u Pordenoneu.

²¹ Memorandum Karla Starzachera 22. svibnja 1941., citirano iz: Tone FERENC, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 / Viri o nacistični raznarodovalni politici v Sloveniji 1941–1945*, Maribor 1980., 115.-119.

²² Vidi: Martin FRITZL, ‘... für Volk und Reich und deutsche Kultur’. *Die ‘Kärntner Wissenschaft’ im Dienste des Nationalismus*, Klagenfurt 1992.: 119. i sl.; Michael WEDEKIND, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik*

je istaknuo slovenski povjesničar Tone Ferenc (1927.–2003.), njemački okupacijski režim u Donjoj Štajerskoj bio je mnogo efikasniji u ostvarivanju germanizacijskih ciljeva nego onaj u Gorenjskoj. Uz činjenicu da je uspio ostvariti širu bazu javnog konsenzusa s obzirom na to da se oslanjao na njemačku govornu manjinu pokrajine, ključni faktor bile su sustavne i detaljne preliminarne studije koje su rađene kao dio sveobuhvatnijeg i jedinstvenog projekta. Središnja ličnost nacionalsocijalističke politike denacionalizacije i deportacije Slovenaca u Koruškoj, *SS-Obersturmbannführer* Alois Maier-Kaibitsch (1891.–1953.), koji je bio na čelu gorenjskog RKF-ova ureda u Bledu i savjetnik za nacionalnu politiku poglavara civilne uprave od listopada 1941. godine, žalio se na “potpuni nedostatak njemačkih znanstvenih radova o tom području”.²³ Dok je Štajerska imala institucije koje su podržavale intelektualno vodstvo u njemačkoj ekspanziji, u Koruškoj to nije bio slučaj. Nadalje, koruški stručnjaci za granice bili su do kraja 1930-ih prije svega angažirani na onome što bi se moglo nazvati “internom kolonizacijom”. Njihova istraživanja inspirirana su lajtmotivom njemačke kulturne superiornosti i bila su uglavnom usredotočena na jezično miješana i isključivo slovenska govorna područja Donje Koruške. Usmjerena su na “obranu” navodnog geografskog i kulturnog “jedinstva pokrajine” i prema konstrukciji “koruškog nacionalnog identiteta” – koncepta koji je trebao podvrgnuti lokalnu slovensku manjinu njemačkom socio-ekonomskom i političkom vodstvu i nadmoći, a naposljetku denacionalizaciji.

Kreiranje takozvanog “vindiškog” identiteta, za što je uglavnom zaslužan povjesničar Martin Wutte (1876.–1948.), bilo je ključno sredstvo u procesu njemačke asimilacije pomoću kojega se umjetno odvajalo koruške Slovence od onih južno od Karavanki. Wutte je 1932. isticao: “Jedan od najvažnijih problema svih njemačkih pograničnih područja je pitanje odnosa između jezika i nacionalnosti. Općenito se sve više širi spoznaja da se jezična pripadnost ne mora podudarati s nacionalnom pripadnošću [...]. Nesumnjivo važnu ulogu osim jezika imaju i zajednička domovina, kultura i gospodarstvo, zajedno proživljene sudbine, rodbinski odnosi i emocionalne pobude. [...] To vrijedi i za stanovništvo Koruške koje govori slovenskim jezikom. U jezično mješovitim područjima ima na tisuće onih koji uz njemački govore i vindiški, ali koji se jasno razlikuju od Slovenaca i svojim ponašanjem daju do znanja da ne žele biti Slovenci.”²⁴ Od 1941. godine ta strategija denacionalizacije trebala je biti primijenjena u procesu germanizacije okupirane Gorenjske.

Zadatak *Instituta für Kärntner Landeskunde*, o osnivanju kojega se raspravljalo od sredine 1941. godine, bio je usmjeravanje kao i praktično podržavanje nacionalsocijalističke germanizacijske politike kao i osiguravanje “mentalnog osvajanja” Gorenjske. Franz Kutschera, tvrdolinijaš koji je favorizirao njemačku represivnu politiku u Sloveniji – zahtijevajući u lipnju 1941. godine “da se znanost kao i uvijek i ovdje stavi uz mač” – već je definirao popis osnovnih istraživačkih tema arheoloških i povijesnih istraživanja. Bile su to migracije naroda, langobardska <http://hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Predaja&action=edit&redlink=1> i njemačka naselja, rasni sastav stanovništva, “njemačka [...] postignuća i uspjesi na

in Norditalien 1943 bis 1945: Die Operationszonen 'Alpenvorland' und 'Adriatisches Küstenland', München 2003., 261.-265.; Michael WEDEKIND, “Institut für Kärntner Landesforschung”. *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 266.-275.

²³ Bilješka *SS-Ahnenerbe* (Hans Schwalm) na konferenciji održanoj u Bledu od 6. do 8. listopada 1941.: T. FERENC, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945*, 295.-300., posebno 298.

²⁴ BArch, R 153/1703: Martin Wutte: Bericht über den Stand der wissenschaftlichen Arbeiten zur Kärntner Frage. Aneks izvješća: Bericht über die Arbeitsbesprechung [der Arbeitsgemeinschaft für Alpenteutsche Forschung] in St. Paul im Lavanttal am 26. und 27. Mai 1932.

svim područjima javnog i kulturnog života”²⁵ te njemački jezični utjecaj na slovenske dijalekte. Maier-Kaibitsch je pak zatražio “praktičnu” podršku njemačkim ciljevima, odnosno, “da se probudi [i stvori] gorenjska svijest”: “Sada još u potpunosti nedostaju znanstveni temelji takve nacionalnopolitičke orijentacije gorenjskog slovenstva. [...] Ali to zahtijeva sudjelovanje velike skupine znanstvenika.”²⁶

Iako pridružen Sveučilištu u Grazu, *Institut für Kärntner Landeskunde* uglavnom je slijedio smjernice koruškog *Gauleitera*. Taj odnos, kao i suradnja sa *SS-Abnenerbe*, rezultirao je jakim političkim utjecajem na sve znanstvene aktivnosti Instituta koje su time bivale instrument političkog vodstva. Kao što je službeno istaknuto u rujnu 1942. godine, zadatak Instituta bio je “nepobitno opravdati ideologiju njemačkog zahtjeva za prastarom germanском nasebinom Gorenjskom.”²⁷

Eberhard Kranzmayer (1897.–1975.), koji je 1. listopada 1942. godine nakon položaja predavača na Sveučilištu u Münchenu preuzeo mjesto na dijalektologiji i istraživanju graničnih područja na Sveučilištu u Grazu, imenovan je direktorom Instituta. Kranzmayer je bio stručnjak za njemačku jezičnu povijest, geolingvistiku, jezik manjina i dijalekte kao i za povijest naseljavanja istočnih Alpa te istraživanja folklor, granica i toponima. Ranjen u Prvom svjetskom ratu, sudjelovao je u graničnim sukobima u Koruškoj 1919. te Gornjoj Šleskoj 1921. godine. Kranzmayer je smatrao svoja istraživanja nastavkom tih etničkih sukoba drugim sredstvima. Njegovi većinom filološki doprinosi proučavanju južnih granica njemačkog govornog područja, a posebice njegovi radovi o kulturnim i jezičnim utjecajima na Slovence, naveli su ga na zaključak o “ogromnoj kulturnoj nadmoći [...] nijemstva prema čitavom Istoku”.²⁸ “Nedokučivom jasnoćom”, Kranzmayer je konačno mogao ustvrditi da je “oduvijek prisutno nasljedno slovenstvo sastavni dio njemačke kulturne zajednice”.²⁹

Pod dominacijom ideje njemačke kulturne ekspanzije, drugi doprinosi Instituta u vezi s Kranjskom uglavnom su posvećeni rasnim, folklornim i povijesnim aspektima geografije naseljavanja te civilizacijskim karakteristikama pokrajine. Karl Dinklage (1907.–1987.) sa Sveučilišta u Grazu, na čelu institutskog odsjeka za prapovijest i ranu povijest, pridonio je istraživanjima ranosrednjovjekovnih naselja u Koruškoj, Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj.³⁰ Geograf Günter Glauert (1905.–1982.) objavio je radove o geografiji povijesnih naselja u Gorenjskoj.³¹ Georg Graber (1882.–1957.) posvetio se folklornim

²⁵ Franz Kutschera ministru Bernhardu Rustu, Klagenfurt, 17. lipnja 1941., citirano iz: T. FERENC, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945*, 181.-183.

²⁶ Bilješka *SS-Abnenerbe* (Hans Schwalm) na konferenciji održanoj u Bledu 6. listopada 1941., citirano iz: T. FERENC, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945*, 295.-300.

²⁷ *Kärntner Zeitung*, 30. rujna 1942., citirano iz: M. FRITZL, ‘...für Volk und Reich und deutsche Kultur’, 134.

²⁸ Eberhard KRANZMAYER, “Der bairische Sprachraum”, *Jahrbuch der deutschen Sprache*, 2/1944., 169.-180., posebno 179.

²⁹ Eberhard KRANZMAYER, *Die deutschen Lehnwörter in der slowenischen Volkssprache*, Ljubljana 1944., 38.

³⁰ Karl DINKLAGE, “Frühdeutsche Volkskulturen im Spiegel der Bodenfunde von Untersteiermark und Krain”, *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft Wien* 71/1941., 235.-259.; Karl DINKLAGE, “Oberkrains Deutschtum im Spiegel der karolingischen Bodenfunde”, *Carinthia I*, 131/1941., 360.-391.; Karl DINKLAGE, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*, Ljubljana 1943.

³¹ Günter GLAUERT, *Die Entwicklung der Kulturlandschaft in den Steiner Alpen und Ostkarawanken*, Graz 1936.; Günter GLAUERT, “Zur Besiedlung der Steiner Alpen und Ostkarawanken (das Gebiet Freibach, Kanker, Sann und Mieß)”, *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1/1937., 457.-486.; Günter GLAUERT, “Landschaftsbild und Siedlungsgang in einem Abschnitt der südöstlichen Kalkalpen (Ostkarawanken und Steiner Alpen) und seinen Randgebieten”, *Südost-Forschungen*, 3/1938., 457.-524.; Günter GLAUERT, “Ein Kärntner Grenzmarkt in den Karawanken im 17. und 18. Jahrhundert”, *Südost-Forschungen*, 4/1939., 643.-683.; Günter GLAUERT, “Grundherrschaftsbesitz und Rodung im karantanisch-altkrainischen Grenzgebiet”, *Südost-Forschungen*, 5/1940., 864.-943.; Günter GLAUERT, “Kul-

pitanjima,³² dok je Viktor Paschinger (1882.–1963.) proučavao geografske aspekte anektiranih područja.³³ Opća tendencija tih istraživanja bila je pokušaj dokazivanja “da je Gorenjska u pravom smislu te riječi stara njemačka kulturna zemlja te je u cjelini bila njemačka naseobina, iako su slovenizacijom svjesno bile zatrte sve njemačke veze ili čak potpuno preokrenute”.³⁴

Iako su spomenute deportacije obustavljene 1941. godine, nacionalsocijalistička vladavina u Gorenjskoj ipak je bila više nego ikada prije obilježena klimom brutalne represije. Borba protiv partizanskog pokreta, koja je uskoro pervertirala u proizvoljno teroriziranje civilnog stanovništva, sve je više korištena kao nastavljanje njemačke politike naseljavanja pomoću deportacija pobunjenika i njihove rodbine, likvidacijom taoca i uništavanjem cijelih sela. Deportacije i germanizacijske mjere nastavljene su usprkos kritici iz vlastitih redova, čak i nakon što je Friedrich Rainer (1903.–1947.) 18. rujna 1941. godine zamijenio Franza Kutscheru. No, već samo nekoliko dana nakon njegova imenovanja za glavnog povjerenika Operativne zone Jadransko primorje, poluanektiranog područja na sjeveroistoku Italije,³⁵ u rujnu 1943. godine, uputio mu je Martin Wutte – doajen koruške historiografije i tvorac “vindiške teorije” koji je podržavao anti-slovensku denacionalizacijsku politiku režima u Koruškoj i Gorenjskoj – pismeni apel, preporučujući umjereniju nacionalnu politiku u njegovoj sferi odgovornosti, posebice u Ljubljanskoj pokrajini. Wutte, iako nimalo manje uvjeren u njemačku kulturnu superiornost, zatražio je nakon sukoba tijekom 1941. i 1942. godine da se Slovencima dopusti autonomija u kulturi i, donekle, u upravi, kako bi se pokazalo “da se sada priznaje slovenska narodna osobitost i da će se njezino njegovanje i očuvanje osigurati u okviru Njemačkoga Reicha”.³⁶ Poput političkog vodstva, Wutte je nakon njemačke okupacije Italije namjeravao ujediniti područja bivše Kranjske u njemački protektorat. Iako nedvojbeno odvažan čin, ta je intervencija prije svega trebala osigurati realizaciju nacionalsocijalističkog prostornog planiranja i učiniti njemačku okupacijsku politiku dinamičnijom i učinkovitijom.

U jesen 1944. godine čak je i poglavar *Stabshauptamta* RKF-a Ulrich Greifelt, pod dojmom opće vojne situacije *Reicha* i povećanom moći pokreta otpora, te sumnjajući u uspjeh njemačke denacionalizacijske politike “u jednom tako izdvojenom području naseljavanja kao što je slovensko”, predložio potpun prekid deportacija i autonomiju za Gornju Korušku i Ljubljansku pokrajinu kao i osnivanje nezavisne Slovenije pod njemačkom kontrolom. Za Greifelta, koji je napustio “vindišku teoriju” i druge pseudo-znanstvene konstrukte o njemačkoj akulturaciji Slovenaca, kolaboracija je bila važniji cilj od germanizacije područja, “jer težište njemačkog naseljavanja neće biti na jugu nego na istoku”.³⁷ Rainer, s druge

turlandschaftliche Veränderungen im Gebirgslande zwischen Drau und Sawe bis zum Beginn der deutschen Südostsiedlung”, *Südost-Forschungen*, 7/1942., 9.-52.; Günter GLAUERT, *Siedlungsgeographie von Oberkrain*, München 1943.

³² Georg GRABER, “Volkskundliches”, *Oberkrain*, (ur. Viktor Paschinger, Martin Wutte i Georg Graber), Kranj 1942., 67.-95.

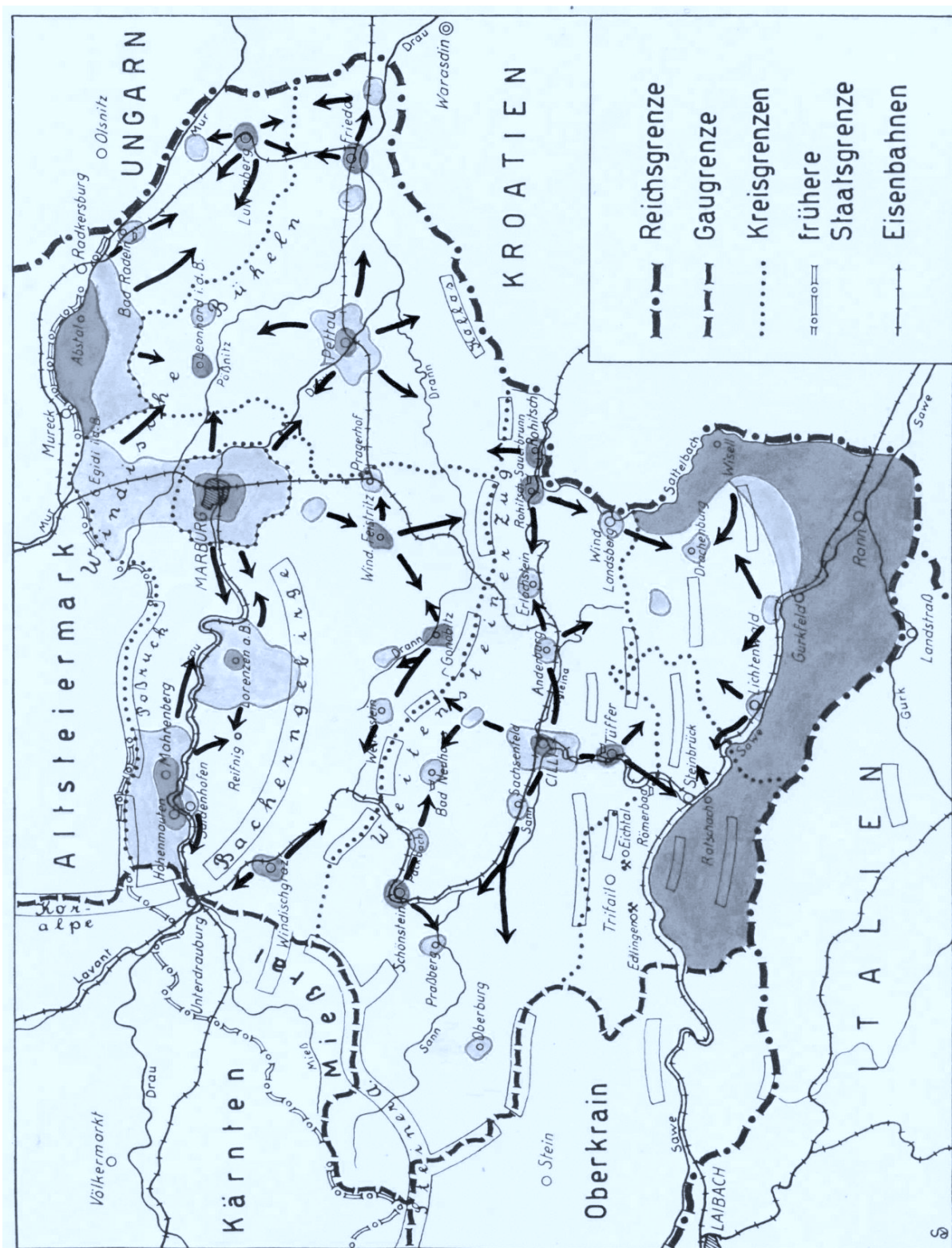
³³ Viktor PASCHINGER, “Land und Wirtschaft”, *Oberkrain*, (ur. Viktor Paschinger, Martin Wutte i Georg Graber), Kranj 1942., 7.-35.

³⁴ Karl STARZACHER, “Oberkrain: deutscher Kulturboden”, *Deutsche Volkskunde. Vierteljahresschrift der Arbeitsgemeinschaft für deutsche Volkskunde*, 5/1943., 69.-71., posebno 69.

³⁵ O Operativnoj zoni Jadransko primorje vidi: Karl STUHLPFARRER, *Die Operationszonen ‘Alpenvorland’ und ‘Adriatisches Küstenland’ 1943–1945*, Wien 1969.; M. WEDEKIND, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik*.

³⁶ Citirano prema: Wilhelm NEUMANN, “Martin Wutte und sein Urteil über die nationalsozialistische Slowenenpolitik in Kärnten und Krain aufgrund seiner Denkschrift vom 19. September 1943”, *Carinthia I*, 176/1986., 9.-40., posebno 14.

³⁷ BArch, NS 19/2661: Wilhelm Greifelt Heinrichu Himmleru, kut. I: “Volkspolitische Behandlung der Slovenen”, Schweiklberg, 20. listopada 1944.

Slika 2. Carstanjenov plan pomjercivanja i pomicanja jezične granice iz 1943. godine³⁸

³⁸ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, AS 1631 (Steirischer Heimatbund / Štajerska Domovinska Zveza), 44: Helmut Carstanjen: "Planung für den räumlichen Ablauf der sprachlichen Eindeutschung und die Verschiebung der Sprachgrenze" in der Untersteiermark. Kartenanhang zum Schreiben des Nationalpolitischen Referenten in der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, Helmut Carstanjen, an den Kreisführer des Steirischen Heimatbundes/Kreis Trifail (Trbovlje), Heribert Eberharth, Marburg/Drau (Maribor), 17. März 1943.

strane, nije pokazao sklonost mijenjanju svoje političke linije u Gorenjskoj, iako je davao važne ustupke Slovencima na području kulture i uprave. Vođen izraženim osjećajem etničke netolerantnosti, Rainer je smatrao deportacije “posljednjom mogućnošću da se osvoji slovenska zemlja”.³⁹

Sve manja njemačka moć u to je vrijeme učinila besmislenima koncepte nacističkog režima o političkom prostoru i populacijskoj politici. Ipak, pripadnici kruga “znanosti o narodnoj osobitosti” (*Volkstumswissenschaft*), posebno Štajerske i Koruške – čija se ideološka stajališta i agitatorski angažmani svakako mogu sasvim različito vrednovati – do kraja su rata manje ili više slijedili te koncepte. U pojedinim su slučajevima čak i nakon rata ostala otvorena pitanja kojima se bavila, kao i njezine istraživačke strategije i obrasci tumačenja. Günter Glauert je, primjerice, još do kraja 1950-ih radio na gorenjskoj povijesti naseljavanja i toponomastici Karavanki i Kamniških Alpa. Georg Graber se u svojem folklorističkom prikazu Koruške vratio “rasnom” pristupu, a i Eberhard Kranzmayer se u svojim kasnijim radovima o Koruškoj samo djelomično oslobodio svojih prijašnjih tumačenja. Zastupnicima etničke politike i znanosti o narodnoj osobitosti, koje se mora vrednovati u intelektualnom kontekstu i u kontekstu realizacije ekspanzije i nacionalsocijalističke “obnove” stanovništva na alpsko-jadranskom prostoru, nakon rata su u Austriji dodijeljena brojna javna priznanja.

preveo Mladen Medved

SCHOLARSHIP AND POLITICS. RESHAPING SLOVENIA 1939–1945

Summary: The paper focuses on German expansion, occupation and resettlement programs in Slovenia between 1939 and 1945, analysing aggressive population policy implemented for socio-ethnic and spatial reorganization. In more specific terms, it concentrates on the role scholarly elites had in planning, legitimizing and executing the spatial, ethnic and societal reorganization of Slovenia by the Third Reich. These goals were to be achieved through large-scaled population transfers, mass deportations, genocide and Germanization programs. Not only in terms of personnel installed but also from a conceptual and ideological perspective, the Nazi occupation regime drew especially on policies originating in annexed Austria. In fact, Austrian scholars and politicians can be regarded as leading advocates of these expansionist concepts. A glance at the staffs of the various German offices installed in Slovenia indicates that numerous scholars holding administrative and consulting functions were directly involved in socially and ethnically ‘rebuilding’ the semi-annexed Slovenian territories. In addition to these offices, a network of scholarly institutions with similar purposes operated in Austria already since the 1930s. The paper analyses the impact these scholars had on German occupation policy and especially on the social and ethnic ‘reconstruction’ policies in the occupied territories. The article is guided by questions such as: How did the scholarly elites of a *völkisch* intellectual background influence the process of political decision-making within the Nazi regime? How was the relevant academic knowledge from these cognitive pools, mostly drawn from cultural and social sciences, transferred to the administrative bureaucracy of the Third Reich? And to what degree were these elites involved in ethno-political procedures such as German resettlement, denationalization and ethnic assimilation policies, in strategies of registration, selection and mass deportation, and even in the physical destruction of what were considered ‘undesirable’ ethnic groups?

Keywords: Slovenia, Third Reich, scholarship and politics, Germanization, Helmut Carstanjen

³⁹ BAArch, NS 19/2661: Wilhelm Greifelt Heinrichu Himmleru, kut. I: “Volkspolitische Behandlung der Slovenen”, Schweiklberg, 20. listopada 1944.

Literatura

- Mitchell G. ASH, "Wissenschaft und Politik als Ressourcen füreinander: Programmatische Überlegungen am Beispiel Deutschlands", *Wissenschaftsgeschichte heute. Festschrift für Peter Lundgreen*, Bielefeld 2001., 117.-134.
- Paul George DEMENY, *Population Policy: A Concise Summary*, New York 2003.
- Karl DINKLAGE, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*, Ljubljana 1943.
- Karl DINKLAGE, "Frühdeutsche Volkskulturen im Spiegel der Bodenfunde von Untersteiermark und Krain", *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft Wien* 71/1941., 235.-259.
- Karl DINKLAGE, "Oberkrains Deutschtum im Spiegel der karolingischen Bodenfunde", *Carinthia I*, 131/1941., 360.-391.
- Michael FAHLBUSCH, "Die Alpenländische Forschungsgemeinschaft – eine Brückenbauerin des großdeutschen Gedankens?", *Grenzraum Alpenrhein: Brücken und Barrieren 1914 bis 1938*, (ur. Robert Allgäuer), Zürich 1999., 137.-233.
- Michael FAHLBUSCH, "Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft", *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 688.-697.
- Michael FAHLBUSCH, "Die 'Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft'. Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik", *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, (ur. Winfried Schulze i Otto Gerhard Oexle), Frankfurt am Main 1999., 241.-264.
- Tone FERENC, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 / Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945*, Maribor 1980.
- Michel FOUCAULT, "Die 'Gouvernementalität'", *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, (ur. Ulrich Böckling, Susanne Krasmann i Thomas Lemke), Frankfurt am Main 2000., 41.-67.
- Martin FRITZL, *'...für Volk und Reich und deutsche Kultur'. Die 'Kärntner Wissenschaft' im Dienste des Nationalismus*, Klagenfurt 1992.
- Günter GLAUERT, "Ein Kärntner Grenzmarkt in den Karawanken im 17. und 18. Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, 4/1939., 643.-683.
- Günter GLAUERT, *Die Entwicklung der Kulturlandschaft in den Steiner Alpen und Ostkarawanken*, Graz 1936.
- Günter GLAUERT, "Grundherrschaftsbesitz und Rodung im karantanisch-altkrainischen Grenzgebiet", *Südost-Forschungen*, 5/1940., 864.-943.
- Günter GLAUERT, "Kulturlandschaftliche Veränderungen im Gebirgslande zwischen Drau und Save bis zum Beginn der deutschen Südostsiedlung", *Südost-Forschungen*, 7/1942., 9.-52.
- Günter GLAUERT, "Landschaftsbild und Siedlungsgang in einem Abschnitt der südöstlichen Kalkalpen (Ostkarawanken und Steiner Alpen) und seinen Randgebieten", *Südost-Forschungen*, 3/1938., 457.-524.
- Günter GLAUERT, *Siedlungsgeographie von Oberkrain*, München 1943.
- Günter GLAUERT, "Zur Besiedlung der Steiner Alpen und Ostkarawanken (das Gebiet Freibach, Kanker, Sann und Mieß)", *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1/1937., 457.-486.
- Georg GRABER, "Volkskundliches", *Oberkrain*, (ur. Viktor Paschinger, Martin Wutte i Georg Graber), Kranj 1942., 67.-95.
- Hugo HASSINGER, "Die Ostmark", *Raumforschung und Raumordnung*, 2/1938., br. 3, 391.-397.
- Eberhard KRANZMAYER, "Der bairische Sprachraum", *Jahrbuch der deutschen Sprache*, 2/1944., 169.-180.
- Eberhard KRANZMAYER, *Die deutschen Lehnwörter in der slowenischen Volkssprache*, Ljubljana 1944.

- Alois MAIER-KAIBITSCH, "Reichsdeutsche Siedler in Kärnten", *Die Welt. Zeitschrift für das Deutschtum im Ausland*, 1933., br. 10, 690.-692.
- Benoît MASSIN, "Anthropologie und Humangenetik im Nationalsozialismus, oder: Wie schreiben deutsche Wissenschaftler ihre eigene Wissenschaftsgeschichte?", *Wissenschaftlicher Rassismus: Analysen einer Kontinuität in den Human- und Naturwissenschaften*, (ur. Heidrun Kaupen-Haas i Christian Saller), Frankfurt am Main 1999., 12.-64.
- Siegfried MATTL, Karl STUHLPFARRER, "Angewandte Wissenschaft im Nationalsozialismus: Großraumphantasien, Geopolitik, Wissenschaftspolitik", *Willfähige Wissenschaft. Die Unversität Wien 1938–1945*, (ur. Gernot Heiss), Wien 1989., 283.-301.
- Otto MAULL, Helmut CARSTANJEN, "Die verstümmelten Grenzen", *Zeitschrift für Geopolitik*, 8/1931., br. 1, 54.-63.
- Wilhelm NEUMANN, "Martin Wutte und sein Urteil über die nationalsozialistische Slowenenpolitik in Kärnten und Krain aufgrund seiner Denkschrift vom 19. September 1943", *Carinthia I*, 176/1986., 9.-40.
- Viktor PASCHINGER, "Land und Wirtschaft", *Oberkrain*, (ur. Viktor Paschinger, Martin Wutte i Georg Graber), Kranj 1942., 7.-35.
- Christian PROMITZER, "Täterwissenschaft: das Südostdeutsche Institut in Graz", *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches: Institutionen – Inhalte – Personen*, (ur. Mathias Beer i Gerhard Seewann), München 2004., 93.-113.
- Karl STARZACHER, "Oberkrain: deutscher Kulturboden", *Deutsche Volkskunde. Vierteljahresschrift der Arbeitsgemeinschaft für deutsche Volkskunde*, 5/1943., 69.-71.
- Karl STUHLPFARRER, *Die Operationszonen 'Alpenvorland' und 'Adriatisches Küstenland' 1943–1945*, Wien 1969.
- Karl STUHLPFARRER, Leopold STEURER, "Die OSSA in Österreich", *Vom Justizpalast zum Heldenplatz. Studien und Dokumentationen 1927 bis 1938*, (ur. Ludwig Jedlicka i Rudolf Neck), Wien 1975., 35.-64.
- Petra SVATEK, "Hugo Hassinger und Südosteuropa: Raumwissenschaftliche Forschungen in Wien (1931–1945)", *'Mitteleuropa' und 'Südosteuropa' als Planungsraum: Wirtschafts- und kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege*, (ur. Carola Sachse), Göttingen 2010., 290.-311.
- Arnold Joseph TOYNBEE, Veronica Marjorie TOYNBEE, *Hitler's Europe*, London – New York – Toronto 1954.
- Kurt TRAMPLER, "Deutsche Grenzen", *Zeitschrift für Geopolitik*, 11/1934., br. 1, 15.-71.
- Michael WEDEKIND, "Alpenländische Forschungsgemeinschaft". *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 27.-38.
- Michael WEDEKIND, "Ethnisch-soziale Neuordnungskonzepte im besetzten Europa (1939–1945). Forschungsperspektiven von Fallstudien zum Alpen-Adria-Raum", *Das Konstrukt 'Bevölkerung' vor, im und nach dem 'Dritten Reich'*, (ur. Rainer Mackensen i Jürgen Reulecke), Wiesbaden 2005., 371.-385.
- Michael WEDEKIND, "Institut für Kärntner Landesforschung". *Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, (ur. Ingo Haar i Michael Fahlbusch), München 2008., 266.-275.
- Michael WEDEKIND, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: Die Operationszonen 'Alpenvorland' und 'Adriatisches Küstenland'*, München 2003., 261.-265.
- Michael WEDEKIND, "Planung und Gewalt: Raumordnung und Bevölkerungsplanung im Kontext der Umsiedlung Südtirol", *Geschichte und Region / Storia e regione*, 18/2009., br. 2, 71.-109.
- Gerhard WERNER (i.e. Helmut Carstanjen), *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935.

7.

PRVI KONGRES KULTURNIH RADNIKA HRVATSKE (TOPUSKO, 25.–27. LIPNJA 1944.): ISKUSTVO I APROPRIJACIJE

Drago Roksandić

UDK: 061.3(497.5 Topusko)"1944"
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Četverosveščana zbirka *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata* Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske iz 1970. godine među nekoliko stotina dokumenata sadržava tek nekoliko njih koji se odnose na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske, održan u Topuskom od 25. do 27. lipnja 1944. godine, uz sudjelovanje dvjestotinjak “kulturnih i javnih radnika”. Imajući na umu svojevrсни normativni karakter spomenute zbirke u pristupima zavnohovskoj baštini u SR Hrvatskoj, izostanak mogućnosti elementarnog uvida u rad Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske u ovoj zbirci izaziva nedoumice. One nužno postaju još većima imajući na umu činjenicu da je iste 1970. godine Mladen Iveković, jedan od najvažnijih aktera Kongresa u Topuskom, s nekoliko suradnika, sudionika istih zbivanja, objavio dvosveščanu knjigu *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*. Knjiga u svome drugom dijelu upravo i završava opširnim opisom navedenog kongresa, kao svojevrsnog kamena temeljca “naše nove kulture”. Arhivsko gradivo “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.-27. VI 1944. Građa”, koje su pripremili Ivan Jelić kao glavni redaktor te Savka Kalinić i Ljiljana Modrić kao koredaktori, objavljeno je 1976. godine u strogom izboru kao dodatak *Časopisu za suvremenu povijest*. Obilje sačuvanih dokumenata još uvijek čeka istraživače. Sve upućuje na zaključak da skup sam nikada nije prestao biti povodom prijeporima na raznim kulturnim “frontovima” od 1944. godine do danas. Činjenica da je održan u ozračju koje nikako ne bilo bilo moguće olako atribuirati kao diržištičko, dijelom u radioničkoj formi (izložba, predstave, koncerti itd.), podrazumijevala je anticipaciju svojevrsnoga kulturnog pluralizama, upravo ono što je i bilo razlogom da veći broj sudionika, neovisno o političkim konjunkturama, drži do svog mjesta i vlastite interpretacije tog mjesta na Kongresu u Topuskom. Kao što hrvatska kultura poslije 1945. godine, odnosno kultura u jugoslavenskim razmjerima, nikada nije uspjela biti dosljedno agitpropovska, ona je to još manje mogla biti na temeljima iz Kongresa iz Topuskog, koji je već “logikom” partijskog pragmatizma u to doba, u “završnoj fazi” narodnooslobodilačkog rata, bio narodnofrontovski inkluzivniji nego ikada od 1941. godine.

Gljučne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, narodnooslobodilački pokret, 1941.–1945., Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), kultura, propaganda, intelektualci

I.

Od 25. do 27. lipnja 1944. godine u Topuskom bio je održan “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske na oslobođenom teritoriju”.¹ U prepunoj, umjetnički redizajniranoj liječilišnoj restauraciji – iznutra dobro rasvijetljenoj, a izvana potpuno zamračenoj – počelo se raditi po pravilima partizanske konspiracije u noći 25./26. lipnja, u 21 sat i 40 minuta, a završilo se svečanim dijelom u 3 sata i 10 minuta poslije ponoći.² Rad je bio nastavljen po proplancima Petrove gore pokraj Topuskog. Unatoč višemjesečnim, zahtjevnim i – slijedeći sačuvano izvorno arhivsko gradivo – u ratnim uvjetima temeljitim pripremama, ipak se mnogo toga na Kongresu i s njime u vezi dogodilo stjecajem ratnih okolnosti. Zdenko Štambuk, primjerice, zatekao se u Topuskom, došavši po drugom zadatku sa svoje ratne dužnosti u Istri i to nakon što je Oblasni NOO Istre poslao poruku u ZAVNOH da iz Istre nitko neće moći sudjelovati u njegovu radu.³ Sâm Kongres time je za Štambuka bio veće radosno iznenađenje, a za suvremene istraživače autentičnije svjedočenje. Iz istarske ratne svakodnevice štošta mu se moralo činiti kao san:

Tako sam bez poziva, i bez namjere, stigao na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topusko. Pripreme su već bile davno u toku. Priključio sam se drugovima koji su na tome radili i bio zadužen za stvaranje biroa za doček delegata i izdavanje propusnica za Kongres koji je trebao da se održi u Domu u centru grada. Grad su uređivali i kitili. Bilo je vrlo živo i veselo u tom lijepom gradiću koji još nije bio stradao od neprijateljske ruke tako da je bilo dovoljno mjesta za smještaj i rad. Otvorio sam “kancelariju” nedaleko od Doma, u blizini zgrade gdje je bilo smješteno Kazalište narodnog oslobođenja Hrvatske (tj. Centralna kazališna družina – D.R.). U gradu je sve vrilo od glumaca, kazališnih radnika, plesača i pjevača, partizana, od slikara, od kulturnih radnika, pjesnika i književnika i brojnih predstavnika kulturnih sljedbenika iz borbenih jedinica, divizija i brigada iz svih krajeva Hrvatske. (...)⁴

Kraj proljeća i početak ljeta na padinama Petrove gore činili su tu živost još većom:

(...) Bio je krasan, sunčan mjesec lipanj, sva je priroda bila u cvatu i zrenju, žetva je bila u toku. (...) Uživali smo u slobodi, u ljepoti, u drugarstvu, u viđenju, u pričanju doživljaja iz borbe, u sjećanjima. Oživljavali smo i obnavljali naše stare diskusije o kulturi i umjetnosti i sagledavali sve nekako u drugom, novom, živom svjetlu, u jasnim i širokim perspektivama. (...)⁵

Slikar Zlatko Prica, za razliku od Štambuka, bio je u Topuskom partizanski *insider*, jedan od nekolicine umjetnički najuspješnijih, ali i najpoduzetnijih, a iz današnje perspektive svakako najpouzdanijih svjedoka sazrijevanja hrvatske “partizanske kulture”. Tim je zanimljivija njegova retrospektivna ocjena, nastala dva desetljeća poslije, kada je kreativno vrlo individualizirani Prica mogao zaključiti:

¹ Vidjeti *Program svečanog dijela skupa (Slika 1)* i rekonstrukciju njegova rada (*Prilog 1*).

² “Sjećam se već pomalo kroz maglu zaborava svečano okićene i dobro rasvijetljene dvorane sa zatvorenim i zamračenim prozorima jer je postojala mogućnost neprijateljskog napadaja iz zraka.” Zdenko ŠTAMBUK, “Automobilom kroz Gorski Kotar. Kako sam došao na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topusko lipnja 1944.”, *Vjesnik* (Zagreb), 27. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 5). Autor članka je potpisan kao “književnik i ambasador SFR Jugoslavije u Nizozemskoj”.

³ Vidjeti *Prilog 2*.

⁴ Zdenko ŠTAMBUK, “Automobilom kroz Gorski Kotar. Kako sam došao na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topusko lipnja 1944.”, *Vjesnik* (Zagreb), 26. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 4).

⁵ Z. ŠTAMBUK, “Automobilom kroz Gorski Kotar.”, *Vjesnik* (Zagreb), 27. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 5).

Slika 1. Zgrada lječilišne restauracije u Topuskom 1941., u kojoj je Kongres započeo s radom

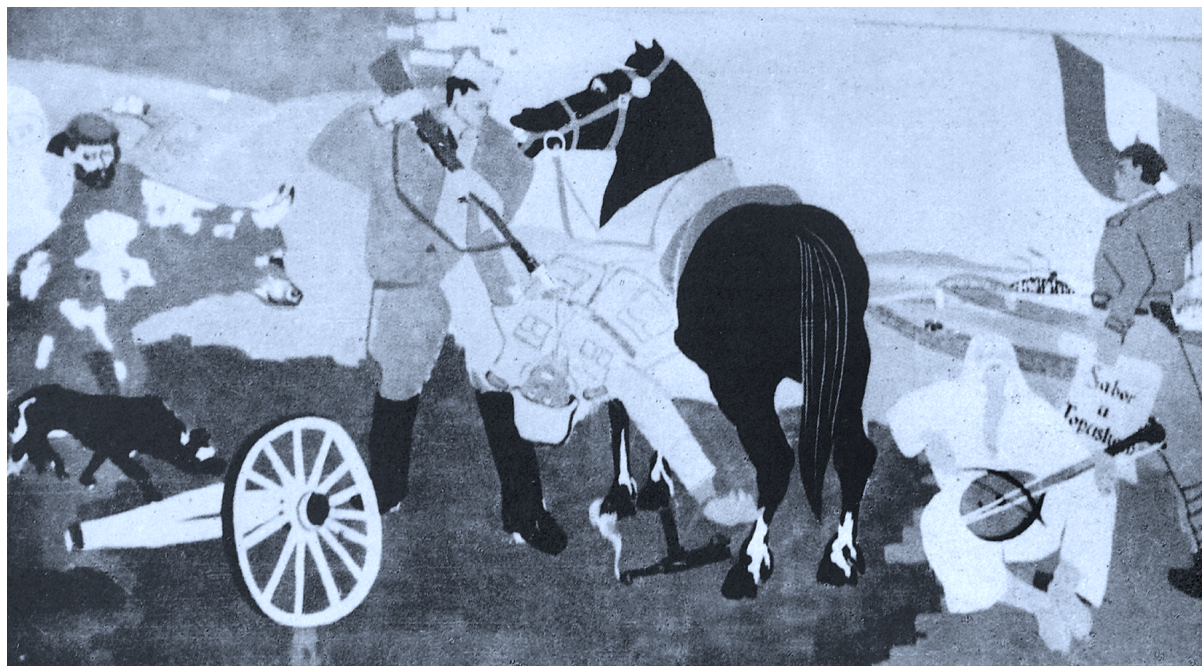
U katalogu I izložbe umjetnika partizana u Zagrebu 20. VI – 20. VII 1945. registrirana su 52 likovna umjetnika, koji su aktivno učestvovali u NOV i POJ, kao borci i likovni radnici. (...) Preko polovine tog broja pošlo je direktno iz Zagreba, dok su ostali uz neke iznimke pripadali ranije Splitu, drugom kulturnom žarištu na teritoriju Hrvatske.

Treba istaknuti, da su i ostale grane umjetnosti bile obilno zastupane na raznim sektorima oslobođene teritorije, pa će opća slika biti potpuna ako likovnim umjetnicima pribrojimo članove teatarskih kuća, književnike, arhitekte i muzičare koji su kako ponaosob, grupno ili u kooperaciji stvorili na oslobođenom teritoriju određenu kulturnu klimu. Ta je na spektakularan način dosegla kulminaciju na I Kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944.⁶

Nije bila u pitanju samo množina “kulturnih radnika” u partizanima. Nje, uostalom, ne bi bilo da nije bilo uspona “partizanske Hrvatske”.⁷ Odavno je uočeno da je postojani uspon moći Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske od 1941. do 1944. godine nerazlučiv od postojanog, a od 1943. i 1944. godine vrlo ubrzanog razvoja “narodne vlasti”. U vrijeme održavanja Kon-

⁶ U Osobnoj ostavštini Mladena Ivekovića, u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (fond 801, dalje: HDA, Fond Iveković), pohranjena je brojna dokumentacija u vezi s kongresom. Iskustvo partizanskog ratovanja stvaralo je “odozdo” osebnju pučku kulturu: “Kod nas izlazi na stotinu listića, knjiga, časopisa. Naš kulturni život u vojsci također je vrlo bujan. Prije tri godine nekad polupismeni i nepismeni danas učestvuju u pisanju bilo zidnih bilo džepnih novina. (...) Sve ovo što je postignuto ovdje nije stvoreno u nekom kabinetu, već je stvoreno na prvim linijama, stvoreno je pod cijenu izlaganja života i sve što je postignuto zato i predstavlja veću vrijednost nego da je postignuto pod drugim uslovima (Tako je! *aplauz*)”. Ivan JELIĆ (glavni redaktor), “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.–27. VI 1944. Građa”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 8/1976., br. 2/3, 31.-32. (...) Gošnjak je tom prilikom uočio još nešto: “Mi smo svjedoci jednog velikog i kulturnog zbivanja kakvo ovi krajevi, koji su jedni od najzaostalijih – tako reći – u našoj zemlji, nisu nikad poznavali.” *Isto*, 30.

⁷ “General-lajtnant” Ivan Gošnjak, komandant Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske, pozdravljajući Kongres na svečanoj sjednici 25./26. lipnja, s pravom je o tome govorio. Iskustvo partizanskog ratovanja stvaralo je “odozdo” osebnju pučku kulturu: “Kod nas izlazi na stotinu listića, knjiga, časopisa. Naš kulturni život u vojsci također je vrlo bujan. Prije tri godine nekad polupismeni i nepismeni danas učestvuju u pisanju bilo zidnih bilo džepnih novina. (...) Sve ovo što je postignuto ovdje nije stvoreno u nekom kabinetu, već je stvoreno na prvim linijama, stvoreno je pod cijenu izlaganja života i sve što je postignuto zato i predstavlja veću vrijednost nego da je postignuto pod drugim uslovima (Tako je! *aplauz*)”. Ivan JELIĆ (glavni redaktor), “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.–27. VI 1944. Građa”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 8/1976., br. 2/3, 31.-32. (...) Gošnjak je tom prilikom uočio još nešto: “Mi smo svjedoci jednog velikog i kulturnog zbivanja kakvo ovi krajevi, koji su jedni od najzaostalijih – tako reći – u našoj zemlji, nisu nikad poznavali.” *Isto*, 30.

Slika 2. Detalj freske, kojom je slikar Zlatko Prica oslikao dvoranu

gresa nju su pored Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), činila 4 oblasna, 15 okružnih i 105 kotarskih narodnooslobodilačkih odbora (NOO).⁸

Zlatko Prica je uočio taj kvalitativni pomak iz svoje artistske perspektive:

Uz rijetke iznimke, tek od sredine 1943. uslovi na samom oslobođenom teritoriju omogućili su okupljanje ekipa koje su radeći na kulturnim i propagandnim zadacima izašl(e) iz faze primarnih funkcionalnih formi rada u okviru komitetskih tehnika, te brigadnih i četinih ekipa. Likovni umjetnici na raznim stranama i pod raznolikim uslovima bili su gotovo isključivo angažirani na radu u opremi skromnih publikacija, radio-vijesti ili propagandnih plakata za razno-razne akcije inicirane bilo sa strane narodnih odbora ili vojnih rukovodstava. Tehnika tih zadataka rijetko je prelazila mogućnosti grafičke realizacije u crno-bijelom na matrici “geštetnera” ili klišeja rezanog u linoleumu ili kad njega nije bilo, u drvetu.⁹

Sve što je ostvareno nakon sredine 1943. godine danas je moguće mnogo slojevitije vrednovati, bilo sa stajališta angažiranih kulturnih politika, bilo sa stajališta primijenjenih umjetničkih praksi, koje su nerijetko bile multimedijalne i u iznimnim slučajevima dosezale antologijske vrijednosti. Potonje se osim ostalog neupitno odnosi na umjetnički realizirano izdanje “Jame” Ivana Gorana Kovačića, djelo Zlatka Price i Ede Murtića te brojnih njihovih suradnika:

Sve do vremena kad se okupio veći broj likovnih umjetnika i njihovih radova sa raznih sektora Hrvatske bilo je teško dobiti i približnu sliku o tome, koliko i šta je urađeno na grafici. Inicijativom KUO Zavnoha (Kulturno-umjetnički odsjek ZAVNOH-a – D.R.) već početkom 1944. počeli su pristizati umjetnici i kulturni radnici sa raznih strana u Topusko, koje je u kratko vri-

⁸ “... pri kraju 1943, NOV u Hrvatskoj brojila (je) već tri korpusa, jedanaest divizija, četrdeset brigada i veći broj partizanskih odreda”. Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi. Povodom 20-godišnjice I. kongresa kulturnih i javnih radnika u Topuskom: referat održan u Topuskom 27. lipnja 1964.*, Zagreb 1964., 7. Kapilarna mreža seoskih narodnooslobodilačkih odbora bila je u to doba na tlu velikog dijela današnje Republike Hrvatske vrlo gusta. Primjerice, na Kordunu, gdje je u to doba i Topusko, djelovao je 1 okružni, 5 kotarskih, 30 općinskih i 250 seoskih narodnooslobodilačkih odbora, a u Karlovačkom okrugu 1 okružni, 2 kotarska, 1 gradski, 5 općinskih i 121 seoski odbor, od toga 30 na okupiranom području. Vidjeti M. IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi*, 11. i 12.

⁹ HDA, Fond Iveković, kut. 13, str. 2/171.

jeme postalo kulturnim centrom oslobođenog teritorija Hrvatske. Sve centralne ustanove civilnog i vojnog značaja bile su se okupile u samom mjestu ili neposrednoj blizini pa je tako brojno okupljanje, kome treba dodati i sastave raznih vojnih jedinica na prolazu, stvaralo, za ratne uslove neuobičajenu atmosferu. U toj klimi bilo je novih podstreka za scenske priredbe, koncerte, kino-projekcije u Glini i intenzivni rad na svim sektorima kulture i umjetnosti. Sačuvani fotomaterijali vjerno odražavaju relativno visok tehnički domet likovne izložbe, fotoizložbe, raznih dekoracija koje su nastale u vrlo kratko vrijeme pod takvim relativno izvanrednim uslovima.

U ljetnim mjesecima 1944. ondje je bila osnovana i prva ručna tiskara za kamenotisak koju su uz pomoć KUO Zavrnoha konstruirali slikari Z. Prica i E. Murtić. Stroj i postolje sastavljeno je bilo iz starih dijelova mašina za glačanje rublja, bunarskog zamašnjaka i drvenih dijelova koje su izvele radionice u Glini. Kamenove, kožne valjke, kemikalije i boje dostavili su zagrebački grafičari po postojećim kanalima i rad je započeo nakon kratkih pokusnih otisaka na realizaciji litografije sa tekstom "Jama" I. G. Kovačića.

Djelo je štampano u 250 primjeraka na 26 stranica folio formata na drvenom prostom papiru na "geštetner", a korice je izveo partizan-knjigoveža (...) iz kariranog platna ruskog padobrana, koji je prethodno toniran hipermanganom. Štampanje ovog djela završeno je tek u studenom iste godine uz prekid koji je nastao bombardiranjem Topuskog, a u kojem je jedan pogodak znatno oštetio naprave i skladište već odštampanih listova. Ovo je bilo prvo kompletno djelo ostvareno na oslobođenoj teritoriji, koje je doseglo kvalitete visoko umjetničkog dometa, pa i fizički preraslo granice oslobođenog teritorija, dospjevši posredstvom stranih vojnih misija do kulturnih centara Saveznika. Ilya Erenburg poziva se na ovo djelo jedinstveno po identičnosti i jedinstvu umjetničkog izraza i borbe jednog naroda.¹⁰

Što se više razvijala mreža ustanova "narodne vlasti", napose složeno ustrojstvo ZAVNOH-a, epicentri djelovanja "kulturnih radnika" postupno su se pomicali iz vojnih u ustanove izvršne vlasti. Uvjeti njihova djelovanja time su se osjetno promijenili. U ponečem su se nerijetko i pogoršali (lošija kvaliteta prehrane, odjeće i obuće, neizvjesnosti terenskog rada sa slabom ili nikakvom oružanom zaštitom itd.). Partizani-umjetnici nisu se uvijek uspijevali nositi sa strogim pravilima partizanskog života i mnogobrojnim obvezama.¹¹

S druge strane, bitno su se povećale mogućnosti komunikacije među umjetnicima-partizanima, suočenim sa sve većim stvaralačkim te, s tehničkog stajališta, složenijim izvedbenim izazovima. Topusko i, ne smije se zaboraviti – što marginalno spominje Prica – obližnje osjetno veće, tada također oslobođeno gradsko mjesto, Glina, bili su ne samo vojni i politički nego i "kulturni centri oslobođenog dijela Hrvatske".¹² Relativna blizina Zagreba, Karlovca i Siska, umreženih sa centrima u Topuskom višestrukim ilegalnim komunikacija-

¹⁰ HDA, Fond Iveković, kut. 13: Zlatko Prica, "Likovni umjetnici Hrvatske u NOB", str. 4.-5. (173.-174.).

¹¹ Partijski je nadzor izgleda bio jači u predjelima gdje je partizanski utjecaj bio slabiji te gdje se od propagadnog rada među "masama" umjetničkih družina više očekivalo. Karakteristične su primjedbe na Jožu Gregorina, Dragana Knapića i Šimu Šimatovića. Vidjeti: Okružni komitet KPH Pokuplje – Centralnom komitetu KPH, 13. III. 1944., u: HDA, CK KPH, 1944.; CK KPH / 1944. ožujak. 13: KP-33/2182; "Kazališna afera", u: CK KPH / 1944. ožujak. 16: KP-33/2188-1.

¹² Vidjeti članke Leona Gerškovića, Nade Kisić-Kolanović, Milana Peškira, Antona Zimola, Mire Kolar-Dimitrijević, Nikice Rapajića, Mihajla Ogrizovića i Draginje Metikoš u VI. dijelu, naslovljenu "Glina, partizanska prijestolnica", zbornika *Glina. Glini kraj kroz stoljeća*, (ur. Drago Roksandić i Mira Kolar-Dimitrijević), Glina 1988., 369.-422. Nakon što je bila oslobođena Glina 11. siječnja 1944. godine, bilo je moguće osigurati potrebne preduvjete za koncentraciju ustanova "partizanske Hrvatske" u obližnjem zaštićenom Topuskom, gdje su i radni uvjeti povoljniji. Međutim, koncem svibnja i početkom lipnja 1944. godine, čitavim predjelom između Siska i Karlovca te bosanske granice doslovno je "prohujala" kombinirana njemačko-ustaško-četnička ofanziva, s očito dalekosežnim vojnim i političkim ciljevima. Iako nije uspjela kada je o glavnim ciljevima riječ, imala je mnoštvo posljedica čije učinke nije bilo moguće ignorirati ni s jedne involvirane strane. Vrlo su karakteristični izvještaj Okružnog NOO Banije Propagandnom odjelu ZAVNOH-a iz Gline, od 4. lipnja 1944. (HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.: VI mj., kut. 30/206, NV-32/2880) te isto tako vrlo opširni odgovor Propagandnog odjela ZAVNOH-a

ma – da ne govorimo o povezanosti Topuskog s drugim oslobođenim dijelovima Hrvatske – sve je to osiguravalo pretpostavke za spomenute uspone “partizanske kulture”.

Nikada se neće moći saznati – imajući na umu skiciranu dinamiku “partizanske kulture” – tko je sve i kako sudjelovao u radu Kongresa, unatoč tome što je Propodjel ZAVNOH-a (Propagandni odjel ZAVNOH-a – D.R.) pripremio lijepo “išpartanu” teku u koju su se upisivali prijavljeni delegati.¹³ Upisana su bila 163 imena. Brojni borci – ratni dopisnici redovito su se potpisivali s “pisac”, što znatno malobrojnijim književnicima nije ostavljalo nikakvu drugu mogućnost nego da doista budu samo “književnici”. Tvorci pisane riječi nedvojbeno su bili na vrlo visokoj cijeni! Popis nije bio cjelovit. Brojni sudionici, posebno vrlo zaposleni umjetnici, sudionici mnogobrojnih kongresnih programa za koje postoji mnoštvo potvrda što su sve radili na Kongresu – često se nisu stigli upisati.

Doduše, nejasno je tko je sve imao status sudionika Kongresa. Jesu li to bili samo ovlašteni delegati? Nisu li brojni umjetnici-partizani bili u paradoksalnom statusu onih koji su kreativno realizirali Kongres, ali nisu bili ravnopravni sudionici u njegovim raspravama? Sačuvani arhivski dokumenti omogućuju pojedinačne uvide u način delegiranja, ali nedostaje ključni dokument o načinu biranja delegata za Kongres.¹⁴

Ivan Jelić i njegove suradnice Savka Kalinić i Ljiljana Modrić identificirali su 244 sudionika.¹⁵ Uspoređujući izvorni popis iz spomenute teke s rekonstruiranim, može se uočiti da su Jelić i suradnice propustili unijeti u svoj popis sljedeća imena inače registrirana u teci: Ivica Aleksander (red. br. 68), Milan Despot (121), Konstantin Hlovaty (122), Ilinko Linger (85), Slavko Singer (160) i Vilim Srića (57).¹⁶ Međutim, stvar je još složenija. Zdenko Štambuk također svjedoči da je veliko pitanje tko sve jeste, a tko sve nije bio na Svečanoj sjednici Kongresa:

Sala, velika i malena u isto vrijeme, nije mogla da primi sve one koji su htjeli da prisustvuju kongresu. Morali smo zatvoriti prilazna vrata. Ostala su pristupačna samo jedna i tu sam morao da dežuram dok dođe moj red da istupim i pročitam svoju pjesmu (iz talijanskog zatvora) koja je bila na programu. Vodio sam šapatom ogorčene razgovore sa onima koji su stajali u hodniku i nisu mogli da uđu, a imali su razne punomoći i propusnice, među ostalima i one koje sam sam izdao. Više ni živa duša nije mogla da stane u prepunjenoj i zagušljivoj dvorani. (...).¹⁷

Okružnom NOO-u Banija /Propodjel/ od 8. lipnja i.g. (*Isto*, NV-32/2894). U središtu je pozornosti u oba dopisa dinamika hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa na oslobođenom i poluoslobođenom području.

¹³ Naslovljena je “Kongres kulturnih i javnih radnika Hrvatske”, a rubricirana na sljedeći način: “Redni broj / Ime i prezime / Struka / Odakle dolazi / Stalna adresa / Stigao dne / Primjedba / Potpis” (HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.: VI mjesec: NV-32/2956, 30/206; Vidjeti također: Z. ŠTAMBUK, “Automobilom kroz Gorski Kotar”, *Vjesnik* (Zagreb), 27. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 5).

¹⁴ Pismo Propodjela ZAVNOH-a Okružnom NOO-u Hrvatsko primorje od 10. ožujka 1944. godine najvažniji je sačuvani dokument s time u vezi. Iz formulacije “... javiti Propodjelu ZAVNOH-a imena svih kulturnih radnika koji dolaze u obzir za kongres” slijedi da će u konačnici hrvatski Propodjel odlučiti tko će biti pozvan sudjelovati (*ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 20.-21.). S druge strane, pismo Ive Vejvode, tada u Kulturno-umjetničkom odsjeku Propodjela ZAVNOH-a, Mladenu Ivekoviću od 11. lipnja 1944. godine upućuje na drugačiji zaključak: “Na kongres je stiglo već nekoliko delegata. Jedna drugarica iz Slavonije, jedan iz Žumberka, jedan poljski slikar iz art[iljerijskog] divizionu IV. Korpus(a) uz neke ostale koji su već bili ovdje. Izbor delegata kao i njihov broj pokazuje da se odgovorni drugovi nisu s dovoljno ozbiljnosti odnosili prema našem kongresu” (Kulturno-umjetnički odsjek Propodjela ZAVNOH-a – Propodjelu ZAVNOH-a, 11. lipnja 1944. u: HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.: VI. mjesec: kut. 30/206, NV-32/2905).

¹⁵ I. JELIĆ, “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske”, 137.-144.

¹⁶ 2956: “Kongres kulturnih i javnih radnika Hrvatske” [teka; evidencija], u: HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.: VI mj., kut. 30/206, NV-32/2956; *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 137.-144.

¹⁷ Z. ŠTAMBUK, “Automobilom kroz Gorski Kotar”, *Vjesnik* (Zagreb), 27. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 5).

Još je upitnije tko je sve sudjelovao u potonjim kongresnim raspravama koje su se održavale po šumskim proplancima. O tome postoje nepodudarni iskazi u sve brojnijim dostupnim sjećanjima sudionika Kongresa, koja sve češće posthumno izlaze iz tiska. Međutim, u svim je tim iskazima, neovisno o tome kakve su poslije bile čije sudbine, očito svojevrsno ljudsko, autolegitimacijsko zadovoljstvo što su bili na Kongresu u Topuskom.¹⁸

II.

Kongres ipak nije bio autohtono hrvatski fenomen u jugoslavenskome narodnooslobodilačkom pokretu. “Bihaćka republika”, koncem 1942. i početkom 1943. godine, I. zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije te silno ubrzana dinamika partizanskog pokreta, dobili su novu kvalitetu s dolascima Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića, zatim glumaca Hrvatskoga narodnog kazališta kao i niza drugih likovnih umjetnika, publicista i novinara s raznih strana okupirane Jugoslavije u Bihać koncem 1942. i početkom 1943. godine. Prema Mladenu Ivekoviću, u to se doba počelo u Agitpropu Centralnog komiteta KPJ i u AVNOJ-u “razmišljati o sazivu jednog jugoslavenskog kongresa kulturnih radnika na oslobođenom teritoriju”.¹⁹ Osim praktičnih zadataka,

(...) Naši književnici, likovni umjetnici, glumci, znanstveni radnici, publicisti i novinari, svestrano angažirani na zadacima propagiranja narodnooslobodilačke borbe, tražili su već tada – u jeku borbe za oslobođenje zemlje – odgovor na pitanje o mjestu i ulozi kulture, umjetnosti i nauke u obnovljenom životu naših naroda – na ruševinama stare i dotrajale Jugoslavije.²⁰

Različiti su motivi mogli upućivati na zaključak o potrebi sazivanja “Prvog kongresa kulturnih i javnih radnika Jugoslavije”. Neprijateljski udar na “Bihaćku republiku” u siječnju 1943. godine, koji je glavninu partizanskih snaga potisnuo s Une na Neretvu i Drinu, skiniuo je s dnevnog reda taj projekt, ali on nije bio zaboravljen te je praktično i legitimacijski ostvaren u “partizanskoj Sloveniji” i “partizanskoj Hrvatskoj”.²¹

U hrvatskom slučaju, za razliku od slovenskoga, veliko je opterećenje bio predratni “sukob na književnoj ljevici”. S njime je novostvorena Komunistička partija Hrvatske izgubila Miroslava Krležu, svoj najveći “intelektualni kapital” te niz drugih “kulturnih radnika” kojima je Krleža bio svojevrsni orijentir pa i svjetionik.²² Partijski razlaz s Krležom bio je odlučan, ali nesporno bolan i ne bez dugoročnijih posljedica. Drugo, kerestinečka tragedija iz ljeta 1941. godine, s kojom su nestale desetine i desetine intelektualno najjačih hrvatskih

¹⁸ Vidjeti, primjerice: Marija-Vica BALEN, *Bili smo idealisti...: Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009.

¹⁹ HDA, Fond Iveković, kut. 13: Mladen Iveković, “Kulturni i javni radnici Hrvatske u borbi. Povodom 20-godišnjice I kongresa kulturnih i javnih radnika u Topuskom 25.–27. lipnja 1944.” (str. 120). Isto je Iveković ponovio u: Mladen IVEKOVIĆ (ur.), *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945.*, Zagreb 1970., 233.–234.

²⁰ *Isto.*

²¹ Propagandni odjel ZAVNOH-a uputio (je 21. travnja t.g) pismo Slovenskom Narodno-osvobodilnom svetu (Odsjek za informacije) s pozivom za sudjelovanje slovenske delegacije na Kongresu i s molbom da mu pošalje materijal s već održanog Kongresa kulturnih radnika Slovenije (4. I. 1944.) i saopći “iskustva u organizaciji kongresa” (ČSP, 8/1976., br. 2/3, 15.). U Topuskom se s posebnim interesom iščekivalo slovensko izaslanstvo upravo zbog tog iskustva. Stjecajem (ne)prilika ono uopće nije stiglo, a u ime SNOS-a govorio je Josip (Jože) Rus, koji u svome, inače vrlo emotivnom, pozdravnom govoru slovenski kongres nije ni spomenuo (ČSP, 8/1976., br. 2/3, 33.–34.). Vidjeti monografsku interpretaciju slovenskog kongresa: Bojan GODEŠA, *Kdor ni z nami je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana 1995.

²² Vidjeti Vel[imir] V[isković], “Sukob na ljevici”, *Krležijana 2/M–Ž*, (gl. urednik Velimir Visković), Zagreb 1999., 375.–402.

komunista, imala je još teže praktičnopolitičke posljedice u vrijeme kada je ključno bilo pitanje kako delegitimirati Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) kao ostvarenje “tisućugodišnjih” hrvatskih aspiracija i uspješno započeti narodnooslobodilačku borbu.²³

U tom je smislu za kulturnu politiku Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj bilo ključno što su mu se pridružili ljudi poput Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića – svaki na svoj način hrvatski književni klasici, prvi među “starima”, a drugi među “mladima” – koji, k tome, u predratnim vremenima nisu bili ni ljevičari, a kamoli komunisti. Sve ono što je u jezgri te kulturne politike bilo “agitpropovsko” u suženome, politički utilitar-nom smislu, htjelo-ne htjelo, podlijegalo je kritičkom promišljanju ljudi poput njih dvojice, koji su s komunistima dijelili svakodnevicu i, dakako, budućnost narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Teško da bi ZAVNOH, takav kakav se s manje ili više dosljednosti praktično realizirao od 1943. do 1945. godine, stekao legitimacijski prestiž u Hrvatskoj i Jugoslaviji da se u “partizanskoj Hrvatskoj” nisu počeli prepoznati ljudi poput Nazora i Kovačića. To i je bio razlog što je pitanje kongresa kulturnih radnika Hrvatske vrlo brzo došlo na dnevni red. *Vjesnik*, glasilo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, objavio je 26. veljače 1944. godine članak “Kongres kulturnih radnika”:

Narodno-oslobodilački pokret posvećuje od početka domovinskog rata (sic! – D.R.) najveću pažnju svim granama kulturne djelatnosti. ... rodile (su se) kulturne tekovine, koje su odraz borbe naših naroda protiv fašističkog ropstva, odraz želje za novim životom, za vrijednostima očišćenim svakog barbarstva. ... tako su proradile i naše štamparije, gdje se štampaju naši listovi i knjige, pjesme i priče, plakati i letaci, stvorila se zaista *narodna* kazališta iz naroda i za narod, nikla je pjesma i muzika, razvilo se slikarstvo i umjetnička fotografija – ...

Znatan se broj poštenih (sic! – D.R.) i viđenih književnika, umjetnika, slikara, kipara, publicista i novinara, muzičara, glumaca i uopće javnih radnika iz svih područja umjetnosti i nauke nalazi u redovima Narodno-oslobodilačkog pokreta. (...) Čitav niz hrvatskih kulturnih javnih radnika slijedio je stope sijedog Nazora, ...

U vezi s velikim zadacima, što još pred njima stoje, u želji da saberu sva dosadašnja iskustva i da postave smjernice budućeg rada, da se dogovore i još više zbliže i da privuku u svoje redove i one poštene (sic! – D.R.) kulturne radnike i umjetnike, koji su još na okupiranom teritoriju, a koji nisu izgubili osjećaj časti i dužnosti – kulturni radnici u redovima Narodno-oslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj spremaju svoj *prvi kongres*. Taj kongres treba da bude jedinstvena manifestacija volje naših majstora kulture, da svoju umjetnost i znanje stave u službu borbe naših naroda za slobodu, on mora da bude odraz svih naših naprednih težnja i kulturnog stvaranja nasuprot barbarstvu švapsko-ustaških rulja. *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske bit će veliko zborište najboljih naših ljudi od duha i znanja*. On treba da postane svjetionik i za one književnike, likovne umjetnike, muzičare, profesore i druge javne kulturne radnike, kojima je obraz čist, a koji se još nisu svrstali u redove Narodno-oslobodilačkog pokreta.

*Kulturni radnici oslobođenog i neoslobođenog dijela Hrvatske! Spremajte se na svoj prvi kongres, koji će se održati drugom polovicom travnja ove godine.*²⁴

²³ Đuro Špoljarić svjedoči da su brojni vodeći hrvatski komunisti, napose intelektualci, povjerovali da su se nakon 27. ožujka 1941. godine stekli preduvjeti za legalizaciju njihova djelovanja te su se vratili na svoje kućne adrese. Policija Banovine Hrvatske ih je bez teškoća mogla zatvoriti, jednog za drugim te poslije 10. travnja i. g. predati zatočene ustaškim vlastima. Vidjeti: HDA, MG 48/I-1: *Sjećanja Đure Špoljarića iz radničkog pokreta i NOB-a od 1924. do 1945.* (Uzeo podatke i sredio tekst u 1964. godini Milutin Grozdanić, suradnik IHRPH.) Kerestinečku tragediju monografski je istražio Ivan Jelić. Vidjeti Ivan JELIĆ, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941.*, Zagreb 1986.

²⁴ “Kongres kulturnih radnika”, *Vjesnik* (Zagreb), br. 4, 26. II. 1944., 5. U istom listu objavljena je 7. ožujka vijest: “Kongres kulturnih radnika, ..., održat će se početkom svibnja. Potrebno je, da kulturni i javni radnici već sada pošalju svoje prijedloge i referate propagandnom odjelu ZAVNOH-a. (...)” (“Kongres kulturnih radnika”, *Vjesnik*

Ključna je očito rečenica: “Taj kongres treba da bude jedinstvena manifestacija volje naših majstora kulture, da svoju umjetnost i znanje stave u službu borbe naših naroda za slobodu, on mora da bude odraz svih naših naprednih težnja i kulturnog stvaranja nasuprot barbarstvu švapsko-ustaških rulja.” Dakle, kongres-manifestacija, kongres-u-sluzbi, kongres kao odraz naprednih težnji, kongres kulture nasuprot barbarstvu itd.!

Veliko je pitanje koliko je i u čemu je sve sudjelovao Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, kada je riječ o ovome kongresu. Moguće je pretpostaviti da je vrlo snažno načelno podržao inicijativu, koja mu, na koncu konca, nije bila strana već od danâ “Bihačke republike”, ali je vrlo upitno koliko je radno sudjelovao u kongresnim pripremama. Kako drugačije pristupiti činjenici da je nakon svega što je već bilo javno učinjeno (*Vjesnik, Naprijed* itd.) – da ne govorimo o službenim komunikacijama unutar civilnih i vojnih vlasti “partizanske Hrvatske” – Vladimir Nazor sâm objavio kongresni “Poziv svim javnim i kulturnim radnicima na oslobođenom i okupiranom području” u *Vjesniku* od 18. ožujka 1944. godine:²⁵

Nasuprot tome, “(p)očetkom travnja 1944.” objavljen je poziv Sazivačkog odbora “Književnici, muzičari, likovni umjetnici, novinari, glumci i ostali kulturni i javni radnici Hrvatske!”, koji su potpisali Vjekoslav Afrić, Antun Augustinčić, dr. Vladimir Bakarić, Šime Balen, Josip Cazi, Marjan Detoni, Ivo Frol, Josip Horvat, dr. Mladen Iveković, Vjekoslav Kaleb, Jure Kaštelan, Mahmud Konjhodžić, Petar Lasta, Božidar Magovac, Franjo Mraz, Vladimir Nazor, Vlado Popović, Vanja Radauš, Nina Rubčić, Nada Sremec, Marijan Stilinović, Branko Sučević, Stanko Škare, Ivo Tijardović i Đuro Tiljak.²⁶ Iako je objavljivanje dva poziva za isti skup bilo najavljeno iz Propodjela ZAVNOH-a nižim razinama vlasti u ožujku i. g., nemoguće je bilo ne uočiti razlike u naglascima pa i različito shvaćanje temeljne kongresne problematike.

Samom Vladimiru Nazoru i Sazivačkom odboru u čijem je članstvu također bio zastupljen, bilo je zajedničko što su se obraćali istovremeno “svi(m) kulturni(m) radnici(ma)” (Nazor), odnosno, “kulturni(m) i javni(m) radnici(ma) Hrvatske” (Sazivački odbor), ali i ponajprije onima koje se i u to doba shvaćalo kao tradicionalnu elitnu inteligenciju (“u prvom redu književnici i likovni umjetnici”, prema Nazoru, odnosno, “(k)njiževnici, muzičari, likovni umjetnici, novinari, glumci”, prema Odboru). Zajedničko im je bilo i to što su se obraćali onima “na oslobođenom i okupiranom području”.

Dijelilo ih je to što je Nazor svome pozivu “na zajednički kongres” “kulturnih radnika” dao naglašeno hrvatsko i srpsko nacionalno pa i konfesionalno obilježje (“kod Hrvata i Srba (katolika, pravoslavnih i muslimana)”), dok je Sazivački odbor referirao na “naše javn(e) i kulturn(e) radnik(e)”, što je moglo imati, ovisno o kontekstu, hrvatski i srpski, odnosno, jugoslavenski smisao.²⁷

(Zagreb, br. 5, 7. III. 1944., 5.). U isto vrijeme, “Propagandni odjel ZAVNOH-a izdao (je) upute propagandnim odjelima oblasnih i okružnih NOO-a o pripremama za predstojeći Kongres kulturnih i javnih radnika.” I. JELIĆ, “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske”, 15.

²⁵ Vladimir NAZOR, “Poziv svim javnim i kulturnim radnicima na oslobođenom i okupiranom području”, *Vjesnik*, “Književni prilog “Vjesnika”, br. 6, 18. III. 1944., 3. Koliko je bilo moguće istražiti, bio je to prvi “Književni prilog “Vjesnika”, str. 1.–4.

²⁶ Vidjeti *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 24.–26. U “Kronologiji” i bilješki 1 uz spomenuti dokument objavljeni su podaci o više javno objavljivanih datuma održavanja Kongresa od druge polovice travnja nadalje (str. 15. i 26.). Kongres je konačno održan od 25. do 27. lipnja t.g., nakon hitno sazvanog Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom, održanog također u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. godine.

²⁷ Dvadeset godina poslije, 1964., Iveković je priznao da se u Topuskom 1944. godine nije dovoljno kritički raspravljalo o konceptu kulture, kao ni o konceptu nacionalne kulture itd.: “...nije se, međutim, mogao posvetiti dubljoj idejno-

Još ih je nešto dijelilo. Nazorov je samostalni poziv bio akt svojevrsne autentične kulturne revolucije. Isticao je da “(p)oziv na kongres – baš u ovaj čas i uz ove prilike – ne dolazi potaknut “odozgo”, od nekolicine političkih i propagandističkih teoretičara, nego “odozdo”, jer ima svoje skrito vrelo u duševnoj potrebi godinama, pa i samo srcem, još mladih ljudi, koji sačinjavaju najaktivniji borbeni dio naše partizanske vojske. Nije – bar kod nas – istinita stara riječ, da dok oružje zveči, muze šute”. Cilj je Kongresa bio “da gledamo jedni na druge novim očima i novim kriterijima pa da se dogovorimo, kako ćemo nadograditi novu lijepu čvrstu zgradu, što nam je – s Titom na čelu – borci zidaju svojom burnom krvlju, političari svojim opreznim znanjem”.²⁸ On je postavio i ključno pitanje, kao Hrvat i Jugoslaven: “Kako ćemo najuspješnije postići da u našoj federativnoj državi – ne dirajući u značajne osobine pojedinih naroda, koji je grade – gajimo kulturu što više *zajedničkog* (Nazorov kurziv – D.R.) duha i ideala?” Na kraju svog poziva stari Nazor je mladalački kliktao: “Spremajte se; a naša nepobjediva partizanska *šuma* (Nazorov kurziv – D.R.) pozvat će vas doskora na sastanak, gdje će vas dočekati Mladost i Proljeće, uoči Pobjede i Uskrsnuća!”²⁹

Za članove Sazivačkog odbora riječ je bila o nečem drugom: “Danas, kad se naši narodi nalaze na pragu slobode, obogaćeni sjajnim tekovinama svoje borbe, izraženima u povijesnim odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, naši javni i kulturni radnici moraju javno i nedvosmisleno odrediti svoj stav”. Dakle, za razliku od Nazora koji bi na Kongresu konstruirao, Sazivački bi odbor manifestirao “javno i nedvosmisleno” antifašističko jedinstvo onih koji su se za to već izjasnili, kao i onih koji to tek trebaju učiniti. K tome, definirajući kongresne zadaće, izrijekom je naveo sljedeće aktivističke aspekte javnog djelovanja kulturnih radnika: “(...): koja je zadaća umjetnosti i nauke u sadašnjem zbivanju; koje su se stvaralačke mogućnosti očitovale u narodnom ustanku, kako će se provesti organizacija kulturnog rada, da on obuhvati po prostoru i sadržaju sve manifestacije oslobodilačke borbe, kako će se postići cjelovitost teorije i prakse, po kojoj će se aktivizirati stvaralačke snage našega naroda.”³⁰

Još nešto. Dok je Nazor apostrofirao Tita, Sazivački odbor to nije učinio.³¹ Nazor je bio okrenut prema budućnosti. Kada je prošlost u pitanju, ključni su mu bili “partizanski mo-

političkoj strani kulturnog fenomena, kao ni svestranijoj razradi složene kulturne problematike i teorije o mjestu i ulozi nacionalne kulture u višenacionalnoj društvenoj zajednici, o zadacima revolucionarne inteligencije u procesu prožimanja najboljih i najvrijednijih dostignuća naše kulturne baštine u novim dostignućima stvorenim u borbi i kroz borbu”. Vidjeti M. IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi*, Zagreb 1964., 39.-40. Izostalo je, dakle, upravo ono što je Vladimir Nazor na svoj način smatrao bitnim u kongresnim raspravama.

²⁸ Nazorovo konfrontiranje “nekolicine političkih i propagandističkih teoretičara” i Tita nije moglo biti neuočeno. Uopće ne bi trebalo sumnjati da su Josip Broz Tito i Vladimir Nazor umjeli fascinirati jedan drugoga. S druge strane, Vladimir Nazor se kao predsjednik ZAVNOH-a danomice mogao uvijek iznova uvjeriti da ima “Čast”, ali ne i “Vlast”. Neovisno o tome koliko je obavijest pouzdana, kada je o Nazoru riječ, vrlo je rječita: “Hebrangovo nezavisno djelovanje u Hrvatskoj bilo je u mnogo čemu neposredan povod njegovih političkih nevolja. Kardelj i Bakarić prigovarali su mu u ožujku 1944. da je postao potpuni gospodar Centralnog komiteta i Glavnog štaba, pa je navodno, i Treće zasjedanje ZAVNOH-a savzao bez znanja predsjednika Nazora.”²³¹ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996., 127.

U svojim *Večernjim bilješkama III*. Nazor je zapisao 10. srpnja 1947. godine: “Prošlo je – eto – nekoliko godina i mjeseci. / Bilo je mnogo zanosa i nadanja, pokreta i vitlanja, patnje i stradanja. Oluja zahvati i mene. Ona me konačno postavi na ovaj položaj, ne dade mi u ruke Vlast, al mi pokloni Čast” (NSK, R 4951, sv. 3, 31).

²⁹ Vidjeti Nazorov poziv u: *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 22.-23.

³⁰ Vidjeti poziv Sazivačkog odbora u: *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 24.-25.

³¹ Kada je riječ o Titu, Nazor je 24. srpnja 1947. godine zapisao: “Pročitao sam ponovno Carlylovu knjigu o Herojima, o kojoj mi netko reče, da joj više nema mjesta u ovoj eri široke demokracije. / Odbijam to mnijenje. / Odbijam ga, jer bih rekao, da kult Heroja i sad cvjeta. Lenjin i Staljin u Rusiji, Tito kod nas. Nisu li oni tvorci povijesti, i nije li kult

ral” i “partizanska etika” koji će “nakon pobjede” biti “najjača sredstva u zatiranju mana i nedostataka naših naroda u političkom i socijalnom građenju naše nove države”. Sazivačkom je odboru mobilizacija kulturnih radnika bila bitna da bi se “osvetilo” smrt kulturnih stvaralaca antifašista: “Za sve te žrtve, za krv i patnju naših naroda, neka padne smrt i prokletstvo na okupatora i njegove sluge”. Nazor o osveti uopće nije pisao. Nasuprot tome, bio je mišljenja da “klice kulture svake vrsti izbijaju na trnovitu partizanskom tlu, i dok se ratuje i gine” te je najvažnija zadaća “kulturnih radnika” nastojati “da se eventualni loš nagon suzbije, dobar ojača”. Stvar je u tome da je “(p)rodukcija ... partizanske književnosti toliko nabujala da je valja prorijediti: otkloniti kukolj i grmenje, da se u njoj što bolje istakne što je plemenito i korisno. Partizanska literarna šuma mora ostati prohodna, zračna i topla: ne smije se nikako prometnuti u džunglu ili u trnjake”. To nije bio rječnik Sazivačkog odbora. Za njega je kongres morao “postati zborni mjesto svih naših snaga, a rezultat njegovog rada, vatreni poziv na mobilizaciju cjelokupnog naroda, ...”.³²

Dok je Nazor spomenuo samo Tita i sebe, Sazivački je odbor pojedinačno imenovao – osim Hitlera (tri puta) i Staljina (jedanput) – svoje pale drugove Augusta Cesarca, Mihovila Pavleka Miškinu, Grgura Karlovčana, Pavla Markovca, Ognjena Pricu, Otokara Keršovanija, Božidara Adžiju, Arsena Škatarića, Ivana Gorana Kovačića, Hasana Kikića, Veselina Maslešu, Simu Miloševića i Ivana Lozicu. Na kraju su navedena spomenuta imena članova Sazivačkog odbora. Međutim, “Bakarić dr. Vladimir, publicist” bio je član Sazivačkog odbora, ali ga poslije nije bilo na Kongresu. U slučaju Andrije Hebranga stvar je bila obrnuta. Nije bio formalno sazivač, ali je bio *spiritus movens* svega što se s Kongresom u vezi zbivalo. Najvažnije je da je Vladimir Nazor u konačnici odbio otvoriti Kongres te da je taj zadatak dobio Marijan Stilinović.³³

Unatoč silnim, višestruko ulaganim naporima, u radu Kongresa nije sudjelovao ni Miroslav Krleža, onaj čiji se dolazak u partizane tada iščekivao s najvećim nestrpljenjem.³⁴ Dođu, otvoreno je pitanje kada se i kako Krležu počelo pozivati da prijeđe na oslobođeno područje.³⁵ U svakom slučaju, njegov je nedolazak, unatoč svojevrsnom pritisku da dođe u Topusko, izazvao novi val protukležijanske retorike, u čemu je prednjačio Josip Horvat: “Mi danas ne možemo prijeći preko činjenica da se danas ne nalaze mnogi ovdje, kojima je mjesto, iako smo ih i u posljednje vrijeme pozivali da dođu – činjenica je da mnogih od njih nema ovdje. Šutnja Miroslava Krleže – mi preko nje ovog časa ne možemo prijeći. Njegov stav je mimikrija, zavjetrina i izdaja svoje vrste (Tako je! Aplauz).”³⁶

njihova herojstva stvaran, opravdan, na čvrstim temeljima? U njih nalazimo sve karakteristike (osobito iskrenost i svojstvo prodiranja kroz ljske prividenja u jezgru stvarnosti), što ih Carlyle otkriva u svojim junacima. (...)” *Isto*, 35.

³² ČSP, 8/1976., br. 2/3, 22.-25.

³³ Mladen Iveković je o tome pisao Marijanu Stilinoviću 15. lipnja t.g.: “Dragi Marijane! Sa Kongresom stvar stoji ovako. Nazor je definitivno odbio da otvori Kongres. Moramo pronaći nekog drugog. Drugovi su mišljenja, da bi mogao Ti otvoriti. Molim Te javi mi odmah šta o tom misliš. (...)” HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.: VI mj., kut. 30/206, NV-32/2912.

³⁴ Ne ulazeći u brojnu literaturu s time u vezi, važno je upozoriti da je prema mišljenju Ivana Supeka u partijskom vrhu do toga najviše bilo stalo Andriji Hebrangu: “Nažalost, Krleža se nije pojavio na Kongresu makar ga je Hebrang više puta zvao na oslobođeni teritorij.” Ivan SUPEK, *Na prekretnici milenija*, Zagreb 2001., 136.

³⁵ Zorica Stipetić je mišljenja da je Partija od početka NOR-a taj sukob smatrala prevladanim. To je teško prihvatiti jer dokument na koji se poziva s time u vezi potječe iz studenog 1942. godine: “Željela je suradnju i nudila visoke funkcije i najistaknutijim protagonistima “sukoba na ljevici”. O tome vidi, npr., pismo CK KPH Povjerenstvu CK KPH Zagreb, od 23. XI. 1942. (IHRPH, KP 15/520.) Zorica STIPETIĆ, “Inteligencija u pripremanju socijalističke revolucije u Hrvatskoj – njena uloga i karakteristike (1919–1941)”, *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, (ur. Ivan Jelić, Dunja Rihtman-Auguštin i Vice Zaninović), Zagreb 1975., 29.-39. Ovdje 39.

³⁶ ČSP, 8/1976., br. 2/3, 50. Vidjeti *Prilog 4*.

III.

Razmjerno dugotrajne pripreme za Kongres kulturnih radnika – koji je programski i organizacijski bio sve prije nego projekt primjeren ratnim uvjetima realizacije – obilovale su još uvijek nedovoljno istraženim aspiracijama, kontroverzama, praktičnim teškoćama i kreativnim rješenjima te, nadasve, silnom energijom mnoštva ljudi koji su na različite načine bili uključeni u njegovu pripremu. Među njima je nužno izdvojiti Mladena Ivekovića, čelnog čovjeka Propagandnog odjela ZAVNOH-a, Ivu Vejvodu, čelnog čovjeka Kulturno-umjetničkog odsjeka Propagandnog odjela te Marijana Stilinovića, urednika “Naprijeda”, glasila Komunističke partije Hrvatske. Ostaje otvoreno pitanje tko je sve i na kakav način bio involviran u Centralnom komitetu KPH. Iz izvora je neupitno da je u donošenju ključnih odluka presudna bila riječ Andrije Hebranga, čelnog čovjeka u CK KPH-u, ali nije jasno tko je sve i na koji način sudjelovao u raspravama i donošenju odluka.³⁷ Pismo Ive Vejvode Marijanu Stilinoviću od 11. lipnja 1944. godine jedno je od vrlo zornih svjedočanstava o ovome kongresu kao kulturnom, političkom i logističkom izazovu.³⁸

Na kraju

“Prvi Kongres kulturnih radnika Hrvatske na oslobođenom teritoriju” održan je u Topuskom od 25. do 27. lipnja 1944. godine kao multimedijalni događaj u ozračju postojanog omasovljenja Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, koje – s usponima i padovima od kraja do kraja zemlje – nije prestajalo od jeseni 1943. godine. Pokret je jačao vojno, ali i institucionalno (sve gušća mreža narodnooslobodilačkih odbora na svim razinama obnašanja vlasti, funkcionalno sve razgranatija tijela Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, sve više antifašističkih organizacija, stalno jačanje Komunističke partije Hrvatske, ali i sve složeniji problemi odnosa s narodnofrontovskom Hrvatskom seljačkom strankom itd.). Bio je i svjetonazorno sve pluralniji. Složenija je postajala i njegova socijalna struktura. Kongres u Topuskom tome je bio najupečatljiviji dokaz. Pokret je i nacionalno, masom svojih sljedbenika – za razliku od prethodnog razdoblja, kada su Srbi bili izrazito nadprosječno zastupljeni u njegovu sastavu – sve više postajao hrvatski. Pokret je u to doba sve izravnije bio suočen s problemima svoje preobrazbe u državu, Federalnu Hrvatsku u jugoslavenskoj državnoj zajednici. Ništa od toga nije se zbivalo a da se nije očitovalo u brojnim nedoumicama, alternativama, interesnim raslojavanjima itd. Što je “Pobjeda” bila bliža, bilo je izvjesnije koliko će biti važno ka-

³⁷ Opsežni Zbornik *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* (Zagreb 1975.), koji je pripremljen na poticaj Odbora za obilježavanje 30-godišnjice Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, sa država iznenađujuće malo obavijesti u vezi sa samim Kongresom. O njegovu političkom kontekstu istraživački nema ni riječi. Nada Kisić Kolanović u svojoj monografiji *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja* (Zagreb 1996.) uopće ne spominje ovaj kongres. Dino Mujadžević pak u svojoj monografiji *Bakarić. Politička biografija* (Zagreb – Slavonski Brod 2011.) isto tako uopće ne spominje Kongres u Topuskom. Sačuvano arhivsko gradivo, prije svega fond ZAVNOH-a te Rukopisna ostavština Mladena Ivekovića, pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu, kao i mnogobrojna druga, manje ili više rasuta vrela, osiguravaju vrlo solidnu osnovu za monografsku interpretaciju Kongresa u Topuskom.

³⁸ Vidjeti *Prilog 3*.

kav će u tom trenutku biti čiji status u njoj, kako će se konstituirati i koliko će biti legitimna antifašistička vlast. Kongres u Topuskom trebao je biti akt kojim se u hrvatskoj i jugoslavenskoj te međunarodnoj javnosti legitimira nova hrvatska kultura, kreativno otvorena prema vlastitoj tradiciji te suočena s izazovima svoje dubinske transformacije, temeljene na iskustvima narodnooslobodilačkog rata i novih kulturnih potreba u hrvatskom društvu.

Ništa manje važan nije bio širi politički kontekst njegova održavanja. Od Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu, 29. i 30. studenog 1943. godine, “partizanska Jugoslavija”, dakle i “partizanska Hrvatska”, bila je međunarodno sve prepoznatljivija i priznatija, što se vremenski podudarilo sa sovjetskim protudarima na europskom Istoku, angloameričkim na europskom Jugu (4. lipnja 1944., oslobođen Rim) i Zapadu (6. lipnja i. g., iskrcavanje u francuskoj Normandiji), što je otvorilo diplomatski prostor za pregovore Tito – Šubašić (14. – 16. lipnja i. g.) itd. Budući da su njegovi akteri na obje jugoslavenske strane bili Hrvati, izravne posljedice sporazuma bile su najsloženije u Hrvatskoj, gdje je velik dio intelektualne elite držao otvorenim pitanje svoga konačnog političkog opredjeljivanja u trenutku savezničke pobjede. Kongres u Topuskom bio je s tog stajališta akt mobilizacijskog pritiska na sve one koji su nastojali izbjeći logiku “binarnog” opredjeljivanja. Koliko je u čemu uspio, otvoreno je pitanje za monografsku interpretaciju.

THE FIRST CONGRESS OF CULTURAL WORKERS OF CROATIA (TOPUSKO, JUNE 25 - 27, 1944): EXPERIENCE AND APPROPRIATIONS

Summary: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata (Anti-fascist Country Council of National Liberation of Croatia (ZAVNOH). Collection of Documents)*, a four-volume almanac of the Institute for the History of the Worker's Movement from 1970 contains, among several hundred other documents, only a few of those related to the First Congress of the Cultural Workers of Croatia, held in Topusko from 25th to 27th of June 1944, with the participation of around two hundred “cultural and public workers”. Considering a certain normative character of the mentioned collection for approaching the ZAVNOH heritage in Croatia, the lack of possibility of a rudimentary insight into the proceedings of the 1st Congress of Cultural Workers gives rise to predicaments. They necessarily increase even further considering the fact that Mladen Iveković, one of the most important actors of the Congress in Topusko, published a two-volume book *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945 (Croatian Left Intelligentsia 1918-1945)* the same year in cooperation with several participants of the event. The second part of the book ends exactly with a thorough discussion of the mentioned Congress as somewhat of a milestone “of our new culture”. “Arhivsko gradivo “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.-27. VI 1944. Građa” (*Archival Material. First Congress of the Cultural Workers of Croatia, Topusko 25-27 June 1944. Sources*), prepared by Ivan Jelić as the main editor and Savka Kalinić and Ljiljana Modrić as co-editors, was published after a strict selection procedure as a supplement to the *Časopis za suvremenu povijest (Modern History Journal)*. The abundance of conserved documents still awaits researchers. Everything points towards the conclusion that the Congress never ceased to provoke contestations on different cultural “fronts” from 1944 until our times. The fact that it was

held in an atmosphere which could not be easily characterized as one dominated by an imposed agenda, and held partly in workshop form (exhibitions, plays, concerts etc.), implied an anticipation of a certain cultural pluralism, which is exactly the reason why many participants, regardless of political conjunctures, appreciate their role in the event and insist on their own interpretation of their activities on the Congress. Croatian culture after 1945, that is, Croatian culture in the Yugoslavian context, never had a consistent agitprop character. It could only have been even less so due to the Congress in Topusko, which was, thanks to the “logic” of party pragmatism of the period in the “finale phase” of the people’s liberation movement, more inclusive in the sense of the people’s front than ever since 1941.

Keywords: Croatia, Yugoslavia, National Liberation Movement, 1941–1945, Anti-fascist Country Council of National Liberation of Croatia (ZAVNOH), culture, propaganda, intellectuals

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Hrvatski državni arhiv [dalje: HDA], fond 801, *Rukopisna ostavština Mladena Ivekovića (1903–1970)*.

HDA, M[emoarska] G[rađa], 48/I-1, *Sjećanja Đure Špoljarića iz radničkog pokreta i NOB-e od 1924. do 1945.* (Uzeo podatke i sredio tekst u 1964. godini Milutin Grozdanić, suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta.)

HDA, CK KPH, 1943.–1945., br. 1887–2916.

HDA, CK KPH, Agit-prop., 1942.–1945.

HDA, ZAVNOH II, NV-31/2741-2875, Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944., VI mjesec, kut. 29–206.

HDA, ZAVNOH II, NV-32/2876–2978, 2978-1, Propagandni odjel (Odjel informacija) 1944., VI mjesec, kut. 30–206.

HDA, ZAVNOH, 8. Propagandni odjel i Odjel informacija, 1943.–1945., 8.1–899, kut. 50–206.

HDA, ZAVNOH, 8. Propagandni odjel (stampata), 8.100–8.201, kut. 51–206.

HDA, ZAVNOH, 9. Kulturno-umjetnički odjel 1943. i 1944., kut. 52–206.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica [dalje: NSK], R 4951, Vladimir Nazor, *Večernje bilješke*, sv. 3.

Objavljeni izvori

Naprijed. Organ Komunističke partije Hrvatske, god II., NSK, R V Hp – 2⁰-36.

Slobodni dom. Glavno glasilo hrvatske seljačke politike.

Srpska riječ. Glasilo Narodno-oslobodilačkog pokreta.

Vjesnik Jedinствene Narodno-oslobodilačke Fronte Hrvatske (Vjesnik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (od 30.01.1944.)); Vjesnik Jedinствene Narodno-oslobodilačke Fronte Hrvatske (od 15.05.1944.).

Ivan JELIĆ (glavni redaktor), “Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.–27. VI 1944. Građa”, *Časopis za suvremenu povijest*, 8/1976., br. 2/3, 1.-150.

Hodimir SIROTKOVIĆ (glavni redaktor), *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb 1964.; ISTI, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944. (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, Zagreb 1970.; ISTI, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944. (Od 10.*

svibnja do 31. prosinca), Zagreb 1975.; ISTI, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945. (Od 1. siječnja do 25. srpnja)*, Zagreb 1985.

Literatura

- Marija-Vica BALEN, *Bili smo idealisti...: Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009.
- Duškanka BOROJEVIĆ-ŠTEMBERG, "Bibliografija štampe NOB u Hrvatskoj", *Putovi revolucije*, br. 1-2, Zagreb 1963., 431.-461.
- Bojan GODEŠA, *Kdor ni z nami je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana 1995.
- Mladen IVEKOVIĆ, *Inteligencija Hrvatske u borbi. Povodom 20-godišnjice I. kongresa kulturnih i javnih radnika u Topuskom: referat održan u Topuskom 27. lipnja 1964.*, Zagreb 1964.
- Mladen IVEKOVIĆ (ur.), *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. Prva knjiga 1918–1941*; Zagreb 1970.; ISTI, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. Knjiga druga 1941–1945*, Zagreb 1970.
- Ivan JELIĆ, *Tagedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941.*, Zagreb 1986.
- Ivan JELIĆ, Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, Vice ZANINOVIĆ (ur.), *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, Zagreb 1975.
- Jugoslovenska umetnost u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945 [Katalog izložbe]*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1975.
- Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996.
- Stanko LASIĆ, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.
- Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić. Politička biografija*, Zagreb – Slavonski Brod 2011.
- Miloš PAJKOVIĆ (odgovorni urednik), *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd 1964.
- Snježana PAVIČIĆ, *Hrvatski politički plakat 1940–1950, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 5. lipnja – 5. srpnja 1991.* [katalog izložbe], Zagreb 1991.
- Jože PIRJEVEC, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.
- Zlatko PRICA, *Likovna djelatnost u Topuskom u 1944. godini*, Zagreb 1972.
- Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. 25.–27. lipnja 1944* (Crteže izradio Edo Murtić), Štamparija "Vjesnika", [Kordun] 1944., str. 39 + [2].
- Ratne godine Ede Murtića, 1941–1945.*, *Muzej revolucije naroda Hrvatske, Zagreb, 12. IV. – 12. V. 1988.*, Zagreb 1988.
- Drago ROKSANDIĆ, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (ur.), *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina 1988.
- Ivan SUPEK, *Na prekretnici milenija*, Zagreb 2001.
- Zdenko ŠTAMBUK, "Automobilom kroz Gorski Kotar. Kako sam došao na Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topusko lipnja 1944.", *Vjesnik* (Zagreb), 26. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 4); 27. VI. 1964., IV izdanje, 6. (nastavak 5).
- Jasna TOMIČIĆ (ur.), *Umjetnost hrvatskog antifašističkog otpora, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 25. VI.–24. VII. 1994.*, Zagreb 1994.
- Topusko. Monografija*, Sisak – Topusko 2009.
- U borbi za kulturni preporod*, Štamparija "Naprijed", 1944.
- Vel[imir] V[ISKOVIĆ], "Sukob na ljevici", *Krležijana 2/M – Ž*, (gl. urednik Velimir Visković), Zagreb 1999., 375.-402.

Prilozi

Prilog br. 1:

Realizirani program rada Prvog kongresa kulturnih radnika
(Topusko, 25–27. VI. 1944.)³⁹

25. VI uvečer

U svečano uređenoj dvorani restauracije lječilišta u Topuskom započeo je u 21,40 sati svečani dio Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske.

Kongres je u ime Sazivačkog odbora otvorio Marijan Stilinović, koji je održao uvodni govor.

Zbor Centralne kazališne družine, uz pratnju Duhačkog orkestra "Pavao Markovac" otpjevao himnu "Lijepa naša domovino".

Na prijedlog Ive Vejvode izabrano radno predsjedništvo Kongresa u sastavu: Mladen Iveković, Petar Lasta, Franjo Mraz, Đoka Petrović, Vanja Radauš, Nada Sremec, Marijan Stilinović, Branko Sučević, Ivan Supek, Stanko Škare, Ivo Tijardović. M. Iveković izabran za predsjednika svečanog dijela Kongresa.

Petar Lasta čita pismo što ga je Kongresu uputio Vladimir Nazor, koji zbog poboljšavanja nije mogao prisustvovati.

Izabrano počasno predsjedništvo Kongresa (...).

Šutnjom od dvije minute Kongres je odao počast jugoslavenskim kulturnim i javnim radnicima palim u narodnooslobodilačkoj borbi.

Slijede pozdravni govori: Franje Gažija, u ime Izvršnog odbora JNOF-a Hrvatske; Ivana Gošnjaka, u ime NOV I PO; Owena Reeda, u ime savezničke vojne misije; Moše Pijade, u ime kulturnih radnika Hrvatske; Jože Rusa, u ime slovenskih kulturnih radnika; Marka Vujačića, u ime kulturnih radnika Crne Gore; Erosa Sequija, u ime kulturnih radnika antifašističke Italije; Zdenka Štambuka, u ime kulturnih radnika Istre; Ive Tijardovića, u ime kulturnih radnika Dalmacije.

Kongres upućuje pozdravne brzojave: J. V. Staljinu, W. Churchillu, F. Rooseveltu, J. B. Titu, AVNOJ-u, NKOJ-u, ZAVNOH-u, IO JNOF-a Hrvatske, CK KP Hrvatske, kulturnim radnicima SSSR-a, Velike Britanije i SAD, i Sveslavenskom kongresu u Moskvi. Kongres je uputio poseban pozdravni brzojav kulturnim radnicima u fašističkim koncentracionim logorima i zatvorima.

Nakon stanke od 20 minuta izveden je kulturno-umjetnički program.

Svršetak svečanog dijela Kongresa, 26. VI u 3,10 sati.

26. VI uvečer

U 20,30 sati Kongres je nastavio s radom.

Početku rada Kongresa prisustvuje kraće vrijeme Vladimir Nazor.

Izveden kazališni i muzički program te otvorene slikarska i fotografska izložba.

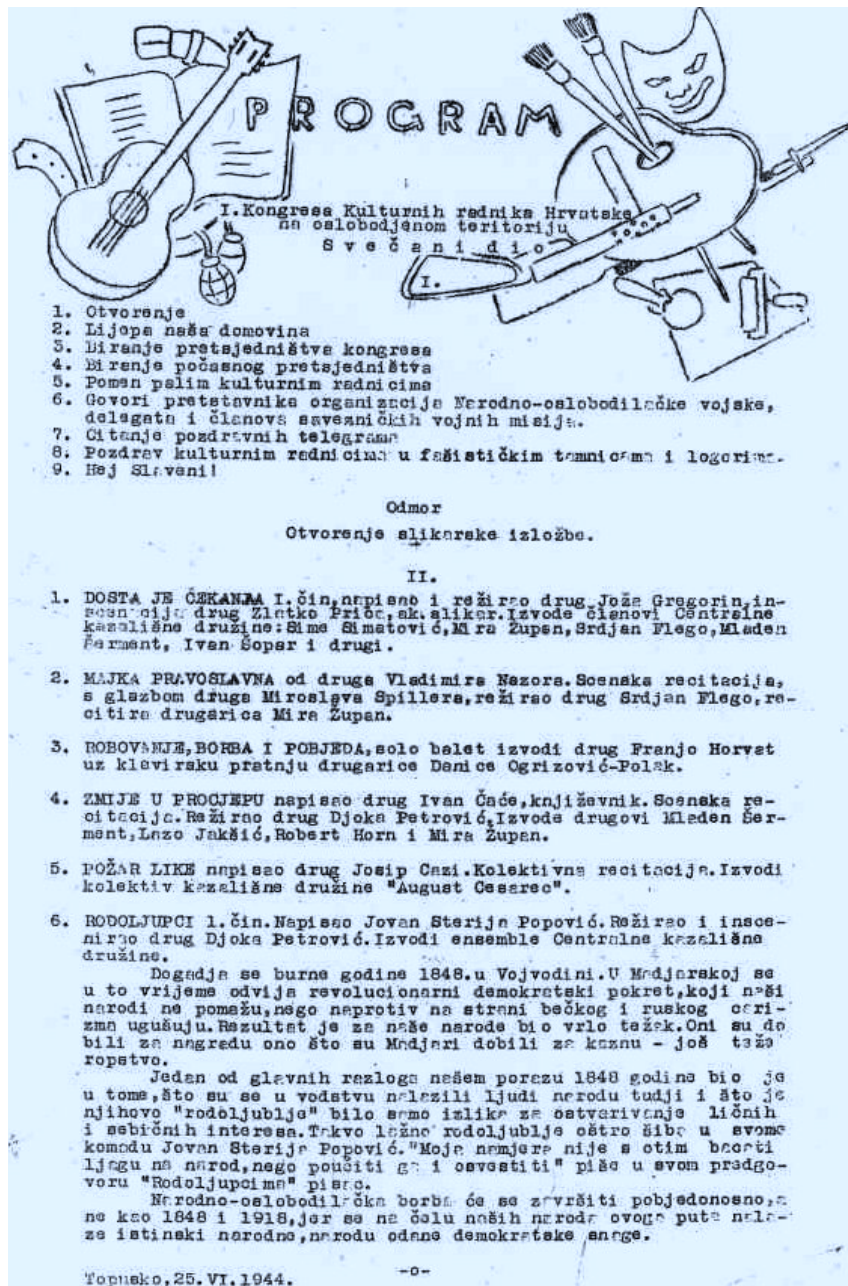
Nakon svečanog dijela, u 1,30 sati započeo radni dio Kongresa, kojemu je predsjedavao Vanja Radauš.

Slijedi izlaganje referenata: Petar Lasta: Put naše književnosti; Mladen Iveković: O našoj publicistici; Đoka Petrović: Kazalište u narodnooslobodilačkoj borbi; Ivan Čaće: Narodni samoaktivizam u umjetnosti.

Izabrana komisija za sastavljanje teksta manifesta Kongresa u sastavu: Petar Lasta, Vlado Popović i Ivo Vejvoda.

Svršetak drugog dana Kongresa, 27. VI u 3,10 sati.

³⁹ Rekonstrukcija Ivana Jelića (glavni redaktor) te Savke Kalinić i Ljiljane Modrić (redaktori) prema originalnim stenografskim bilješkama. Prepisano iz: "Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske. Topusko, 25.–27. VI 1944. Građa", ČSP, 8/1976., br. 2/3, 16.-17.

Slika 3. Program svečanog dijela skupa

27. VI poslije podne

U 15 sati započeo s radom treći dan Kongresa u šumi izvan Topuskog, zbog opasnosti od neprijateljskog zračnog napada na grad. Predsjedavao Mladen Iveković.

Nastavljeno izlaganje referenata: Vanja Radauš: O likovnoj umjetnosti; Franjo Mraz: O razvitku seljačkog slikarstva i književnosti; Miroslav Špiler: O glazbi; Ivan Supek: Nauka i društvo; Miroslav Ostrogović: O arhitekturi.

Pročitano je pismo Marijana Jurkovića, književnog kritičara, koji zbog bolesti nije mogao doći na Kongres.

Prihvaćen je njegov prijedlog o prevođenju klasične i suvremene ruske literature na naš jezik. U povodu tog prijedloga diskutirao Srećko Šilović.

Vanja Radauš iznio prijedlog o osnivanju Kluba kulturnih radnika Hrvatske. U povodu tog prijedloga diskutirao Zdenko Štambuk.

Kongres je usvojio prijedlog te izabrao Vladimira Nazora za predsjednika Kluba i članove predsjedništva.

Ivo Vejevoda pročitao teze komisije za izradu manifesta, koje su prihvaćene.

Nakon kraće stanke prešlo se na diskusiju o pojedinim referatima.

U diskusiji su sudjelovali: U vezi s referatom P. Laste: Joža Horvat i Ivan Dončević. U vezi s referatom M. Ivekovića: Nada Sremec, Mahmud Konjhodžić. U vezi s referatom Đ. Petrovića: Petar Lasta, Marijan Stilinović, Nikola Bačić, Pavle Gregorić. U vezi s referatom I. Čaće: Leon Geršković. U vezi s referatom V. Radauša: Zdenka Munk. U vezi s referatom M. Špilera: Ivo Tijardović. U vezi s referatom I. Supeka: Zlatan Sremec. U vezi s referatom M. Ostrogovića: Zlatko Selinger. U diskusiji su još sudjelovali: Jakov Blažević, Franjo Gaži i L. Geršković.

M. Iveković zaključuje rad Kongresa s kratkim rezimiranim osvrtom na njegov tok, sadržaj i značenje.

U 20,10 sati završio u šumi radni dio Kongresa.

U 21 sat započela književna i kazališna večer.”

Prilog br. 2:

Propodjel Obl[asnog] NOO za Istru” – “Drugarskom propodjelu ZAVNOH-a”, “7.4.1944.”

Dragi drugovi!

Primili smo vaš dopis u vezi s I. Kongresom kulturnih radnika Hrvatske. On je stigao previše kasno, jer je putovao previše dugo, tako da sav materijal koji bismo vam mi poslali za izložbu štampe ne bi mogao na vrijeme da stigne. Uostalom, od naših izdanja, vi posjedujete po dva primjerka, koje smo vam redovito slali. Ne možemo također da pošaljemo nikoga od naših drugova, kulturnih radnika, na Kongres, jer su nam oni neophodno potrebni na radu budući da i onako trpimo radi nedostatka kulturnih radnika, a naš teren je vrlo osjetljiv i neizgrađen još u mnogom smjeru. Pred nekoliko dana poslali smo vam za Kongres (pomutnjom je adresiran na I. Konferenciju) jedno pozdravno pismo, na kome su ujedno potpisani svi naši kulturni radnici koji rade u Istri aktivno i koji se nalaze u našim redovima. Što se tiče umjetničkog materijala s našeg teritorija, ima ga žalost vrlo malo. Poslali smo vam pred desetak dana (naslovljeno na druga Nazora) pjesme našega druga Zdenka Štambuka, koji se pred kratko vrijeme vratio iz zatvora u Italiji i sada radi kod nas. Nadamo se da ste ih dobili. Danas vam šaljem nekoliko pjesama u dijalektu od našega druga Ante Drndića, koje su bile štampane u “Glasu Istre”.

Budući da nam sva vaša izdanja i direktive stižu kasno, to jest putuju po mjesec i po dana i više, molimo vas da, ako je ikako moguće, uredite neku bržu vezu između centra i naše Oblasti, jer inače naš rad ne može da bude koordiniran. Za nas je vrlo važno da imamo vezu s vama, jer bi to bila velika pomoć za naš rad. Ujedno vas molimo da nam šaljete po mogućnosti više materijala kog izdajete. Dobili smo svega 4 komada vašega zbornika od 1. februara, iako bi na našem terenu trebalo svakako više toga. Treba voditi računa o tome, da naša Istra, zapuštena i gažena toliko vremena, osjeća naročitu potrebu kulturnog i prosvjetnog rada i da o tome ovisi i uspjeh naše borbe. Propodjel ZAVNOH-a trebao bi u tome naročito da nas pomogne i da tako pojača naše nedovoljne snage.

Uz drugarski pozdrav

S[mrt] F[ašizmu] S[loboda] N[arodu]
Stipe (rukopisni potpis)”

(HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija):
1944.: VI mjesec, kut. 29/206, NV-31/2750)

Prilog br. 3:

“Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
 Propagandni odio (memorandum – D.R.)
 Kult[urno-]umjetn[ički] odsjek
 11. juna 1944.

Dragi družo Mladene,

Mi smo Ti poslali pred nekoliko dana jednu depešu s upitom da li da dodjem k Vama ili ćete Vi doći ovamo. Mi do danas nismo primili odgovora i ako je na pošti potvrđeno da je u ZAVNOH-u netko depešu primio. Osim toga došao je ovamo drug Vanja Radauš, zatim Vladimir Popović i Dr. Gottlieb⁴⁰ i ni od jednoga nisam mogao saznati šta treba da radim, niti nešto konkretnoga o datumu kongresa, dolasku delegacija iz drugih zemalja Jugoslavije i t.d.

Kao što Ti je poznato na našem je sastanku bio određen 15. o.m. za datum kongresa. Danas je već 11. i prema svemu izgleda, da termin za 15. o.m. neće biti moguće održati ne zbog nas, jer mi smo uglavnom uredili tako da bi tehničke pripreme kao i programi bili do tog vremena gotovi, već zbog objektivnih razloga. Ja samo tako mogu razumjeti da se do sada nisi javio.

Što se tiče priprema za sam kongres s njima stojimo ovako: od referata imamo referat o glazbi, o likovnoj umjetnosti, o seljačkoj umjetnosti, o karikaturi, a danas će biti gotov referat o literaturi (Lasta) i o kazalištu. Osim toga imamo ovdje pozdrav istarskih kulturnih radnika našem prvom kongresu. Radovi na dekoraciji su u punom jeku. Na čitavoj lijevoj strani dovršavaju slikari veliki dekorativni pano na samom zidu. Održan je žiri za slikarske radove, odabrano je otprilike 250 crteža, akvarela, uljenih slika i nešto plastike. Radovi se aranžiraju za samu izložbu. Fotografije su razvrstane prema temama i odabrane, ali bilo bi potrebno da nam dadeš za njih podnaslove. Zato takodjer ne znamo da li da šaljemo fotografije k Tebi ili ćeš doći ovamo. Osim toga fotografije nisu potpune jer nemamo slika sa zasjedanja ZAVNOH-a, JNOF-a. Fotograf Prop[agandnog] odjela Fišer⁴¹ ostavio je svoje stvari u nekoj zeminici i mi do sada nismo, uz pomoć fotografa IV. Korpusa, mogli pronaći te stvari. Filmovi se nalaze kod fotografa IV. Korpusa ali aparat za povećavanje i ostali materijal je u zeminici. Osim toga ja o tom nisam ništa znao dok nije došao drug Vlado Popović koji mi je o tome nešto govorio.

Što se tiče umetničkog programa kazališta, glazbene i literarne priredbe i tu su stvari uglavnom pri kraju. Jasna je stvar da to sve sada treba samo pregledati.

Na kongres je stiglo već nekoliko delegata. Jedna drugarica iz Slavonije, jedan iz Žumberka, jedan poljski slikar iz art. divizionu IV. Korpus[a] uz neke ostale koji su već bili ovdje. Izbor delegata kao i njihov broj pokazuje da se odgovorni drugovi nisu s dovoljno ozbiljnosti odnosili prema našem kongresu. Osim tih delegata ovdje je, kao što Ti je poznato, oko našeg Kult[urno-]umjet[ničkog] odsjeka okupljen veći broj umjetnika u vezi s kongresom. Sve to ozbiljno je opteretilo našu kuhinju i naše financije. Neophodno je nužno da Ekonomski odjel ZAVNOH-a što prije pošalje izvjesne količine hrane, da se može organizirati posebna kuhinja, naročito ako počnu stizati novi delegati.

U vezi s kongresom a i uopće treba najozbiljnije postaviti pitanje odjeće i obuće kako za nas u odsjeku, tako i kazališne družine i naše glazbe. Mi u odsjeku ostali smo uopće bez rublja, naročito bez čarapa, dok je kazališna družina u tako otrcanom stanju, naročito poslije marševa u ofanzivi, da bi bila prava kulturna sramota kad bismo ih pustili da u takovim odijelima nastupaju. Ja nažalost ovdje nisam mogao poduzeti nikakve korake kod odgovornih vojničkih drugova, jer se ovdje nije nalazio nitko iz operativnog štaba Korpusa, a niti komandant vojne oblasti. Dolazio sam na

⁴⁰ Hinko.

⁴¹ Hugo Fischer Ribarić.

misao, da napišem pismo komandantu Hrvatske⁴² ili drugu Andriji⁴³, ali nisam pisao u uvjerenju da ćete Vi to s Vaše strane ispravno i ozbiljno postaviti i da se (1r) moguće ne biste složili s mojom ličnom intervencijom. Ja mislim da se to pitanje može postaviti oštrije ovaj puta zato, jer se radi o kongresu i jer upravo ovo vrijeme pada saveznička pomoć u našoj blizini. Mi smo trebali osim odjeće, obuće i rublja i nekoliko padobrana za naše kostime, jer je i najmanji komadić krpe u dućanima nevjerojatno skup.

Što se tiče ishrane šaljem našeg ekonomu s izvatom iz računa za utrošeni novac i obavještenjem o stanju naše ishrane. Naša hrana je hrana s kazana. Ona je po mom mišljenju zadovoljavajuća uzimajući u obzir mjesec u kojem se nalazimo i ishranu naših vojnih jedinica. Medjutim naš kolektiv toliko preglednio za vrijeme ofenzive i tako intenzivno radi od jutra do kasno u noć, pjeva, pleše, igra i t.d. da stalno intervenira radi poboljšanja. Mi to rješavamo tako, da se od vremena do vremena poboljša koji obrok i tako nekako ispune praznine nastale u medjuvremenu. Uostalom o svemu će te tačno izvijestiti naš intendant. Molim Te saslušaj ga i nastoj da dobije od druga Vjeke⁴⁴ potrebne stvari za nas i za delegate kao i nešto novaca.

Što se tiče samog programa kongresa mi smo mislili otprilike ovako: Prvu noć svečani dio sa sljedećim programom:

1. Otvorenje ... Nazor? Ili koji drugi vidjeniji umjetnik.
2. Himna Hej Slaveni⁴⁵
3. Biranje počasnog i radnog predsjedništva
4. Pomen palim kulturnim i javnim radnicima umjet[nički] režirano
5. Pozdravi pretstavnika pretsjedništva ZAVNOH-a, CKKPH, GŠH-a (IO HSS-a, Srpskog kluba, AFŽ-a, USAOH-a, ...?)⁴⁶
6. Pozdravi delegacija⁴⁷
7. Čitanje telegrama drugu Titi, AVNOJ-u, Nac[ionalnom] Komitetu, ZAVNOH-u, pretsjedniku Nazoru, drugu Staljinu, Rooseveltu, Churchillu, sovjetskim, engleskim i američkim kulturnim radnicima.
8. Pozdrav onima koji trpe u fašističkim logorima i pod fašističkim terorom
9. Svečano otvorenje izložbe grafike i slike – noćna večera
10. Umjetnički program sastavljen od kraćih stvari, kazališnih, baletnih, glazbenih i literarnih.

Daljnji program kongresa da se izvede i dalje u noćnim sjednicama i to radnim s čitanjem referata i diskusijama, dok bi umjetnički program bio izvadjan druge noći, obzirom na to što ga imade mnogo, tako da ne bi (bilo) diskusije i umor smetao interesu za priredbe.

Molim Te javi mi najhitnije kako stoje stvari s kongresom. Ta se stvar mora brzo riješiti jer je ova koncentracija umjetnika i kazališnih družina, glazbe i t.d. ovdje ne bi mogla ni u kom slučaju trajati duže vremena. Zato je potrebno, ako bi se kongres odgodio za duže vrijeme, da mi to odmah javiš, kako bi mogli sve te umjetnike poslati na rad na teren, isto tako i našu družinu. Medjutim mišljenja smo da bi u tom slučaju priredili jedan mali kulturni festival na kome bi umjetnici i kazalište mogli nastupiti, isto tako bismo otvorili i izložbu grafike i slika i pozvali na tu priredbu

⁴² Ivan Gošnjak.

⁴³ Hebrang.

⁴⁴ Nerazriješeno.

⁴⁵ Prema konačnom programu, poslije otvaranja Kongresa slijedilo je izvođenje hrvatske himne "Lijepa naša domovino". Otpjevao ju je Zbor Centralne kazališne družine uz pratnju Duhačkog orkestra "Pavao Markovac". Isto tako prema konačnom programu, svečana sjednica trebala je biti zaključena izvođenjem himne "Hej Slaveni", koju je glazba odsvirala nešto prije ponoći. Sjednica je zaključena u 23 sata i 50 minuta. *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 27. i 41.

⁴⁶ Govorili su samo Franjo Gaži u ime Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske i Ivan Gošnjak u ime Glavnog štaba Hrvatske.

⁴⁷ Govorili su britanski major Owen Reed, Moša Pijade "u ime srpskih umetnika i novinara", dr. Joža Rus, potpredsjednik Osvobodilne fronte Slovenije, Eros Sequi, lektor talijanskog jezika na Sveučilištu u Zagrebu, Zdenko Štambuk u ime kulturnih radnika Istre, Ivo Tijardović u ime kulturnih radnika Dalmacije te Marko Vujačić u ime crnogorskih kulturnih radnika. *ČSP*, 8/1976., br. 2/3, 31.-42.

pretstavnik naše rukovodstva. Taj bi festival mogao biti vezan uz datum trogodišnjice rata hitlerovske Njemačke i Sovjetskog saveza.

Obavještavam Vas da su otpočele pretstave filmova, jer smo nabavili ugljen. Već je održano nekoliko predstava. U međuvremenu smo dobili iz Gorskog Kotara molbu, da im se pošalju filmovi, jer imaju mogućnosti da ih prikazuju u Delnicama. Ja sam mišljenja da se još izvjesno vrijeme – dok se potpuno ne iskoristi mogućnost prikazivanja ovdje – ostave filmovi na Baniji, a da se tek onda pošalju u Gorski Kotar. Javite nam Vaše mišljenje.

Šaljem Ti naslovnu stranicu za brošuru Sabor u Topuskom. Drugovi slikari nemaju ovdje alata za linorez, jer jedini koji je još čitav imade drug Vanja⁴⁸, a toga u međuvremenu nismo mogli dobiti. Kao što vidiš oni su napravili naslov samo od slova. Ti odluči što ćeš s njim.

Još nešto o fotografskom materijalu fotosekcije Prop[agandnog] odjela. (1v)

Ta je sekcija pripala Prop[agandnom] odjelu od našeg otseka. Mislim da bi bilo neophodno nužno da odrediš nekoga tko će povesti brigu o tome materijalu u cjelini, jer će inače u zemunici propasti. Neznam gdje je ona drugarica koja je radila sa drugom Fišerom, ali ako nje nema trebalo bi odmah pronaći kod naših Prop[agandnih] odjela jednog fotografa koji bi preuzeo brigu za taj materijal. Kod Prop[agandnog] odjela Pokuplje nalazi se jedna drugarica, profesionalni fotograf, koju sam ja još prije dok je fotosekcija potpadala našem otsjeku, nastojao dobiti u fotosekciju. Ona je međutim bila kao reporter na drugom kongresu Omladine.

Do danas nismo još čuli mišljenje odgovornih foruma na osnivanje kluba kulturnih i javnih radnika koji bi trebao da bude organiziran na kongresu. Kako nas to pitanje neobično zanima, javi molim Te kako stoji stvar s tim.

Poziv kulturnim i javnim radnicima, da se jave kult[urno-]umjetničkom otsjeku ZAVNOH-a nije još objavljen u Vjesniku, a niti u ostaloj štampi, iako je već nekoliko puta odlučeno da će to izaći. Neznam u čemu je razlog da to nije učinjeno. U slučaju da si izgubio tekst javi nam ili sastavi sam i daj ga otštampati u sve naše listove.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Drugarski Te pozdravlja

Ivo⁴⁹

P.S. U dogovoru sa drugom Vejvodom a povodom osnutka jedne kuhinje za delegate učinili smo sve da bi našli nešto posudja, kojega je navodno neprijatelj dolaskom u ove krajeve opljačkao ili uništio i mi nismo u stanju naći ni jednu posudu. Molim stoga – ako se negdje kod Vas može nešto naći – da našem ekonomu dadete potrebitu preporuku.

Za otsjek

(nečitljivo – D.R.)

“Druže Vjeko⁵⁰, šaljem Ti ovo pismo upućeno Mladenu⁵¹. Za kult[urno-]umjet[ničku] grupu učini što možeš. Ako je potrebno razgovaraj i s Pajom⁵². Pozdrav. (nečitljivo – D.R.)

11.VI.1944.”

(HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija): 1944.:
VI mj., kut. 30/206, NV-32/2905)

⁴⁸ Radauš.

⁴⁹ Vejvoda.

⁵⁰ Nerazriješeno.

⁵¹ Iveković.

⁵² Gregorić.

Prilog br. 4:

Mladen Iveković (ZAVNOH Prop[agandni] odjel) ZAVNOH – Miroslavu Krleži, (...) VI. 1944.

“Dragi Miroslave! Siguran sam da si doznao o kongresu kulturnih i drugih javnih radnika, što namjerava(mo) održati na našem oslobođenom području u Hrvatskoj. Ti se do danas nisi odazvao našem pozivu iako smo to učinili i usmeno i pismeno nekoliko puta. Ja sam Ti pred gotovo dvije godine pisao u Zagreb pozivajući Te da dodješ kod nas.

Znam da se nije lahko odlučiti na takav put, koji je – priznajem – skopčan s izvjesnim teškoćama. Ali danas kada se bije najodlučniji boj, što smo ga ikada bili u našoj Hrvatskoj, mislim, da je Tvoje mjesto ovdje kod nas, a ne na strani neprijatelja. Znam kako Ti gledaš na našu borbu, barem vjerujem da se ne varam da si posve na našoj strani, a to me je i ponukalo da se obratim Tebi još jedanputa.

Vjeruj mi dragi Miroslave, da će ih biti malo koji će ovako gledati na Tvoje dosadašnje otkazivanje da dodješ k nama. Ipak mislim da ima još uvijek vremena da dodješ k nama i da zajedno sa svim(a) nama poradiš na oslobodjenju naših naroda. Po mom mišljenju Ti možeš još uvijek učiniti vrlo mnogo i zadužiti vrlo mnogo naš pokret. Zato je i potrebno da se nadješ što prije u našoj sredini. Jer bi bilo strašno kada bismo morali dolaziti u Zagreb da oslobadjamo i Tebe.

Ovo pismo pišem Ti iz vlastite pobude, uvjeren da sam to dužan učiniti i prema našoj narodno oslobodilačkoj borbi i lično prema tebi kao mom starom prijatelju. Odluči se dakle i dodji što prije do nas. Drug, koji će organizirati predaju ovog pisma lično u Tvoje ruke preuzet će na sebe brigu da što lakše i što prije dodješ do nas.

Ostavi dakle sve obzire i sve zapreke i požuri k nama.

Drugarski i srdačno Te pozdravlja Tvoj stari”

(strojopis, bez potpisa)

(HDA, ZAVNOH II/Propagandni odjel (Odsjek informacija):
1944.: VI mj., kut. 30/206, NV-32/2915)

8.

EVROPSKA ILI NEMAČKA KATASTROFA? – FRIEDRICH MEINECKE I DRUGI SVETSKI RAT

Michael Antolović

UDK: 930-05 Meinecke, F.:329.18(430)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Friedrich Meinecke (1862–1954), najuticajniji nemački istoričar svog vremena, u svoje delo uključuje sve puteve kojima je krenula moderna nemačka istorija od vremena nemačkog ujedinjenja do sredine 20. veka. Uprkos oštrim kritikama nacističke ideologije, Meinecke intimno podržava ciljeve spoljne politike Trećeg rajha. On tumački nacizam koji je doveo do “nemačke katastrofe” sa stanovišta kritičara modernosti, odnosno nacizam ne predstavlja posledicu nekog specifičnog toka nemačke istorije, već je pre svega rezultat Francuske revolucije, koja je dala podsticaj ulasku masa u politiku i usponu masovnih ideologija na evropskom nivou. U naporima da oceni nacističko nasleđe, Meinecke je svoju pažnju usmerio prvenstveno na žrtve rata među Nemcima, proterivanje nemačkog stanovništva iz Istočne Evrope i “poniženje” kojem je nemački narod bio izložen od strane okupacionih vlasti. U tom kontekstu je takođe donio presudu o navodnoj krivici nemačkih Jevreja čija je “ekonomska snaga” i “učešće u degradaciji liberalnih pogleda” doprinela porastu antisemitizma. Bez obzira na to neprihvatljivo mišljenje, Meinecke smatra Treći rajh ne samo “najvećom katastrofom koja je zadesila nemačku naciju ikad, nego i najvećom sramotom”. Shodno tome, njegov zahtev za “sveobuhvatnom revizijom nemačke istorije” je bio motivisan time da se hitno utvrde faktori odgovorni za “nemačku katastrofu”. Među njima je istakao ulogu “prusko-nemačkog militarizma kao istorijske snage koja je najsnažnije podržala osnivanje Trećeg rajha”. U skladu sa svojom koncepcijom nemačke istorije, Meinecke smatra da je “oživljavanje nemačke nacije” moguće samo kroz povratak izvorima nemačke humanističke kulture sadržane u vrednostima klasicizma i Geteovom delu. Njegovo tumačenje Drugog svetskog rata naišlo je na iznimno pozitivan prijem u zapadnim zemljama kao jedan od prvih napora da se kritički preispita nedavna prošlost obeležena nacističkom diktaturom. S druge strane, predstavljalo je neku vrstu etičkog navigacionog sistema za nemačko društvo traumatizovano totalnim porazom, okupacijom i podelom zemlje u “nultom času” nemačke istorije.

Ključne reči: Friderich Meinecke, Drugi svetski rat, historiografija, politika, intelektualci

U poznatoj knjizi posvećenoj ulozi nemačke akademske elite u javnom životu Nemačke tokom wilhelmskog i weimarskog razdoblja, ugledni američki istoričar Fritz Ringer je nemačke univerzitetske profesore upoređio sa mandarinima. Na izricanje ovakvog suda, podstakla ga je činjenica da su profesori kao posebna društvena grupa raspolagali

naročitim uticajem u nemačkom društvu: pored suverenog rukovođenja “politikom naučnog diskursa”, oni su kao politički publicisti, bliski vladajućim strukturama nemačkog carstva, u velikoj meri uticali na oblikovanje javnog mišljenja širokih slojeva nemačkog građanstva. Uživajući privilegovan društveni položaj, nemački profesori predstavljali su svojevrsne “moderatore javnog mnjenja”, kao kritičari a daleko češće kao apologeti političkih ciljeva nemačkog Rajha.¹

Naučnim delom, profesionalnim položajem unutar nemačke istorijske nauke te svojom političkom aktivnošću, Friedrich Meinecke predstavlja “idealni tip” Ringerovih “nemačkih mandarina”. Rođen 1862. u Salzwedelu, u pruskoj provinciji Altmark, zahvaljujući dugom životnom veku, Meinecke je bio savremenikom prekretnih epoha moderne nemačke istorije: od vremena nacionalnog ujedinjenja, ubrzane transformacije nemačkog Rajha u vodeću industrijsku zemlju kontinenta i traženja nemačkog “mesta pod suncem”, preko Prvog svetskog rata, revolucije, krhke republike i nacističke diktature sve do potpunog sloma Nemačke u požaru Drugog svetskog rata, njene okupacije i konačno, novog početka u vidu dveju nemačkih država.

Meineckeovo stručno formiranje odvijalo se pod neposrednim uticajem prusko-malonačke istorijske škole – učeći kod J. G. Droysena, T. Mommsena i W. Diltheya, u “zanat istoričara” uputila su ga najuglednija imena tadašnje nemačke istorijske nauke, dok je habilitaciju odbranio pred komisijom kojom je predsedavao bard nemačke historiografije, Heinrich von Treitschke. Nakon decenije i po provedene u Pruskom državnom arhivu, Meinecke je neuobičajeno kasno otpočeo akademsku karijeru – tek 1901. izabran je za profesora na univerzitetu u Straßburgu, 1906. prešao je u Freiburg, 1914. imenovan je za redovnog profesora novije istorije na Berlinskom univerzitetu da bi naredne godine postao i član Pruske akademije nauka. Sledeći dominantne tokove nemačke historiografije na prelomu stoleća, Meinecke je svoje prve radove posvetio političkoj i diplomatskoj istoriji Pruske, baveći se posebno reformnim razdobljem i “nemačkim usponom” početkom 19. veka. Zaokret ka istoriji ideja obezbedio je Meineckeu izuzetno poštovanje unutar zajednice nemačkih istoričara. Njegovi radovi *Kosmopolitizam i nacionalna država* (1908), *Ideja državnog razloga u novijoj istoriji* (1924) i *Nastanak istorizma* (1936), pored erudicije i suverenog vladanja magistralnim tokovima nemačke i evropske misli, predstavljaju istovremeno i svedočanstvo o nedoumicama i menama nemačke intelektualne istorije tokom prve polovine 20. veka. Pored naučnog ugleda, posebnost Meineckeovog položaja u nemačkoj historiografiji bila je, u velikoj meri, određena i činjenicom da je on, gotovo pune četiri decenije, uređivao najuticajnije istorijsko glasilo u Nemačkoj – *Historische Zeitschrift*. Preuzevši 1896. mesto glavnog urednika od njegovog osnivača, Heinricha Sybela, Meinecke je bio na čelu časopisa sve do 1935, vršeći presudan uticaj na glavne tokove nemačke istorijske nauke tokom ovog razdoblja.²

¹ Fritz K. RINGER, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890–1933*, Cambridge MA 1969.

² Osnovni izvor obaveštenja o Meineckeovom naučnom delu na hrvatskom, odnosno, srpskom jeziku i dalje predstavlja: Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001., 193.-194., 231.-232. Za detaljniji uvid u različite aspekte Meineckeove istorijske misli vidi: Imanuel GEISS, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt am Main 1972., 89.-107.; Felix GILBERT, *History, Choice and Commitment*, Cambridge – London 1977., 67.-87.; Walter GOETZ, “Friedrich Meinecke. Leben und Persönlichkeit”, *Historische Zeitschrift*, 174/1952., 231.-250.; Jonathan B. KNUDSEN, “Friedrich Meinecke (1862-1954)”, *Paths of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, (ur. Hartmut LEHMANN, James Van Horn MELTON), Washington D. C., Cambridge UK 1994., 49.-71.; Franz SCHNABEL, “Friedrich Meinecke 13. 10. 1862 – 6. 2. 1954”, *Jahrbuch 1954 der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1954., 174.-200.; Ernst SCHULIN, “Friedrich Meinecke”, *Deutsche*

Uspostavljanje nacističke diktature predstavljalo je prekretnicu u Meineckeovom profesionalnom životu. Usled “gleichschaltovanja” svih oblasti nemačkog društva koje su preduzele nove vlasti, Meinecke je sredinom 1935. bio primoran da napusti uredničko mesto *Historische Zeitschrift*. Razdoblje Trećeg rajha proveo je, po sopstvenom sudu, u stanju “unutrašnjeg egzila”. U potpunosti povučen iz javnog života, posvećen izučavanju većinom teorijskih i metodoloških problema istorijske nauke, Meinecke je svoj usamljenički položaj poredio sa sudbinom “Boethia i Simachusa na kraju antike”.³

Meineckeovo potiskivanje iz javnog života nakon nacističkog preuzimanja vlasti (*Macht-ergreifung*) bilo je neposredno podstaknuto njegovim liberalnim političkim pogledima. Ostavši u srcu monarhista (*Herzenmonarchist*), Meinecke je pružio iskrenu podršku Weimarskoj republici budući da je propast monarhije i proglašenje nemačke republike nakon Prvog svetskog rata, smatrao istorijskom neminovnošću. Kao republikanac iz razuma (*Vernunftrepublikaner*), Meinecke je tokom godina krize koje su prethodile konačnoj propasti republike (1930–1933), u brojnim publicističkim spisima dosledno branio postojeći liberalno-demokratski poredak smatrajući da bi dolazak nacista na vlast imao pogubne posledice.⁴ Podršku širokih slojeva nemačkog građanstva Nacističkoj partiji koja je omogućila njen trijumf na izborima 1930, Meinecke je poredio sa raspoloženjem koje je vladalo u Nemačkoj 1917, smatrajući da je u oba slučaja reč o “elementarnom krik” koji potiče iz najtežih unutrašnjih i spoljašnjih nevolja u kojima se nalazi Nemačka. Pri tome, u nepravednim odredbama Versailleskog mirovnog ugovora pronalazio je osnovni uzrok pojave nacizma. Sa druge strane, svetska ekonomska kriza predstavljala je, po Meineckeovom sudu otežavajuću okolnost, preteći da nemačku privredu, inače već opterećenu ratnim reparacijama, u potpunosti uništi. U takvim okolnostima, sporazum stranaka vernih načelima Weimarskog ustava, spremnih na borbu za očuvanje Republike, bio je jedini izlaz iz potencijalne katastrofe. Uviđajući nesigurnost postojećeg parlamentarno-demokratskog sistema, usled porasta “desnog i levog radikalizma” i ubrzanog slabljenja partija političkog centra, Meinecke je vladu u kojoj se nalazio njegov nekadašnji student, Heinrich Brüning, smatrao “istorijski odgovornom” da posredstvom snaženja izvršne vlasti, učvrsti ustavni poredak u Nemačkoj. Ovo prvenstveno stoga što je u Reichstagu preovlađujuća većina pripadala strankama krajnje levice i desnice, protivnih samim načelima parlamentarizma.⁵

Naglašavajući “sugestivno dejstvo nacionalsocijalističkog pokreta” na partije političkog centra, Meinecke je ukazivao na njegovu destruktivnu snagu. U pojmovnom repertoaru

Historiker, (ur. Hans-Ulrich WEHLER), Band 1, Göttingen 1971., 39.-57. Pored ovih opštih pregleda, dva zbornika radova posvećena su različitim aspektima Meineckeove istorijske misli: Gisela BOCK, Daniel SCHÖNPLUG (ur.), *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, Stuttgart 2006.; Michael ERBE (ur.), *Friedrich Meinecke heute. Bericht über ein Gedenk-Colloquium zu seinem 25. Todestag am 5. und 6. April 1979*, Berlin 1981.

³ Friedrich MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel: Werke*, Band VI, Stuttgart 1962., 167.

⁴ Vidi: Waldemar BESSON, “Friedrich Meinecke und die Weimarer Republik. Zum Verhältnis von Geschichtsschreibung und Politik”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 7/1959., br. 2, 113.-129.; Robert A. POIS, *Friedrich Meinecke and German Politics in the Twentieth Century*, Los Angeles – London 1972., 86.-130.; Nikolai WEHRS, “Demokratie durch Diktatur? Meinecke als Vernunftrepublikaner in der Weimarer Republik”, *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplüg), Stuttgart 2006., 95.-118. O dominantnim tokovima nemačke historiografije tokom Weimarskog razdoblja i njenim ideološkim implikacijama vidi: Bernd FAULENBACH, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980.

⁵ Friedrich MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, Werke, Band II, Darmstadt 1968., 441.-445. O krizi i propasti Weimarske republike vidi: Eberhard KOLB, *The Weimar Republic*, London – New York 2005., 101.-136.; Hans MOMMSEN, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill – London 1996., 318.-489.

nacističke ideologije video je prvenstveno “demagoška izobličenja”, smatrajući ih ne samo politički neupotrebljivim već i krajnje štetnim pojavama u nemačkom političkom životu. Stoga je, uprkos svoje lične nesklonosti prema idejama političke levice, odlučno odbijao stanovište, rašireno u pojedinim konzervativnim političkim krugovima, da bi nacizam mogao da posluži kao sredstvo za suzbijanje komunizma. Prepustiti nacistima celokupnu odgovornost za vršenje vlasti značilo bi, kategoričan je bio Meinecke, isto što i “poveriti vuku jariće na čuvanje”, tj. rizikovati destabilizaciju privrednog i političkog života najgore vrste. Istovremeno, kao iznenadni krik iz “dubine deklasiranih i smrvljenih društvenih slojeva”, nacizam je morao da pruži silama-pobednicama, pre svih Francuskoj, opipljiv dokaz za stvarni položaj u kome se Nemačka nalazi.⁶ Iako više nije imao prilike da javno zastupa svoje političke stavove, Meinecke je i nakon kraha Weimarske republike i uspostavljanja nacističke diktature, nastavio da pažljivo posmatra razvoj političkih zbivanja koji su, na koncu, usloveli otpočinjanje Drugog svetskog rata. Pri tome, od značaja je pomenuti njegov sud izrečen nedugo po nacističkom stupanju na vlast da će “utvrđivanje snažnije državne vlasti možda da bude trajni plod ovog vremena”, smatrajući da nemački narod “pod pritiskom Versailleskog mira, jednostavno nije bio zreo za parlamentarnu demokratiju”.⁷

Otpočinjanje Drugog svetskog rata nemačkim napadom na Poljsku, zateklo je Meinecke u intenzivnoj razmeni mišljenja sa Benedettom Croceom u pogledu “nastanka istorizma”, i čini se da na njega nije ostavilo snažniji utisak.⁸ Tek po završetku poljske kampanje izrazio je zabrinutost nad činjenicom da se “čitavo duhovno, socijalno i političko lice Nemačke silom udaljava od germansko-romanske kulturne zajednice i okreće prema Istoku”, što bi moglo da ima za posledicu “poistočnjačenje čitave linije naše sudbine”.⁹ Strah od “boljševizma”, karakterističan za mnoge pripadnike nemačke intelektualne elite, uslovio je Meineckeov ambivalentan stav prema nacizmu: iako protivan nacističkoj ideologiji, on nije ostao ravnodušan prema spoljopolitičkim uspesima Trećeg rajha koji su podstakli njegovo intimno oduševljenje.¹⁰ Ubeđen u legitimnost *Anschlussa* Austrije kao i nemačkog prava na Sudetsku oblast, Meinecke je nakon brze nemačke pobede nad Francuskom, ustvrdio da se u “pobedonosnim nemačkim pohodima sada ispoljava i revolucionarna dinamika Trećeg rajha... Radost, divljenje i ponos moraju, pre svega, i kod mene da preovlađuju. A tek ponovno dobijanje Strasbourga! Kako srce tada ne bi nekom zalupalo. Iako čudnovato, ipak je to bilo najveće pozitivno delo Trećeg rajha da za četiri godine izgradi takvu milionsku vojsku i da se osposobi za takve akcije”.¹¹ Smatrajući nemački napad na Francusku u maju 1940. “kaznom za Versailleski mir”, Meinecke je agresivnoj politici nacističke Nemačke pružao moralno opravdanje. Ubeđen u neminovnost bliske kapitulacije zapadnih sila, on je ipak podsećao na probleme uspostavljanja novog mira na evropskom kontinentu, “koji mora da bude suštinski drugačiji od nasilnog Versailleskog mira” kako bi se obezbedila njegova trajnost.¹²

Sredinom leta 1940, kada je Nemačka već ostvarila suverenu vlast nad velikim delom evropskog kontinenta nastojeći da potčini i Veliku Britaniju, Meinecke je tvrdio da će

⁶ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 443.-445.

⁷ F. MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel*, 138.

⁸ *Isto*, 187.

⁹ *Isto*, 188.-190.

¹⁰ *Isto*, 179.-180.

¹¹ *Isto*, 363.-364.

¹² *Isto*, 192.

“sudbina evropskog Novog poretka zavisiti i od toga da li može da dođe i do unutrašnjeg pomirenja” smatrajući da “ako sopstveni interesi naroda koji su nam pridruženi ne postanu pokretačka opruga novog stanja, on neće biti trajan”. U tom cilju, predlagao je carinsko povezivanje sa zaštitnim i odbrambenim savezima u koje bi se možda mogla uključiti čak i Francuska. Ocenivši da bi stvaranjem takvog saveza bile ostvarene pretpostavke za život Nemaca sa susednim narodima, Meinecke je zaključio da “uvećanje i ujedinjenje evropskog privrednog područja, nakon prevladavanja prelaznih teškoća, stvara sasvim novi privredni život i čini nas ekvivalentnima prema Americi. To što Hitler, zbog budućih opasnosti, neće da uništi englesku imperiju, mudro je i dalekovido”.¹³ Imajući u vidu iznesene ocene, Meineckeovi pogledi nisu se značajnije razlikovali od političkih stavova, najvećim delom konzervativno orijentisanih, nemačkih istoričara koji, kao izdanci nemačkog obrazovanog građanstva (*Bildungsbürgertum*), nisu bili prijemčivi za vulgarne postavke nacističke ideologije ali ih je, istovremeno, sa nacističkim režimom povezivao njegov izraziti antimarksizam, nacionalni revanšizam i ubeđenje u nužnost i opravdanost revizije Versailleskog mirovnog ugovora. Odatle su nemačke pobede tokom proleća i leta 1940. uslovile da Meinecke, poput većine svojih kolega, prihvati ideju o otpočinjanju nove epohe obeležene suverenom nemačkom dominacijom nad evropskim kontinentom.¹⁴

Meineckeov prvobitni optimizam podstaknut vojnim uspesima Trećeg rajha, nakon nemačkog poraza kod Staljingrada smenila je zabrinutost od mogućeg širenja komunizma. Krajem marta 1943. Meinecke je tvrdio da je “nemački narod već u Prvom svetskom ratu postao u svojoj unutrašnjosti nešto drugačije od onoga što je bio ranije a tek će da postane tokom Drugog svetskog rata, osim ako se ne desi čudo”. Izrazivši bojazan od mogućnosti da nemačkim vojnicima na Istočnom frontu “počne da se dopada delo boljševizma”, smatrao je da bi “čisto dinamički, to moglo da bude opravdano, ali izgledi da se boljševiziramo, jesu i ostaju zastrašujući”. Pred ovakvom alternativom, jedinu nadu polagao je u snagu “stare i dobre tradicije nemačke kulture”.¹⁵ Ističući da “odbrana od boljševizma pod svim okolnostima” predstavlja glavni cilj Nemačke, Meinecke je predviđao “da ćemo morati da položimo užasne žrtve kako bismo spasili nemački duh dok se on još može spasiti”.¹⁶ U tom kontekstu bio je spreman čak i na prihvatanje “izvesnih sastavnih delova nacističke ideologije, samo pod pretpostavkom da, pri tome, zlatne niti nemačkog i zapadnog duha iznova steknu priznanje”.¹⁷ Rukovodeći se strahom od širenja komunizma, Meinecke je krajem 1943. tvrdio da je neophodno pripremiti se za “nadirući boljševizam”. Činjenicu, pak, da se nemački narod, vodeći “najogorčeniju odbrambenu borbu protiv ruskog boljševizma” (sic!), i sam boljševizuje, objašnjavao je neumitnošću hegelijanske dijalektike. Gubeći

¹³ Isto, 174.

¹⁴ Karen SCHÖNWÄLDER, “The Fascination of Power: Historical Scholarship in Nazi Germany”, *History Workshop Journal*, 43/1997., 133.-153., na ovom mestu 136.-138. O odnosu profesije nemačkih istoričara i nacističkog režima kao i nemačkoj historiografiji tokom razdoblja Trećeg reicha vidi: Ingo HAAR, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der “Volkstumskampf” im Osten*, Göttingen 2003.; Willi OBERKROME, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945*, Göttingen 1993.; Karen SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt-New York 1992.; Winfried SCHULZE, Otto Gerhard OEXLE (ur.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999.; Hans SCHLEIER, “German Historiography under National Socialism. Dreams of a powerful nation-state and German Volkstum come true”, *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, (ur. Stefan BERGER, Mark DONOVAN, Kevin PASSMORE), London-New York 1999., 176.-188.

¹⁵ F. MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel*, 214.

¹⁶ Isto, 215.-217.

¹⁷ Isto, 216.

u potpunosti iz vida da Nemačka, prekršivši Ugovor o međusobnom nenapadanju iz 1939, vodi agresivni rat protiv SSSR-a, Meinecke je smatrao da se ona, poput antičkog junaka Odiseja, nalazi između “Scile i Haribde”, te da nemački narod mora “da pronade put između dvaju nemani i da, uprkos teškim žrtvama (prinetim) jednoj nemani, budemo radosni ako izmaknemo drugoj nemani”.¹⁸ Istovremeno, Meinecke je održavao veze sa pojedinim učesnicima antihitlerovske zavere pored ostalog i sa generalom Ludwigom Beckom. Mada nije neposredno bio uključen u njeno planiranje, Meinecke je zaverenicima pružao jednu vrstu intelektualne i duhovne podrške.¹⁹ Surovo gušenje pobune od strane režima suočilo je Meinecke sa neumitnošću skorog poraza nemačkih ratnih nastojanja. Svega nekoliko nedelja pre kraja rata, isticao je da ga još jedino “pokreće i teši ideja da bi duh Zapada mogao iznova da se poput feniksa izdigne iz pepela svog političkog sistema. Iako nemamo garancije da će se to i dogoditi, već i sama mogućnost duhovne regeneracije Zapada, ispunjava novom spremnošću za životnu borbu”.²⁰ Napustivši Berlin uoči konačnog pada Trećeg rajha u proleće 1945, Meinecke je utočište od “boljševičke nemani” pronašao u bavarskom seocetu Wässerndorfu da bi potom prešao u Göttingen.

Ubrzo po okončanju ratnih dejstava, pristupio je objašnjenju najnovije nemačke prošlosti. Svoje viđenje nacizma izneo je u knjizi paradigmatičnog naslova *Nemačka katastrofa*, u kojoj je pokušao da utvrdi uzroke strahovite nesreće koja se sručila na Nemačku.²¹ Napisano u “nultom času” nemačke istorije i objavljeno već 1946, delo je prepuno digresija o nemačkoj istoriji protkanih ličnim impresijama i zapažanjima. Hibridni karakter dela u kome se mešaju historiografske opservacije sa proživljenim iskustvom uočio je još Siegfried Kaehler, Meineckeov učenik i prijatelj, ocenivši da ono istovremeno predstavlja “knjigu sećanja i punovažno istorijsko delo”.²² U pravcu racionalizovanja najnovije istorije koja je dovela do nemačke i evropske katastrofe, bila je usmerena i Meineckeova političko-publicistička delatnost koju je obnovio nakon 12 godina nacističke diktature.²³ Smatrajući ponižavajućom činjenicu da je nemački narod morao da bude poražen u ratu kako bi se oslobodio stega nacizma, Meinecke je “prevladavanju” nemačke prošlosti (iako ovaj pojam nije nikada upotrebio), pristupio sa ubeđenjem da je neophodno prvo “počistiti ispred vlastitih vrata”.²⁴ Uprkos ovom načelnom stavu, u svojim razmatranjima on je prvenstvenu pažnju posvetio nemačkim žrtvama rata, progonu nemačkog stanovništva iz istočne Evrope, “poniženjima” kojima je nemački narod bio izložen od strane okupacionih vlasti dok su žrtve nacističkog terora širom Evrope, pa čak i masovno istrebljenje evropskih Jevreja, ostali gotovo u potpunosti, van njegovog vidokruga.²⁵

Usredsređen na “tragediju” svojih sunarodnika pogođenih strahovitom katastrofom, Meinecke je smatrao da “Treći rajh nije bio samo najveća nesreća koja je zadesila nemački narod u njegovoj istoriji već i njegova najveća sramota”, založivši se, pri tome, za “temelj-

¹⁸ *Isto*, 218., 459.

¹⁹ Friedrich MEINECKE, *Autobiographische Schriften: Werke*, Band VIII, Stuttgart 1969., 421.-426.

²⁰ F. MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel*, 238.

²¹ Friedrich MEINECKE, *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*, Wiesbaden 1946. (= F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 321.-445.).

²² F. MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel*, 504.

²³ Od posebne važnosti su dva Meineckeova članka objavljena nedugo nakon propasti Trećeg rajha: “Zur Selbstbesinnung”, *Münchener Zeitung*, 16. 6. 1945. i “Zusammenarbeit”, *Allgemeine Zeitung*, 5. 10. 1945. (=F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 484.-486., 487.-489.).

²⁴ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 485.

²⁵ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 427.

nu reviziju nemačke istorije kako bi se razlučile vrednosti od nevrednosti”.²⁶ U objašnjenju uzroka koji su usloveli pojavu nacizma i uspostavljanje fašističke diktature, Meinecke je ostao dosledan shvatanjima koje je zastupao još u godinama krize Weimarske republike. Svestan od samog početka razornog potencijala nacističke ideologije, Meinecke je, poput brojnih nemačkih intelektualaca liberalnih pogleda, svoju kritiku nacizma temeljio na filozofskom uverenju da se zapadna kultura nalazi u neizbežnoj dekadenciji.²⁷ Pristupajući problemu nacizma sa stanovišta kritičara modernosti, Meinecke je ukazao na širi, evropski kontekst njegove pojave. Odatle nacizam ne predstavlja pojavu koja je “proistekla prosto iz nemačkog razvoja”, niti je on ekskluzivni “proizvod” nemačke istorije već je, u prvom redu, neposredna posledica Francuske revolucije sa kojom je otpočelo razdoblje masa i njihovo stupanje u politiku. Nacizam, prema tome, nije izraz “izopačenog nemačkog bića” već je pojava koja “ima analogije i prethodnice u autoritarnim sistemima susednih zemalja”.²⁸ U tom kontesktu, komunizam i nacizam sagledavao je sa stanovišta uspona masovnih ideologija karakterističnih za epohu koja je usledila nakon Francuske revolucije. One su, prema tome, predstavljale, najsnažnije, istorijski nastale, izraze novog stremljenja ljudi ka moći i sigurnosti posredstvom vladajućih grupa naoružane manjine. Razumevajući komunizam i nacizam kao dva lice iste moderne pojave, Meinecke je smatrao da obe ideologije imaju istovetno društveno izvorište – njihova snaga temelji se na obraćanju otuđenim ljudskim individuama, posledici razvoja modernih društava, kojima se nudi relativno sigurna i osmišljena egzistencija.²⁹

Nadovezujući se na stavove Jakoba Burckhardta izrečene krajem 19. veka, Meinecke je naglasio opšti evropski okvir pojave masovnih ideologija, uspon *terribles simplificateurs* koji su, potpomognuti vojnom silom, podvrgnuli svojoj kontroli široke slojeve novog, masovnog društva. Omasovljavanje evropskih društava podstaknuto temeljnim preobražajem u sklopu procesa modernizacije, uslovalo je pojavu “dva velika talasa 19. veka” – socijalističkog i nacionalističkog.³⁰ Obe ideologije Meinecke je procenjivao kao “instinktivne pokušaje da se razreše problemi čovečanstva nastali usled porasta stanovništva svih zemalja, nečuvanog u svetskoj istoriji”, odakle je proisticalo i njihovo istorijsko utemeljenje. Međusobno prožimanje nacionalizma i socijalizma imalo je za posledicu uspostavljanje autoritarne države koja je negirala individualna prava i slobode kao i liberalne, humanističke i hrišćanske vrednosti.³¹ Unutar ovih opštih okvira, odvijao se razvoj nemačke nacionalne države zamišljene kao idealna “sinteza duha i sile” te individualnih prava i sloboda i opštih interesa. “Monarhističko-militaristička struktura pruske države i visoko činovništvo”, kao i dve međusobno povezane ideologije – nacionalizam i socijalizam, onemogućili su liberalna nastojanja u pravcu harmonične sinteze ovih činilaca. Pre svih, snažno ukorenjeni pruski militarizam opteretio je “teškom hipotekom Bismarckovo delo nacionalnog ujedinjenja”, omogućivši potonji

²⁶ *Isto*, 410., 431.

²⁷ F. MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel*, 127. U tom smislu, Meineckeova shvatanja podudaraju se sa pogledima istaknutog nemačkog književnika Thomasa Manna. Vidi: Thomas MANN, *Gesammelte Werke*, Band XIII, Frankfurt am Main 1960., 873.-877.; Andrej MITROVIĆ, *Istorijsko u Čarobnom bregu. Pokušaj interdisciplinarnog ogleđa*, Beograd 1977., posebno napomena br. 8 i tamo navedena literatura.

²⁸ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 325.

²⁹ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 444.-445.

³⁰ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 326.-328.

³¹ *Isto*, 329.-330. Uporedi sa: Jean SOLCHANY, “Vom Antimodernismus zum Antitotalitarismus. Konservative Interpretationen des Nationalsozialismus in Deutschland 1945-1949”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 44/1996., br. 3, 373.-394., posebno 380.-382.

uspon nacizma. Odatle je koncept moćne države, zasnovane na “revolucionarnom makijavelizmu”, koju je anticipirao Hegel a u potpunosti razvio Hitler, predstavljao po Meineckeovom sudu, idejnu pretpostavku koja je uslovlila neograničenu nacističku diktaturu.³² Budući da je racionalizacija pruske vojske izvršena u vreme Friedricha Velikog imala za posledicu stvaranje militarističkog duha koji je podvrgavao pojedinca dresuri učeći ga da “žrtvuje svoj život u korist cilja koji nije sam postavio”, “prusko-nemački militarizam” predstavljao je onu “istorijsku silu koja je najsnažnije podupirala uspostavljanje Trećeg rajha”.³³

Nastojeći da utvrdi društvene snage koje su omogućile uspon nacizma, Meinecke je presudnu ulogu dodeljivao krupnim industrijalcima i visokom činovništvu plemićkog porekla koji su od kraja 19. veka, svojim konzervativnim pogledima, usmeravali nemačku politiku ka produbljivanju socijalnog i političkog jaza unutar nemačkog naroda.³⁴ Snažne podele unutar nemačkog društva, dodatno osnažene porazom u svetskom ratu, slomom monarhije, revolucijom i proglašenjem republike, predstavljali su po Meineckeovom sudu, istorijske činioce koji su ove društvene grupe, tradicionalno vezane za institucije *starog režima*, učinili prijemčivim za nacističku ideologiju. Sa druge strane, raširena atmosfera razočaranja i nacionalnog poniženja, opšte nepoverenje u liberalno-demokratski poredak Weimarske republike, svojevrsna kultura nasilja koja je obeležavala politički život kao i činjenica da je “stari prusko-nemački militarizam” bio i dalje očuvan, omogućili su, na koncu, uspostavljanje nacističke diktature.³⁵

Pored političkih i društvenih činilaca, Meinecke je uzroke nacizma vezivao i za promenu uslova čovekove egzistencije u savremenom dobu. Smatrajući da je sveobuhvatni tehničko-tehnološki napredak uslovio nestanak harmonije između duha i intelekta, *homo sapiens*-a je, u “razdoblju tehnike”, zamenio *homo faber*. Zajedno sa potiskivanjem religije na periferiju javnog života i nestankom ranije obavezujućih normi hrišćanske etike, ovi izmenjeni antropološki uslovi čovekovog postojanja, omogućili su širenje nacizma: “hitlerizam je postao moguć usled trajnog razdvajanja čovekovih duhovnih snaga od Goetheovog vremena, koje se može razumeti i kao poremećaj duhovne ravnoteže između racionalnih i iracionalnih snaga”.³⁶ Prepušten sam sebi, čovek-mase imao je, po Meineckeovom sudu, naročito značajnu ulogu u nastanku jednog izopačenog, otrovnog “idealizma” koji mu je omogućio da se, sledeći opštu konjunkturu ili iz “prostih životnih i egzistencijalnih mogućnosti”, podvrgne zahtevima nacističke ideologije.³⁷

Ističući da je Adolf Hitler predstavljao sve društvene slojeve protivne političkom sistemu Weimarske republike, Meinecke je njegovo stupanje na vlast objašnjavao pogubnim posledicama Versailleskog mira, “jevrejskim pitanjem” te privrednom krizom i nezaposlenošću, tvrdeći da bi “u mirnom vremenu, psihopatološki teško opterećen čovek i propali umetnik sa svojom gorućom taštinom i resantimanom, negde skrajnut, vodio svoju problematičnu egzistenciju”.³⁸ Ipak, uprkos nastojanju da fenomen nacizma sagleda unutar šireg konteksta nemačke i evropske istorije, Meinecke je delovanje Adolfa Hitlera ocenio kao “prodor sa-

³² F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 338. Detaljnu analizu Meineckeovog koncepta “masovnog makijavelizma” donosi: Gisela BOCK, “Meinecke, Machiavelli und der Nationalsozialismus”, *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplflug), Stuttgart 2006., 145.-175.

³³ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 366.-367.

³⁴ *Isto*, 345.-346.

³⁵ *Isto*, 355.-357.

³⁶ *Isto*, 362.-363., 376.

³⁷ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 485.

³⁸ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 382.-383.

tanističkog principa u svetsku istoriju” dok je Treći rajh opisao kao “razdoblje unutrašnje strane vladavine tokom koga je nemački narod dopustio da ga “klub zločinaca” odvede na stranputicu.³⁹ Pri tome, Meinecke je smatrao da Hitlerov dolazak na vlast nije bio istorijski neizbežan čin, videći u njemu, velikim delom, posledicu slučaja: “demon slučajnosti” uslovio je da vremešni predsednik Hindenburg, usled smanjene sposobnosti rasuđivanja, imenuje Hitlera za kancelara. Videći u Hitleru “demonisku ličnost”,⁴⁰ Meinecke je isticao da je u njegovom teroru postojalo “nešto satanističko, neprijateljsko u odnosu na duh hrišćansko-zapadne kulture”. Naglašavajući da “još nikada u ranijoj istoriji nije postojao tako sproveden i neizbežan teror”, Meinecke je njegove naročite odlike pronalazio u činjenici da je suprotstavljanje teroru zahtevalo ne samo lično žrtvovanje pojedinca već je ono “povlačilo u nesreću i čitavu njegovu porodicu” kao i da je teror bio uvek povezan sa “sveprožimajućom propagandom” koja je “zaslepljujuće delovala na duhovne potrebe”.⁴¹ U odnosu na Hitlerove neposredne saradnike, nacističko vođstvo Rajha, Meinecke je, sledeći Hermana Rauschninga, u njima video posebnu vrstu ljudi “spremnih na svako zlodelo. Zločinačke prirode, sledbenici Katiline, ne sve čisti zločinci već kombinacije odrpanaca i ludaka... gde je podivljala fantazija mogla da, sopstvenom zločinačkom delu, podari posvetu jedne više misije, možda, čak, univerzalne misije preuređenja čitavog sveta prema Hitlerovom modelu”.⁴² Smatrajući nacističku elitu grupom “beskrupuloznih avanturista i hohštaplera”, Meinecke je njihovo delovanje ocenjivao kao izraz “izopačenog nemačkog duha, usmerenog na neslobodu, zastrašivanje, nasilje i pritisak na moral masa, na jezivu torturu i uništavanje onih koji mu stoje na putu”. Usmerena na “potpuno iscrpljivanje”, nacistička politika utemeljena na “novoj religiji rase, u suštini nije bila ništa drugo nego sredstvo sile za, u osnovi nihilističko nastojanje, kome je svaka ideologija bila odgovarajuća ako bi mu brzo donela moć”.⁴³

U kontekstu objašnjenja nacističke diktature, Meinecke je pristupio prevrednovanju nemačke istorije. Polazeći od stava da je “uticaj moderne civilizacije, posredstvom spoljašnje racionalizacije, doveo do unutrašnjeg duhovnog oštećenja”, on je istakao da moderna nemačka istorija predstavlja “istoriju izopačenja nemačke ideje čovečanstva” koja je uslovila da nemačko građanstvo napusti liberalne vrednosti i postane pobornikom krajnjeg nacionalizma.⁴⁴ Nacistička ideologija, predstavljala je, prema tome, logičnu konsekvencu dekadencije građanstva. Tvrdi, pak, da je “makijavelizam masa” obeležio razvojni tok savremenog doba, uslovivši “hipertrofiju i izopačenje” nemačke istorije, Meinecke je posredno reafirmisao tezu o “nemačkom posebnom putu” u modernost.⁴⁵ U prilog svoga stava, istakao je da bi ukupni nemački istorijski razvoj bio sličniji razvoju zapadnoevropskih zemalja u slučaju da je nacionalno ujedinjenje izvršeno na osnovu liberalnih ideja Nacionalne skupštine u Frankfurtu 1848./1849. godine. Ipak, “odlučujuća devijacija od zapadnoevropskih liberalnih ideja” nastupila je po Meineckeovom sudu 1866. koja je postala “sudbonosna godina prvog reda za Nemačku i Evropu”. Njen istorijski značaj proističe iz činjenice da je

³⁹ *Isto*, 337., 427.

⁴⁰ *Isto*, 385.-386., 393.-395., 420.

⁴¹ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 484.

⁴² F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 414.-415.

⁴³ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 488.

⁴⁴ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 334.-338., 377.

⁴⁵ Jürgen KOCKA, “German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg”, *Journal of Contemporary History*, 23/1988., br. 1, 3.-16.

Bismarckovo ujedinjenje nemačkih zemalja sa osloncem na vojnu silu pruske monarhije, obezbedilo “isuviše mnogo prostora pruskom militarizmu a time i onom opasnom mentalitetu pruske samozadovoljnosti koji je on mogao da stvara ili da podstiče među vođama Rajha i njegovim građanstvom. Time je put ka makijavelizmu masa u Nemačkoj postao širi ali je postala iznenađujuće velika cezura u odnosu na Goetheovo razdoblje i ideal humaniteta koji je živeo u njemu”.⁴⁶

Nacionalno ujedinjenje pod pruskim vođstvom, ostvareno po cenu “kapitulacije nemačkih liberala”, imalo je za posledicu prevagu konzervativnih elemenata koji su odredili političku fizionomiju nemačkog Rajha. Smatrajući da je izostanak liberalizacije uslovio podele u nemačkom društvu koje su, na koncu, omogućile uspon nacizma, Meinecke je, istovremeno, odlučno odbacio stanovište, naročito popularno nakon Drugog svetskog rata, koje je zagovaralo postojanje neposrednog kontinuiteta između politike Friedricha Velikog, Bismarcka i Hitlera. Za razliku od Hitlera, Friedrich Veliki i Bismarck, premda su upražnjavali “politiku sile”, oni njome nisu ugrožavali vrednosti opšte evropske kulture. Tek je uvođenje opšte vojne obaveze u Pruskoj 1814. sadržavalo u sebi “demoniski zametak”, koji je uneo “element štetan za kulturu” u razvitak zapadne Evrope. Zloupotreba principa opšte vojne obaveze pokazala se u razdoblju svetskih ratova te je Meinecke svoju reviziju nemačke istorije okončao pesimističkim zaključkom “da je sva istorija, u isto vreme, tragedija. Suština tragičnog upravo se sastoji u spajanju božanskog i demonskog u čoveku”.⁴⁷

U odnosu na rasprostranjeno mnjenje da je Hitler u ratu branio Nemačku i Evropu od komunizma, Meinecke je, suprotno svojim intimnim ubeđenjima iz ratnih godina, ocenio da je to bila “maska za sopstvena pljačkaška htenja”, s obzirom da je navodni rat protiv komunizma predstavljao samo fasadu za osvajanje Rusije i njeno pretvaranje u nemačku koloniju i prostor za naseljavanje.⁴⁸ Ističući da je “u gasnim komorama koncentracionih logora zamro poslednji dašak hrišćansko-zapadnjačke uglađenosti i čovečnosti”,⁴⁹ smatrao je da prihvatanje činjenice da se okončalo razdoblje “unutrašnje strane vladavine jednog zločinačkog kluba” predstavlja nužnu pretpostavku za materijalnu i moralnu obnovu nemačkog naroda. Polazeći od uverenja “da će nas samo pobednik osloboditi od ovog izopačenja nemačke suštine”, Meinecke se založio za saradnju sa okupacionim vlastima kako bi se nemačka nacija iznova vratila u svoje prirodno okruženje, zajednicu hrišćansko-zapadne kulture. Pozivajući sunarodnike na “razum i odricanje”, istovremeno je procenio da je broj Nemaca koji su “dvanaest godina Trećeg rajha proživeli sa unutrašnjim protestom, mnogo veći nego što se do sada pretpostavljalo” te da je nužno suprotstavljanje pojedinim neprihvatljivim ocenama savezničkih sila u pogledu na karakter nemačkog naroda i čitavu njegovu prošlost.⁵⁰

Sudbinu nemačkog naroda Meinecke je vezivao isključivo za članstvo u budućoj, slobodno formiranoj federaciji naroda srednje i zapadne Evrope, jednoj vrsti evropskih Sjedinjenih država, koju bi predvodile sile-pobednice. U takvim okolnostima, prvenstveni zadatak nemačkog naroda bio je da u znaku humanizma radi na “čišćenju i sabiranju našeg duhovnog bića”, vraćajući se religiji i kulturi kao tradicionalnim nacionalnim uporištima. Reafirmacija vrednosti nemačkog duha nije bila neophodna isključivo zbog “paganskog” karaktera

⁴⁶ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 380.

⁴⁷ *Isto*, 431.-432.

⁴⁸ *Isto*, 404.

⁴⁹ *Isto*, 409.-410.

⁵⁰ *Isto*, 427.-430; F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 488.-489.

Trećeg rajha već i zbog uzdizanja iz “grešne ljudske egzistencije”. Stoga je Meinecke, podsećajući da “mnogi putevi vode ka Bogu”, pozivao na prevazilaženje verskih partikularizama i međusobno poštovanje različitih konfesija budući da sve one dele iste hrišćanske vrednosti. Na taj način, gajio je nadu da bi mogla da nastane “jedna viša hrišćanska zajednica, ekumensko hrišćanstvo”, koja bi se razlikovala od modernog paganstva i njegovog “kulta rase”. Smatrajući da “smo svi u istoj opasnosti i nevolji”, Meinecke je isticao da nesreća Nemačke predstavlja nesreću čitavog hrišćanskog Zapada budući da je “religijski život u opasnosti da presahne usled moderne civilizacije”. Polazeći od religije kao važnog činioca pomirenja među narodima, tvrdio je da je potrebno “iznova uspostaviti duhovni kontakt sa ostalim narodima Zapada”. U prvom redu Meinecke je imao na umu nemačku umetnost, pesništvo i nauku kao najizrazitije odlike nacionalnog duha koje, opet, predstavljaju opšte tekovine zapadnoevropske hrišćanske kulture budući da kosmopolitizam i nacionalni duh ne predstavljaju suprotstavljene vrednosti već se neprestano međusobno prožimaju.⁵¹

Meineckeovo razumevanje moderne nemačke istorije odredilo je i njegovo viđenje mogućnosti prevazilaženja katastrofe u kojoj se našao nemački narod – obnovu nemačke nacije vezivao je “pročišćenje i pribiranje našeg duševnog bitka”. Razdoblje klasicizma i humanizma predstavljeno u Goetheovom stvaralaštvu, oličavalo je one vrednosti nemačke kulture koje su, po Meineckeovom uverenju, predstavljale *conditio sine qua non* nemačke moralne obnove. Odatle je svoje razmatranje okončao predlogom o osnivanju “Goetheovih udruženja” u svim gradovima i većim naseljima u kojima bi se negovala “najplemenitija nemačka muzika i poezija” i u kojima bi se građani okupljali, napajajući se vrednostima klasične nemačke kulture.⁵² Polazući posebne nade u snagu nemačke omladine, Meinecke je smatrao je da će se ona “odomaćiti u našim crkvama, ne samo kako bi u njima slušala Bacha i Beethovena. Ona će se vratiti svim oltarima naše plemenite prošlosti, Kantu i Goetheu, Düreru i Tomi”.⁵³

Meineckeovo razumevanje istorijskog razvoja, obeleženo tradicionalnim pristupom sa težištem na istoriji ideja, uslovalo je nedostatke u njegovom objašnjenju fenomena nacizma. Kao istaknuti pobornik istorizma, Meinecke je delio ubeđenje da istorija predstavlja “ambis individualnosti” tj. da predmet istorijskog istraživanja predstavljaju jedinstvena i neponovljiva dela istaknutih stvaralačkih pojedinaca čije su ideje osnovni pokretački motivi istorije. Sa ovog stanovišta nije bilo moguće objasniti “veliku transformaciju” evropskih društava tokom 19. i 20. veka čije su strukturalne promene omogućile pojavu novih masovnih ideologija, neprijateljskih prema postojećem liberalno-demokratskom poretku. Jedностранost metodološkog pristupa imala je za posledicu zanemarivanje materijalnih činilaca istorijske stvarnosti, odbacivanje pozitivizma kao metoda neprimerenog predmetu “duhovnih nauka” i usredsređenost na razumevanje pojedinačnih etičkih vrednosti kao središnjih pojava istorijskog života. Ovakva teorijsko-metodološka shvatanja uslovala su snaženje iracionalnih motiva u Meineckeovom istorijskom mišljenju koje je čitavu nemačku i evropsku istoriju Novog veka interpretiralo sa stanovišta dualističke borbe između duha i kulture sa jedne, te neograničene sile tj. “demonskog principa”, sa druge strane. Odatle je Meinecke u svojoj interpretaciji *nemačke katastrofe* mogao da iznese čak i potpuno neprihvatljive sudove

⁵¹ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 434.-442. Uporedi sa: Jean SOLCHANY, *n. d.*, 382.-385.

⁵² F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 442.-444.

⁵³ F. MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, 486.

poput onih o odgovornosti jevrejskog naroda za pojavu nacizma kao i o eventualnim “pozitivnim tekovinama” nacističke vladavine. Ovo posebno budući da je Meinecke ocenio da su Jevreji “suviše pohotno i naglo” koristili moć koja im je pripala nakon emancipacije te da su, učestvujući u “obezvređivanju liberalnog pogleda na svet”, i sami doprineli usponu antisemitizma.⁵⁴ Premda neprihvatljiv, Meineckeov stav predstavlja svedočanstvo o razmeri antisemitskih predrasuda čak i među pripadnicima nemačke liberalne intelektualne elite u čijem je *Weltanschauung*-u antisemitizam predstavljao svojevrsni “kulturni kod”.⁵⁵ Podjednako je začuđujuće i njegovo nastojanje da utvrdi eventualne “pozitivne sadržaje hitlerizma”. Naglašavajući da se ne smeju zaboraviti “satanistička sredstva” nacističkog režima, kao i da njegovu zaostavštinu predstavlja “prostor pun ruševina”, Meinecke je zaključivao da je Hitleru, ipak, pošlo za rukom da, spajajući “oba talasa epohe, socijalistički i nacionalistički”, homogenizuje “narodnu zajednicu” (*Volksgemeinschaft*) podeljenu, pre toga, klasnim i političkim interesima što je iz perspektive nacije kao “idealne zajednice” predstavljalo nesumnjivu vrednost.⁵⁶

S obzirom da nije bio kompromitovan saradnjom sa nacističkim režimom, Meinecke je kao simbol krhke tradicije nemačkog liberalizma imenovan 1948. za prvog rektora Slobodnog univerziteta u Berlinu. Postavljanje Meineckea, uprkos njegovoj dubokoj starosti, u dobi od 86 godina, trebalo je da potvrdi rešenost Nemačke da svoju budućnost gradi na kosmopolitskim temeljima unutar zajednice zapadnoevropskih naroda.⁵⁷ Po izbijanju Hladnog rata i obrazovanju dvaju nemačkih država, Meinecke je bez dvoumljenja podržao pridruživanje SR Nemačke zapadnom vojnom bloku. Dok je na Zapadu slavljeno kao “najistaknutiji nemački istoričar stoleća”, Meineckeovi politički i historiografski stavovi bili su predmetom ogorčenog osporavanja, praćeni otpužbama za širenje ideologije zapadnjačkog imperijalizma i titulom “rodonačelnika NATO-istoričara”.⁵⁸ Premda su ocene, izrečene u jeku hladnoratovskih konfrontacija, suviše oštre, Meinecke je, nesumnjivo, komunizam smatrao najvećom pretnjom po vrednosti nemačke i evropske kulture.

Meineckeovo tumačenje nacizma i Drugog svetskog rata, uprkos prisutnim nedostacima i aporijama u njegovom mišljenju, predstavljalo je jedno od prvih savremenih ocena Trećeg rajha, kojim je započet dug i mukotrpan proces “prevladavanja” najnovijeg razdoblja nemačke istorije i njeno kritičko sagledavanje. Budući da je Meineckeovo “razračunavanje” sa traumatičnom prošlošću pružalo jednu vrstu putokaza nemačkoj naciji u trenutku potpunog državnog i nacionalnog sloma, ono je posedovalo snažnu didaktičku nameru i imalo je ekskulpirajući karakter.⁵⁹ Na teorijskom nivou, njegovo “suočavanje sa nacizmom” poč-

⁵⁴ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 339., 356. Uporedi sa: Pinchas E. ROSENBLÜTH, “Friedrich Meineckes Anschauung über Juden und Judentum”, *Bulletin des Leo-Baeck-Instituts*, 52/1976., 96.-123.; F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 47.-48.

⁵⁵ Vidi: Shulamit VOLKOV, “Antisemitism as a Cultural Code. Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany”, *Leo Baeck Institute Year Book*, XXIII/1978., 25.-46.; Hana ARENT, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998., 3.-123.; Hans-Ulrich WEHLER, *Der Nationalsozialismus. Bewegung, Führerherrschaft, Verbrechen 1919-1945*, München 2009., 4.-13., 129.-144.

⁵⁶ F. MEINECKE, *Autobiographische Schriften*, 395., 401.

⁵⁷ Gerhard A. RITTER, “Friedrich Meinecke, die Gründung der Freien Universität Berlin und das Friedrich-Meinecke-Institut”, *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock, Daniel Schönpluf), Stuttgart 2006., 193.-210.

⁵⁸ Vidi: E. SCHULIN, *n. d.*, 53.-54.; Richard W. STERLING, *Ethics in a world of power. The political ideas of Friedrich Meinecke*, Princeton – New Jersey 1958., VIII; Gerhard LOZEK, “Friedrich Meinecke – ein Stammvater der NATO-Historiker in Westdeutschland”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 10/1962., br. 7, 1538.-1574.; br. 8, 1786.-1807.

⁵⁹ Ursula BAUMANN, “Friedrich Meinecke”, *Berlinische Lebensbilder*. Band 4: *Geisteswissenschaftler*, (ur. Wolfgang Ribbe), Berlin 1989., 311.-325.; Nikolai WEHR, “Von den Schwierigkeiten einer Geschichtsrevision. Friedrich Mei-

valo je na odbacivanju militarizma kao specifično nemačkog fenomena, te kritici modernosti kao opšteevropske pojave. Smatrajući potpuno neosnovanim stanovište prema kome je nemačka istorija još od razdoblja Refomacije poprimila tok drugačiji od istorije zapadnoevropskih zemalja i koji je, nužno, vodio uspostavljanju nacističke diktature,⁶⁰ Meinecke se, istovremeno, založio za temeljnu reviziju nemačke istorije nasuprot preovlađujućim apolegetskim tendencijama koje su poricale povezanost nacizma sa istorijskim razvojem prusko-nemačkih zemalja.⁶¹ Time je stekao naklonost kritičara tradicionalne nemačke istorije, dok je sa druge strane, tumačeći nacizam kao pojavu koja ima svoje evropske uzroke, obezbedio simpatije krugova koji su se suprotstavljali tezi o nemačkoj “kolektivnoj krivici”. Upravo stoga, Meineckeovi posleratni spisi, naročito *Nemačka katastrofa* koja je sadržavala esenciju njegovih shvatanja, doživeli su veoma snažnu recepciju ne samo u okupiranoj Nemačkoj, već i u inostranstvu, posebno u Sjedinjenim državama. Svojim izjednačavanjem “nacizma i boljševizma” kao pojava koje, proistekle iz projekta modernizacije, imaju identične uzroke i istovetnu strukturu, Meinecke je, poput mnogih liberala, naročito, onih desnih usmerenja, anticipirao potonju teoriju totalitarizma. Budući su oba pokreta negirala osnovne postavke liberalne političke ideologije – neprikosnovenost individualnih sloboda i prava te princip parlamentarne vladavine, sa stanovišta klasičnog liberalizma bilo je poput irelevantno da li je uspostavljanje totalitarne vlasti motivisano klasnim ili rasnim razlozima.

Zapostavljajući društvene i ekonomske činioce koji su omogućili pojavu nacizma i uspostavljanje Trećeg rajha, Meinecke je objašnjenju *nemačke katastrofe* pristupio sa stanovišta tradicionalnog antimodernističkog diskursa karakterističnog za stavove nemačkih konzervativnih intelektualaca. Mogućnost materijalne i kulturne obnove nemačkog naroda vezivao je gotovo isključivo za idealni svet duhovnih vrednosti, utemeljenih u humanističkom obrazovanju i kulturi, “s onu stranu” masovnog industrijskog društva. Značaj Meineckeovog suočavanja sa traumatičnom prošlošću sadržan je prvenstveno u činjenici da je on, kao jedna vrsta *opinion makera*, nastojao da ispuni sadržajem započetu ponovnu izgradnju nemačkog nacionalnog identiteta opterećenog balastom odgovornosti za otpočinjanje dvaju svetskih ratova, bez presedana u prethodnoj istoriji. Upravo u tom smislu, Meineckeov antinacizam i antikomunizam imao je za neposredni cilj da posredstvom suprotstavljanja totalitarnim sistemima, nemački narod svoj budući razvoj veže za zajednicu zapadnoevropskih demokratskih zemalja. Odatle je Meineckeova interpretacija nacizma i Drugog svetskog rata prvenstveno izvor za istoriju političkih ideja i duhovnu evoluciju posleratne Nemačke i svedočanstvo o “putevima i stranputicama” nemačke intelektualne elite.

necks Rückblick auf die *deutsche Katastrophe*”, *50 Klassiker der Zeitgeschichte*, (ur. Jürgen Danyel), Göttingen 2007., 29.-32.

⁶⁰ Teza od “Lutera do Hitlera” bila je široko rasprostranjena u prvim posleratnim interpretacijama najnovije nemačke prošlosti. Aleksander Abuš zastupao je stanovište da je nemačka istorija još od vremena reformacije u 16. veku poprimila poseban tok koji je omogućio uspostavljanje nacističke diktature dok je uticajni britanski istoričar A. J. P. Taylor svoj pregled nemačke istorije temeljio na oceni da “ona sadrži sve izuzev umerenosti te su Nemci tokom hiljadu godina iskusili sve osim normalnosti”. Alexander ABUSCH, *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*, Berlin 1946.; A. J. P. TAYLOR, *The Course of German History*, London 1945.

⁶¹ U tom smislu karakterističan je stav ultrakonzervativnog istoričara Gerharda Rittera koji je, deleći Meineckeove stavove u odnosu na opšte evropske izvore nacizma, istovremeno odbacivao svaki pokušaj kritičkog “prevrednovanja” nemačke istorije. Tvrdeći da je nacizam pojava isključivo proistekla iz francuske “radikalne revolucionarne demokratije” i “principa totalne narodne države”, Ritter je negirao bilo kakvu odgovornost pojava i procesa unutar prusko-nemačke istorije za njegov nastanak. Vidi: Wolfgang WIPPERMANN, “*Deutsche Katastrophe*. Meinecke, Ritter und der erste Historikerstreit”, *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplflug), Stuttgart 2006., 177.-191.; na ovom mestu 186.-187.

EUROPEAN OR GERMAN CATASTROPHE? FRIEDRICH MEINECKE AND WORLD WAR II

Summary: Friedrich Meinecke (1862–1954), the most influential German historian of his time, incorporated in his historiographical work all the “paths and side roads” that modern German history took from the time of German national unification to the middle of the 20th century. In spite of his severe criticism of Nazi ideology, Meinecke intimately supported the goals of the Third Reich’s foreign policy. He interpreted Nazism that had caused the “German catastrophe” from the standpoint of the critics of the modernity i.e. Nazism does not represent the consequence of some specific course of German history but it is above all the result of the French Revolution which gave an impetus to masses entering politics and the rise of the mass ideologies at the general European level. In his efforts to assess the Nazi legacy, Meinecke devoted his attention primarily to the war victims among Germans, the expulsion of the German population from Eastern Europe and the “humiliation” to which the German nation was exposed by the occupation authorities. In that context, he also made a judgment about the alleged guilt of German Jews whose “economic strength” and “involvement in the degradation of liberal views” contributed to the rise of anti-Semitism. Despite of this unacceptable opinion, Meinecke considered the Third Reich not only “as the biggest disaster that struck German nation in its history but its worst disgrace as well”. Consequently, his demand for “a comprehensive revision of German history” was motivated by the urgency to determine the factors responsible for the “German catastrophe”. Among them, he stressed the role of the “Prussian-German militarism as a historical force that most vigorously supported establishing of the Third Reich”. Consistent with his conception of German history, Meinecke considered that the “revival of German nation” is only possible through the return to the sources of German humanistic culture embodied in the values of Classicism and Goethe’s work.

Meinecke’s interpretation of World War II got a strikingly positive reception in Western countries as one of the first efforts of critical re-examination of the recent past marked by the Nazi dictatorship. On the other hand, it provided some kind of the ethical navigation system to the German society traumatized by the total defeat, occupation and partitioning of the country in the “zero hour” of German history.

Keywords: Friedrich Meinecke, World War II, historiography, politics, intellectuals

Literatura

Alexander ABUSCH, *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*, Berlin 1946.

Hana ARENT, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

Ursula BAUMANN, “Friedrich Meinecke”, *Berlinische Lebensbilder*. Band 4: *Geisteswissenschaftler*, (ur. Wolfgang Ribbe), Berlin 1989., 311.-325.

Waldemar BESSON, “Friedrich Meinecke und die Weimarer Republik. Zum Verhältnis von Geschichtsschreibung und Politik”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 7/1959., br. 2, 113.-129.

Gisela BOCK, Daniel SCHÖNPFLUG (ur.), *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, Stuttgart 2006.

- Gisela BOCK, "Meinecke, Machiavelli und der Nationalsozialismus", *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplflug), Stuttgart 2006., 145.-175.
- Michael ERBE (ur.), *Friedrich Meinecke heute. Bericht über ein Gedenk-Colloquium zu seinem 25. Todestag am 5. und 6. April 1979*, Berlin 1981.
- Bernd FAULENBACH, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980.
- Immanuel GEISS, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Frankfurt am Main 1972.
- Felix GILBERT, *History, Choice and Commitment*, Cambridge – London 1977.
- Walter GOETZ, "Friedrich Meinecke. Leben und Persönlichkeit", *Historische Zeitschrift*, 174/1952., 231.-250.
- Mirjana GROSS, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001.
- Ingo HAAR, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Göttingen 2003.
- Jonathan B. KNUDSEN, "Friedrich Meinecke (1862–1954)", *Paths of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, (ur. Hartmut Lehmann i James Van Horn Melton), Washington D. C. – Cambridge UK 1994., 49.-71.
- Jürgen KOCKA, "German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg", *Journal of Contemporary History*, 23/1988., br. 1, 3.-16.
- Eberhard KOLB, *The Weimar Republic*, London – New York 2005.
- Gerhard LOZEK, "Friedrich Meinecke – ein Stammvater der NATO-Historiker in Westdeutschland", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 10/1962., br. 7, 1538.-1574.; br. 8, 1786.-1807.
- Thomas MANN, *Gesammelte Werke*, Band XIII, Frankfurt am Main 1960.
- Friedrich MEINECKE, *Politische Schriften und Reden*, Werke, Band II, Darmstadt 1968.
- Friedrich MEINECKE, *Ausgewählter Briefwechsel: Werke*, Band VI, Stuttgart 1962.
- Friedrich MEINECKE, *Autobiographische Schriften: Werke*, Band VIII, Stuttgart 1969.
- Andrej MITROVIĆ, *Istorijsko u Čarobnom bregu. Pokušaj interdisciplinarnog ogleđa*, Beograd 1977.
- Hans MOMMSEN, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill – London 1996.
- Robert A. POIS, *Friedrich Meinecke and German Politics in the Twentieth Century*, Los Angeles – London 1972.
- Willi OBERKROME, *Volksgegeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*, Göttingen 1993.
- Fritz K. RINGER, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890–1933*, Cambridge MA 1969.
- Gerhard A. RITTER, "Friedrich Meinecke, die Gründung der Freien Universität Berlin und das Friedrich-Meinecke-Institut", *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplflug), Stuttgart 2006., 193.-210.
- Pinchas E. ROSENBLÜTH, "Friedrich Meineckes Anschauung über Juden und Judentum", *Bulletin des Leo-Baeck-Instituts*, 52/1976., 96.-123.
- Hans SCHLEIER, "German Historiography under National Socialism. Dreams of a powerful nation-state and German *Volkstum* come true", *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, (ur. Stefan Berger, Mark Donovan i Kevin Passmore), London-New York 1999., 176.-188.
- Franz SCHNABEL, "Friedrich Meinecke 13.10.1862–6.2.1954", *Jahrbuch 1954 der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 1954., 174.-200.

- Karen SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt-New York 1992.
- Karen SCHÖNWÄLDER, "The Fascination of Power: Historical Scholarship in Nazi Germany", *History Workshop Journal*, 43/1997., 133.-153.
- Ernst SCHULIN, "Friedrich Meinecke", *Deutsche Historiker*, (ur. Hans-Ulrich Wehler), Band 1, Göttingen 1971., 39.-57.
- Winfried SCHULZE, Otto Gerhard OEXLE (ur.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999.
- Jean SOLCHANY, "Vom Antimodernismus zum Antitotalitarismus. Konservative Interpretationen des Nationalsozialismus in Deutschland 1945–1949", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 44/1996., br. 3, 373.-394.
- Richard W. STERLING, *Ethics in a world of power. The political ideas of Friedrich Meinecke*, Princeton – New Jersey 1958.
- A. J. P. TAYLOR, *The Course of German History*, London 1945.
- Shulamit VOLKOV, "Antisemitism as a Cultural Code. Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany", *Leo Baeck Institute Year Book*, XXIII/1978., 25.-46.
- Nikolai WEHRS, "Demokratie durch Diktatur? Meinecke als Vernunftrepublikaner in der Weimarer Republik", *Friedrich Meinecke in seiner Zeit. Studien zu Leben und Werk*, (ur. Gisela Bock i Daniel Schönplflug), Stuttgart 2006., 95.-118.
- Hans-Ulrich WEHLER, *Der Nationalsozialismus. Bewegung, Führerherrschaft, Verbrechen 1919-1945*, München 2009.
- Nikolai WEHRS, "Von den Schwierigkeiten einer Geschichtsrevision. Friedrich Meineckes Rückblick auf die *deutsche Katastrophe*", *50 Klassiker der Zeitgeschichte*, (ur. Jürgen Danyel), Göttingen 2007., 29.-32.

9.

PARTIZANSTVO, REVOLUCIJA, PARTIJA

Marija Mitrović

UDK: 821.163.6 Pirjavec, D.:329.15
PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: Ni posle tridesetpet godina od smrti Dušana Pirjevca (1921–1977) nije lako naći odgovor na pitanje: kakav je zapravo bio Pirjevčev odnos prema ratu u kojem je aktivno učestvovao, prema revoluciji koja je tekla paralelno i prema Partiji koja ga je u rat poslala i davala mu velika zaduženja. Do kraja života voleo je kada ga i ljudi iz najbliže okoline oslovljavaju njegovim partizanskim imenom – Ahac. Po završetku rata, iako je i dalje imao visoka zaduženja, nije se ponašao kao tipičan inženjer “novog čoveka”, nego kao slobodan, zafrkantski i ciničan subjekt. Završava studije i postaje cenjeni i među mladima omiljeni profesor komparativne književnosti, esejist koji veoma rano promovira Heideggera. Figuru čoveka, partizana, revolucionara i hajdegerijanca Dušana Pirjevca pokušavamo osvetliti oslanjajući se na vlastita sećanja, na njegov intervju objavljen 1971. godine, na dnevničke beleške iz 1974–1976, kao i na neke polemičke eseje koje je pisao u odbranu avangardne poezije.

Cljučne reči: Dušan Pirjavec, partizanski pokret, revolucija, Komunistička partija

Jaz pa ne morem drugače, kakor da govorim iz revolucije in partizanstva, ker mi je le v spominu na partizanstvo in iz partizanstva razvidno to, kar govorim.

(Pirjevčev dnevnički zapis, 1. decembar 1974.)

Kratku “Bilješku o Dušanu Pirjevcu” u izvrsnom izboru studija ovoga autora, priređivač i prevoditelj Mario Kopic završava rečenicom: “Životni put i osobna sudbina Dušana Pirjevca upleteni su na osobit način u spomenute povijesne događaje¹ i sami sobom svjedoče o njima.”² Tri su reči ključne za život, ali i za mišljenje i rad ovog značajnog intelektualca. To su partizanstvo, revolucija i Partija. Ko išta zna o Ahacu, svestan je da njegov doživljaj i opis ovih kategorija suštinski odudara od tipizirane predstave koju su njegove kolege prvoborci iz Drugog svetskog rata nosili u sebi i javno je ispoljavali. Iako sam se od godine 1969. pa do Pirjevčeve prerane smrti (umro je 1977. sa svega 56 godina) – slobodno mogu reći – sa njim družila i često razgovarala ne samo o stručnim temama (bila sam njegov prvi doktorant i od njega u stručnom smislu doista mnogo naučila), nego i o

¹ Narodno-oslobodilački rat i društveno-politički razvitak posleratnog perioda (M. M.).

² Dušan PIRJEVEC, *Smrt i niština: odabrani spisi*, (prir. Mario Kopic), Zagreb 2009., 314.

njegovom životu, o kome su tada kružile brojne gradske legende, moram reći da mi je njegovo partizanstvo bilo i ostalo enigma. Možda baš zato što su spomenuta tri fenomena uvek ostala povezana. Iako se Pirjevec nastojao osloboditi vezanosti za Partiju,³ upućujući joj oštre i opravdane zamerke, svoje partizansko ime, Ahac,⁴ s ponosom je nosio i voleo da ga se tako oslovljava i u privatnim i porodičnim komunikacijama. Kad god bi se u razgovoru dotakla tema partizanstva, na njegovom licu bi se pojavio zagonetni osmeh, a sa usana potekla neka od rečenica kojom saopštava sagovorniku da je to za njega jedna od duboko intimnih i važnih tema.

Nije ni danas, gotovo tridesetpet godina nakon njegove smrti lako naći odgovor na pitanje: kakav je zapravo bio Pirjevčev odnos prema ratu u kojem je aktivno učestvovao,⁵ prema revoluciji koja je tekla paralelno i prema Partiji koja ga je u rat poslala i tokom rata mu davala velika zaduženja. U dosadašnjim istraživanjima ovo je pitanje bilo prisutno, ali više kao uzgred, i to unutar pitanja: šta se u ovom intelektualcu i misliocu moralo prelomiti, čega se morao odreći da bi mogao postati hajdegerijanac, odnosno mislilac koji se u svojim studijama o evropskom romanu opredeljuje za filozofiju maksimalne slobode, aktivne ljubavi i ateističkog boga.⁶ Možda se odgovorima na pitanje koje nas zanima možemo najviše približiti čitajući fragmente dnevnika koje je pisao između 1974. i 1976.⁷ Dragocene su i autorove *Zatvorske zabilješke* sačuvane u nekadašnjem arhivu CK SKS,⁸ kao i autobiografija koju je autor napisao aprila 1946. na zahtev Partije, i koju posedujem u prepisu. Od posebnog značaja za ovu temu je i jedan intervju dat *Mladini* 19. januara 1971. godine, a preštampan u 132. broju *Nove revije*. Intervju je sačinio Mate Dolenc, jedan od Pirjevčevih studenata koji je i posle studija, sad kao pisac i novinar, nastavio da se druži sa profesorom. Nekoliko nedelja nakon što je od profesora dobio saglasnost da ga intervjuiše, Dolenc mu je doneo odštampana pitanja, a ovaj je zatražio malo vremena jer je na njih želeo da odgovori pismeno. Iznenađen, dobro znajući za elokventnost profesora

³ Njenim je članom postao oktobra 1940., avgusta 1948. je izbrisan iz evidencije, ponovo je zatražio prijem 1958., da bi juna 1964. konačno bio iz Partije izbačen.

⁴ U radu Andreja Inkreta koji je pod naslovom "Ahac" izišao na uvodnom mestu u zborniku *Dušan Pirjevec. Interpretacije*, 7 (Ljubljana 1998), i inače veoma podsticajnom za razumevanje Pirjevčevog lika, nalazimo podatak da je u početku rata Pirjevec delovao pod pseudonimom Lojze Brodar; "u vreme nemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1943., on će odabrati novi pseudonim, Ahac, koji zadržava sve do kraja, da li možda prema svecu koji Crkva praznuje toga dana?" (n.d., 16.). Pa onda, prema knjizi *Svetniki in godovni zavetniki za vsak dan v letu*, Inkret dodaje još i notu: "Ahacij, ali i Agatus: mučenik iz prvog veka, čovekov zaštitnik od sumnji, uteha u bezizlaznim situacijama i smrtnome strahu."

⁵ Pirjevec je učestvovao u prvoj slovenačkoj vojnoj akciji. Kao politički komesar Krimskog partizanskog bataljona krenuo je sa još pedesetak ljudi do jednog skladišta municije blizu Cerknice, ali posle uspešne akcije podizanja skladišta u zrak, četa je naišla na pojačane italijanske snage. Iako je bio tek oktobar, danima je padao sneg. Uprkos taktiziranju i zavaravanju tragova, četa se našla u obruču. Njih šestorica, na čelu sa Pirjevčevom krenuli su do obližnje kuće da nabave nešto hrane. Bili su izdani, opkoljeni i pobijeni; spasio se samo Pirjevec. Taj prvi susret dvadesetogodišnjaka sa smrću drugova doživotno je opterećivao svest i savest ovog borca. Od cele čete, u Ljubljani se vratilo njih 19. – Na Simpoziju o Dušanu Pirjevču, održanom u Ljubljani 29-30. novembra 2011, ova se epizoda spominje u dva referata, a Boris A. Novak joj posvećuje i jednu baladu. Videti: *Dušan Pirjevec, slovenska kultura in literarna veda*, Ljubljana 2011.

⁶ Osim već navedene Inkretove studije, iz *Dušan Pirjevec. Interpretacije* valja spomenuti i Urbančičev tekst "Vprašanje revolucije in dopušćanje biti ali dejavna ljubezen", kao i studiju Tineta Hribara "Preraščanje in razlika" iz *Pirjevčevog zbornika* (Maribor 1982).

⁷ Pod naslovom *Dnevnik in spominjanja* ovi su fragmenti objavljeni u časopisu *Nova revija*, 5/1986., br. 45, 7.-62., uz napomenu da će celi Dnevnik, kao i popis njegove književne ostavštine, biti objavljen u posebnoj knjizi u ediciji *Znamenja* mariborske izdavačke kuće Obzorja. Knjiga do danas nije izišla, a popis ostavštine nalazi se u zborniku *Dušan Pirjevec. Interpretacije*, 7, Ljubljana 1998. – Izbor iz objavljenih fragmenata *Dnevnika* preveden je i na hrvatski i nalazi se u knjizi: *Dušan PIRJEVEC, Smrt i niština: odabrani spisi*, (prir. Mario Kopic), Zagreb 2009., 279.-307.

⁸ Nisam imala uvid u celi tekst, poznajem samo one njegove delove koje navodi A. Inkret u već citiranom tekstu "Ahac".

rovu, Dolenc pita: Zašto? Zašto ne usmeno i odmah? Odgovor je bio: “Pitanja koja si mi postavio su TEMELJNA, moram temeljito razmisliti, a to mogu samo sam, pred sopstvenom pisaćom mašinom”.⁹

Pirjevec je u partizane otišao septembra 1941, za vreme rata obavljao je niz odgovornih političkih i vojnih dužnosti, zaslužan je za podizanje ustanka u pograničnim i zato “teškim” krajevima Beloj Krajini, Primorskoj i Koruškoj, a iz rata je izišao u svojoj dvadesetpetoj godini sa činom potpukovnika. Za odlazak u rat odlučio se kao mladi komunista – član Partije postao najviše pod uticajem oca Avgusta.¹⁰ Bilo je to oktobra 1940. godine, kako sam kaže u svom životopisu pisanom aprila 1946. za Centralni komitet Saveza komunista Slovenije.¹¹ No, radničkom pokretu se približio već godine 1935, pa je i u Zagreb na studije agronomije otišao kao na “radni zadatak”.¹² U biografiji iz aprila 1946. navodi i da je “po okupaciji Jugoslavije /.../ najpre postao sekretar partijske ćelije na Agronomskom fakultetu, a krajem maja 1941 sam postao kurir između Ljubljane i Zagreba, što sam obavljao sve dok 13. juna 1941. nisam zauvek napustio Zagreb, u Ljubljani postao sekretar partijskog biroa na Univerzitetu, a nešto kasnije član rejonskog partijskog komiteta za grad Ljubljanu. Septembra 1941. po partijskoj direktivi otišao sam u partizane kao politkomesar III bataljona slovenačkih partizanskih četa”. Sam čin odlaska u partizane bio je za njega samo naredna etapa u angažmanu na levisi: “Okupaciju i slom Jugoslavije nisam doživeo kao ‘šok’: time je samo stvorena realna mogućnost revolucije, a ovu sam oduvek želeo”.¹³

Partija mu je davala sve nove i nove zadatke. Po oslobođenju bio je najpre urednik novina *Slovenski poročevalec* (kasnije *Ljudska pravica*), postao član Agitpropa pri CK KPS odgovoran za kulturno-prosvetni sektor. U knjizi *Skupinski portret z Dušanom Pirjevcem* Taras Kermauner ovako opisuje Ahaca iz godine 1945: “Čuli smo za osobu koja je navodno bila isto tako ironična prema slovenačkim tradicionalističkim, naivnim, patetičnim, masovno populističkim kulturnjacima kao i mi mladi. Navodno ih je pijan sazivao na sastanke, tamo ih vređao, bio je sekretar najviše partijske ustanove za kulturu, Agitpropa pri CK-u, ali se udvoricama podsmevao, stavljao noge na sto kao Amerikanci, ponašao se neprimereno i boemski, upadao u skandale sa ženama, širio oko sebe imidž koji se morao dopasti nadarenim, ali zelenim tinejdžerima kakvi smo bili nas četvorica.¹⁴ Taj se čovek zvao Dušan Pirjevec-Ahac.”¹⁵ Mladima je mogao imponovati, ali u Partiji takav dugo nije mogao opstati. A sam

⁹ *Nova revija*, 12/1993., br. 132, VI.

¹⁰ Ni u Biografiji pisanoj za CK ni u bilo kom svom drugom tekstu Pirjevec ne govori o ocu, Avgustu Pirjevcu (1887–1943). U ovoj Biografiji on samo kaže da se “otac ubrajao među marksiste”, ali ne kaže i da je kao levičar odveden u Mauthausen i da je tamo ubijen. Avgust Pirjevec bio je cenjeni slavista i veliki stručnjak za bibliotekarstvo, od godine 1921. vodio je Rukopisno odeljenje pri Univerzitetskoj biblioteci. U vreme kada je to moglo biti i te kako “unosno”, Ahac očigledno nije smatrao poštenim da se predstavlja kao sin žrtve fašizma. – U ratu je izgubio i mlađu sestru Ivicu koja je kao partizanka poginula u Koruškoj.

¹¹ U intervjuu za *Mladinu* Pirjevec navodi da je član Partije postao “u jesen 1939”. – A. Inkret u citiranom tekstu navodi čak dve Pirjevećeve autobiografske beleške iz 1946; jedna nastala aprila, a druga oktobra meseca, “obe pisane na zahtev partijskih foruma”, i to kao autokritika zbog nekog od njegovih ljubavnih skandala iz toga vremena.

¹² Ipak, tekst koji je objavio baš kao student agronomije u *Ljubljanskom zvonu* za 1940. pod pseudonimom Vlado Kresnik pun je entuzijazma za biljni svet. Danas je zanimljiv i zbog jedne proročke rečenice sa samog početka članka: “Rastlina je sredstvo in produkt poljedelstva, je izvir zemske sile in življenja. Ko bodo kemiki doumeli ves ta, najbrže zelo preprosti proces, ki se že nekaj milijonov let odigrava v zelenih rastlinskih listih, bodo čez noč izginili fabriški dimniki, namesto premoga, koks in bencina se bo po steklenih retortah pretakala čista sončna energija in poganjala motorje.” (Vlado KRESNIK, “Človek in rastlina; o Mičurinu”, *Ljubljanski zvon*, 60/1940., 255.-263.)

¹³ *Nova revija*, 12/1993., br. 132, VI.

¹⁴ Osim Tarasa, u grupi su bili Tit Vidmar, Dominik Smole i Primož Kozak (prim. M. M.).

¹⁵ Taras KERMAUNER, *Skupinski portret z Dušanom Pirjevcem*, Ljubljana 2002., 1

mi je pripovedao u kom je trenutku konačno shvatio kako je besmislena bila uloga koju je u ime Partije tada imao obavljati. Nova je vlast posebno kontrolisala stare profesore, pa je tako agitpropovac za kulturu otišao na predavanje međunarodno priznatog historičara jezika, Rajka Nahtigala: seo je u poslednju klupu, pažljivo slušao predavanje iz istorije jezika, a profesor je objasnio da je na redu lekcija u kojoj će marksistički objasniti jedan važan istorijski proces u slovenačkom jeziku, a to je pretvaranja samoglasnika u poluglase. Dogodilo se to, rekao je profesor, u 16. veku kada su, kao što je poznato, izbili seljački ustanci. Seljaci su toliko žurili da što pre stignu na bojno polje, da se suprotstave svojim vekovnim neprijateljima, feudalcima da u žurbi nisu imali vremena da izgovaraju cele samoglasnike, nego su ih skraćivali, pa se umesto punog glasa e javio poluglas ə, umesto samoglasnika a poluglas ʌ. – Kad se završilo predavanje, agitpropovac je napustio predavaonicu što je brže mogao, a onda tražio priliku da se oslobodi Partije i njenog poimanja i sprovođenja moći, vlasti.¹⁶ Jedne avgustovske večeri 1948, zajedno sa partizanom i piscem Vitomilom Zupanom¹⁷ zauzima mesto kraj prozora jednog bifea na putu za aerodrom Brnik; telefoniraju redom članovima slovenačke vlade da se Tito predomislio, ipak potpisao Rezoluciju Informbiroa, te su ruske trupe već na granici Jugoslavije. Naslađivali su se posmatrajući kroz prozor kako je čitava vlada, mnogi sa porodicama, do ujutro stigla na aerodrom, sa velikim koferima. Nije bilo potrebno ni par sati da se otkrije izvor “informacije” o Rusima na granici. 31. avgusta grupa je uhapšena, februara 1949. bilo je suđenje, Pirjevec je osuđen na 7 meseci zatvora, ali je posle na miru mogao studirati ono što ga je interesovalo – svetsku književnost i slavistiku, te se posvetiti nauci. Već sprovede 1948. bio se upisao kao vanredni student svetske književnosti i slavistike, diplomirao je 1952, a nakon što je doktorirao godine 1962. postao je profesor na Komparativnoj književnosti u Ljubljani i svojim predavanjima plenio pažnju mladih. Imao je uvek mnogo više slušalaca nego što je bilo upisanih studenata.

Dakako da se takav čovek nikada nije mogao depolitizirati, njegovo je i mišljenje i delovanje bilo i te kako oštro kritično u odnosu na Partiju, na načine njenog vladanja, na njeno ispoljavanje moći. Svoje stvarno pripadanje Partiji stavljao je pod upitnik: “ja se ipak ne žalim, ali ne zato što sam bio komunista, jer zapravo to uopće nisam bio – ta ipak nije jasno što sam uopće bio s onih svojih dvadeset godina starosti”.¹⁸ On neće negirati da je bio u Partiji te da je “postupak i odnos današnjih komunista prema meni radikalniji nego prema Kocbeku koji je uvijek bio samo saveznik”.¹⁹ Prihvatiće čak i svoju odgovornost za ono što je – dok je bio u Partiji – ona činila: “Ja sam na žalost za sve suodgovoran”.²⁰ I tu nailazimo na prvu, fascinantnu razliku u njegovom poimanju Partije i partizanstva: dok odgovorno prihvata kritičku distancu koju Partija ispoljava u odnosu na svog nekadašnjeg člana (čak i ako taj član, zbog svoje mladosti, nije mogao biti zreli komunista), pokušaj negiranja nje-

¹⁶ U Intervjuu *Mladini* Pirjevec navodi da je i ranije osećao da ne spada u politički vrh, da ga politička ni vojna moć nisu privlačile, da je u svojoj službi Partiji osećao sve dublju unutrašnju prazninu, da u njoj nije prepoznao svoj identitet, ali da nije imao vremena za razmišljanje, a svoje je sumnje zatomljivao još aktivnijim i doslednijim radom unutar Partije. Kada je dozrela svest o razlici, o nemogućnosti identifikovanja sa Partijom, on čini sve da se svoje uloge oslobodi i da počne neki život, koji mu se čini mnogo bliži njegovoj prirodi.

¹⁷ A. Inkret navodi delove sudskog zapisnika sa suđenja povodom ove “ludorije”. Iz njega se vidi da su osim spomenute dvojice u “šali” učestvovali i Jože Brejc (Javoršek) i službenica S.D. Kada mi je sam prepričavao detalje ove dogodovštine, spomenuo je samo Zupanovo ime. I Zupanu (osuđen na dvadeset godina) i Brejcu (sedam godina) i službenici S.D (godinu i četiri meseca) optužba je proširena i na navodno prenošenje poverljivih podataka stranim licima, pa su i njihove kazne bile znatno strože.

¹⁸ Iz *Dnevnika*, 10. svibnja 1975., citirano prema D. PIRJEVEC, *Smrt i niština*, 303.

¹⁹ *Isto*, 299.

²⁰ *Isto*.

govog pripadanja partizanstvu doživljava kao najveći skandal, kao nešto što direktno para njegovo, već i onako oslabljeno srce. Kada se – bez dovoljno staža u profesuri, a iz ličnih i zdravstvenih razloga – počeo interesovati za mogućnost da stekne penziju kao borac i partizan, predsjednik komisije za umirovljenje partizana mu tu mogućnost negira: “Razgovaramo o tome kakve imam mogućnosti za mirovinu (i taj čovjek dobro zna da već imam sve uvjete) i tada odjednom izbacuje približno ovo: ‘Ti uopće i nisi pravi partizan, jer si glup, nisi dovoljno pametan’. Prekinem ga i kažem: ta ipak imam partizansku spomenicu... A on: No, no, zaboravi... Situacija je jasna: odlučeno je da više nisam partizan”, beleži u dnevnik 23. aprila 1975.²¹ Takvu odluku nikad i nikako nije mogao prihvatiti, ogorčeno je prepričavao tu scenu, uporno držao govore viđenijim partizanima na njihovim sahranama, analizirao apsurdne i glupe govore partijskih funkcionera na istim tim sahranama i često pokušavao da definiše šta je za njega, šta za njegovu generaciju, a i za Slovence kao naciju značilo biti partizan. Usudila bih se da pretpostavim i da je tekst *Dnevnik in spominjanja* zapravo plod autorovog intenzivnog promišljanja sopstvene prošlosti pod tom traumom negiranja njegove pripadnosti partizanskom pokretu.

Odmah posle rata – kako je to delimično pokazala i slika koju o Pirjevcu iz 1945. daje T. Kermauner – Pirjevčevo ponašanje odudaralo je od krutog partijskog modela. Osim pića, tu su bile i žene, ljubav prema Savi Severovoj, koju je na sve načine otimao Bojanu Stupici, te neko šegačenje, koje je na kraju platio i zatvorom. Pričalo se o njemu kao o ciniku, anarhisti, nihilisti... I Kardelj lično ga je jednom pozvao na razgovor, spočitavajući mu preveliku slobodu koju je sebi dozvoljavao. A kada je dopao zatvora, on to ovako komentariše: “Ne mogu reći da sam osudu doživio kao veliku, vapijuću nepravdu. Nepravdu su doživeli drugi. Meni je – svemu uprkos – sve uvek bilo nekako ‘bezbedno’. Taj osećaj bezbednosti mi je davala revolucija, odnosno partizanstvo, kako se to u Sloveniji kaže. Partizanstvo se nekako ‘naselilo’, ili ‘udomilo’ u meni, pa je u tom smislu bilo više i od Partije i od vlasti”.²² U svom *Dnevniku*²³ postavlja partizanstvo čak kao temelj svog pisanja i razmišljanja, što vidimo iz rečenice koju navodimo kao motto ovoga teksta.

Na generacijskom planu pripadanje partizanstvu opisao je ovako: “moja generacija – a to je bila poslednja predratna generacija slovenačkih intelektualaca – nije shvatala revoluciju pre svega kao problem vlasti./.../ Govorim o sudbini one generacije koja je u partizanima brojčano prevladavala, ali u biti nije ‘vladala’. Do čega je toj generaciji bilo stalo, moglo bi se shvatiti samo tako što bi se pokušavala shvatiti njena specifična sudbina”.²⁴ U zabelešci od 1. decembra 1974. kaže: “ Za nas je ovaj pokret bio sve, egzistencijalno. Partija je bila naš svijet, to jest pristali smo na to da će se naš život odvijati u skladu sa selekcijom koju obavlja partija. U partizanima je to postalo definitivno. /.../ Htjeli smo revoluciju i znali smo da ćemo je doživjeti. Na svoju budućnost nisam mogao misliti bez revolucije, tj. nemoguće je bilo svoj život planirati u okvirima postojećeg svijeta i važećih normi i mogućnosti. /.../ Bili smo revolucija, bili smo čista budućnost. Hodali smo svijetom, ali taj svijet, taj realni svijet uopće nismo vidjeli. To jest: život je bio revolucija i samo revolucija, što znači: stupanj vlastite realizacije bio je stupanj privrženosti revoluciji i taj se stupanj realizirao u kadrovskim odlukama partije. /.../ Nije glavno: biti spreman dati život za ideju, nego je glavno to što sam zapisao i pokušao opisati, to jest prihvaćanje života samo kao od partije

²¹ Isto.

²² *Nova revija*, 12/1993., br. 132, VII.

²³ Zapis 1. decembra 1974., citirano prema *Nova revija*, 5/1986., br. 45, 18.

²⁴ *Nova revija*, 12/1993., br. 132, VII-VIII.

strukturiranog zbivanja, prihvaćanje revolucije kao svijeta koji uređuje partija, svijeta koji dolazi do svijesti samo kroz partiju”.²⁵

Osim na osobnom i generacijskom, partizansku borbu odredio je i na nacionalnom planu. Tu je ona imala vrednost unikatnog događaja: “Francuzi su odlučili da ne slave dan pobjede. Oni to mogu, oni su imali puno ratova i puno pobjeda. Mi samo jednu” – zabeležio je u dnevniku. U partizanima čovek je suočen sa smrću, to je situacija u kojoj nema simulacije, ona je najegzistencijalnija moguća. Ali i u ratu je čovek suočen sa smrću, a rat i ratnik nisu dobili u Pirjevčevim očima tu vrednost koju je po njegovom mišljenju imalo partizanstvo. Dakle, razdvajao je s jedne strane rat, a s druge revoluciju, partizanstvo, partiju.

No vratimo se maločas navedenom dužem odlomku iz dnevnika koji jasno pokazuje čvrstu ispreletenost tri fenomena, o čemu smo govorili na početku rada. Raskid sa Partijom i partijskom karijerom dogodio se brzo nakon oslobođenja, čini se bez intimnih trauma, ali sa trajnim nastojanjem da sa tom moći koja upravlja zemljom ostane u kritičkom dijalogu. U tom smislu napravio je još jedan pokušaj te u Partiju ponovo ušao 1958, ali onaj sarkastični i zafrkantski duh koji je ispoljavao dok je bio na visokom partijskom položaju ostao je u njemu zauvek; sjajno je koristio svaku priliku sukoba Partije i kulture da javno nastupi i superiorno izloži stav kojim brani slobodu stvaranja i mišljenja. Sećam se decembra 1964. i debate koja se o zabrani časopisa *Perspektive* vodila u Sali velikog restorana studentske menze u Studentskom gradu u Ljubljani. Pirjevca sam tada prvi put videla i kao i ostali slušaoci u sali zdušno za njega navijala; aplauzi su prekidali njegove izjave, a zvižduci one koje je izgovarala Vida Tomšič. Nikada, ni pre ni posle toga, nisam videla visokog političkog funkcionera u suzama na nekoj javnoj tribini. Vida Tomšič nije mogla zadržati suze. A kada je, godine 1969, Partija oštro napala publikaciju avangardnih pesnika *Katalog*, Pirjevce je u prvih osam brojeva časopisa *Naši razgledi* za 1969, objavio u osam nastavaka raspravu pod naslovom *Vprašanje o poeziji*,²⁶ dokazujući da bi kriterijumi koje Partija primenjuje u odnosu na avangardu doveli do zabrane čak i stihova nacionalnog barda, Franca Prešerna, kada bi Partija kojim slučajem imala ingerenciju i nad klasičnom tradicijom. Komuniste, posebno slovenačke, optuživao je da su “klerikalni moralisti” i “malograđani”, a kako im je Josip Vidmar bio glavni estetičar i etičar, smatrao je da su oni zapravo samo produžetak predratnih slovenačkih liberala, koji se boje kreativnosti, slobode i pravih talenata. Uvek i sve poveravaju mediokritetima.

Kakav je Pirjevčev odnos bio prema trećem pojmu, prema revoluciji, mislim da će se najbolje pokazati kroz sukob koji se maja 1975. dogodio između Partije i Edvarda Kocbeka. 9. maja 1975. *Naši razgledi* su objavili razgovor Borisa Pahora sa pesnikom, proznim piscem i jednim od osnivača Osvobodilne fronte, Edvardom Kocbekom, što je zapravo bio deo knjige koju su uredili Pahor i Alojz Rebula, a izišla je u Trstu 1975. pod naslovom *Edvard Kocbek, pričevalac našega časa*. Kocbek je u toj knjizi prvi put progovorio o surovim zločinima nove vlasti, počinjenim odmah po oslobodjenju, aprema domobranima. Kocbek navodi da je osnovni razlog njegovog udaljavanja od Partije i napuštanje posletratnih funkcija bilo njegovo kasno saznanje za likvidaciju belogardista i domobrana posle rata. Navodi da on za taj masovni pokolj nije znao, a kada su mu se počeli javljati svedoci koji su uspeali pobeći iz pakla, zatražio je razgovor sa Partijskim vrhom. Razgovor je trajao dva dana: “Svi sagovor-

²⁵ D. PIRJEVEC, *Smrt i niština*, 289.

²⁶ Dušan PIRJEVEC, “Vprašanje o poeziji”, *Naši razgledi*, 18/1969. Ovaj je tekst potom sam preveo na srpski i novembra 1969. godine pročitao na Trećem programu Radio-Beograda.

nici su me uporno i rečito uveravali da sam pogrešno informisan, da su domobranci završili u popravnim domovima”.²⁷ Kada se ipak uverio da postoji okrutna istina o masovnom ubojstvu, nije dao ostavku jer – kako kaže – nije bio trenutak – došla je Rezolucija informbiroa, ali je zato Partija iskoristila popularnost njegovih knjiga, *Tovarišija* (1949) i *Strah in pogum* (1951), te organizovala hajku protiv Kocbeka-pisca. Udarila je na ono područje do kojeg je autoru pre svega stalo. Na kraju je morao sići sa svih funkcija i deset godina nije mogao ništa objaviti. – U intervjuu sa Pahorom, Kocbek priča o tom tragičnom događaju pre svega iz perspektive onih koji su preživeli: “Ko zna koliko darovitih mladih ljudi je tada opteretilo svoju dušu teškim zločinom prema bližnjemu”. On zato sada traži da se zločin prizna, da se prekine šutnja: “Odgovorni ljudi nam moraju objasniti kako je oslobodilačka borba mogla u sebi začeti tako stravičan strah od neprijatelja ... Krivicu valja javno priznati”.²⁸

Već 10. maja Pirjevec u svom dnevniku komentariše ove Kocbekove izjave, ali se njegova reakcija suštinski razlikuje od javnih napada na Kocbeka, koji su krenuli od Socijalističkog Saveza i svih partijskih komiteta. Iako Kocbek u onom delu intervjuja koji je objavljen u *Našim razgledima* ne spominje cifru pobijenih domobrana, Pirjevec beleži: “Problem nastaje kod likvidacije onih 12.000 domobrana *nakon rata*, tj. nakon zaključenja mira. Ako su ti domobranci vojnici, tada je taj pokolj običan *zločin*. Sa stanovišta narodnooslobodilačkog morala (sa stanovišta morala Osvobodilne fronte) ove se likvidacije ne mogu opravdati i to ostaje pokolj-zločin. On se može opravdati samo sa stanovišta građansko-klasne borbe – ali to opet nije moguće jer građansko-klasni rat nije nikada uistinu proklamiran. /.../ Ako je nešto problem, tada je to samo činjenica da su Kidrič i Kardelj nijekali da taj pokolj postoji, jer ta činjenica pokazuje da su se osjećali *krivima*.”²⁹ Pirjevec Partiji zamera što Kocbeku ne odgovara direktno “nego svi govore samo nekako uopćeno – to jest da je postojala bijela garda i da smo tu bijelu gardu tukli, uništavali itd. No problem je u tome da smo pobili 12.000 ratnih zarobljenika koje nismo mi zarobili, nego su nam ih izručili Englezi i Amerikanci./.../Pobiti u ovom slučaju znači pristati na princip klasno-građanskog rata – to je jedini, ali totalni i zbilja totalizirani princip, princip doista dosljednog nihilizma, jer ne priznaje ništa osim *moći* – raskol među partnerima je apsolutan: sve ili ništa, kako pjeva *internacionala*. U toj logici ne postoji razlog koji bi na bilo koji način priječio pokolj domobranaca”.³⁰

Iako žestoko optužuje Partiju, Pirjevec ne staje ni na stranu Kocbeka, već ga optužuje za naivnost: “Nije mi jasna današnja *naivnost* jer sam uvjeren da 1941. godine nije bio naivan i nije postupao naивно”.³¹ Sada međutim Kocbek očito nije u stanju do pronikne u bit pojave: “Ako je Partija 1945. pobila ratne zarobljenike, tada to znači da je naša država ipak država partije, da je to pravo partije i da partija nipošto nema namjeru ‘dijeliti’ vlast, i da je prema tome tu kraj svakom pluralizmu u smislu subjekta i moći”.³²

Revolucija ima pravo na klasno-građanski rat, ali on mora biti deklarisan, objavljen, što u Jugoslaviji nije bio slučaj. Navodi Pirjevec u svom dnevniku i jedan intervju Josipa Broza objavljen 9. maja 1975, povodom 30. godišnjice pobjede. Tito tu kaže kako se i u Sloveniji radilo o građanskom ratu “Bio je to, dakle, građanski rat. Ali i o tome nismo htjeli govoriti

²⁷ Boris PAHOR, “Edvard Kocbek, pričevalec našega časa”, *Naši Razgledi*, 24/1975., br. 5.

²⁸ *Isto*.

²⁹ D. PIRJEVEC, *Smrt i niština*, 301.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Isto*.

³² Svi citati iz dnevnika od 10. maja 1975. su iz knjige *Smrt i niština*, 301.-303.

u toku rata, jer nam to ne bi koristilo”. Ako čak i Tito, posle toliko godina oseća nelagodu, pa nekako napola priznaje da se radilo i o građanskom ratu i revoluciji, to znači da čak ni on nije spreman da u celini preuzme odgovornost za zločine. Da je to bila deklarirana revolucija, zločin bi moralno bio opravdan. Ovako, sve je to samo znak i izraz partijske, staljinističke vladavine moći i u Jugoslaviji, koja se navodno odvojila, udaljila od Sovjetskog Saveza, ali zadržala principe vladanja karakteristične za staljinizam.

Revolucija je, po Pirjevčevom mišljenju, nešto što zahteva ogromne žrtve, to je radikalni proces u kojem nema milosti prema suprotnoj strani; ali prikrivati zločine, ne deklarirati javno borbu kao revolucionarnu, dovodi do hibrida unutar kojeg zločini vaze do nebesa, a moralni kal je samo sve dublji.

Na kraju i najbolnije i najduže trajao je pokušaj (možda ne do kraja uspeo) Pirjevčevog rastanka od partizanstva: još 17 maja 1975, posle niza godina različitih sukoba sa Partijom i velikog broja stranica napisanih protiv metafizike, protiv sveta ideja, a u ime života i življenja, Pirjevec još uvek piše u nekom zapovednom načinu, naređujući samome sebi da se mane partizanstva: “Treba izdržati ovaj strašni rastanak od svega partizanskog /.../ više ništa ne mogu uraditi u ime partizanstva. /.../ Moram i sam postati to što mislim i što sam mišlju shvatio”.³³

Iako, gledano izvana, izgleda sasvim logično da se paralelno sa razočarenjem u Partiju, koju zanima jedino moć, a ne stvarne promene društva i ponajmanje sloboda subjekta i društva, pripadnik te Partije udaljuje i od partizanije u koju je prispeo baš zahvaljujući Partiji, to u Pirjevčevom slučaju nipošto nije išlo paralelno. Svoje pripadanje revoluciji vezivao je za svoju mladost i za njom čeznuo isto onako kako se čezne za izgubljenim mladalačkim idealima. Partizanstvo, međutim, ostalo mu je do kraja života njegova lična metafizika, koje je pokušavao da se odrekne, ali čini se da u tome nikada nije do kraja uspeo.

MOVIMENTO PARTIGIANO, RIVOLUZIONE, PARTITO COMUNISTA

Riassunto: Neanche oggi, trentacinque anni dopo la morte di Dušan Pirjevec (1921–1977) non è facile trovare la risposta alla domanda: come si può definire suo rapporto con il concetto della guerra alla quale ha preso parte attiva come partigiano (per tutta la vita si faceva chiamare anche dai più vicini con suo nome da partigiano: Ahac). Tanto meno chiara è la sua relazione verso la contemporanea rivoluzione e verso il Partito comunista. Sull’ordine del Partito era entrato in guerra, combattuto e svolto ruoli di estrema responsabilità anche nel periodo del dopoguerra. Finita la guerra, Pirjevec si differenzia molto dal tipico rigido costruttore dell’uomo nuovo (“novi čovek”), si comporta non da militante, ma da uomo libero, scherzoso e cinico. Finisce gli studi e diventa noto e dai giovani molto stimato ed ascoltato professore di letterature comparate, saggista e promotore dei concetti filosofici heideggeriani.

Per capire meglio la figura umana di Dušan Pirjevec, partigiano, rivoluzionario e heideggeriano ci siamo appoggiati alle memorie personali, a una intervista rilasciata nel 1971, ai suoi diari scritti tra 1974 e 1976, come anche ad alcuni saggi polemici scritti in sostegno della poesia d’avanguardia.

Parole chiave: Dušan Pirjevec, movimento partigiano, rivoluzione, Partito comunista

³³ *Nova revija*, 5/1986., br. 45, 39.

Literatura

Mate DOLENC, "Sem nepopustljiv kot Cankarjev Hvastja... Pogovor z Dušanom Pirjevcem", *Nova revija*, 12/1999., br. 132.

Tine HRIBAR (ur.), *Pirjevčev zbornik*, Maribor 1982.

Taras KERMAUNER, *Skupinski portret z Dušanom Pirjevcem*, Ljubljana 2002.

Seta KNOP (ur.), *Dušan Pirjavec, slovenska kultura in literarna veda*, Ljubljana 2011.

Vlado KRESNIK (alias D. Pirjavec), "Človek in rastlina; o Mičurinu", *Ljubljanski zvon* 60/1940., 255.-263.

Boris PAHOR, "Edvard Kocbek, pričevalec našega časa", *Naši Razgledi*, 24/1975., br. 5.

Dušan PIRJEVEC, "Dnevnik in spominjanja", *Nova revija*, 5/1986., br. 45, 7.-62.

Dušan PIRJEVEC, *Smrt i niština: odabrani spisi*, (prir. Mario Kopic), Zagreb 2009.

Dušan PIRJEVEC, "Vprašanje o poeziji/Vprašanje naroda", *Naši razgledi*, 18/1969.

Rudi ŠELIGO (ur.), *Dušan Pirjavec. Interpretacije*, 7, Ljubljana 1998.

Pirjevčeva autobiografija koju je pisao aprila 1946 za CK Slovenije – tipkopolis [u posedu autorice]

10.

PISATI DANAS U FRANCUSKOJ O INTELEKTUALCIMA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA: IZAZOVI HISTORIOGRAFIJE I FIKCIJE

Daniel Barić

UDK: 316.344.32(44)"1940/1944"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Francuska historiografija o Drugom svjetskom ratu, osobito ona koja je usredotočena na likove i grupacije intelektualaca aktivnih za vrijeme rata, u zadnje je vrijeme dobila novu dimenziju. Generacija izravnih svjedoka događaja, koji su kao intelektualci bili angažirani u otporu prema okupaciji i koji su poslije rata imali važnu ulogu u predaji pamćenja o tim vremenima, polako nestaje. Isto vrijedi i za pripadnike suprotstavljenog tabora. Nova generacija povjesničara stoga je prisiljena historiografski stvarati bez osobnog pamćenja na rat. Uloga intelektualaca iznova je analizirana, kako u Francuskoj tako i u Njemačkoj te historiografska perspektiva više nije samo nacionalna. Novi načini pisanja o povijesnim događajima ne izbjegavaju fikciju ili izraženu narativnu formu, suočavajući se s njezinom uvjetnom neophodnošću. Pregled djela iz najnovije intelektualne povijesti Drugoga svjetskog rata u Francuskoj pokazuje da je isprepletenost tih dvaju diskursa izazvala debate, u kojima se očituje što se danas u široj javnosti očekuje od povjesničara i književnika – da temeljito preispituju ulogu intelektualaca u situaciji najveće krize 20. stoljeća.

Cljučne riječi: Francuska, historiografija, fikcija, okupacija, otpor

Presjek najnovijih tokova u pisanju o intelektualcima u Drugom svjetskom ratu u Francuskoj naizgled bi se mogao doimati kao napuštanje južnoslavenskoga prostora. Međutim, tim se putem može vratiti na ondašnju i sadašnju situaciju u regiji iz druge perspektive. Vrlo aktualna pitanja provlače se kao nit cijelom francuskom historiografskom i književnom produkcijom zadnjih godina. O granici između stvarnih događaja prošlosti i fikcije trajno se i sve više raspravlja, bilo da se piše o pokretu otpora ili o izvršiteljima okupacije, neovisno o žanrovskom tipu pisane produkcije.¹ Metodološka pitanja o neizbježno

¹ Ističu se u tom pogledu dva tematska broja dvaju časopisa koja su sustavno preispitala značenje naizgled sve veće prisutnosti povijesti u romanu i narativnosti u pisanju povijesti: *Annales*, 65/2010., br. 2, tematski blok "Savoirs de la littérature" te *Le Débat*, br. 165, svibanj-kolovoz 2011., "L'histoire saisie par la fiction", u kojima povjesničari i romanopisci, ponekad u dijaloškoj formi (Antony Beevor i Jonathan Littell, *Le Débat*, 86.-100.) prikazuju svoje iskustvo.

zadanim okvirima u kojima se kreće pisanje o povijesnoj zbilji posebno se susreću u naporima da se čitaocima predoče etičke dileme intelektualaca za vrijeme posljednjega svjetskog rata kao zrcalo današnjih razmatranja o ulozi intelektualaca.

Što je intelektualac?

Postoji uvriježena definicija intelektualca u Francuskoj, u smislu sveučilišnog nastavnika, pisca ili novinara, koji je od afere Dreyfus koncem 19. stoljeća nadalje imao za javno mnijenje određenu povlaštenu ulogu pojedinca koji se smije izraziti o političkim, socijalnim i etičnim problemima i čije su pozicije, uzevši u obzir njegovu profesionalnu ulogu, stoga i uvažene. Ta uska definicija međutim nije važeća ni u susjednoj, djelomično frankofonoj Belgiji niti omogućuje da se uzme u obzir jedan širi korpus stajališta koja su zastupljena u novijoj historiografiji u okviru “intelektualne povijesti”.² Stoga će ovdje biti riječi o skupini ljudi u proširenom smislu, o građanskome sloju koji obuhvaća zanimanja u pravosuđu, upravi, politici i umjetnosti, odnosno apsolvante viših ustanova obrazovanja.³ Ako se uistinu, kao što to čini Christian Ingrao (1970.), može tvrditi da je jedno od ključnih pitanja historiografije Drugoga svjetskoga rata, napose Holokausta, jesu li izvršitelji počeli razmišljati o sustavnom ubojstvu prije nego što su za to dobili više naređenje te kojim su mentalnim sredstvima raspolagali na licu mjesta da bi ga sebi mogli predočiti, tada je pitanje uloge intelektualaca od presudne važnosti.

1. Opća opažanja o francuskoj historiografiji Drugoga svjetskoga rata

Na skupu o historiografiji pokreta otpora u Francuskoj, održanom 2008., kao što pojedini članci dokazuju, pisati o tim borbama odmah nakon rata neizbježno je značilo i proizvesti njihovu heroizaciju.⁴ Isprepletenost oblikovanja povijesne naracije u smislu heroizacije sudionika i fikcionalizacije očituje se zapravo i za vrijeme samih zbivanja. Tome je pridonijela presudna uloga jedne centralne ustanove u produkciji znanja o Drugome svjetskom ratu. Naime, Komitet za povijest Drugog svjetskog rata (*Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*).⁵ Tome je Komitetu bila dužnost organizirati većinu istraživačkih radova na polju povijesti otpora protiv njemačkih i novonastalih kolaboracionističkih vlasti (*Histoire de la Résistance*).

² Opći uvod u povijest intelektualaca u Francuskoj pruža Pascal ORY, Jean-François SIRINELLI, *Les Intellectuels en France de l'affaire Dreyfus à nos jours*, Paris 1992. José GOTOVICH, Cécile VANDERPELEN, “Fascisme, autorité, identité. Valeurs des intellectuels francophones et flamands dans la Collaboration”, *Les Intellectuels et l'Occupation, 1940-1944. Collaborer, partir, résister*, (ur. Albrecht Betz i Stefan Martens), Paris 2004., 278.-295.

³ Christian INGRAO, “Pour une anthropologie historique du massacre. Le cas des *Einsatzgruppen* en Russie”, *Le massacre, objet d'histoire*, (ur. David El Kenz), Paris 2006., 359.

⁴ *Faire l'histoire de la Résistance*, Zbornik međunarodnog skupa 18.–19. ožujka 2008., (ur. Laurent Douzou), Rennes 2010.

⁵ Taj je Komitet rezultat spajanja izvršenog 1951., dviju ustanova koje su osnovane na samome kraju rata: Komisije za povijest okupacije i oslobođenja Francuske te Komiteta povijesti rata. Komitet je djelovao do 1980. tako da je skup pokušao, četrdeset godina nakon ukidanja, kritički preispitati produciranu historiografiju od strane Komiteta u tom kontekstu. Laurent DOUZOU, “Le ‘laboratoire’ du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale”. *Isto*, 11.

Ta je kolektivna inicijativa bila naslonjena na mrežu lokalnih “korespondenata”, izvjestitelja koji su većinom i sami bili bivši borci u pokretu otpora. Opisivanje djelovanja najčešće je bilo osnovano na oralnim anketama. Time su bila postavljena pitanja o konfliktnim odnosima između naučne povijesti (“*histoire savante*”) i individualne/kolektivne memorije. Današnjim je povjesničarima vrlo jasno da je rizik službene, vladine povijesti bio objektivno prisutan. S tim izazovima kritičkog preispitivanja historiografije suočili su se povjesničari koji, kao Julien Blanc, traže u prvim koracima historiografije dugoročno važeće smjernice.⁶ Ističe naime da na samom početku, već tijekom prosinca 1940., kad je utemeljen bilten *Libération-Nord* u Parizu, urednik Christian Pineau predviđa sveukupnu nakladu od 7 primjeraka, pri čemu su 6 poslani poštom pojedincima koji bi mogli umnožiti predložak, ali je jedan brižno sačuvan kao trag nesigurnih vremena. Na osnovi takvih autentičnih dokumenata nastala su dva djela, koja se uvrstavaju i u književna i u dokumentarna djela. Louis Aragon (1897.–1982.) objavio je pod značajnim pseudonomom “Svjedok mučenika” (*Le Témoin des Martyrs*) knjigu “Zločin protiv Duha” (*Le Crime contre l’Esprit*, Pariz, Minuit, 1943). Taj niz narativnih cjelina nastao je prema posljednjim pismima isporučenima od strane osuđenih na smrt. Na taj način Aragon podiže za potomstvo galeriju zaslužnih pojedinaca, koji će ući poslije rata u kolektivno pamćenje, između ostaloga preimenovanim toponimima i stanicama pariške podzemne željeznice, s imenima poput inženjera, prvog strijeljanog civila u Parizu “Jacques Bonsergent”, ili srednjoškolca taoca “Guy Môquet”.⁷

Djelo književnika i novinara Josepha Kessela (1898.–1979.) “Vojska sjena” (*L’Armée des ombres*) izdano u Alžiru 1943. (dakle izvan dohvata kolaboracionističke francuske vlade) fikcija je nastala nakon što je autor sastavio dokumentaciju koja obuhvaća mnoštvo realnih i preciznih situacija, za koje je autor čuo i koje je on naknadno presložio i književno uređio. Time se je Joseph Kessel držao zapažanja povjesničara Marca Blocha (1886.–1944.), koji je u svojim memoarskim zapisima o doživljajima na početku Drugoga svjetskog rata opazio da je vrijednost svjedočenja u izravnom zapisivanju, bez preinake u pamćenju na izbljedjele događaje i utiske.⁸

Tek koncem sedamdesetih godina i tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća došlo je do postupno kritičnijeg preispitivanja načina na koji se pisala povijest Drugoga svjetskog rata u Francuskoj. Politizacija, usredotočenje na svjedoka, produkcija mnoštva monografija, a da se pritom ne dobivaju sinteze, sve su to elementi koji proističu iz samih početaka historiografije o najbitnijim likovima iz intelektualne povijesti.

2. Pisati o Pokretu otpora

Za razvoj današnjih istraživanja na polju intelektualne povijesti za vrijeme Drugoga svjetskoga rata zaslužni su upravo povjesničari koji su se kritički pozabavili historiografskim temama i koji su u najnovije vrijeme izdali i nove monografije i sinteze o povijesti intelektualaca u Pokretu otpora.

⁶ Julien BLANC, “L’histoire de la Résistance avant les travaux du Comité d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale”, u: Laurent DOUZOU (ur.), *n. dj.*, 15.-29.

⁷ *Isto*, 19.

⁸ U prvom poglavlju piše: “un témoignage ne vaut que fixé dans sa première fraîcheur”. Marc BLOCH, *L’étrange défaite*, Paris 1946., 21.

Julien Blanc u doktorskoj disertaciji izdanoj 2010.⁹ o pokretu nazvanom prema pariškom Etnografskom muzeju *Musée de l'homme* naglašava da je netočna jednadžba “intelektualci + Etnografski muzej = otpor nacizmu” jer proizlazi iz pojednostavljene predodžbe. Upravo je taj pokret neposrednog uključivanja muzejskih djelatnika u ilegalne protunje-mačke aktivnosti bio poprimio gotovo mitsko značenje u historiografiji pa je zato došlo do pojednostavljenja odnosa unutar francuske etnografije. Određeni dio djelatnika Etnografskog muzeja bio je naime podložan utjecaju ideologije vlade u Vichyju. Analizirajući prisutnost među kustosima i drugim djelatnicima muzeja političke svijesti, Blanc ustvrđuje da je među tim muzejskim djelatnicima razina političke pozadine bila zapravo niska, tako da ona nipošto ne može objasniti osnutak snažnoga pokreta, već je očigledno posrijedi niz mnogobrojnih i evolutivnih razloga za uključenje u Pokret otpora, a ponajviše se ističu individualni razlozi, a ne kolektivni poput političkih.

U svakom slučaju, vrijedno je zapaziti da pišući o toj povijesti, kod Julienu Blanca (1969.) dolazi do izražaja spoznaja o vlastitom mjestu prema događajima i da u svom odnosu prema toj prošlosti ističe okvir generacije u kojoj se taj odnos gradi. Blanc je tako u stanju otvoreno govoriti o svojoj, trećoj generaciji, rođenoj poslije samih događaja, to jest unucima sudionika Drugog svjetskog rata i objasniti da to bitno usmjeruje njegov interes prema jednoj njemu biografski dalekoj, ali usmenom obiteljskom predajom još relativno bliskoj prošlosti.¹⁰

Isto tako, Laurent Douzou u nedavno objavljenoj monografiji o historiografiji otpora pod naslovom “Francuski pokret otpora: jedna opasna povijest. Pokus historiografije”¹¹) dugo se osvrće na drugu generaciju, to jest na one koji su kao djeca svjedočili Drugom svjetskom ratu. Iako Douzou navodi da je glas onih koji su pokušavali zanjekati epski karakter borbe protiv Nijemaca ostao u manjini u poslijeratnom periodu, također se pita što ostaje od naracije otpora bez svojevrsne epske dimenzije koja je dugo prevladavala, odnosno nije li sad nastupilo vrijeme jedne historiografije bez heroja, tim više što se živo socijalno pamćenje tih likova neminovno s njihovim nestankom gubi. Primjećuje, međutim, da se upravo prije nekoliko godina počelo pisati na jedan posve nov način i da je to djelo jedne nove, sociološki jasno uočljive grupe. Radi se o autobiografskim tekstovima djece rata, koji teže za tim da memoarskom refleksijom osvijetle jedan segment socijalno relevantne povijesti. Velik dio bibliografije obrađene u tom historiografskom eseju jest upravo plod intelektualaca koji opisuju životni put svojih roditelja koji su i sami bili intelektualci.

U knjizi “Pčele i osa” (*Les Abeilles et la guêpe*), novinar i esejist François Maspéro (1932.) primjećuje da njegova knjiga izlazi u izdavačkoj seriji “Fiction & Cie” i da mu je drago da se tako označava te da se i u opis realnog života neizbježno ušuljala i trunka nerealnosti.¹² Maspéro u toj knjizi rekonstruira zadnje mjeseci života svojega oca, Henria Maspéroa

⁹ Julien BLANC, *Au commencement de la Résistance: du côté du Musée de l'Homme*, Paris 2010.

¹⁰ *Radio-intervju. Les Lundis de l'histoire* (Persécution et Résistance dans la France occupée), urednica Michelle Perrot, France culture, Paris 20. 12. 2010.

¹¹ Laurent DOUZOU, *La Résistance française: une périlleuse histoire. Essai d'historiographie*, Paris 2005.

¹² U pogovoru posvećenom povjesničaru i autoru memoarskih zapisa Pierre Vidal-Naquetu (1930.–2006.), izrijekom na sljedeći način tumači svoj stav: “Ce livre paraît, grâce à Denis Roche, dans la collection Fiction & Cie, comme la plupart de ceux que j'ai écrits (...). Il affichera de la sorte la part d'irréel dans le réel qui s'inscrit dans toute évocation sincère de la vie.” O djeci rata kao novim svjedocima koji su se pojavili za i poslije suđenja 1997.–1998. Mauriceu Paponu (1910.–2007.), francuskom činovniku u službi Vichyja, Annette WIEVIORKA bilježi sljedeće: “Suđenje Paponu zaista označava dvostruku ‘smjenu štafete’. Najprije je to bila predaja palice svjedoka povjesničarima, koji su postali svjedocima za državno tužilaštvo, obranu ili optužbu. Sve je rečeno za vrijeme parnice i u spisima koji su izravno poslije objavljeni o zbrci u vezi s uvriježenim ulogama. Ali također, a to nas ovdje zanima, to je bila smjena

(1883.–1945.), profesora sinologije na *Collège de France*, koji je interniran u logor u Njemačkoj i nije doživio kraj rata. F. Maspero, primjećuje Douzou, kao i drugi predstavnici druge generacije rata, nosi u sebi neponovljivo iskustvo rata, a isto tako, kao što je bio slučaj za autore drugih memoarskih zapisa, pročitali su sve što se čovječjim silama dalo pročitati iz literature o tim događajima koji su se ticali njih osobno. Oni su svoju naraciju, traganje za obiteljskim identitetom potkrijepili djelima povjesničara. I o tome povjesničar, piše Douzou, može sa zadovoljstvom razmišljati i u svakom slučaju to mu može služiti kao poticaj da se i dalje punom snagom posveti radu.¹³

3. Pisati o vršiteljima okupacije

Period Drugoga svjetskog rata krije u sebi paradoks da je upravo to doba u Francuskoj vrijeme velikog kulturnog procvata.¹⁴ Racionalna objašnjenja za to mogu se naravno naći. Dok je znatan dio intelektualne elite pobjegao iz Njemačke, Francuska je uglavnom ostala sa svojim stvarateljima na svim poljima, a oni su se morali suočiti s mnoštvom protuslovnosti. To i može objasniti zašto se s lijeve kao i sa desne strane političke scene godine rata čine izrazito plodnima. Stoga je i intelektualna povijest kolaboracionista vrlo razvijena, posebno u zadnje vrijeme. Tako su pojedini profili dobili i više svojih povjesničara, koji iz različitih uglova razmatranja opisuju i tumače uspon i pad (moralni, intelektualni, politički) jedno vrijeme uvaženih intelektualaca, kao što je bio Bernard Fay (1893.–1978.), profesor za američke studije na *Collège de France* (1932.–1945.), ravnatelj Nacionalne knjižnice (1940.–1944).¹⁵

O tome svjedoče i sljedeći karakteristični primjeri. 2006. godine jedan je vrlo opsežan i za čitaoca zbog obima i tematike zahtjevan roman prouzrokovao veliku debatu o mogućnostima predočavanja Drugog svjetskog rata u modernom književnom djelu. Popraćena mnogobrojnim komentarima, u većini vrlo pohvalnima od strane čitalačke publike ali i suzdržanim i kritičnim od strane profesionalnih povjesničara,¹⁶ knjiga Jonathan Littella (1967.) naišla je i na veliki interes čitatelja, tako da je priča o pripadniku jedne njemačke divizije na frontovima na zapadu, a zatim na istoku, u obliku ispovijesti, dosegla vrhunce u popularnosti. Fenomen romana “Dobrohotne” (*Les Bienveillantes*)¹⁷ tumačen je kao neočekivana želja čitatelja da se suoče sa svim aspektima rata, i to ne iz perspektive pozitivnog heroja u otporu, nego iz perspektive jednog Nijemca, koji je djelomično živio u Francuskoj i koji stoga može dati svoju sliku Francuske za vrijeme rata. Opaženo je da je Maximilian Aue dao novu sliku nacista, jer se radi o kulturno profinjenom profilu, učenom i načitanom

jedne druge generacije, naime djece koja su rasla za vrijeme rata, za koje se pamćenje jedne traumatične prošlosti više ne sastoji od podsjećanja na događaje, već na bespomoćan udarac koji su isti prouzrokovali njihovim mladim životima.” Annette WIEVIORKA, *L'Ère du témoin*, Paris 1998., 181.

¹³ Laurent DOUZOU, *La Résistance française : une périlleuse histoire. Essai d'historiographie*, Paris 2005., 280.

¹⁴ Jean-Pierre AZÉMA, François BÉDARIDA (ur.), *La France des années noires*, sv. I., Paris 1993.

¹⁵ Jean-Marie GOULEMOT, *L'Amour des bibliothèques*, Paris 2007.; Martine POULAIN, *Livres pillés, lectures surveillées. Les bibliothèques françaises sous l'Occupation*, Paris 2008.; Antoine COMPAGNON, *Le cas Bernard Fay, du Collège de France à l'indignité nationale*, Paris 2009. Ove tri monografije upotpuniju sliku, ali i drugačije vide (i ocjenjuju) ulogu Faya za vrijeme njemačke okupacije.

¹⁶ Uravnotežen osvrt na recepciju toga romana pruža povjesničar Jean SOLCHANY, “*Les Bienveillantes* ou l’histoire à l’épreuve de la fiction”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 55/2007., br. 3, 159.-178.

¹⁷ Knjiga je dobila naslov prema Euripidovim Erinijama.

pojedincu, intelektualcu u širem smislu riječi, koji razmišlja o događajima oko sebe, koji nije nemoćno oruđe u rukama više sile.

S nestrpljenjem se čekala i druga knjiga Littella, koja je izašla dvije godine poslije pod naslovom “Suho i vlažno”. Radi se o analizi profila kolaboracionističkog belgijskog novinara Léona Degrellea.¹⁸ Ta se knjiga može čitati kao radna bilježnica budućeg romanopisca, koja analizira jedan diskurs blizak nacizmu kao sadržaj koji ima svoju pravu semantičku težinu koju vrijedi eksplicitno objasniti. U konkretnom slučaju Littell traži niz trauma koje su pogodile Degrellea tako da je postao netolerantan prema grupama koje su za njega predstavljale potencijalni sukob (komunisti prije svega, kao predstavnici tipa “azijskog sustava vladanja”).

U drugoj se Littellovoj knjizi, koja se ne predstavlja kao književno djelo, već kao esej o semantizmu nacizma u memoarskim spisima Degrellea, očituje način na koji Littell traga za povijesnom istinom. Riječ je o vrlo realističnoj predodžbi o konkretnim događajima. Prije hladnokrvne analize fenomena, Littell želi što preciznije opisati svakidašnjicu vojnika na fronti. Littell tu dokazuje srodnosti s nekim krležijanskim temama, o kojima je Krleža progovorio u prozi o Prvom svjetskom ratu, u zbirci novela *Hrvatski bog Mars*, tako i o presudnoj važnosti blata u sudbini rata: “Najveća i najbrža pobjeda svih vremena bi zaustavljena u završnici, blatom, samo blatom, elementarnim blatom, starijim kao svijet, ravnodušnim, jačim od stratega, od zlata, od uma i oholosti čovječne”.¹⁹ U oba je slučaja blatni krajolik okvir za metahistorijska razmatranja o (be)smislu rata i povijesti.

Njemački pisac Klaus Theweleit, koji je svojim studijama (*Männerphantasien*)²⁰ inspirirao Littella, u zaključnom komentaru analize, iz perspektive psihologije preispituje ulogu generacije onih koji su njega odgojili u vrijeme poslije Drugog svjetskog rata. Nacizam se u tom slučaju razumije ne kao ideologija, nego kao način doživljavanja tijela.

Littell se suočava s unutarnjim stanjem pristaše nacizma, dakle teži za jednim takvim pristupom, a ne jedino za analizom diskursa. To je zapravo jedna antropološka perspektiva, koja mu omogućuje da predstavi iznutra pogon rata, u jednom pojedinačnom liku.

Najpohvalniji komentar o Littellovu romanu zasigurno je bio od nedavno preminulog francusko-španjolskog političara i pisca Jorgea Sempruna (1923.–2011.), koji je sam prošao njemačke logore i koji je naglasio da će upravo Littell ostati kao izvor znanja o Drugom svjetskom ratu za buduće generacije, a ne povjesničari, jer je pročitao sve što se moglo i na toj osnovi dao jednom fiktivnom pojedincu snagu realnoga.

Pet godina je zasigurno nedovoljan vremenski razmak da se uvidi po čemu je upravo taj tekst doživio posebno veliku medijsku pozornost i osvojio širu čitalačku publiku te zasjenio niz prijašnjih književnih pristupa (na primjer po narativnoj strukturi srodan roman *La Mort est mon métier* Roberta Merla, objavljen 1952. godine).

U međuvremenu su se pojavila još dva djela koja, iako su se pojavila pod žanrovskim okriljem romana, svako na svoj način razvijaju razmišljanja o mogućem pristupu događajima i pojedincima iz toga doba. *Jan Karski*, autora Yannicka Haenela (1967.) predstavlja u tri poglavlja postepeni odmak od zbilje prema fikciji. U prvom djelu opisuje intervju Jana

¹⁸ Jonathan LITTELL, *Le Sec et l'humide*, Paris 2008.

¹⁹ *Isto*, na samome početku: “La plus grande et la plus rapide victoire militaire de tous les temps fut stoppée, au stade final, par de la boue, rien que par de la boue, la boue élémentaire, vieille comme le monde, impassible, plus puissante que les stratèges, que l'or, que le cerveau et que l'orgueil des hommes”.

²⁰ Klaus THEWELEIT, *Männerphantasien*, Frankfurt am Main – Basel 1977./1978.

Karskog u filmu *Shoah* Jacquesa Lanzmanna, kao izaslanika poljske vlade u londonskom izbjeglištvu koji je vođen po mjestima masovnog pogubljenja Židova u Poljsku da bi mogao kao očevidac svjedočiti pred zapadnim saveznicima i tražiti od američkog predsjednika Roosevelta da intervenira kako bi spriječio daljni predvidljivi razvoj politike Trećega Reicha; u tom dijelu su riječi Karskog izravno prenošene s filma. U drugom dijelu, prema autobiografskim podacima samoga Karskog, autor opisuje njegove doživljaje za vrijeme rata, od Poljske do Amerike, a u trećem dijelu se radi o otvorenoj fikciji, o razmišljanjima Karskog kao starijeg sveučilišnog profesora u Americi kojeg pamćenje logora prati kao mora.²¹ Knjiga, koja je dobila uglednu književnu nagradu *Interallié* 2009. adaptirana je za kazalište i predstavljena na ljetnom festivalu u Avignonu 2011.²²

Laurent Binet je pak pod intrigantnim naslovom *HHhH* (skraćena rečenica na njemačkom "Himmlers Hirn heißt Heydrich", odnosno "Mozak Himmlera zove se Heydrich"), objavio 2009. roman koji opisuje atentat na njemačkoga časnika Heydricha u Pragu, s nizom vjerodostojnih detalja, s autorovim komentarima o nemogućnosti da se savršeno zna kako su se stvari stvarno dogodile. Takvi učestali metodološki komentari u romanu upućuju ne samo na jednu fascinaciju književnosti za povijesna događanja, nego i na želju čitaoca da se takve refleksije svjesno nađu usred romana, koji je publika nagradila kao najbolji prvi roman (*Goncourt du premier roman*).²³ Otkako se Littell pojavio na književnoj sceni, došlo je dakle u vrlo malom vremenskom razmaku do jedne pozamašne književne produkcije o srodnim temama.²⁴

Naposljetku, jedan karakterističan primjer iz historiografije trebao bi dokazati u čemu se sastoji aktualnost tematike uloge intelektualaca s "loše" strane. Christian Ingrao kao povjesničar je objavio prvu monografiju o crnim "lovcima", odnosno o brigadi Dirlewanger.²⁵ Povjesničar primjećuje da je već osamdesetih godina prošloga stoljeća postojao osjetan interes za "ratnu kulturu", to jest iskustvo koje u sebi nosi i doživljaj i diskurs o njemu. Drugim riječima, kao i kod Littella, tu se koristi antropološka perspektiva kako bi se došlo do spoznaje o "materijalnim preduvjetima i o socijalnim praksama ispoljavanja ratne sile", što je do devedestih godina bilo posve nepoznato i neobrađeno područje.²⁶ Oskar Dirlewanger (1895.– 7. lipnja 1945.), središnja figura te monografije, doktor je znanosti koji je želio staviti svoja znanja na raspolaganje nacističkoj ideologiji.

²¹ Na početku knjige autor je naveo sljedeću napomenu: "Note. Les paroles que prononce Jan Karski au chapitre 1er proviennent de son entretien avec Claude Lanzmann, dans *Shoah*."

Le chapitre 2 est un résumé du livre de Jan Karski, *Story of a Secret State* (Emery Reeves, New York, 1944), traduit en français en 1948 sous le titre *Histoire d'un Etat secret*, puis réédité en 2004 aux éditions Point de mire, collection "Histoire", sous le titre *Mon témoignage devant le monde*.

Le chapitre 3 est une fiction. Il s'appuie sur certains éléments de la vie de Jan Karski, que je dois entre autres à la lecture de Karski, *How One Man Tried to Stop the Holocaust* de E. Thomas Wood et Stanislas M. Jandowski (John Wiley & Sons, New York, 1994). Mais les scènes, les phrases et les pensées que je prête à Jan Karki relèvent de l'invention". Yannick HAENEL, *Jan Karski*, Paris 2009., 9.

²² O jakim vezama između povijesti i književnosti na primjeru opusa Viktora Cara Emina i Drage Gervaisa o riječkoj prošlosti piše Vjekoslava JURDANA: "Pisanje povijesti i pisanje književnosti. Dva riječka književnika", *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3. Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, "O pisanju povijesti i znanju o prošlosti", *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., 445.-455.

²³ Vincent JOLIT, "La Seconde Guerre mondiale au regard du roman contemporain : les exemples de Littell, Haenel et Binet" (<http://rhinoceros.eu/2010/08/la-seconde-guerre-mondiale-au-regard-du-roman-contemporain/>).

²⁴ Christophe GROSSI, "Vraie polémique autour du faux roman de Yannick Haenel" (<http://blog.epagine.fr/index.php/2010/02/polemique-autour-du-faux-roman-de-yannick-haenel/>).

²⁵ Christian INGRAO, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Paris 2006.

²⁶ *Isto*, 13.

Kombinirajući socijalnu i kulturnu povijest s antropologijom, Ingrao želi dati povijesti “odozgo” priliku da sretne “povijest odozdo”. Lovac kakvog su vidjeli neprijateljski vojnici također je bio za nacističku hijerarhiju socijalni inženjer, statističar, sociolog, raciolog u kontekstu Europe koja je trebala biti podvrgnuta germanizaciji.

Imajući na umu razvitak i fikcije i historiografije sa sličnim težištima, nameće se pitanje tko najbolje dolazi do istine. Povjesničar svojim radom na izvorima ili pak onaj koji se od njih odmiče u određenoj mjeri, od težnji za rekonstruiranjem jedne zbilje da bi slobodnije mogao izgraditi jednu njemu svojstvenu viziju prošlosti?

Tko je u stanju ostaviti trag, pisanu riječ kojoj će se buduće generacije vratiti: oni koji su doživjeli na svojoj koži Drugi svjetski rat, bili oni još djeca u to vrijeme (poput redatelja Lanzmanna ili kao što upućuje sociološko istraživanje Wieworke) ili oni koji su snagom svojeg znanja i imaginacijom bili u stanju sebi i drugima predstaviti situaciju (Littell, Haenel)?

Ta pitanja moraju ostati otvorena, ali su srodnosti tih dvaju žanrova svakako uočljiva u opusu Littella i Ingraoa, kao i kod Bineta. Laurent Binet, iako je romanopisac, piše da se boji fikcije u povijesnom romanu (i zato ga se treći dio romana Y. Haenela puno manje dojmio od prva dva), priželjkuje da se Drugi svjetski rat ne romansira jer “je to totalna povijest (*histoire totale*) koja, na neki način, u sebi nosi sve druge ratove, prošle i buduće. Potencijalno je to majka (matica) svih romana, i stoga ne treba biti romansirana.”²⁷ Christian Ingrao u svojoj drugoj monografiji, objavljenj 2010. pod naslovom “Vjerovati i uništiti, intelektualci i ratna mašinerija SS-a”²⁸ daje jedan odgovor. Njegov se rad ističe kao plod institucionalno važnog istraživača, u svojstvu ravnatelja Instituta za suvremenu povijest (IHTP, *Institut d’histoire du temps présent*), koji je osnovan koncem sedamdesetih godina kad je i ugašen Komitet za povijest Drugog svjetskog rata i koji je naslijedio njegovu središnju ulogu u istraživanju povijesti Drugoga svjetskog rata. U toj se knjizi radi o analizi grupe od osamdesetak diplomiranih ekonomista, pravnika, jezikoslovaca, povjesničara, filozofa, zemljopisaca koji su paralelno vodili sveučilišnu karijeru i razvijali aktivnosti u službi informiranja organa Trećega Reicha, pogotovu u *Sicherheitsdienstu* (Službi za sigurnost). Najveći dio njih igrao je ulogu u nacističkoj namjeri da se likvidiraju Židovi istočne Europe. Vjeran pristupu povijesne antropologije, autor kao posebno inspirativne citira studije o križarskim ratovima: Alphonsea Dupronta *Le Mythe de croisade* (Pariz 1997., 4 sveska) i ponajviše monografiju jednog povjesničara novoga vijeka, posebice konfesionalnog građanskog rata u Francuskoj, Denisa Crouzeta, o “Ratnicima božjim, odnosno sili za vrijeme konfesionalnih nemira” (*Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion*, Pariz 1990, 2 sveska).

Ingrao rekonstruira unutarjni svijet strepnji, tenzija i utopija u kojem je odrasla cijela jedna generacija koja se na početku rata našla na istočnoj fronti. To su djeca koja su bila suočena za vrijeme Prvoga svjetskog rata s retorikom upotrebe sile protiv civila. U tom su smislu oni sebe vidjeli na istočnoj fronti kao spasitelje izgubljenoga njemačkoga obraza za vrijeme prijašnjeg konflikta. Tome je pridonijela i opća prisutnost sile na fronti, odnosno vidno osakaćenih tijela, tako da ih je ona nacificirala, ako to nije do tada bio slučaj. Prema tradicionalnom postupku koji je primijećen od davnine u Europi, *Einsatztruppen* su počele gledati na neprijatelje, prije svega na Židove, ne više kao na divljač, već kao na

²⁷ Laurent BINET, “Le merveilleux réel”, *Le Débat*, br. 165, svibanj-kolovoz 2011., 85.

²⁸ Christian INGRAO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010.

domesticirano blago. Preokret od nasumce provođenog do sistematičnog klanja traje vrlo kratko te koincidira s krajem nomadizma za te trupe i nastajanjem na odredištima, gdje je odnos prema neprijatelju dosegao svoj vrhunac animalizacije, što otvara mogućnost masovnog klanja.²⁹

Da bi se moglo pričati o strepnjama, samoubojstvima, okrutnosti, beznađu i mržnji, funkcionalni pristup njemačke historiografije bio je od umjerene koristi, tvrdi Ingraio, jer je tražila objašnjenja prije svega u analizi administrativnih struktura u vršenju autoriteta unutar njih. Trebalo je ići stazama analize prakse, emocija i diskursa.³⁰ Pogotovo stoga što su intelektualci sudionici imali artikulirani sustav predodžbi o načinu na koji bi se ekspanzija Njemačke konkretno trebala odvijati. Tim više što se oni sami nisu izrazili u memoarskim spisima poslije rata, kad su se počeli vraćati civilnom životu, ponekad pod novim identitetom, sve dok ih nije jedna nova generacija njemačkih sudaca počela progoniti polovinom pedesetih godina.

Monografija Ingraioa zaključuje životopisom jednog od istaknutih predstavnika te divizije, Hermanna Behrensa. Kao "teoretičar i savršen praktičar germanizacije angažirao se u *Waffen SS* i nakon kratkog boravka u Kijevu brzo dobio zapovjedništvo u Srbiji, na čelu 13. divizije, zvane *Handžar divizije*.³¹ Ta divizija, sastavljena između ostaloga od Hrvata i bosanskih muslimana, pokazala je osobitu okrutnost prema lokalnim otporima. Dobivši neusporedivo iskustvo u balkanskom kontekstu, Hermann Behrens postaje vojnim zapovjednikom za Srbiju i Crnu Goru 1944. Tijekom ljeta 1945. uhitili su ga Amerikanci i izručili Beogradu, gdje je i osuđen na smrt i pogubljen 1948. U gradovima kao Mostar, Tuzla ili Bihać, jedinice *Handžar divizije* ostavile su krvave tragove i tako izrodile drugu ratnu generaciju djece, Europljane koji su koncem 20. stoljeća postali "izvršitelji, žrtve i svjedoci" jugoslavenske drame, a zasigurno ni sami ne znajući, time i njihovi nasljednici."³²

Povjesničar Ingraio u svojim radovima privilegira narativnu strukturu, usredotočenu na pojedine intelektualce, bilo to pod okriljem grupe, čiji je emocionalni svijet rekonstruiran kako bi najnovija prošlost (naime rat na prostoru bivše Jugoslavije) bila razumljiva. Romanopisac Littell je pak nakon vrlo opsežnih čitanja izmislio jedan lik koji će za mnoštvo čitaoca (a knjiga je rasprodana samo u Francuskoj u više od 800 000 primjeraka) utjeloviti arhetip pripadnika SS-a. Littell je u intervjuima dao do znanja da ga je osobno iskustvo – između ostaloga kao volonter u jednoj međunarodnoj organizaciji u Bosni i Hercegovini za vrijeme zadnjega rata – ponukalo da se udubi u povijest Drugoga svjetskog rata.

I po tipu intelektualca kao centralnoj opisanoj figuri u tim djelima, nastalog na osnovi dokumenata i po samoj strukturi naracije koja u oba slučaja privilegira napetost u čitanju, bliskost je očigledna: granica između povjesničara i književnika se u tim, ali i drugim nedavno objavljenim djelima koji se bave likovima intelektualaca u Drugom svjetskom ratu, neminovno gubi. Za te autore, rođene šezdesetih godina, doživljaj iz blizine ili daljine rata na jugoslavenskom prostoru devedesetih godina generacijski je biljeg koji je doveo do

²⁹ Christian INGRAIO, "Pour une anthropologie historique du massacre. Le cas des *Einsatztruppen* en Russie", *Le massacre, objet d'histoire*, (ur. David El KENZ), Paris 2006., 383.-396.

³⁰ Za jednu sintezu u tom smjeru, usredotočenu na Prvi svjetski rat, vidjeti: Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *Combattre. Une anthropologie historique de la guerre moderne (XIXe-XXIe siècles)*, Paris 2008.

³¹ Postoji jedna monografija na francuskom o ovoj jedinici: Amandine ROCHAS, *La Handschar: histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque*, Paris 2007. Jednu posebnu epizodu, ustanak protiv njemačke komande su osvjetlili Mirko Dražen GRMEK, Louise LAMBRICHS, *Les Révoltés de Villefranche : mutinerie d'un batallon de Waffen-SS à Villefranche-de-Rouergue, septembre 1943*, Paris 1998.

³² Christian INGRAIO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010., 450.-451.

preispitivanja europske ratne prošlosti, kao i do traganja za novim mogućnostima opisa i razumijevanja intelektualca u ratu, jer je ta realnost postavljala niz novih pitanja i tražila nova, izravnija sredstva izražavanja.³³

ÉCRIRE AUJOURD'HUI SUR LES INTELLECTUELS DURANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE: ENJEUX HISTORIOGRAPHIQUES ET FICTIONNELS

Résumé: L'historiographie française sur la Seconde Guerre mondiale, en particulier celle qui est centrée sur les personnalités et les groupes d'intellectuels actifs durant la guerre, a depuis quelque temps acquis une nouvelle dimension. La génération des témoins directs, qui en tant qu'intellectuels furent engagés dans la Résistance et qui eurent après la guerre un rôle essentiel dans la transmission de la mémoire de cette période, disparaît (Jorge Semprun). Ceci vaut également pour ceux qui se trouvaient dans le camp adverse. Une nouvelle génération d'historiens est par conséquent contrainte de produire une histoire sans être elle-même porteuse d'une mémoire personnelle de cette guerre (Julien Blanc, 2010). Le rôle des intellectuels est de nouveau analysé, en France comme en Allemagne : la perspective de l'historiographie n'est pas confinée au territoire national. De nouvelles manières d'écrire sur ces événements apparaissent, sans esquiver la présence de la fiction (François Maspero, 2002), ou bien avec une forme marquée de narration historique (Christian Ingrao, 2010), en se confrontant à la présence sans doute inévitable de la fiction. Une coupe effectuée à travers la production d'histoire intellectuelle de la Seconde Guerre mondiale en France montre que le lien entre ces deux discours fait débat, ce qui donne à voir ce que le public au sens large attend de l'historien et du romancier (Jonathan Littell, Yannick Haenel, Laurent Binet): qu'ils réexaminent en profondeur le rôle des intellectuels dans la situation de crise la plus aigüe du XXe siècle.

Mots-clés: France, historiographie, fiction, occupation, résistance

Literatura

Témoin des Martyrs [Louis ARAGON], *Le Crime contre l'Esprit*, Paris 1943.

Albrecht BETZ, Stefan MARTENS (ur.), *Les Intellectuels et l'Occupation, 1940–1944. Collaborer, partir, résister*, Paris 2004.

Laurent BINET, *HHhH*, Paris 2009. [*Prix Goncourt premier roman*]

Julien BLANC, *Au commencement de la Résistance : du côté du Musée de l'Homme*, Paris 2010.

³³ Mogućnost književnosti da razotkrije povijest prije historiografije i da time dočara jednu drugdje nevidljivu zbilju vidi Emmanuel Bouju, profesor književnosti na sveučilištu u Rennesu, u procvatu djela koja su tematski vezana uz posljedni rat, kao što je slučaj za opuse Davida Albaharija (*Snežni čovek*), Dubravke Ugrešić (*Ministarstvo boli*), Aleksandra Hemona (*The Question of Bruno*) i drugih (Miljenko Jergović, Svetislav Basara, Saša Stanišić, Boris Pahor). Ako je postmoderno pitati se gdje je granica između povijesne zbilje i fikcije, autor drži da je nesporno da i književnost ima svoju ulogu u baštinenju znanja o svijetu i o događajima iz prošlosti, dakle i o intelektualcima u ratu. Emmanuel BOUJU, "Exercice des mémoires possibles et littérature "à présent". La transcription de l'histoire dans le roman contemporain", u: *Annales*, 65/2010., br. 2, 417.-438.

- Emmanuel BOUJU, *La Transcription de l'histoire. Essai sur le roman européen de la fin du XXe siècle*, Rennes 2006.
- Antoine COMPAGNON, *Le cas Bernard Fajé, du Collège de France à l'indignité nationale*, Paris 2009.
- Laurent DOUZOU (ur.), *Faire l'histoire de la Résistance*, Rennes 2010.
- Laurent DOUZOU, *La Résistance, une morale en action*, Paris 2010.
- David EL KENZ (ur.), *Le massacre, objet d'histoire*, Paris 2005.
- Yannick HAENEL, *Jan Karski*, Paris 2009. [Prix Interallié]
- Christian INGRAO, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Paris 2006.
- Christian INGRAO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010.
- Joseph KESSEL, *L'Armée des ombres*, Alger 1943.
- Jonathan LITTELL, *Les Bienveillantes*, Paris 2006. [Prix Goncourt]
- Jonathan LITTELL, *Le sec et l'humide*, Paris 2008
- François MASPERO, *Les Abeilles et la guêpe*, Paris 2002.
- Robert MERLE, *La Mort est mon métier*, Paris 1952.
- Martine POULAIN, *Livres pillés, lectures surveillées. Les bibliothèques françaises sous l'Occupation*, Paris 2008.
- Jean SOLCHANY, "Les Bienveillantes ou l'histoire à l'épreuve de la fiction", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54/2007., br. 3, 59.-178.
- Annales Histoire*, 65/2010., br. 2 [Savoirs de la littérature].
- Le Débat*, mai-août 2011, br. 165 [L'histoire saisie par la fiction].
- Guerres mondiales et conflits contemporains: Artistes et intellectuels en guerre*, (ur. Chantal Metzger), juillet 2007, br. 227.

11.

ETNOLOGIJA I ETNOGRAFIJA U HRVATSKOJ 1939.–1947.: PREMA KRITIČKOM VREDNOVANJU DJELATNOSTI I DISKURSA

Pieter Plas

UDK: 39(497.5)"1939/47"
PRETHODNO PRIOPĆENJE

Sažetak: U članku se razmatra stanje i razvoj znanstvene etnološke i etnografske djelatnosti u Hrvatskoj od 1939. do 1947. godine. U zadanome razdoblju – u ozračju proturječnih društvenih i državnopravnih promjena od osnutka Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji 1939. godine, Travanjskog rata 1941. godine, okupacije i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) te ratnih sukoba na tlu Hrvatske (prvenstveno obilježenih srazom njezine ustaške i partizanske strane) te rekonstituiranjem Hrvatske kao republike u jugoslavenskoj federaciji pod komunističkom dominacijom 1945. godine – takvo se istraživanje sastoji od kontekstualnog iščitavanja diskontinuiteta (prekida, prijeloma i prijelaza) i kontinuiteta u profesionalnoj djelatnosti. Rad ne pretendira na empiričku iscrpnost. Temeljeći se na dosadašnjim istraživanjima vezanima za tu temu, člankom se nudi znanstveni komentar najvažnijih pokazatelja i obilježja bavljenja etnologijom i etnografijom u navedenom razdoblju, ističu važniji aspekti i problemi kontekstualne analize te ukazuje na moguće smjerove daljnjeg istraživanja. Glavni je autorov zaključak da etnologija i etnografija u Hrvatskoj, iako su na početku tog razdoblja imale realnu društvenu ulogu – postavši s osnutkom Banovine Hrvatske integralnim dijelom državne prosvjetne i kulturne politike – ni tada, a ni poslije, do kraja tog razdoblja, neovisno o svim krajnje zaoštrenim promjenama i sukobima, nisu zadirale u politički osjetljive teme zbog “ideologije same struke”, tj. zbog svoje znanstvene paradigme.

Ključne riječi: etnologija i etnografija, Hrvatska, 1941.–1945., znanost i ideologija

1. Banovina Hrvatska i etnologija kao prosvjetni i društveno-politički projekt

I površan uvid u razvoj hrvatske etnologije i etnografije u cijelome navedenom razdoblju upućuje na zaključak da je od presudne važnosti stanje u kojemu se struka našla od 1939. do 1941. godine, tj. za vrijeme Banovine Hrvatske. S obnovljenom hrvatskom državnošću u granicama Kraljevine Jugoslavije, hrvatska etnologija i etnografija dobivaju posebno

važnu ulogu te nacionalni i društveni značaj. Prije svega, time je stvoreno svojevrsno paradigmatičko čvorište i referentna točka u odnosu spram koje se mogu čitati glavni prijelomi, ali i trajanja u njihovoj teoriji i praksi od 1939. do 1947. godine.

Istaknut ćemo glavne karakteristike tadašnje hrvatske etnologije. Ona je gotovo pola stoljeća samostalna znanost, sa svojim institucijama, paradigmatima i programima. Antun Radić je još krajem 19. stoljeća utemeljio hrvatsku etnologiju kao samostalnu znanost svojom opširnom upitnicom za programsko opisivanje i analiziranje tradicijske pučke (seljačke) kulture, tiskanom pod naslovom *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*.¹ Ona je postala i ostala osnovom rada i djelovanja Akademijinog Odbora za narodni život i običaje Južnih Slavena – što je bio njegov puni izvorni naziv – koji je svoj program kontinuirano realizirao 1920-ih, 1930-ih i 1940-ih godina u suradnji s etnografskim suradnicima – zapisivačima, tiskajući redaktorski obrađeno sabrano gradivo. Bez obzira na raznovrsnost i bogatstvo prvobitnih Radićevih analitičkih i interpretativnih ciljeva, koncepcija struke je tijekom vremena evoluirala prema više-manje “spasiteljskom” i konzervatorskom shvaćanju. Etnologija i etnografija prvenstveno su bile usmjerene očuvanju iskonske, autentične – i tada već pomalo zaboravljene – hrvatske ruralne tradicijske kulture i načina života kao podloge narodnog (ne prvenstveno etničkog) identiteta. Kao takve, napose u sprezi s političkim stajalištima i djelatnošću braće Radić i njihovih brojnih suradnika, postale su i dijelom političke i kulturne ideologije Hrvatske seljačke stranke (HSS) i društvenog projekta Seljačke sloge.²

Dakle, u etnologiji se koncem 1930-ih godina prije svega radilo o programskom očuvanju (spašavanju od zaborava) “iskonskih ostataka” seljačke kulture, a ne o kontekstualnom proučavanju seljaka, njihovih životnih prilika i dinamike seoskog (a kamoli gradskog) života po današnjemu sociološkom ili kulturnoantropološkom poimanju. Rad etnografskih muzeja u Splitu (od 1910.) i Zagrebu (od 1919.) te Katedre za etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (od 1924.) išao je tome u prilog. Muzeji su se koncentrirali ponajprije na materijalne (predmetne) elemente tradicijske kulture. Vodeći etnolozi, sveučilišni profesori Milovan Gavazzi i (poslije) Branimir Bratanić, zastupali su kulturnopovijesnu i povijesnogeografsku paradigmatu u etnologiji, tj. u njihovu su istraživačkom fokusu prvenstveno bili povijesni, materijalni i etimološki aspekti tradicijske seljačke kulture. Tragalo se za izvorima i prošlošću hrvatske pučke kulture i to velikim dijelom u prapovijesnim, ponajprije općeslavenskim, a djelomično i euroazijskim okvirima.³

Uspostavom Banovine Hrvatske, banska Naredba od 24. siječnja 1940. uvažila je postojeći status etnologije, ali je struku uzdigla i na društveno-ideološku razinu tako da je znan-

¹ Antun RADIĆ, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Zagreb 1997. *Osnova* se sastoji iz dva dijela. U prvom se definiraju predmet etnologije, “narodoznanstva” prema Radiću, metoda i ključni pojmovi “narod” i “kultura”. Drugi čini doista opširna upitnica.

² Seljačka sloga, osnovana 1920. godine, svojim akcijama opismenjavanja, obrazovanja i organiziranja seljaštva imala je za cilj ukloniti jaz između građanstva i seljaštva kako bi se moglo pristupiti izgradnji jedinstvene Hrvatske. U tom pogledu pomirbe seljaštva i građanstva neizostavne su bile ideološke zamisli Antuna Radića. Osim toga, glavna je zadaća Seljačke sloge bila da se na lokalnoj razini osmisle načini čuvanja i obnavljanja narodne kulture: v. Luka ŠEŠO, *Razvoj etnoloških istraživanja. Od ideje o narodoznanstvu do moderne hrvatske etnologije*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2006., 60.-61. i opširnije 54.-84. Usp. Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnomit*, Zagreb 2001., 109.-124.

³ Usp. L. ŠEŠO, *Razvoj etnoloških istraživanja*, 54. i dalje. Treba naglasiti da ovdje neće biti riječ o tadašnjoj sociologiji i njezinoj ulozi u istome socijalno-političkom programu jer je to problem koji iziskuje posebnu raspravu. O tome i o “nevidljivim etnologizima” toga vremena usp. D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *n. dj.*, 61.-83. i Ines PRICA, *Mala europska etnologija*, Zagreb 2001., 63. i dalje.

stveni program etnologije aktivno uključila u školsku reformu i to do te mjere da se čak može govoriti o “etnologizaciji školstva”.⁴ Banska naredba – u skladu s društvenim projektom vodeće HSS i Seljačke sloge – obvezala je da “svi činovnici – a napose učitelji – poznaju narod i s njime kao subjektom surađuju”. Odredilo se da svi učitelji i učiteljice pučkih škola moraju sastavljati i za četiri godine sastaviti “Etnografsku spomenicu (...) u kojoj će biti opisan narodni (seljački) život i običaji (...) u onim selima, odakle djeca dolaze u školu”.⁵ Opis je trebalo objaviti prema spomenutoj *Osnovi* Antuna Radića. Naredba je čak predviđala postupni planski rad na tim pučkoškolskim spomenicama u fazama od 1940. do 1943. godine.⁶

Banska vlast, iako je isticala potrebu proučavanja socijalnih i ekonomskih prilika (“života naroda”) po Radićevoj *Osnovi*, konkretne upute za provođenje etnološkog dijela školske reforme prepustila je vodećim etnolozima i etnološkim ustanovama tog vremena. Učitelje pučkih škola u tome poslu uputila je na suradnju s mjesnim ograncima Seljačke sloge. Povodom Naredbe izašlo je više etnološko-pedagoških publikacija. Tako je npr. slavonski učitelj i etnograf Marijan Markovac, suradnik Etnografskog muzeja u Zagrebu, još 1940. godine tiskom Zagrebačke privredne štamparije objavio brošuru u kojoj se pojašnjava Naredba i daju daljnje upute za sastavljanje seoske etnografske spomenice u školi. O Naredbi se 1940. i 1941. godine pisalo i u pedagoškim časopisima.⁷ Vodeći su etnolozi pak širili svoju etnološku koncepciju seljačke kulture u nizu predavanja organiziranih za prosvjetne radnike 1940.–1941. godine. Predavanja su držale i vodeće ličnosti javnog života, primjerice Rudolf Herceg, ideolog HSS-a, koji je u svojim predavanjima iznio stav o hrvatskoj seljačkoj autohtonoj kulturi kao glavnome mjerilu naroda kao kulturne individualnosti. Etnologiju kao znanost koja proučava narodnu kulturu uzdigao je na razinu ideologije HSS-a i Seljačke sloge. Etnolozi koji su se aktivno uključivali u stranački prosvjetni projekt imali su glavnu ulogu u organizaciji periodičnih velikih smotri narodne kulture.⁸ Spomenuta studija Suzane Leček i Tihane Petrović Leš otkriva da su pravi inicijatori i inspiratori “etnološke” reforme bile HSS i Seljačka sloga, a ne sami etnolozi. Dotični društveni i prosvjetni projekt predstavljao je svojevrstu kulminaciju u razvoju i značaju etnologije, neovisno o tome što se s nestankom Banovine Hrvatske 10. travnja 1941. godine ubrzo ugasio i veliki etnološki utemeljeni projekt školske reforme.⁹

Još ćemo se vratiti pitanju kako protumačiti tadašnji značaj etnologije na sadržajnom i ideološko-političkom planu. Zasad možemo ukratko primijetiti da etnologija u Banovini Hrvatskoj – iako je na opisani način bila dobila važnu društvenu ulogu, postavši integralnim dijelom stranački osmišljene državne prosvjetne i kulturne politike – eksplicitno nije zadirala u politički osjetljive teme zbog “ideologije same struke” u to vrijeme, tj. zbog svoje znanstvene paradigme. Samim predmetom svojih istraživanja te istraživačkim prioritetima, ona to nije ni mogla, a ni morala činiti, kako za Banovine Hrvatske tako ni za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske.

⁴ Usp. Suzana LEČEK, Tihana PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.–1941.*, Zagreb 2010., str. 27.

⁵ L. ŠEŠO, *n. dj.*, 62.

⁶ Tekst Naredbe vidjeti u: S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor*, 113.-114. i Marijan MARKOVAC, *Etnografske spomenice i etnografske zbirke u narodnim školama Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940., 14.-15.

⁷ M. MARKOVAC, *n. dj.*; S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*, 31.-35.

⁸ Rudolf HERCEG, *Etnografija i etnologija kao znanosti. Seljačka sloga kao pokret. Predavanje na Etnografskom tečaju 29. 11. 1940*, Zagreb 1941., 16.; usp. D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *n. dj.*, 44. Opširnije o etnologiji kao nastavnom predmetu u srednjim školama u razdoblju Banovine Hrvatske usp. Marina Škrabalo, “Etnologija kao nastavni predmet u Hrvatskoj 1931.–1945.”, *Etnološka tribina*, 39/2009., br. 32, 60.-66.

⁹ S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*, *passim*.

2. Ratno doba i Nezavisna Država Hrvatska: institucijske i izdavačke aktivnosti

Etnološka aktivnost bila je u usponu za vrijeme Banovine Hrvatske, ali su ratne prilike nakon 6. travnja 1941. godine, napose ubrzo nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, ubrzo prekinule suradnju između ustanova i suradnika. Odlasci na teren i skupljanje gradiva nerijetko su postali nemogući. Osim toga, u ratnim se godinama vrlo malo objavljivalo, a sama djelatnost etnoloških institucija uglavnom je bila prekinuta.¹⁰ Kratak pregled onih oskudnih znanstvenih aktivnosti i događaja kojih je bilo ipak može pomoći rekonstrukciji kontinuiteta i kontrasta u pogledima na etnološku/etnografsku struku neposredno prije i neposredno poslije Drugoga svjetskog rata na tlu Hrvatske, odnosno Jugoslavije (1941.–1945.).

Akademijin Odbor za narodni život i običaje (pod vodstvom Dragutina Boranića) objavio je zadnji predratni broj *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1940. godine. Sljedeći se pojavio tek 1949. godine. U bogatome arhivu Odbora (današnjega Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti HAZU), među rukopisima pristiglima s terena između 1939. i 1941. godine svega ih je nekoliko etnografski relevantnih: iz okolice Varaždina, Banja Luke, sa Žumberka, iz Vinkovaca, o medicinskoj terminologiji u selima sjeverne Dalmacije te o muslimanima u Bosni.¹¹ Svega se dva rukopisa odnose na daljnji period od 1941. do 1945. godine. Jedan rukopis iz 1944. opisuje običaje na dalmatinskom otoku Ižu. Drugi je datiran s 1951. godinom, ali sadrži partizanske pjesme iz Like skupljene za vrijeme rata, što je vrijedno posebnog spomena s obzirom na to da se radi o novonastalom žanru narodne usmene književnosti specifičnom za taj period.¹² Inače, Drugi svjetski rat obilježava vremensku granicu između takozvane "stare" i "nove" rukopisne zbirke arhiva Odbora.¹³

Hrvatski narodni etnografski muzej u Zagrebu, kako se tada zvao, bio je zatvoren za javnost tijekom ratnih godina, ali je od 1941. do 1943. godine tiskao još dva broja svog časopisa *Etnološka istraživanja i građa*, u kojima je pretežno bilo objelodanjeno etnografsko gradivo koje je skupljeno prije početka rata. Među temama zastupljenim u tim brojevima časopisa ističu se pastirske tradicije (čobanovanje), muslimanske hamajlije i narodno pčelarstvo.¹⁴ Etnografski muzej u Splitu, koliko nam je zasad poznato, prekinuo je sve aktivnosti za vrijeme rata i ništa nije objavljivao. Isto je bio slučaj i sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu, napose s njegovim etnološkim odjelom.¹⁵

¹⁰ Za opći pregled uspj. L. ŠEŠO, *n. dj.*, 94.-97.

¹¹ Ivan DOLENEC, *Ženidbeni, kumstveni i pogrebni običaji (navade) sela Jerovca kraj Varaždina*, 1938.–1940., Arhiv Odbora za narodni život i običaje (AONŽO), Odsjek za etnologiju HAZU, Zagreb, Stara zbirka (SZ) br. 227; Branko MATAVULJ, *Život sela Maline, Obrovca, Kmećana i Vilusa*, 1939., AONŽO, SZ 228; Štefanija BERNAS-BELOŠEVIĆ, *Mrzlo Polje žumberačko – zemljopisno-povijesni i etnografski prikaz*, 1940.–1941., AONŽO SZ 248; Antun VRGOČ, *100-godišnjica migracije, naseljivanja i posjedovanja kumpanije Nimci*, iza 1940., AONŽO, SZ 240; Borivoje PERIČIĆ, *Građa za medicinsku terminologiju, prikupljena iz seoskoga naroda sjeverne Dalmacije*, 1941., AONŽO, SZ 256a-b; Ahmed ALIČIĆ, *O bajanju kod muslimanskog ženskinja u Bosni*, 1940., AONŽO, SZ 216.

¹² Vladimir CVITANOVIĆ, *Biranje seoskih kraljeva u Velom Ižu*, 1944., AONŽO, Nova zbirka (NZ) 17; Miroslav ŠPILLER, *Partizanske iz Like (Narodne pjesme iz NOBe)*, 1951., AONŽO, NZ 46.

¹³ Za pregled arhivske zbirke uz podroban povijesni i etnografski komentar, v. Jakša PRIMORAC, 'Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU', *Zbornik za narodni život i običaje*, 55/2010., 9.-38. Spomenimo još da je u zbirku narodnih pjesama Matice hrvatske (koju je poslije preuzeo Akademijin odbor) u tom periodu pristigla serija od 6 prijepisa rukopisa starijih muslimanskih narodnih pjesama iz BiH od sakupljača Muharema Kurtagića 1908.–1943. U arhivu se nalazi i prepiska s autorom iz godina 1943. i 1944.: v. AONŽO, MH 197a-g.

¹⁴ *Etnografska istraživanja i građa*, II-IV (Zagreb 1940.–1943.).

¹⁵ Najveći dio Bosne i Hercegovine bio je od 1941. do 1945. godine uključen u Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Na tlu Bosne i Hercegovine za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske objelodanjena je kao posebna etnološka publikacija knjiga Muhameda Garčevića *Zapisi i hamajlijama*.¹⁶ Ta inače solidna i važna etnološka studija napisana je s islamskog gledišta i u distinktivnoj tradiciji muslimanske narodne kulture u Bosni – ili makar u njezinom zapadnom dijelu – ali kao integralnog aspekta hrvatstva i hrvatske povijesti. Knjiga zastupa stav o hrvatskoj narodnosti bosanskohercegovačkih muslimana – stav koji nije eksplicitno iskazan u tadašnjoj hrvatskoj etnologiji, iako nije bio ni u opreci s njezinim shvaćanjima. Autor obrazlaže svoj rad ukazujući na potrebu da se “za poviest hrvatske uljudbe skupi sada u posljednji čas što više podataka o tim prastarim narodnim načinima liečenja”. Knjigu također predstavlja kao doprinos “boljem poznavanju jednakih ili sličnih običaja u kršćanskom dielu hrvatskoga naroda” i “uzajamnom upoznavanju Hrvata sviju vjeroizpovijesti.”¹⁷ Publikacija promiče isti takav diskurs prema bosanskohercegovačkih muslimanima, odnosno, diskurs o islamu kao dijelu hrvatskoga kulturnog identiteta, kakav je iznosila i naglašavala radikalna nacionalistička elita u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.¹⁸

Milovan Gavazzi i Branimir Bratanić, vodeći hrvatski etnolozi, koji su i dalje bili na zagrebačkoj sveučilišnoj Katedri za etnologiju, u ratnim su godinama objavili nekoliko kraćih radova, prikaza i pregleda. U to su im doba objavljene i etnografski prilozi o *Balkanskom poluotoku* i o *Bosni i Hercegovini* u Hrvatskoj enciklopediji.¹⁹ U tim su člancima “narodnoj kulturi” dosljedno pristupali iz svoje ustaljene, strogo pozitivističke povijesno-kulturne perspektive, dakle, ne iz etničke. Luka Šešo s pravom zaključuje da je iz Gavazzijeve ratne bibliografije “vidljivo (...) da se nije prepustio političkom momentu u kojem bi za potrebe totalitarnog režima, npr. pisao tekstove koji veličaju nacionalne vrednote i koji ističu posebnosti hrvatskog naroda i opravdavaju njegove trenutačne radnje.” Zato je, s druge strane, bilo razumljivo da se usredotočio “na svoje dotadašnje bavljenje etnologijom te se bavi slavenskim, odnosno starohrvatskim korijenima narodne kulture.”²⁰

Općenito govoreći, teme obrađivane u etnološkim publikacijama za vrijeme rata nisu se znatno razlikovale od tema prije i odmah poslije rata. Smanjena i usporena bibliografska proizvodnja ostvarivala se većinom i dalje unutar povijesno-kulturne i konzervatorske paradigme koja se koncentrirala na tradicijsku seljačku, poglavito materijalnu kulturu i njezine povijesne korijene. S obzirom na folkloristički aspekt etnoloških djelatnosti, vrijedi spomenuti kao zasebnu publikaciju školsku antologiju *Hrvatske narodne pjesme* iz 1944. godine. Priredio ju je Petar Grgec, upravitelj Državne muške realne gimnazije u Zagrebu. Knjiga je, kako piše na prvoj stranici, odobrena kao privremena školska knjiga odlukom Ministarstva narodne prosvjete Nezavisne Države Hrvatske od 12. siječnja 1942. godine, a sadrži izbor hrvatskih epskih, povijesno-junačkih i lirskih pjesama.²¹

¹⁶ Knjigu je objavio Hrvatski državni muzej u Banja Luci 1942. godine, a tiskala ju je podružnica Hrvatske državne tiskare u Sarajevu.

¹⁷ Muhamed GARČEVIĆ, *Zapisi i hamajlije*, I. dio, Sarajevo 1942., IV., VII.

¹⁸ Usp. Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.* Zagreb 2009.

¹⁹ *Hrvatska enciklopedija*, sv. II, Zagreb 1941., pod člancima “Balkanski poluotok. Etnografski pregled” i “Bosna i Hercegovina”.

²⁰ L. ŠEŠO, *n. dj.*, 98. Za bibliografiju radova Milovana Gavazzija usp. Vitomir BELAJ, “Bibliografija radova Milovana Gavazzija/Schriftenverzeichnis von Milovan Gavazzi”, *Studia ethnologica Croatica*, 7-8/1995.–1996., 27.–44.

²¹ U knjigu od 191 stranica nažalost još nismo imali detaljniji uvid pa dotični izbor ne možemo kritički procijeniti. Marina Škrabalo nakon detaljnog proučavanja raspoložive građe zaključuje da je etnologija u školskom sustavu NDH “bila skromno zastupljena i vjerojatno, zbog toga, bez većeg utjecaja na duhovno oblikovanje mladih naraštaja”. M. ŠKRABALO, “Etnologija kao nastavni predmet u Hrvatskoj 1931.–1945.”, 68.

3. Školski program etnografskih spomenica: nastavci i odjeci

Iako je nestankom Banovine Hrvatske zastao pa ubrzo i nestao njezin društveni i prosvjetni projekt školske reforme “u etnološkom duhu”, program etnografskih spomenica u pučkim školama imao je stanovite daljnje odjeke i u ratnom razdoblju. Objavljivanje priručnika *Rukovod za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (etnografiji) prema “Osnovi” dra Ante Radića* 1944. godine, što ga je priredio istarski etnograf Ljubo Brgić – tiskajući ga u nakladi Hrvatske državne tiskare uz podršku Ministarstva narodne prosvjete – svjedoči da je projekt planske produkcije školskih spomenica barem na papiru ostao na snazi za vrijeme NDH. Ta publikacija zapravo predstavlja ponovljeno izdanje Radićeve *Osnove* (po tadašnjem korijenskom hrvatskom pravopisu), kojoj su dodane etnografske upitnice za pojedine aspekte seljačke kulture kao što su oraće sprave, pčelarstvo i muzikologija. Priređivač se s njima u vezi posavjetovao s etnolozima iz Akademije, s Katedre te iz Etnografskog muzeja. Taj opsežni priručnik, s više od 400 stranica, bio je specifično namijenjen učiteljima pučkih škola u radu na sastavljanju etnografskih spomenica.

Samih etnografskih spomenica u tom je vremenu nastalo ili ostvareno izuzetno malo. Po svoj je prilici riječ o najviše nekoliko desetaka nepotpunih ili nedovršenih rukopisa, koji se nalaze razasuti po školskim muzejima i arhivima ili za koje saznajemo indirektno, putem drugih publikacija. Poznati su primjeri iz Markovca kod Našica, iz Brestovca u Zagorju, iz Privlake, Selnika i Slavenskog Šamca.²² Posebno valja spomenuti *Etnografsku spomenicu* iz Mučke krajine u Dalmatinskoj zagori, na kojoj je od rujna 1940. godine do srpnja 1942. godine radila Darinka Veić, učiteljica u Osnovnoj školi u selu Neorić, po uzoru na Radićevu *Osnovu*. Rad je vrijedan s etnografskog gledišta zato što pruža uvid u životne i socijalne prilike selâ srednje Dalmacije, tim više što se dijelom odnosi na vrijeme kad je velik dio Dalmacije, uključujući i kontinentalnu, bio pod talijanskom okupacijom.²³

Jedno podrobnije istraživanje može otkriti kakva je bila recepcija, odaziv i produktivnost dotičnog programa u školama, odnosno, koliki je naposljetku bio rukopisni fond etnografskih spomenica. Međutim, jasno je da takva naredba, koja je učitelje obvezivala da znanstveno proučavaju narod s kojim rade i sustavno sastave etnografsku monografiju svoga sela od početka nailazila na veliki pasivni otpor. Suzana Leček i Tihana Petrović Leš istaknule su da su se i u podnošljivijim vremenima “učitelji (...) morali nositi s daleko ozbiljnijim problemima: velikim siromaštvom, nepolaženjem škole, nedostatkom učitelja (ionako mali broj još je smanjen pozivima na vojne vježbe zbog rata u Europi).”²⁴

4. Poslije rata: kontinuiteti, kontrasti, novi počeci?

Na paradigmatomskom planu, stanje i razvoj hrvatske etnologije u razdoblju od 1939. do 1947. godine većinom obilježava kontinuitet: u njezinoj “kulturnoj ideologiji”, u njezinu

²² Spomenicu iz Markovca spominje Vesna BAKSA, *O načinu života i običajima Slovaka doseljenih u Markovac Našički*, Markovac Našički 2002. Obradeni tekst spomenice iz Brestovca dostupan je na web-stranici Osnovne škole Zlatar Bistrice: <http://www.os-zlatar-bistrice.skole.hr/upload/os-zlatar-bistrice/multistatic/4/Etnografski%20zapis.pdf>. Spomenice iz Privlake, Selnika i Slavenskog Šamca navode se u S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*, 35.

²³ Darinka VEIĆ, *Etnografska spomenica: o narodnom životu i običajima stanovnika Neorića i Sutine u mučkoj krajini u prvoj polovici XX. stoljeća*. Split 2000. Usp. i Vesna ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, “Etnografkinja Darinka Veić”, *Etnološka istraživanja* 1/2009., br. 14, 363.-370.

²⁴ S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*, str. 31., 35.

znanstvenom pristupu, kao i u pogledima na njezine ciljeve nema znatnijih promjena koje bi pratile, npr. promjene u vladajućim političkim ideologijama. Tijekom cijelog tog razdoblja opstaje kombinirana spasiteljsko/konzervatorska i kulturno-povijesna paradigma. Većim je dijelom zastupaju i prakticiraju isti vodeći znanstvenici. Kontinuitet se zapaža kako u znanstvenome, tako i u popularnijem shvaćanju etnologije. Vidljivo je to i iz usporedbe određenih novinskih diskursa netom prije i poslije rata. Tako se u zagrebačkim *Novostima* 1939. godini mogla pročitati reportaža “Otok Krk kao etnološki, etnografski i kulturni naš muzej”, u kojoj je jasno dolazilo do izražaja shvaćanje o očuvanju i opisu “autentične” seoske tradicijske kulture kao glavnom zadatku etnologije, kao i shvaćanje seoskih, ruralnih krajeva u periferiji kao živih etnografskih “muzeja” koji nas podučavaju o iskonskoj “narodnoj” (seljačkoj) kulturi. U *Slobodnoj Dalmaciji* 1947. godine posve je slično pisalo o etnologiji kao o konzervatorskoj djelatnosti te o “narodnoj” kulturi kao živoj starini koja iščezava i koju treba spasiti od zaborava. U tom spašavanju od zaborava vidjela se glavna didaktična i pedagoška uloga etnografskih muzeja.²⁵

Nakon završetka rata i formalno je zaključen etnološki program u školstvu što su ga 1940. godine pokrenule vlasti Banovine Hrvatske, a glavni kontrasti, prijelomi i pomaci u razvoju etnologije uočljivi su u novim predmetima istraživanja, uvjetovanima i promijenjenim geopolitičkim prilikama. Luka Šešo ističe da se neposredno nakon rata počela obnavljati djelatnost etnoloških institucija, a jedan od centara etnografskih (i folklorističkih) istraživanja ponovno je postao Akademijin Odbor. Novi glavni tajnik Odbora, profesor medicine i antropogeograf Branimir Gušić, u suradnji s urednikom *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* Dragutinom Boranićem, iznio je plan kojim je trebalo aktivirati Odbor boljom organizacijom rada i izborom suradnika. Među ostalim, prioritetni cilj znanstvenog istraživanja i izdavačke djelatnosti bili su nastavak istraživanja i skupljanje gradiva u Istri i na sjevernojadranskim otocima te početak istraživanja okolice Zadra i zadarskih otoka. Bila je to posljedica baštinjenog stanja na terenu. Željelo se što prije nadoknaditi propušteno vrijeme i organizirati terenski rad i istraživanja na područjima koja od 1920. godine, odnosno od Rapallskog ugovora, nisu bila u sastavu Hrvatske i stoga nisu bila temeljito proučavana. S time u vezi je i prvi poslijeratni, 33. broj Akademijinog *Zbornika*, bio posvećen još prije rata skupljenima i neobjavljenim radovima koji su se odnosili na područje Istre i Kvarnera.²⁶

U istom kontekstu treba promatrati osnivanje novog regionalnog etnografskog muzeja (odnosno, današnjega Etnološkog odjela Narodnog muzeja) u Zadru odmah poslije rata. O tome je krajem 1949. godine u *Slobodnoj Dalmaciji* pisalo:

1945. godine udareni su osnovi Etnografskog muzeja u Zadru i počelo se sa prikupljanjem materijala. Ovom muzeju poklonjena je specijalna pažnja da bi se spasili barem ostaci donekavog bogatog folkloru sjeverne Dalmacije. Okvir muzeja je postavljen odmah u početku kao strogo regionalan za Bukovicu, Ravne Kotare, sjevernu Dalmaciju, primorje i zadarske otoke.²⁷

Na slično shvaćenu “spasiteljsku” misiju etnologije odnosi se analogno zamišljeno “spašavanje” mjesnih narodnih tradicija iz predratnoga i ratnoga razdoblja, kojima se nerijetko u kaotičnim i tragičnim ratnim zbivanjima gubio manje-više svaki trag.

²⁵ “Otok Krk kao etnološki, etnografski i kulturni naš muzej”, *Novosti* (Zagreb), br. 180, 2. VII. 1939.; “Etnologija i etnografski muzej: razvoj i svrha”, *Slobodna Dalmacija* (Split), 6. IX. 1947.

²⁶ Usp. L. Šešo, *n. dj.*, 106.

²⁷ “Otvara se Etnografski muzej u Zadru”, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. XII. 1949.

5. Zaključak

U predratnom, ratnom i poratnom razdoblju od 1939. do 1947. godine nije došlo do znatnih paradigmatičkih prekretnica u etnologiji kao znanosti, kao ni u znanstvenoj aktivnosti njezinih glavnih predstavnika. To ne znači da nije bilo zanimljivih djelatnosti i važnih razvojnih primjena. Nisu ih pratile promjene na teorijskom i metodološkom planu. Recentnija istraživanja ističu aktivnu društvenu ulogu koja je u Banovini Hrvatskoj bila dodijeljena vodećim etnoložima kao promotorima hrvatskog *kulturnog identiteta* etnološkim prosvjećivanjem.²⁸ Doista, etnolozi su u tome kratkom vremenu igrali važnu ulogu u podučavanju učitelja i šire javnosti o hrvatskoj pučkoj kulturi. Međutim, sukladno tadašnjim paradigmatičkim težištima etnologije, pojam pa i etnološka istraživanja hrvatskoga kulturnog identiteta bili su kulturno-povijesnog karaktera. Samim time oni nisu bili aktivno povezani, a ni društveno angažirani u komunikaciji s hrvatskim seljaštvom, odnosno pukom kao “nositeljem” toga kulturnog identiteta u njegovu suvremenom kontekstu.²⁹ Budući da se etnologija bavila izučavanjem kulture, a ne naroda, kompleksnost toga povijesnog razdoblja – koje obilježavaju ne samo rat nego i višestruke izmjene i prijelazi između državnih i ideoloških sustava – nije se kritički reflektirala u razvoju etnologije.

ETHNOLOGY AND ETHNOGRAPHY ACTIVITY IN CROATIA, 1939–1947: TOWARD A CRITICAL APPRECIATION OF ACTIVITY AND DISCOURSE

Summary: The article discusses the status and evolution of scholarly activity in the field of ethnology and ethnography in Croatia from 1939 to 1947. In the given historical framework – the period that witnesses the shifts of four state and ideological systems as well as the Second World War – such investigation necessarily consists in a contextual reading of various interruptions, turning points and transitions, but also of continuities in professional activity, as well as its occasional absence. Rather than aiming at empirical exhaustiveness, the article sets forth from the existing literature on the subject to provide a critical scholarly commentary and overview of the indicators and elements of “disciplinary ethnological/ethnographic activity” in the given period; it highlights some of the more problematic aspects of contextual analysis and points out possible directions for further research. The author’s main argument builds upon the observation that, even if at the beginning of the period in question ethnology played a societally significant role as an integral part

²⁸ Usp. S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*

²⁹ Usp. D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *n. dj.*, 117.-118. Unatoč općemu apologetskom tonu njihove studije, Leček i Petrović Leš indirektno potvrđuju takvu procjenu kad kažu da “[u]nutar prilagodljive ideologije građanskog kulturnog nacionalizma [u Banovini Hrvatskoj] nije bilo potrebe (a svakako nikakve prisile, kao što je bilo u totalitarnim državama), da rad etnologa postane politikantski, pa su svoje znanstvene kriterije i integritet slobodno uklopili kao jedan od putova prema općenito postavljenom cilju nacionalno i socijalno osviještenog i jedinstvenog naroda. (S. LEČEK, T. PETROVIĆ LEŠ, *n. dj.*, 9.) Inače, upoznavanju i proučavanju realnoga načina života hrvatskih seljaka – što je isto bio aspekt osnovne misli Antuna Radića – u to vrijeme više su prinosili sociolozi kao što su Rudolf Bičanić i Nada Sremec, i to u istom širem okviru prosvjetne djelatnosti Seljačke sloge; usp. D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *n. dj.*, 61.-67.; L. ŠEŠO, *n. dj.*, 84. i dalje.

of state educational and cultural policy, because of its disciplinary “ideology”, i.e. because of its scholarly paradigm, ethnology did not touch upon or involve itself in politically sensitive themes, not during the Croatian Banovina that was founded in the Kingdom of Yugoslavia, nor in the Independent State of Croatia (NDH) and during World War II, nor with the reconstitution of Croatia as a republic in the Yugoslav federation under communist rule.

Keywords: Croatian ethnography and ethnology, scholarship and ideology, World War II

Literatura

- Vesna BAKSA, *O načinu života i običajima Slovaka doseljenih u Markovac Našički*, Markovac Našički 2002.
- Vitimir BELAJ, “Bibliografija radova Milovana Gavazzija/Schriftenverzeichnis von Milovan Gavazzi”, *Studia ethnologica Croatica* 7-8/1995./1996., 27.-44.
- Ljubo BRGIĆ, *Rukovođ za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, Zagreb 1944.
- Vesna ČULINOVIĆ KONSTANTINOVIĆ, “Etnografkinja Darinka Veić”, *Etnološka istraživanja* 1/2009., br. 14, 363.-370.
- Etnografska istraživanja i građa*, II-IV, Zagreb 1940.–1943.
- “Etnologija i etnografski muzej: razvoj i svrha”, *Slobodna Dalmacija* (Split), 6.IX.1947.
- Muhamed GARČEVIĆ, *Zapisi i hamajlije*, Zagreb – Sarajevo 1942.
- Milovan GAVAZZI, “Balkanski poluotok. Etnografski pregled”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. II, Zagreb 1941., 156.-158.
- Rudolf HERCEG, *Etnografija i etnologija kao znanosti. Seljačka sloga kao pokret*. Predavanje na Etnografskom tečaju 29.11.1940., Zagreb 1941.
- Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*, Zagreb 2009.
- Suzana LEČEK, Tihana PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.–1941.*, Zagreb 2010.
- Marijan MARKOVAC, *Etnografske spomenice i etnografske zbirke u narodnim školama Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.
- “Otok Krk kao etnološki, etnografski i kulturni naš muzej”, *Novosti* (Zagreb), br. 180, 2. VII. 1939.
- “Otvora se Etnografski muzej u Zadru”, *Slobodna Dalmacija* (Split), 21. XII. 1949.
- Ines PRICA, *Mala europska etnologija*, Zagreb 2001.
- Jakša PRIMORAC, “Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU”, *Zbornik za narodni život i običaje*, 55/2010., 9.-38.
- Antun RADIĆ, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, Zagreb 1997.
- Dunja RIHTMAN AUGUŠTIN, *Etnologija i etnomit*, Zagreb 2001.
- Luka ŠEŠO, *Razvoj etnoloških istraživanja. Od ideje o narodoznanstvu do moderne hrvatske etnologije*. Magistarski rad, Filozofski fakultet Zagreb 2006. (<http://bib.irb.hr/lista-radova?autor=274754#magisterij>).
- Zorica ŠIMUNOVIĆ-PETRIĆ, “Popis rukopisa u arhivu Odbora za narodni život i običaje”, *Spomenispis povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije*, Zagreb 1988., 37.-67.

Marina ŠKRABALO, "Etnologija kao nastavni predmet u Hrvatskoj 1931.–1945.", *Etnološka tribina*, 39/2009., br. 32, 57.-74.

Darinka VEIĆ, *Etnografska spomenica: o narodnom životu i običajima stanovnika Neorića i Sutine u mučkoj krajini u prvoj polovici XX. stoljeća*, Split 2000.

Arhivska građa

Arhiv Odbora za narodni život i običaje (AONŽO), Odsjek za etnologiju HAZU, Zagreb, Stara zbirka rukopisa, SZ 216, 227, 228, 240, 248, 256a-b; Nova zbirka, NZ 17, 46.

12. ZIMMERMANNNOVA KRITIKA REŽIMA ANTE PAVELIĆA – UZROCI I POSLJEDICE

Petar Macut

UDK: 1Zimmermann, S."1941/45"
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Stjepan Zimmermann (1884.–1963.), najplodniji hrvatski filozof 20. stoljeća, imao je (ne)sreću preživjeti dva svjetska rata i tri diktature. Oduševljeno dočekavši uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, vrlo brzo se razočarao, spoznavši zločinačku narav Pavelićevog režima. Ne dopuštajući da ga se zastraši, nastavlja s predanim profesionalnim radom te objavljuje knjige u godišnjem ritmu. Objavio je ukupno 23 bibliografske jedinice u razdoblju 1941.–1945. godine, od čega pet knjiga. Središnje mjesto u tom opusu zauzima *Kriza kulture* (1943.), zbirka eseja objavljivanih u tadašnjim časopisima. U tim se esejima nalazi oštrica kritike režima Ante Pavelića, s obzirom na to da ustaški režim ne može ispuniti ni najopćenitije kriterije humanističko-kršćanske etike, a to je pozicija s koje Zimmermann promišlja suvremeni trenutak hrvatskog društva. S druge strane, ni ustaše na čelu s Pavelićem nisu ostale dužne Zimmermannu. Odlikovale su ga nekoliko dana prije nestanka NDH ordenom za zasluge, koje Zimmermann nije ni zaslužio, a ni primio. Kao primjer propagandne instrumentalizacije njegova djelovanja u to doba analizirano je Zimmermannovo predavanje objavljeno u *Spremnosti*, pod uredništvom Ive Bogdana. Bogdan je u tiskani tekst predavanja ubacio odlomak o Anti Paveliću, koji Zimmermann nikada nije izgovorio. Ovaj je rad prilog slabo istraženom području intelektualnih kritika ustaškog režima od 1941. do 1945. godine. Njime se prvi put propituje djelovanje Stjepana Zimmermanna u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Ključne riječi: Stjepan Zimmermann, Ante Pavelić, filozofija u NDH, totalitarizam

Uvod

Stjepan Zimmermann spada među najveće hrvatske filozofe XX. stoljeća. Ne samo da je njegov opus, bez ikakve ograde, najobimniji uzmemo li u obzir sva njegova tiskana djela kao i ona koja do danas leže u ostavštini, već je i kvalitativno reprezentativan. Iako do sada nije poduzet iznimno težak posao komparativne analize Zimmermannove neoskolastičke pozicije naspram, recimo, Maritainove i nekih ostalih vodećih neoskolastika Zimmermannovog vremena, jasno je da su hrvatski neoskolastički okviri odavno preuski

da bi obuhvatili i pravilno ocjenili njegov filozofski doprinos. Nadalje valja napomenuti da je hrvatska neoskolastička filozofija do 1945. najbogatija grana filozofije u Hrvata.

U središtu našeg razmatranja bit će Zimmermannovo predavanje održano na svečanoj sjednici Hrvatske akademije 1. srpnja 1942., posebno njegov odjek u tjedniku *Spremnost* koji se u to vrijeme nalazio pod uredničkom palicom Ive Bogdana. Taj odjek ne bi bio relevantan da se u njemu ne nalazi urednički zahvat u Zimmermannovo predavanje i to ni manje ni više nego o Anti Paveliću. Važno pitanje na koje u ovome radu dogovaramo glasi: je li Zimmermann govorio o Anti Paveliću u svojem predavanju onako kako nalazimo zapisano na stranicama *Spremnosti*? Odgovarajući na to pitanje govorit ćemo o odnosu S. Zimmermanna prema NDH, odnosu NDH prema filozofiji i kulturi općenito, to jest o odnosu svake ideologije prema intelektualnoj slobodi.

1. Zimmermannovo djelo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Osnutak Nezavisne Države Hrvatske zatekao je Zimmermanna kao akademika i redovitog profesora na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. U smislu znanstvenog napredovanja i formiranja dostigao je najviši stupanj. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije odlikovan je ordenom Sv. Save 2. stepena, Sv. Save 1. stepena s lentom i Belim orlovima. Bio je dekan KBF-a i rektor Sveučilišta u Zagrebu. Jedino nije bio predsjednik Akademije.¹ Za vrijeme NDH tiskane su mu sljedeće knjige: *Filozofija života* (1941.), *Psihologija, udžbenik za srednje škole* (1941.), *Nauka o spoznaji* (1942.), *Kriza kulture* (1943.), *Smisao života* (1944.) i *Putem života* (1945.). Kvalitetom i osobnim angažmanom zauzeo je vodeću ulogu u filozofskom životu NDH.²

Zimmermannova djela u NDH razvijaju sve teze koje je dugogodišnji rad položio u temelje njegove filozofije. Zimmermannova teoretska filozofija, nikada sama sebi svrhom, u NDH postaje kriterijem prosudbe konkretne stvarnosti. Tako na primjer *Filozofija života* “će nastaviti i završiti rasprave u dosadašnjim knjigama *Filozofija i religija* (2 sveska, 1936./1937.) i *Religija i život* (1938.)”³ stoji u predgovoru koji je Zimmermann napisao na Duhove 1941., dakle 40 dana od uspostave NDH. Jasno je da je ta knjiga nastala prije osnutka NDH. To je ujedno najopsežnija filozofska knjiga tiskana u te četiri godine.⁴ Ta trilogija važna je za kasnije Zimmermannove prosudbe događaja koji su se ubrzano počeli odvijati nakon 1. listopada 1939.⁵ Misao koja će se javiti dvije godine poslije u *Krizi kulture*

¹ Tu je dužnost vršio A. Bazala. U Zimmermannovoj autobiografiji čitamo: “Ponudeno mi je (od ustaša, op.a.) predsjedništvo Akademije. Odbio sam pozivom na redoviti izbor po akademjskim propisima.”, Stjepan ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, Virovitica 2003., 25.

² Ovdje je svakako korektno upozoriti da je prof. dr. Pavlu Vuk-Pavloviću zabranjeno predavanje na Sveučilištu u Zagrebu te da za vrijeme NDH nije objavio gotovo ništa. Zapravo, objavio je u Napretkovom kalendaru nekrolog Arnoldu, koji je tiskan za vrijeme NDH kao posebni otisak. Iako ovdje nije prikladno mjesto za raspravu o tom pitanju, napomenimo da je Vuk-Pavlović bio u napetim odnosima s A. Bazalom te da u Redu predavanja za akademsku godinu 1940./1941. koji je prihvaćen prije uspostave NDH, nije dobio zaduženje da predaje. O Vuk-Pavloviću za vrijeme različitih režima bit će više govora u drugom radu. I D. Žanko za Zimmermanna kaže da je kao filozof “u ono doba, bez sumnje, prvi u Hrvatskoj”. Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Buenos Aires 1967., 192.

³ Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija života*, Zagreb 1941., IV.; knjigu je tiskala Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti kao XIII. knjigu knjižnice znanstvenih djela za opću naobrazbu.

⁴ Knjiga ima 494 stranice.

⁵ “Tko bi primjerice današnjem ratnom stanju tražio dublje izvore, pronalazio bi ih u činjenici, da je neka zabluda ili čak namjerno iskrivljena istina prevladala razvojem života i tako ga usmjerila putem ratne katastrofe. U tom je mjerilo

kao temelj promišljanju konkretne hrvatske stvarnosti, nalazi se istaknuta već u navedenom predgovoru: “Da je upravo u *moralnom životu izvor sreće za pojedinca i narod*, tu istinu hoće ta knjiga opravdati.”⁶ Pojedinaac i narod, istina i politika, Hrvatska i Europa, rat i poslijeratni mir postat će temeljne odrednice kasnog⁷ Zimmermanna. Da je ta knjiga, kao dio trilogije, teoretski okvir u kojem je Zimmermann poslije prosuđivao hrvatsku političku stvarnost, jasno je iz autorovih riječi: “Premda ova knjiga ne će ulaziti u kritičko promatranje konkretnih pojava u današnjem kulturnom svijetu, ona će opravdavati upravo ona osnovna načela, prema kojima kulturna filozofija mora gledati našu današnjicu.”⁸

Druga knjiga S. Zimmermanna tiskana u NDH – *Nauka o spoznaji* – “nastoji jasnim i temeljitim poučavanjem pružiti čitaocu suvremeni priručnik za nauku o spoznaji.”⁹ Iako nije nipošto lagana za čitanje, pisana je sustavno i pregledno te spada također u red knjiga koje bi trebale poslužiti kao određeni uvod u osnovnu kritičku orijentaciju. Predgovor te knjige autor nije, kao poslije, iskoristio u druge svrhe osim za upoznavanje čitaoca s teškoćama i sadržajem što se nalazi unutar njezinih korica. Nakon te knjige započinje novo razdoblje u Zimmermannovom filozofskom životu. Njegova filozofija postaje konkretna filozofija života, filozofija kulture i povijesti.

2. Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?¹⁰

Stjepan Zimmermann održao je 1. VII. 1942. predavanje u salonu HAZU na temu *Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?* Jasno je da je ta misao imala svoj tijek i da je sazrijevala tijekom vremena. Svoj konačni oblik, svoju prezentaciju doživjela je usred Hrvatske akademije.

U Zimmermannovom predavanju možemo pratiti dvije tematske linije koje se isprepleću. Njihovim međusobnim odnosom u tekstu Zimmermann postiže uzajamno rasvjetljavanje: teorija objašnjava praksu, a praksa čini podlogu teoriji. Stoga Zimmermann predlaže sljedeću metodologiju: ispitati a) “obće smjernice kulturnofilozofijskog prosuđivanja” i b) “konkretno prosuđivanje pojedinačnih pojava”.¹¹ Iako su te dvije smjernice unutar teksta pomiješane, mi ćemo ih promotriti zasebno.

za predviđanje budućih događaja.” S. ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, Zagreb 1936., I. (kurziv P. M.). Budućnost je tema koja će sve više zabrinjavati Zimmermanna kako se rat bude bližio svom neumitnom kraju.

⁶ *Isto*, IV. (kurziv S.Z.)

⁷ Na tom stupnju istraživanja moguće je razgraničiti Zimmermannova filozofska nastojanja na tri faze: **I. noetička faza** ili **faza filozofije spoznaje** – to je najdugotrajnija i najplodnija faza njegovog života koja traje od 1910. kada je doktorirao na Papinskom sveučilištu, do 1942. i dovršetka *Nauke o spoznaji*; **II. filozofija kulture i povijesti** – iako relativno kratko razdoblje njegovog djelovanja, 1942.–1945., sadržajem je bogato; tu pripadaju knjige *Kriza kulture* 1943., *Smisao života* 1944. i *Putem života* 1945. kao i neki tekstovi rasuti po ondašnjoj periodici (npr. “Poviestni smisao sadašnjice”, *Spremnost*, br. 168., posljednji broj!); **III. faza nametnute šutnje** – vrijeme samozatajnog Zimmermannovog rada na komentaru Jaspersove filozofije u dva sveska, te nekoliko djela koje se po svojoj tematici vraćaju na I. i II. fazu. Naravno, ne treba tražiti strogu odijeljenost te tri faze, već tematsku. Preklapanje je ne samo moguće već i nužno.

⁸ *Isto*, III.

⁹ Stjepan ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, Zagreb 1942., VI.

¹⁰ D. Žanko: “Ovo je predavanje bilo početni udarac Zimmermannove filozofije historije i tako rekuć programatska teza na ovom terenu...”, D. ŽANKO, *Svjedoci*, 192.

¹¹ Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, Zagreb 1943., 73.

2.1 Opće smjernice kulturnofilozofijskog prosuđivanja

U tim smjernicama nalazi se temeljna teoretska podloga Zimmermannove filozofije kulture. One proizlaze iz etičkih uvjeta. Etički uvjeti su u temelju suvremene krize kulture. Kriza kulture je zapravo kriza etike, jer nema kulture bez etike. Kako i zašto dolazi do krize etike? Da bismo nešto procijenili je li etično, moramo se služiti razumom. Ako čovjek radi prema diktatu razuma, radi prema savjesti i prema tome ravna se i po najopćenitijim etičkim principima. "Ethos ulazi u čovjekov život zakonom njegova razuma."¹² kaže Zimmermann. Analizom stanja etike u društvu dolazi se do istog rezultata. Treba utvrditi u kakvom je stanju društvo koje u krajnjoj liniji i ulazi u prosudbu filozofije kulture (to je zadatak konkretnog prosuđivanja stvarnosti). Potrebno nam je mjerilo. Mjerila ne možemo tražiti u samom obliku kulture, jer su oni prolazni. Mjerilo da bi bilo uspješno mora biti objektivno. Jasno nam je da ne postoji samo jedna kultura. Kulture su različite u prostoru i vremenu. Pojam kulture postaje sve dinamičniji i parcijalniji. Čini se da će kao takav izbjeći svako mjerilo, posebno mjerilo koje Zimmermann zahtijeva: objektivno, jedno i nepromjenjivo.¹³ Njemu je jasno da kriteriji koje je koristio u svojim radovima iz noetike, pod okriljem metafizike, onoga apsolutnoga i vječnoga, nisu podobni za ispitivanje kulturnih fenomena. To ne znači da bi prema tome rezultati ispitivanja bili neovisni o njegovom poimanju istine koja proizlazi iz skolastičke formule podudaranja stvari i uma. Zimmermann ne promatra kulturu samo objektivnim očitovanjem vrednota jer smatra da se na taj način osiromašuje sadržaj i uloga kulture u ljudskom životu. Fenomenologija kulture, dakle promatranje kulture onako kako se pokazuje, obuhvaća u svom pojmu samo ono što je očigledno, što se očituje, ono što se dogodilo. Time se međutim ne uzima u obzir ono što se zahtijeva, ono što je zadatak čovjeka koji jest u nekoj kulturi, ono što je kulturom fundirano, ugrađeno kao sastavni dio identiteta. Tek trajno ozbiljenje kulturnog zadatka, onoga što treba biti, opravdava i omogućuje Zimmermannu da legitimno filozofski pita: *kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost? Filozofiju budućnosti, ono kako će, moguće je konstruirati, dakle, samo i isključivo kriterijima koji će vrijediti i u samoj toj budućnosti. U tome se očituje vrijednost i inovativnost Zimmermannovog aksiološkog poimanja povijesti i kulture.*¹⁴ Onaj desideratum kulture koji se pretapa tijekom povijesti iz jedne kulture u drugu, u vremenskom kontinuitetu omogućuje objektivnost koja je potrebna za opravdanje filozofije kulture kao zasebne znanstvene grane.

Gdje možemo naći minimum kulturnog identiteta? U svjetonazoru. Temelj filozofije života je nazor o životu, a nazor o životu jest svjetonazor. Iz svjetonazora se iščitava smisao života,¹⁵ koji je utemeljen, prema Zimmermannu, u etici. Minimum kulturnog identiteta nalazimo u etici, jedinom konstantnom fundiranom temelju koji prati život i ustrojstvo nekog naroda i pojedinca u povijesti. Budući da Zimmermann smatra da je katolička religija odgovorna kao jedina i prava religija u teološkom smislu, i u kojoj se temelji etika

¹² *Isto*, 72.

¹³ Usp. *Isto*, 75. U Zimmermannovom zahtjevu za objektivnošću jasno se nazire njegov noetički stav i teološka pozadina. Međutim, treba naglasiti da se Zimmermann trudi zauzeti husserlijanski fenomenološki stav suspregnutosti. "U tome pravcu, mi ne ćemo ići dalje od onih granica, do kojih dopire etičko gledanje na društveni život, napose na državno oblikovanje narodnog života. Našim razmatranjem ne ćemo zahvatiti na pr. problem religije... *Isto*, 73.

¹⁴ O začetku ideje o jednoj uvjetno rečeno zagrebačkoj aksiološkoj školi vidi u: Zlatko POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna, Život i djelo Stjepana Zimmermanna. Zbornik radova*, (ur. Josip Oslić i Zarko Pavić), Zagreb 2001., 72. i dalje.

¹⁵ Nimalo slučajno da su naslovi Zimmermannovih knjiga upravo *Filozofija života* (1941.), *Smisao života* (1944.) i *Putem života* (1945.).

kao svjetonazor i odrednica identiteta, kriza identiteta je zapravo kriza odnosa prema etici, odnosno religiji. O tom pitanju ovisi i konkretno ispitivanje određene kulture. “Stupnjevanje kulturnog života zavisi upravo od toga, koje će stajalište zauzeti kulturna filozofija u pitanju *nazora o životu*.”¹⁶ Zato je ispitivanje etičkih uvjeta življenja jedan od metodoloških postulata Zimmermannove filozofije kulture.

Koji su mogući nazori o životu? U odgovoru na to pitanje u pomoć nam dolaze metafizičke koncepcije o čovjeku kojima se bavi filozofska antropologija. Dva su ekstremna nazora: naturalizam i metafizički idealizam. Zimmermann bira srednji put: čovjek nije samo materija, odnosno skup prirodnih zakonitosti, a ni sustav uozbiljenja idejnih zakonitosti, već je sastavljen od duše i tijela. Protiv naturalizma Zimmermann ističe čiste psihičke, odnosno duhovne doživljaje na području spoznaje, čuvstava i volje. Akti duhovne svijesti upravljani su prema idejama istine, dobrote i ljepote. U tim se idejama nalazi trajna vrijednost i temelj humaniteta. A kako smo vidjeli, prema tim istim idejama moguće je ocjenjivanje prošlih, minulih kultura, kao i onih danas djelujućih. Da antropološke koncepcije imaju stvarnog utjecaja na društvo i kulturu u cjelini vidljivo je već iz činjenice da ti isti teoretski zahtjevi prelaze svoje okvire te postaju ideologije. Tako Marxova teoretska koncepcija prelazi u komunističko uređenje društva (iako je pitanje za sebe koliko zapravo praksa slijedi Marxovu teoriju), liberalizam podupire kapitalistička nastojanja, a mogli bismo reći u tom svjetlu da i doktrina jednog Lava XIII. s kojim je u dosluhu neoskolastička misao, postaje također ideologija, koja zapravo nikada nije odigrala svoju ulogu.

2.2 Konkretno prosuđivanje pojedinačnih pojava

Zimmermann nigdje eksplicitno ne navodi da govori o filozofiji povijesti kao disciplini. Sasvim je jasno iz teme kojom se bavi i načina na koji se njome bavi, da mu je problematika poznata te nudi određena rješenja. Da bismo ispitali osnovnu strukturu njegove misli o povijesti poslužiti ćemo se djelom Zimmermannovog suvremenika i kolege Julija Makanca. To je prikladno učiniti iz nekoliko razloga: ako izuzmemo činjenicu da su njih dvojica suvremenici i kolege, što bi bilo relativno nevažno da se obojica nisu bavila istim problemima u isto vrijeme, bitan je i filozofski aspekt kojim se bave. Postoji niz dodirnih točaka, uz naravno i nekoliko bitnih razlika, koje nam omogućuju plodnu usporedbu tih dvaju filozofa; navest ćemo nekoliko citata iz djela J. Makanca koja bi možda i Zimmermann potpisao kao svoje: “Kada govorimo o vrijednostima kao predmetu filozofskog iztraživanja, onda ne mislimo na one vrijednosti, za koje važi načelo “*de gustibus non est disputandum*”, nego mislimo na t.zv. absolutne vrijednosti, koje se temelje na određenim objektivnim, iako nematerijalnim zakonitostima i koje nas prema tome etički obvezuju. Baš ove vrijednosti, koje posjeduju unutrašnji odnos prema kulturi središnji su problem filozofije uobće, a filozofije povijesti napose.”¹⁷ O apsolutnim vrijednostima Zimmermann nam je ostavio nebrojeno mnogo stranica. Iako je njegova središnja filozofska problematika vezana uz problem spoznaje, on se njome ionako bavi da bi kritički utvrdio relevantnost te spoznaje baš zbog dokaza da je naš um sposoban dokučiti “absolutne vrijednosti”. Makančeva definicija same filozofije povijesti odgovara onim namjerama koje je Zimmermann izložio u svom predavanju u Hrvatskoj akademiji. Usporedit ćemo Zimmermannove rezultate i Makančevu

¹⁶ Isto, 79.

¹⁷ Julije MAKANEC, *Uvod u filozofiju povijesti*, Zagreb 1993., 26.

definiciju koja glasi: "Filosofija je poviesti filozofska disciplina, koja izpituje pojam i smisao poviestne spoznaje i poviestnog zbivanja."¹⁸ Povijesno zbivanje i povijesna spoznaja koju Zimmermann ispituje uvjeti su nastanka i života Nezavisne Države Hrvatske. "Povijest nevolje" počinje 1918., smatra Zimmermann, s nepoštivanjem prava naroda na samoodređenje. Versailleski sporazum, koji je svijet gurnuo u Drugi svjetski rat, Hrvate je smjestio u državu Srba, Hrvata i Slovenaca. "U tom je stanju jedan korien sukobima, koji su došli do izražaja početkom sadašnjeg rata."¹⁹ Vrhunac nepravde i nasilja nad Hrvatima dogodio se 20. lipnja 1928. atentatom na Stjepana Radića i ostale hrvatske zastupnike u beogradskom parlamentu.²⁰ Smrt Stjepana Radića, uvođenje šestojanuarske diktature 1929. pogodovala su nastanku NDH 1941. Daljnja represija prema hrvatskom narodu očvrstala je njegovu unutrašnju snagu te mu podarila onu potrebnu moralnu snagu koja je naposljetku dovela do uspostave samostalne države. Zimmermannu je jasno da je uspostava NDH bila moguća zato što se povijesna konstelacija tako složila te je omogućila da se hrvatski narod osamostali.²¹ I ono što je potrebno sada naglasiti, da bi nam neke stvari bile jasnije, jest Zimmermannov jasan stav da iz povijesne konstelacije, iz patnji hrvatskog naroda koji je na prevaru uvučen u državu koju nisu željeli 1918., slijedi događaj 10. travnja. "Na sam taj dan *sav je narod* djelatno pristupio svome oslobođenju."²²

O samom činu proglašenja NDH postoji dovoljno literature da se o tom događaju donese objektivan i nepristran sud. Ono što Zimmermann nastoji, sa stajališta filozofije povijesti, jest izolirati sam taj događaj, zamrznuti datum i analizirati ga. "Smisao povijesne spoznaje i poviestnog zbivanja" u tom trenutku dobivaju jedan nadvremenski značaj. "Kao Hrvat, sad bih ovdje morao zastati, da na osnutak Nezavisne Države Hrvatske pogledam ne samo poviestničkim zrenjem, nego i nadahnut zanosima dugih stoljeća za oživotvorbu hrvatske države."²³

U Zimmermannovoj prosudbi razlikuju se događaji prije 10. travnja, sam 10. travanj i događaji poslije 10. travnja, tj. nakon početka masovnih ubojstava i represije ustaškog režima. Zimmermannov stav da je *sav narod* djelatno pristupio svom oslobođenju želi opisati duh vremena i raspoloženja kojom je dočekan taj dan slobode, kao i pravnu činjenicu: ne postoji kolektivna odgovornost. A to je tema kojom ono najbitnije iz Zimmermannove filozofije kulture dolazi na red: kritika ustaške diktature i režima Ante Pavelića.

2.2.1 Nezavisna Država Hrvatska nakon 10. travnja 1941.

Pri prosudbi njegove sadašnjice, dakle događaja od 10. travnja 1941. do 1. srpnja 1942., Zimmermann zauzima vrijednosnu poziciju i to u sferi etike. Iako je u temelju Zimmermannove etike uvijek religija, i to kršćanska, on ne donosi niti prosuđuje stvarnost iz rakursa

¹⁸ *Isto*, 13.

¹⁹ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 93.

²⁰ O utjecaju tog događaja na svoje političke stavove Zimmermann kaže u svojim *Autobiografskim zabiljkama iz doba rata i poslije rata* sljedeće: "Ja sam doista nakon krvoprolića u beogradskoj skupštini 1928. likvidirao svoje jugoslavensko hrvatstvo." S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, 28.

²¹ "Njezin je osnutak [NDH op.a] bio uvjetovan događajem od 27. ožujka 1941., kada je samo nakon dva dana (iza 25. ožujka) nastupio zaokret naše povjesnice. Možda je taj osnutak bio uvjetovan i zasad nepoznatim činjenicama (...) Koliko do nas stoji, mi joj utiremo putove samo onda, ako se kao narodna država izgrađujemo na moralnim temeljima." S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 98.

²² *Isto*, 98. Kurziv P.M.

²³ *Isto*, 97.

ispovjednika, već kulturfilozofa. On želi detektirati unutrašnje stanje tadašnje hrvatske države, da bi dobio neke smjernice kojima će prosuditi u kojem smjeru mlada hrvatske država ide i kakva je budućnost čeka. “Jer ni budućnost se ne će moći odvojiti od sadašnjosti upravo tako, kao što predtravanjsko razdoblje služi za uzročno razumijevanje sadašnjosti.”²⁴ On želi odgovoriti na pitanje koji su moralno-kulturni ciljevi hrvatske države. Ako su ti ciljevi ispravni, to će pozitivno utjecati na budućnost države. Ako nisu, onda će negativno utjecati. A kako nam je iz povijesti poznato, upravo se to i dogodilo.

Na koji je način moguće ispitati moralno-kulturne ciljeve konkretne sadašnjosti? Zimmermann je svjestan svoje skućene pozicije. Prosuđivati sadašnjost iz sadašnjosti gotovo je nemoguće. Nedostaje perspektiva povijesnog odmaka. Međutim, povijesnu perspektivnost Zimmermannu omogućuje njegov vrijednosni kriterij. Naime, ukoliko je vrijednost etike trajna, te vrijednosti nam daju kriterij prosudbe.²⁵ Jasno je da će i u budućnosti zločin biti zločin te je stoga moguće o nekim činjenicama sadašnjosti imati *povijesnu* prosudbu. Druge činjenice moraju čekati budućnost.

Zimmermann predlaže shematski zadatak svake buduće filozofije kulture ovako: 1. upoznati bivstvo naroda kao kulturnotvorne cjeline, u svim smjerovima kulturnog očitovanja; 2. uočiti načelne smjernice i njihovu provedbu u državničkoj djelatnosti; 3. razmotriti čimbenike izvan okvira narodnodržavnog subjekta, koliko oni mogu utjecati na njegov životni razvitak.²⁶ Iako je potreban vremenski odmak za sve tri točke ovoga nacrtu filozofije kulture, te da opseg 1. i 3. točke zasigurno prelaze snage jednoga znanstvenika, Zimmermann će se posebno zadržati nad 2. točkom ovoga nacrtu. Njegova hrabrost i moralna snaga upravo se očitovala u tome što je jednom totalitarnom sustavu rekao u lice da je totalitaran. I ne samo to: jasno je stavio do znanja da će se sustav kao takav zasigurno urušiti ako se nastavi ponašati kao do sada.

Što to konkretno Zimmermann zamjera “državničkoj djelatnosti”? Oni koji su se uhvatili teškog zadatka upravljanja društvom, kao elita tog društva, najodgovorniji su za stanje koje prevladava u tom društvu. Njihova odgovornost ima nekoliko razina: ako znaju, a nisu ništa učinili da spriječe zlo u društvu; ako je sumnjiva moralna kvaliteta državnih službenika – poslodavac je jednako odgovoran kao i loš državni službenik; isticanje pravde i altruizma, a služenje konformizmu. Posebno, u svjetlu najstrašnijih zločina, Zimmermann ističe da “na. pr. nije svejedno, da li je sav narod za neke čine odgovoran, ili samo pojedinci, kakvih se može svagdje naći.”²⁷ Ili još jasnije: “Bilo je uvijek i svagdje slučajeva, da su pojedinci zamienili sebe i svoje položaje s narodom, proglasili sebe narodom i tada u ime naroda ograničili pojam slobode na pravo pljeskanja.”²⁸ Takve jasne i nedvojbene riječi, koje je izrekao jedan od najpoštovanijih hrvatskih znanstvenika između dvaju ratova, bile su sve samo ne samo simbolične. Njegov utjecaj na naraštaj hrvatskih intelektualaca okupljenih oko *Hrvatske Smotre* i značajnije osobe iz *Matice Hrvatske*, bio je nesumljivo velik.

²⁴ *Isto*, 94.

²⁵ “Tako i filozofija, u namjeri da objasni kulturno stanje nekog povijesnog razdoblja po najdubljim izvorima, mora razmotriti najprije njegovo etičko stanje.” *Isto*, 82.

²⁶ *Isto*, 108.

²⁷ *Isto*, 99.

²⁸ *Isto*, 100. Da su te i takve kritike pogodile govori jasno i sljedeća rečenica iz Zimmermannovih *Autobiografskih za-bilješki...* “Kad su je pročitali (*Krizu kulture*, op.a.), jedan od mojih prijatelja mi je rekao neka odmah napišem testament; drugi me upitao ‘zar mi je tako dodijala sloboda i život, kao da imam u rezervi drugi?’; a neki mi opet prigovorilo ‘kako mogu biti takav fantast, da u ratu javno napadam ustaše i Nijemce, što nitko u Hrvatskoj ne bi učinio.’” S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, 29.-30.

3. Konkretna posljedice jedne filozofije kulture

Samo predavanje u Hrvatskoj akademiji medijski je bilo dobro popraćeno. Tako informacije o samom predavanju, kao i važnije izvadke iz predavanja možemo pronaći u gotovo svim važnijim novinama i časopisima u NDH.²⁹ Od intelektualaca koji su se u svojim prikazima osvrnuli na *Krizu kulture*, a da su posebno istaknuli navedeno predavanje možemo navesti Petra Grgeca: *Izlaz iz suvremene krize kulture. U povodu knjige 'Križa kulture' hrvatskog filozofa Stjepana Zimmermanna*³⁰ i Milivoja Magdića: *Osvajanje budućnosti. Kritičke refleksije Stjepana Zimmermanna o smislu hrvatskog zbivanja*.³¹ Osim njih o *Krizi kulture* govorili su i Franjo Nevistić,³² Mirko Kus-Nikolajev,³³ Juraj Paša,³⁴ Grgo Pejnović³⁵ i drugi.

Iako su svi navedeni hrvatski intelektualci pozitivno ocijenili Zimmermannovo nastojanje i njegovu kritiku stanja u onodobnom suvremenom društvu, što bi značilo da je ispravno procijenio nastalu situaciju, najzanimljivijim se pokazao izvadak koji je vrlo opširno donijela *Spremnost* u br. 20 od 12. srpnja 1942. I ne samo da je najzanimljiviji već i najsudbonosniji za autora. U toj se ideološkoj manipulaciji pokazala sva kompleksnost ondašnjeg hrvatskog političko-društvenog zbivanja, ali i budućeg, kako ćemo vidjeti nakon svibnja 1945. i promjene vlasti. Jedan mali, ali važan dodatak izvornom Zimmermannovom tekstu pokazat će lice i naličje ne jedne, nego dviju totalitarnih vladavina.

3.1. Spremnost, 12. srpnja 1942.

Da bismo bolje shvatili posljedice uredničkog zahvata u Zimmermannov tekst, naravno bez autorova znanja a još manje dopuštenja, koji je proveden da bi se otupila kritička oštrica teksta, pozabavit ćemo se, ukratko, samim tjednikom *Spremnost* u kojem se navedena manipulacija dogodila.

Kako smo već prije naglasili, u slučaju prosuđivanja događaja koji su se odigrali u 49 mjeseci života NDH, vrlo je bitno *kada* su se dogodili. To je bitno i u slučaju *Spremnosti*. *Spremnost*, s podnaslovom: *Misao i volja ustaške hrvatske*, po učestalosti izlaženja spada u tjednike. Prvi broj izašao je 1. ožujka 1942. Što se tiče kvalitete tjednika, postoji gotovo konsenzus da je to najbolji tjednik u NDH. Tako S. Lasić, u trećem svesku svoje glasovite *Krležiologije* kaže: "Najbolji tjednik u doba NDH, komentatori i analitičari obično ga smatraju najvažnijim glasilom ustaškog pokreta (...) Jedan od najbolje uređivanih tjednika

²⁹ Osim, što je važno zapaziti, u *Hrvatskom narodu*.

³⁰ *Spremnost*, 2/1943., br. 87, 9.

³¹ *Spremnost*, 3/1945., br. 153, 2.

³² "Križa kulture", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 882, 11. XI. 1943., 5.

³³ "Povratak kentaura (političko-filozofska razmatranja povodom knjige Stj. Zimmermanna "Križa kulture", *Spremnost*, 2/1944., br. 117, 2.

³⁴ Juraj PAŠA, "Dojmovi uz najnoviju knjigu dr. Stjepana Zimmermanna 'Križa kulture'", *Hrvatska mladost*, 27/1943., br. 6-7, 238.-243.

³⁵ Grgo PEJNOVIĆ, "'Križa kulture' – nova knjiga S. Zimmermanna", *Hrvatska smotra*, 11/1943., br. 7-10, 541.-543. Ostali autori: Đuro MARIĆ, "Za sretniju budućnost", *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, 71/1943., br. 17, 130.-132.; Tomislav PAVIĆ, "Uz knjigu dra Stjepana Zimmermanna 'Križa kulture'", *Hrvatska mladost*, 27/1943./1944., br. 2, 91.-92.; Dragutin ĐURIĆ, "Hrvatski nazor o krizi kulture. Povodom djela dra. Stjepana Zimmermanna 'Križa kulture'", *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 6-7, 196.-198.; Žarko BRZIĆ, "Zimmermann: Križa kulture" *Plug*, 1/1944., br. 15-16, 16.

što ih je hrvatsko novinstvo imalo, stavimo li na stranu ideološku orijentaciju.”³⁶ Da je ta ocjena laskava govori nam i podatak da je 1942. *Spremnost* bila tek jedan od 20 zagrebačkih tjednika, odnosno jedan od 37 tjednika koji su izlazili na tlu NDH, uz 33 mjesečnih i povremenih izdanja različitih časopisa.³⁷ Uredničku kvalitetu, koju hvali Lasić, možemo zahvaliti drugom od ukupno tri urednika koji su se na tom mjestu izmjenili u nepune tri godine izlaženja tjednika, Tijasu Mortigiji. On je na tu poziciju došao na mjesto velikog propagandnog meštra NDH, Ive Bogdana, od 39. broja. Tu poziciju držao je sve do 2. siječnja 1945., do 150. broja, kada ga je zamjenio Franjo Nevistić. Dakle, Zimmermannov tekst tiskan je u vrijeme uredništva Ive Bogdana. Za vrijeme NDH Ivo Bogdan bio je ravnatelj *Hrvatskog naroda*, urednik *Spremnosti*, odnosno “vodeći novinar, propagandist i cenzor u NDH”.³⁸ *Spremnost* je pokrenuta na inicijativu samog Poglavnika. Reprezentativni tjednik trebao je pokazati svu kulturnu raskoš misli i volje ustaške hrvatske, kako stoji u podnaslovu tjednika. Što se tiče filozofskog sadržaja u tom kulturno-političkom tjedniku, uzmemo li u obzir činjenicu da u NDH nije postojao ni jedan filozofski časopis,³⁹ količinom i kvalitetom, brojem i ugledom suradnika, ta je tiskovina nezaobilazna za svakoga tko se želi ozbiljno baviti proučavanjem filozofije u razdoblju NDH, ali i šire.

3.2 Budućnost Hrvatske i Europe

Pod gornjim naslovom preneseni su izvadci iz Zimmermannovog predavanja ‘na javnoj sjednici filozofijsko-pravnog razreda Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti’. (...) Ugledni hrvatski filosof bio je saslušan najvećom pažnjom biranog slušateljstva, tako da javnost nestrpljivo očekuje, da to predavanje bude tiskano u cjelosti.⁴⁰ “Spremnost” u želji, da bi se bar s nekim mislima toga doista zanimljivoga predavanja, koje sa stanovišta filozofije kulture, obradjuje tako značajan problem, upoznala i šira javnost, objavljuje nekoliko njegovih odlomaka.⁴¹ Na stranicama *Spremnosti* prenesena je oko četvrtina teksta koji se nalazi tiskan u *Krizi kulture*. Međutim, uredništvo *Spremnosti* s Ivom Bogdanom na čelu nije samo pretiskalo tekst nego ga je i malo dopunilo. U Zimmermannovo izvorno predavanje dodane su sljedeće rečenice: “Tu, na tome položaju osvajanja svoje samostalnosti, bio je najodlučniji momenat, ima li hrvatski narod pripravljeno vodstvo, koje je kadro oživotvoriti novi sustav narodno-državnog života. I na ovom eto, najsudbonosnijem pitanju hrvatskog naroda pojavljuje se lik Poglavnika Ante Pavelića.”⁴² To je predavanje, uz neke Stepinčeve propovijedi, najizravnija kritika i osuda režima pa se tim dodatkom željelo kompromitirati cijelo

³⁶ Stanko LASIĆ, *Krležiologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga treća. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941–8. 5. 1945)*, Zagreb 1989., 116.

³⁷ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 22.

³⁸ Darko STUPARIĆ (ur.), *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 43.

³⁹ Općenitu informaciju o filozofskim časopisima može se naći u: Tomislav BRACANOVIĆ, “Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću”, *Hrvatska filozofija XX. stoljeća, Zbornik radova*, (ur. Damir Barbarić i Franjo Zenko), Zagreb 2007., 41-60. Od Bazaline *Revije za filozofiju i psihologiju* iz 1927. godine (izašao samo jedan broj) pa do prvog broja *Praxisa* koji počinje izlaziti 1964. zjapi praznina od 37 godina. Od nefilozofskih časopisa koji su ipak relevantni za filozofiju, u navedenom je razdoblju od iznimne važnosti *Bogoslovska smotra*. I, dodajmo, *Spremnost!*

⁴⁰ Knjiga *Kriza kulture* u kojoj je objavljen cjelovit tekst predavanja, dobila je dozvolu za tisak od Glavnog ravnateljstva za promičbu (GRP) 18. svibnja 1943. godine. HDA, f. 237, Predsjedništvo vlade NDH GRP, Odjel za tisak i slikopis, kut. 12, 1943. br. 6437/43. Podatak preuzet iz: Višeslav ARALICA, “Platonova *Država* u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Filozofska istraživanja*, 26/2006., br. 3, 701.-729.

⁴¹ *Spremnost*, 1/1942., br. 20, 1.

⁴² *Isto*.

Zimmermannovo nastojanje. Ali prvo i najsudbonosnije pitanje je je li zaista taj dio teksta uredništvo imputiralo Zimmermannu, ili ga je poslije autor jednostavno ispustio, iz samo njemu znanih razloga. Svakako, potrebno je pokušati utvrditi zašto je nastala razlika između teksta koji se nalazi u *Spremnosti* i onoga u *Krizi kulture*. Kada se prvi puta čita navedeni tekst u *Spremnosti* odmah upada u oči navedeni odlomak. Može se pretpostaviti da je Zimmermann jednostavno morao, ako je uopće želio nešto objaviti i raditi, hvaliti dostignuća A. Pavelića. Iako je to možda malo preveliki kompromis za jednog Zimmermanna, teško je naslutiti da je u pitanju najobičnija propaganda u režiji Ive Bogdana. U knjizi izabranih Zimmermannovih tekstova o hrvatskoj filozofiji i kulturi, koju je za tisak priredio Ivan Čehok,⁴³ nalazi se i tekst *Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?* pretiskan iz *Krize kulture*.⁴⁴ Usporede li se ti tekstovi, navedenog dodatka nema, kao ni u originalnom tekstu iz 1943. Jasno je da je lik *Poglavnika* naknadno dodan.⁴⁵ Ali to tek treba dokazati. Ili je stvarno Viktor Novak bio u pravu kada je ustvrdio da je Zimmermannov tekst filozofsko obrazloženje za ustaška klanja!⁴⁶

3.3 “Ustaški” filozof

Na koji način možemo utvrditi da je taj tekst pridodan originalu? Prvo, potrebno je analizirati što zapravo piše u dodatku, kakav je sadržaj teksta. Onda taj sadržaj treba usporediti sa sadržajem ostatka teksta te vidjeti poklapa li se, je li mu možda suprotan ili neutralan s obzirom na temu. Nadalje, potrebno je ispitati vantekstualnu motivaciju. Koliko je moguće utvrditi odnos S. Zimmermanna s ustaškim pokretom i Antom Pavelićem? Je li taj odnos pozitivan ili negativan? Od presudne su važnosti Zimmermannove autobiografske napomene koje su objavljene 2003. pod naslovom *Totalitarizam i humanizam – dva spisa iz ostavštine*. Prvi od njih, *Autobiografske zabilješke iz doba rata i poslije rata*, odnose se izravno na našu temu i odgovaraju iz Zimmermannove perspektive na navedena pitanja te bacaju odlučujuće svjetlo na njegov odnos s režimom.

Iz navedenog dodatka sadržajno se mogu izvući dvije činjenice: prvo, inzistira se na pretpostavci da su ustaše bili ti koje su odigrali odlučujuću ulogu prilikom proglašenja NDH; drugo, Ante Pavelić je osoba bez koje se to ne bi dogodilo.

Gledano iz povijesne perspektive, nijedna od tih dviju teza nije održiva. Bez ulaska u detalje o kojima je do sada opširno pisano, o proglašenju NDH doista stoji ono što je napisao Zimmermann u svom tekstu: “Njezin je osnutak bio uvjetovan događajem od 27. ožujka 1941., kada je samo nakon dva dana (25. ožujka) nastupio zaokret naše povjestnice.”⁴⁷ Pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu doveo je do puča u Beogradu i Hitlerove definitivne odluke da napadne i raskomada Jugoslaviju. Cjelokupno Zimmermannovo nastojanje kao i njegova filozofija povijesti vezana je uz tezu da je proglašenje samostalnosti zasluga cijeloga naroda, i to ne samo njegove konkretne djelatnosti koje su dovele do Kvaternikova proglašenja NDH, već i ona patnja koju je cjelokupni narod istrpio tijekom dvadesetogodišnje Jugoslavenske tamnice. Osim toga, jasan je Zimmermannov stav prema represivnosti

⁴³ Stjepan ZIMMERMANN, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Zagreb 2001., 195.-240.

⁴⁴ U *Krizi kulture* taj tekst se nalazi na stranicama 68.-113.

⁴⁵ Vrlo je bitno istaknuti jednu činjenicu koja je do sada ostala neuočena, a odnosi se na inputiranje ideologije putem propagande. Naime, cijelom naslovnom stranicom dominira slika Francetićeve *Crne legije*.

⁴⁶ Viktor NOVAK, *Magnum crimen*, Zagreb 1984., 934.

⁴⁷ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 98.

koju su ustaše zavele na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske. Tako izričito kaže: “Upravo u konkretnim oblicima nasilja treba tražiti komponente obćeg stanja današnjice, da je uzmognemo kulturno ocjenjivati i tražiti uvjete za promjenu toga stanja.”⁴⁸ O ustaškom pokretu isto tako možemo čitati: “Možda će se ispostaviti, da su umjesto mase (koja radi bez savjesti i neodgovorno) odgovorni ubacitelji ideje, koja masu pokreće, ili nediscipliniranost njezine organizacije, a nipošto sav narod, iz kojega je masa potekla.”⁴⁹ Sasvim jasno naglašava da je nedopušteno bilo kojega čovjeka, bez obzira na vjeru i naciju, lišiti prava na čovjštvo i osnovne uvjete života.⁵⁰ Ili malo dalje: “Kraj sve svoje stručne spremlje ili državničke sposobnosti, upravljači suvremenog društva ne mogu sebe lišiti odgovornosti za čudoredno stanje, koje društvom vlada...”⁵¹ Iznosi i konkretne zločine: pljačka, divljačka ubojstva, izazivanje nereda itd. “Himbena može biti i neka država, koja se prikazuje pobornicom slobode i onda, kad je drugima oduzima.”⁵² Iz te Zimmermannove tirade jasno se vidi njegov odlučan stav i oštrica kritike koja je uperena protiv vladajuće garniture kojoj je Poglavljenik na čelu.

Međutim, on se ne zaustavlja samo na optužbama prema “upravljačima društva”, on jasno želi dati do znanja da ima na umu “upravljača” A. Pavelića. Gotovo cijelu stranicu citata mogli bismo navesti u prilog Zimmermannovog govora protiv A. Pavelića i njegovog osobnog utjecaja i odgovornosti u tadašnjem društvu. Navest ćemo samo jedan citat: “Da je vođa pokreta u dodiru s narodnom dušom, to je doduše teoretski zahtjev, ali će samo konkretna praksa pokazati, u kojoj je mjeri udovoljeno tome zahtjevu. Jer nije isključena mogućnost, da bi neki vođa iz bilo kojih razloga izgubio dodir s dušom naroda. Ti razlozi mogu da budu čisto osobne naravi, na pr. kad bi u nekog vođe sve više dolazili do izražaja znakovi nedosljednosti, neizpunjenih obećanja, kompromisnih stavova, manjkavosti u prosuđivanju suradnika, popustljivosti prema zločinima, fantastičnih pogleda na stvarnost i njezine potrebe i svih onih osobina, kojim je uvjetovan dodir s narodnom dušom.”⁵³ Konkretni primjeri na koje Zimmermann misli doći će do izražaja u njegovim autobiografskim zabilješcima.

4. Autobiografske zabilješke iz doba rata i poslije rata

Svjestan da bi se u budućnosti zbog nemara prema istini prošlosti⁵⁴ moglo dogoditi da objede kojima su se nabacivali na njegov lik i djelo postanu “povijesna istina”, Zimmermann, u 78. godini života, nekoliko mjeseci prije smrti, dovršava svoju ispovijest: *Autobiografske zabilješke iz doba rata i poslije rata*. Nastoji zapisati sve relevantnije događaje iz svoga života u razdoblju NDH.

Sigurno jedan od temeljnih motiva toga natpisa je, osim suđenja Zimmermannu, koje se ipak završilo oslobađajućom presudom i njegovim umirovljenjem, optužba protiv njega i cjelokupne Katoličke crkve, koju donosi Viktor Novak u svom djelu *Magnum crimen*.

⁴⁸ *Isto*, 84.

⁴⁹ *Isto*, 87.

⁵⁰ *Isto*, 87.

⁵¹ *Isto*, 89.

⁵² *Isto*, 90.

⁵³ *Isto*, 75., slično se može naći i na stranica 89., 96., 99. i 109.

⁵⁴ “Mi, doduše, kadgod i odveć prepuštamo povjestničaru osvjetljavanje prošlosti, kao da rekonstrukcija može nadomjestiti intuiciju suvremenog upoznavanja života.” *Isto*, 277.

Novakove optužbe, koje Zimmermann točku po točku opovrgava,⁵⁵ sljedeće su: 1. preimenovanje JAZU u HAZU (Zimmermann je opravdavao, po Novaku, taj Pavelićev gest);⁵⁶ 2. Zimmermannovno predavanje u Hrvatskoj akademiji *Kako će filozofija kulture prosuđivati našu sadašnjost?*, koje je Novak okarakterizirao kao ustašku “filozofiju kulture”;⁵⁷ 3. Pavelićevo odlikovanje Zimmermanna, kao zahvalu što je Pavelića “ovaj filozof pronio kroz akademsku raspravu”.⁵⁸ Ovdje ćemo se osvrnuti samo na 2. točku. U svoju obranu Zimmermann ističe da se među koricama njegove knjige nigdje ne nalazi uopće ijedna riječ ustaša, a takvom mu se cijela knjiga inkriminira. Još je jedna bitna činjenica: opravdavajući se od Novakovih objeda, ujedno i kritizirajući optužnicu, Zimmermann se služi izdanjem *Krize kulture*, vrlo vjerojatno ni ne sluteći da Novak inzistira na tekstu iz *Spremnosti* samo zato što se tamo izričito spominje A. Pavelić.

S druge strane, imputiranje dodatka o Paveliću nije uzeto u obzir u optužnici protiv Zimmermanna jer je tamo on bio suđen zbog svoje knjige *Kriza kulture* koja zaista ne sadrži ni jednu riječ koja bi bila u korist režima i diktature. Baš naprotiv. Razvidno je stoga da u službenom dijelu procesa nije dodatak o Paveliću bio ni bitan za suđenje, što nije smetalo Novaku da poslije oslobađajuće presude napadne Zimmermanna, kao i mnoge druge. Prema Zimmermannu, u samoj presudi u vezi s *Krizom kulture* stoji: “1. da se nepovoljno izražuje o ustašama i okupatoru, 2. da se pisac nije slagao s ustaškim sistemom, 3. da je pisac spašavao iz logora i tamnice.”⁵⁹ Već iz koncepcije teksta i same Zimmermannove filozofije jasno je da dio o A. Paveliću Zimmermann nije napisao. Iz onoga što Zimmermann jest napisao o Paveliću, pokušat ćemo se referirati i na naš problem.⁶⁰

U svojim *Zabilježkama* o Paveliću Zimmermann piše ovo: “Dne 6.I.1942. pišem ja (meni posve nepoznatom) Paveliću protestnu predstavku, iz koje vadim doslovno ovu izreku: ‘Ovi krvavi progono Srba, komunista i Židova bit će sramotna stranica u kulturnoj povijesti Hrvatske.’ Čini mi se, da me na to najviše ponukao barbarski zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi 3.VIII. 1941. (...) Za dva ili tri dana primio sam od Maršalata potvrdu (s potpisom nekog generala), da je moje pismo zaprimljeno.”⁶¹ Očito je da je pismo koje je Zimmermann napisao Paveliću napisano sedam mjeseci prije predavanja održanog u Hrvatskoj akademiji. Spominje i zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi, što je za Zimmermanna bitno ako se uzme u obzir njegova osobna povezanost s tim mjestom. On je, naime, bio tamo župnikom 1907.⁶² prije odlaska na studij u Rim. Osim toga, represivnost ustaškog režima mnogima

⁵⁵ Te su točke ujedno bile i uporišta optužnice koja je na kraju završila oslobađajućom presudom, što Novak uopće nema ni namjeru spomenuti. Pogotovo u jednom djelu koje je koncipirano kao optužnica, a ne kao itinerar činjenica. U *Zabilježkama* kaže: “Oduljio sam, a još imam da spomenem tri stvari, koje su služile kao prividna podloga za optužbu: to je pitanje jedne komisije, moja knjiga “Krizu kulture” i odlikovanje.” S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, 28. Očito je da je V. Novak pratio optužnicu, ali ne i oslobađajuću presudu.

⁵⁶ V. NOVAK, *Magnum crimen*, 931.

⁵⁷ *Isto*, 932.–933.

⁵⁸ *Isto*, 934.

⁵⁹ S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, 33.

⁶⁰ Zimmermann citira svoju knjigu: “Kad ja u knjizi ‘Krizu kulture’ kažem (str. 96. i 97.) da je 10. travnja 1941. hrvatski narod ‘djelatno pristupio svojem oslobođenju’ i da bi ‘počinio zlodjelo tko bi ugrozio opstanak hrvatske državne samostalnosti’, tko god s razumijevanjem čita ovu knjigu (napose str. 12., 201., 252., 271.), evidentno mu je ne samo što ne pristajem uz okupatora (kojeg izričito odsuđujem), nego niti uz ustaško vodstvo (...)”. *Isto*, 41. Mjesto koje Zimmermann citira nalazi se samo jednu rečenicu povrh odlomka u kojem se spominje Pavelić. To je indirektni dokaz da mu vjerojatno nije bio ni poznat urednički zahvat u njegov tekst jer bi se zasigurno osvrnuo na dodatak svom tekstu.

⁶¹ *Isto*, 20.

⁶² *Isto*, 139.

je pomogla da se otriježne nakon prvih par mjeseci života u novoj državi. Zimmermann je zbog toga i zauzeo onu temeljnu poziciju u *Krizi kulture*: NDH da, ustaše ne. To je primijetio i Leopold Auburger: “Međutim, za Zimmermannovu je vrijednosnu argumentaciju bitno da on zapravo nepokolebljivo brani uspostavu hrvatske državnosti, ali ne i konkretnu političku zbilju NDH, kojoj S. Zimmermann u bitnim pitanjima moralno prigovara.”⁶³ Danas je jasno da se o državnosti u tom razdoblju uopće ne može govoriti.

Iako su njegova sjećanja relativno kratka, 24 stranice gusto tipkanog teksta, kako nas o tome izvještava priređivač teksta za tisak dr. Željko Pavić, Zimmermann se osvrnuo na sve bitne događaje iz svog djelovanja u vrijeme NDH. Budući da je njemu posebno bilo na srcu da otkloni optužbe koje su ga inkriminirale, u većini teksta bavi se tim optužbama. Tako Zimmermann navodi i zanimljivo mišljenje Pavelića o njegovoj knjizi *Kriza kulture*: “Pavelić je rekao – kako sam pouzdano saznao: ‘Sramota da je mogla ta knjiga izići. Ne ćemo je zabraniti da ne pravimo reklamu. Da nije Z popularan, a kaže se da ima u inozemstvu mnogo prijatelja, mi bismo znali što nam je činiti.’”⁶⁴ A Pavelićev je stav lako opravdati ako se uzme u obzir da u uvodnom poglavlju knjizi *Kriza kulture* stoje i ove Zimmermannove riječi: “Činjenica je, da skupine moralnih nakaznika odlučuje tuđim životima, kadgod i sudbinom naroda ili države, pa stoga nije indiferentno kakvi se pojedinci nalaze na društvenim položajima i koje su konkretne posljedice ukupnog moralnog stanja u nekom društvu.”⁶⁵

Zaključak

U srazu između ideologije i filozofije najviše stradava istina, dakle filozofija. Misliti se mora, makar i u totalitarnim režimima, ali stoga mi danas moramo imati na umu i mjesto i vrijeme kada je nešto rečeno i na koji način. Zimmermann je mogao ne promišljati svoju suvremenost, ali je znao da tada ne ispunjava svoj zadatak. Ispunivši zadatak, časno i dostojno naslova filozofa, nakon promjene režima 1945. ta ga je dužnost stajala građanskog gubitka časti. Ali zato danas, u demokraciji i društvu o kojem je cjelokupna Zimmermannova filozofija sanjala, mi imamo višestruku dužnost da ispitamo sve činjenice koje su važne za njegov život i rad, i da ono što je bremenito i vrijedno u Zimmermannovoj filozofiji ponese u bolje sutra, ususret onom optimizmu koji je proistjecao iz etičkog temelja njegove filozofije.

To je mali doprinos kristalizaciji odnosa jedne filozofije i jednog režima. Filozofija si ne smije dopustiti što si totalitarizam dopušta: bez obzira na to kakvu ćemo istinu naći ispod prašine koja se hvata nad filozofskim rukopisima iz razdoblja NDH, ona mora biti jasno interpretirana i ocijenjena.

⁶³ Leopold AUBURGER, “Metafizika kulturnog života i filozofiranje o hrvatskim narodnim pitanjima u radovima S. Zimmermanna o hrvatskoj filozofiji i kulturi”, *Bogoslovska smotra*, 102/2003., br. 73, 675.

⁶⁴ S. ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, 30.

⁶⁵ S. ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, 18.

ZIMMERMAN'S CRITIQUE OF ANTE PAVELIĆ'S REGIME – CAUSES AND EFFECTS

Summary: Stjepan Zimmerman (1884–1963) is the most productive Croatian philosopher of the 20th century. He was fortunate enough to have survived two World Wars and three dictatorships. Even though the reception of the established Independent Croatian State was received by him with great enthusiasm, he was soon enough disappointed with it when faced with the criminal nature of the Pavelić's regime. Not intimidated by it, he continues to work and publishes yearly his books. He has published altogether 23 bibliographical units in the period 1941.–1945., counting 5 books. Central place in this collection belongs to the Crises of Culture (1943.) – a collection of essays published in the magazines of his time. In those essays he sharply criticizes Ante Pavelić's regime – regime that doesn't fulfill the most basic criterion of Christian and humanistic ethics – which was always a starting point of Zimmerman's thinking about contemporary society. On the other hand, the Ustaše regime and Pavelić did not hold back on Zimmerman. Zimmerman was rewarded few days before the dissolution of the Independent Croatian State with a reward he'd never accepted and deserved. As an example of propaganda about his public engagement we will use here Zimmerman's lecture published in the magazine *Spremnost*, edited by Ive Bogdan. Ive Bogdan incorporated into Zimmerman's lecture a paragraph on Ante Pavelić which he never publicly presented. This paper explores poorly researched area of intellectual critique of the Ustaša regime in the period 1941.–1945. It also discusses, so far, neglected and not sufficiently researched public engagement of Stjepan Zimmerman during the time of Independent Croatian State.

Keywords: Stjepan Zimmermann, Ante Pavelić, philosophy in the Independent State of Croatia, totalitarianism

Literatura

- Višeslav ARALICA, "Platonova *Država* u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Filozofska istraživanja*, 26 /2006., br. 3, 701.-729.
- Leopold AUBURGER, "Metafizika kulturnog života i filozofiranje o hrvatskim narodnim pitanjima u radovima S. Zimmermanna o hrvatskoj filozofiji i kulturi", *Bogoslovska smotra*, 102/2003., br. 73.
- Tomislav BRACANOVIĆ, "Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću", *Hrvatska filozofija XX. stoljeća, Zbornik radova*, (ur. Damir Barbarić i Franjo Zenko), Zagreb 2007.
- Stanko LASIĆ, *Krležilogija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krležu. Knjiga treća. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10.4.1941 – 8.5.1945)*, Zagreb 1989.
- Julije MAKANEC, *Uvod u filozofiju poviesti*, Zagreb 1993.
- Đuro MARIĆ, "Za sretniju budućnost", *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, 71/1943., br. 17, 130.-132.
- Viktor NOVAK, *Magnum crimen*, Zagreb 1984.
- Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005.
- Tomislav PAVIĆ, "Uz knjigu dra Stjepana Zimmermanna 'Križa kulture'", *Hrvatska mladost*, 27/1943./44., br. 2, 91.-92.
- Grgo PEJNOVIĆ, "'Križa kulture' – nova knjiga S. Zimmermanna", *Hrvatska smotra*, 11/1943., br.7-10, 541.-543.

Zlatko POSAVAC, *Kultura, estetika i estetički fenomeni u filozofiji Stjepana Zimmermanna, Život i djelo Stjepana Zimmermanna. Zbornik radova*, (ur. Josip Oslić i Žarko Pavić), Zagreb 2001.

Darko STUPARIĆ (ur.), *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997.

Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija i religija*, Zagreb 1936.

Stjepan ZIMMERMANN, *Filozofija života*, Zagreb 1941.

Stjepan ZIMMERMANN, *Humanizam i totalitarizam*, Virovitica 2003.

Stjepan ZIMMERMANN, *Kriza kulture*, Zagreb 1943.

Stjepan ZIMMERMANN, *Nauka o spoznaji*, Zagreb 1942.

Stjepan ZIMMERMANN, *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Zagreb 2001.

Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Buenos Aires 1967.

13.

“NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA!”: JUGOSLAVENSTVO U VIZIJAMA HRVATSKIH NACIONALISTIČKIH INTELEKTUALACA

Stipe Kljajić

UDK: 327.39(497.1):323.15(=163.42)

PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Autor u članku obrađuje poglede hrvatskih nacionalističkih intelektualaca – onih koji su podržavali stvaranje NDH i aktivno sudjelovali u njezinu kulturnom životu – prema jugoslavenskoj ideologiji i državi. Prvi dio članka posvećen je razvoju različitih tumačenja jugoslavenske ideje prije i poslije stvaranja prve jugoslavenske države, kako u intelektualnim krugovima južnoslavenskih naroda tako i u političkoj areni nove države, između 1918. i 1941. godine. U drugom se dijelu tematizira razvoj hrvatskoga nacionalizma u krugovima inteligencije kao reakcija na integralno jugoslavenstvo, formirano u doba diktature kralja Aleksandra. Tridesetih godina intenzivno se razvija antijugoslavenski diskurs, koji dekonstruira jugoslavensku ideju tragom pravaške tradicije i suvremenih koncepcija hrvatskog nacionalizma (Filip Lukas). Nakon 1941. godine, s ustaškom radikalizacijom hrvatskoga nacionalizma – službene ideologije NDH – antijugoslavenstvo je igralo bitnu ulogu u legitimizaciji novostvorene političke konstelacije. Iako obnova Jugoslavije postaje neupitnom realnošću s vojno-političkim razvojem događaja nakon 1943. godine, spomenuti hrvatski nacionalistički intelektualci odbijaju prihvatiti čak i federalistički redizajniranu Jugoslaviju, jer je za njih svaka Jugoslavija negacija Države, teleološki gledano apsolutno središnjega mjesta nacionalističke ideologije.

Ključne riječi: jugoslavenstvo, Jugoslavija, hrvatski nacionalistički intelektualci, prva jugoslavenska država, Filip Lukas, hrvatski nacionalizam, NDH, federalistička Jugoslavija.

Uvod

U 19. stoljeću, ispisanom pobjedama “narodnosnoga” načela i širenjem liberalnih ideja u Europi, ilirskim je pokretom stasala hrvatska moderna inteligencija sa svojim ideološkim programima koje je razvijala pod utjecajem različitih poticaja. Na prvome su mjestu oni unutarnji iz vlastite misaone tradicije prošlih stoljeća kao što su ilirstvo, slovinstvo i hrvatstvo. Ti su ideologemi razvijani u djelima autora poput Bartola Kašića, Jurja

Križanića, Ivana Lučića, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija, Pavla Rittera Vitezovića, Andrije Kačića-Miošića i Filipa Grabovca. Zatim, i oni izvanjski koji su pridolazili iz prosvjetiteljstva i ideja Francuske revolucije ili pak njemačkoga romantizma u kojem značajno mjesto zauzima Johann Gotfried Herder s tezom da je jezik “duša naroda”. Veliki je i značajan bio utjecaj njemačkoga kulturnoga miljea 19. stoljeća, posebno Herderove teze. U tom pravcu treba sagledati i pojavu jugoslavenske ideje, kao i u okolnostima pritiska mađarske i austrijske politike, rođenja panslavizma te podijeljenosti hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji. Također je riječ o pokušaju oponašanja susjednih nacionalnih mega-projekata, stvaranja njemačke i talijanske nacionalne države. Iz tih se susreta, prožimanja, utjecaja i okolnosti u drugoj polovini toga stoljeća, oblikovalo jugoslavenstvo – hrvatska moderna nacionalno-integracijska ideologija.

Ideja jugoslavenstva proizašla je iz spoznaje da će se Hrvatska, tada ugrožena procesom germanizacije i mađarizacije, lakše oduprijeti pomoću šire kulturne i političke integracije sa susjednim južnoslavenskim narodima. Ono što je jugoslavenstvo znatno uvjetovalo, prvenstveno je realnost južnoslavenskoga prostora 19. stoljeća, njegova podijeljenost između različitih imperijalnih i vjerskih tradicija. Prema ideološkoj vizualizaciji jugoslavenstva građenoj na temelju ideje o zajedničkom jeziku, južnoslavenski je prostor “u prirodnom stanju” bio jedinstven. Posljedica gubitka te jedinstvenosti jesu tuđinske vladavine i tradicije koje su stvorile povijesni objekt od južnoslavenskoga svijeta. I upravo se putem jugoslavenske ideje težilo pretvaranju toga svijeta u povijesni subjekt, na način da je jezični fundamentalizam uzet kao os oko koje se kreće prošlo zajedničko porijeklo, otkuda se izvodi mogućnost buduće kulturne i političke integracije južnoslavenskoga svijeta. U najopćenitijim i najširem smislu, to je bila glavna logika jugoslavenske ideje.¹

Jugoslavenska ideja nastala u vremenima rađanja moderne hrvatske političke misli kao hrvatska nacionalno-integracijska ideologija u drugoj polovini 19. stoljeća, sve do 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća nije prestajala biti predmetom brojnih rasprava u političkom i kulturnom životu južnoslavenskih naroda. Kako ideološki program te ideje nije bio nikada sustavno izgrađen i razvijen, zbog svoje nedorečenosti znao je dobivati i razne negativne asocijacije. Posebice u međuratnom razdoblju kad je u hrvatskim krajevima došlo do izražaja nezadovoljstvo jugoslavenskom državom, tako da je jednom Augustu Cesarecu takav program “čista konstrukcija”, a Filipu Lukasu “aprioristička formula”. Zaista, teško je govoriti o jugoslavenstvu i jugoslavenskoj ideji u jedini, kada se govori o njezinoj operacionalizaciji, riječ je prije svega o pluralizmu jugoslavenskih ideja koje su se pojavljivale tokom moderne povjesnice južnoslavenskih naroda. U različitim okolnostima i vremenima i to od različitih povijesnih protagonista, dobivala je razna tumačenja i bila različito promišljena, tako se u izvornim povijesnim tekstovima nailazi na Strossmayerovo, Skerličevo, Pribičevićevo, Meštrovićevo, Radićevo, Aleksandrovo, Jevtićevo, Mačekovo, “službeno” i “opozicijsko”, “svetosavsko” i “partizansko” jugoslavenstvo itd...²

Možda najbolja egzemplifikacija kompleksnog tumačenja jugoslavenske ideje usporedba je Strossmayerova i Skerličeva jugoslavenstva. U tom je pogledu Strossmayerovo jugoslavenstvo, uz nacionalno-političku sastavnicu, zasigurno imalo i klerikalnu pozadinu u cilju unije dviju

¹ Srećko M. DŽAJA, “Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.”, *Croatia Christiana periodica* 14/1990., 179.-186.

² “Ona se iskazivala kao niz susljednih ili usporednih, međusobno bliskih ili različitih oblika ovisnim o povijesnim uvjetima pojedinih razdoblja ili sredina.” vidi više: Nikša STANČIĆ, “Jugoslavenstvo”, *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 6, Zagreb 1990., 128.

velikih kršćanskih konfesija na južnoslavenskom prostoru, uvjetovano Strossmayerovim iskustvom biskupa čija se biskupija prostirala *in partibus infidelium*, odnosno na teritorijima na kojima većinski nije obitavalo stanovništvo njegove konfesije. S druge je strane, srpski književni povjesničar i kritičar, jedan od vodećih srpskih intelektualaca s početaka 20. stoljeća i “najveći Jugoslaven među Srbima” Jovan Skerlić (1877.–1914.) isticao da zbog religijske fragmentiranosti južnoslavenskoga svijeta, “jugoslavenska ideja mora biti antiklerikalna ili je uopće neće biti.”³ S jugoslavenskom idejom bi tako trebala napredovati sekularizacija nošena liberalnom ideologijom koja bi difuzijom vjerskoga indiferentizma dugoročno potisnula i oslabila jake vjerske tradicije. Time bi se otvorio vakuum za trijumf jugoslavenske ideje, drugim riječima za stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije – središnjega cilja Skerličeva jugoslavenskoga nacionalizma.

Sudbinu podvrgnutu brojnim intepretacijama u političkim i ideološkim borbama, jugoslavenska ideja doživjet će osobito u međuratnom razdoblju, za vrijeme trajanja prve jugoslavenske države. Jaz između jugoslavenskoga ideala koji se temeljio na jezičnom nacionalizmu utemeljenom na Herderovu romantizmu i bio podržavan gotovo isključivo u elitnim krugovima južnoslavenskih naroda te s druge strane, stvarnim povijesnim naslijeđem bio je očit na samom početku novonastale države. Iz toga razloga, Vidovdanski ustav iz 1921. godine nije ni mogao govoriti o jednom jugoslavenskom narodu, nego je prihvatio kompromisni nacionalni unitarizam, govoreći o troimenom narodu, o trima plemenima jednoga naroda i narodnom jedinstvu na jezičnoj i etničkoj osnovi, zbog čega nova država nije prozvana Jugoslavijom, nego Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴

Skepsu prema ostvarenju ideala narodnoga jedinstva 20-ih godina, to jest prema izgradnji jedinstvene jugoslavenske nacije, izražavali su i javni djelatnici koji su svestrano poticali približavanje “triju plemena” prije i poslije 1918. Tomislav Toma Maretić (1854.–1938.), hrvatski slavist i leksikograf, poznat po svojoj unitarističkoj gramatici, svrha koje je bila izgradnja jedinstvenoga srpsko-hrvatskoga jezika, izjavljuje 1926. godine da “jugoslavenska ideja nije oživotvorena ni danas i kako stvari stoje neće postati ni u budućnosti gotova činjenica”. Vatroslav Jagić (1838.–1923.), iste profesionalne i ideološke provenijencije, nešto je ranije, točnije 1920. godine bio puno optimističniji u pogledu njezine “oživotvorbe” stvaljajući je u neku neodređenu budućnost riječima “da se uza sve velike uspjehe kojih niko ne može poreći kako smo još daleko od toga da se Srbi i Hrvati zbilja u srci i duši osjećaju kao jedan narod, za sada je to još uvijek cilj našeg naprezanja da pravo jedinstvo sagradimo.”⁵

Kako centralističko uređenje nije bilo učinkovito u zemlji različitih državnih, povijesnih, kulturnih i vjerskih tradicija, kralj se Aleksandar, unatoč tome, nakon atentata u beogradskom parlamentu početkom 1929. godine odlučuje na još radikalniji politički potez. Zbacivanjem centralističkoga ustava, raspuštanjem parlamenta i uvođenjem otvorene diktature, kralj izokreće politički diskurs, preformulirajući jugoslavenstvo u novu ideološku formulu “jedan narod, jedna država, jedan kralj”, što na kraju dovodi i do promjene naziva države Kraljevine SHS u Kraljevinu Jugoslaviju.⁶ O kakvoj se zaista promjeni političkog diskursa radilo poslije 1929. potvrđuju Oktroirani ustav i popis stanovništva iz 1931. godine, koji isključivo govore o jednom jedinom jugoslavenskom narodu, doduše s različitim konfesionalnim tradicijama, zabranjujući pri tome spomen “plemenskih” imena. U takvim prilikama jugoslavenska ideja postaje službenom ideologijom dikatorskoga režima pod imenom

³ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995., 339.

⁴ Nikola DUGANŽIJA, *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986., 121.

⁵ *Isto*, 189.

⁶ *Isto*, 30.

integralno jugoslavenstvo. Njome se u procesu dirigitirane i nasilne jugoslavizacije pokušavao uništiti identitet nesrpskih naroda, prvenstveno hrvatskoga koji se najžešće suprotstavljao takvoj politici diktature.

Preciznu analizu šestojanuarskog režima ukazujući na njegove negativne političke implikacije iznio je Antun Dabinović (1882.–1964.) pravni povjesničar s Pravnoga fakulteta u Zagrebu. Optužio je režim za “sistematsku eksploataciju države i vladalačkoga autoriteta u lične svrhe jedne male oligarhije, te da pokrije taj svoj rad i tu svoju interesnu zajednicu poslužila se ova grupa ljudi jugoslavenskom ideologijom.” Dabinović, tada još uvijek uvjeren u mogućnost izgradnje stabilne jugoslavenske nacionalne države postepenim procesom prevladavanja “plemenskih” partikularizama, uviđao je u gruboj instrumentalizaciji jugoslavenske ideje nametnute režimskim dekretom narušavanje lojalnosti prema državi, ali i prema toj istoj ideji. To je osobiti reaktivan učinak poprimilo u hrvatskim krajevima, gdje političke snage zahtijevaju decentralizaciju države i uklanjanje kraljeve diktature. A velik se dio inteligencije zapućuje u smjeru hrvatskoga nacionalizma i potpunog odbacivanja jugoslavenske misli.⁷

Propast koncepcije integralnoga jugoslavenstva već se naslućivao od 1935. kada je nakon ubojstva kralja Aleksandra obnovljen parlamentarni i politički život, da bi konačno bila odbačena političkim sporazumom između Cvetkovića i Mačeka o stvaranju Banovine Hrvatske u kolovozu 1939. Priznanje Hrvatima političke autonomije u okvirima zajedničke jugoslavenske države tražilo je reinterpretaciju jugoslavenstva. “Sporazumaško” jugoslavenstvo koje je otvorilo puteve federalizaciji zemlje i izgradnji “složene države”, poslije 1939. artikulirano je definicijom o tri posebna “kulturno-historijska individualiteta”, čime se jugoslavenstvo pred početak Drugoga svjetskoga rata tumačilo kao trojstvo triju naroda. Time je promovirana definicija koja više nije mogla biti spojiva sa zamišljenim identitetom jugoslavenske države, a ideja s kojom se krenulo 1918. o stvaranju homogene jugoslavenske nacije, definitivno je napuštena. Jugoslavija zamišljena kao “trojstvo naroda” poslije priznanja posebne političke individualnosti hrvatskoga naroda, sve se više kretala u smjeru federalizacije, to jest trijalističke Jugoslavije. Tako da se od Dravske Banovine namjeravalo stvoriti slovensku nacionalnu banovinu, a od ostatka jugoslavenske države političku-teritorijalnu jedinicu pod imenom “srpske zemlje”. Da ni hrvatska politička opozicija beogradskom režimu nije napuštala jugoslavensku ideju čak ni do kraja postojanja prve jugoslavenske države, ali da ju je drugačije promišljala, naravno u skladu sa svojim vlastitim političkim interesima svjedoči činjenica da se Radić nikada nije odrekao svojega jugoslavenstva. Do kraja života zagovarao je očuvanje jugoslavenske države putem unutarnje reforme zemlje u smjeru federalizma. A da je to bio slučaj i s Vladkom Mačekom (1879.–1964.), koji u tom pogledu nije odudarao od Radića, najbolje pokazuje sljedeća njegova izjava dana neposredno iza potpisivanja Sporazuma 26. kolovoza 1939. godine:

Mi smo narod mlad i budućnost pripada mladosti. Mi znamo da mi Slaveni imamo veliku vrijednost koje drugi narod nemaju...I ta intuicija dala je velikoga biskupa Strossmayera koji je znao da budućnost i Slovenaca, i Hrvata i Srba, i Bugara leži u jedinstvu i zajednici. Mi Hrvati smo za 20 godina vodili borbu ne protiv Srba, budite u to uvjereni niti protiv Slovenstva, nego za priznanje naše individualnosti. I kada smo to postigli, sada možemo punom parom zagaziti u slovenstvo i u jugoslavenstvo.⁸

⁷ Antun DABINOVIĆ, “Diktatura i jugoslavenstvo”, *Nova Europa*, 29/1936., br. 6, 161.-166.

⁸ Ivan MUŽIĆ, Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split 1969., 219.-220.; više o Mačeku i politici HSS-a u tom razdoblju 1939.-1941. vidi: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941: iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. II., Zagreb 1974.

Jačanje hrvatskog nacionalizma i Lukasovo dekonstruiranje jugoslavenske ideje

Onkraj službene politike u međuratnoj jugoslavenskoj državi, u krugovima inteligencije doživljaj jugoslovenstva bio je kudikamo drugačiji. Napose je to osjetno za hrvatsku inteligenciju koja je iskazivala najveću privrženost jugoslavenskoj ideji i za koju su kroatizam i jugoslavizam dugo vremena postojali kao komplementarni identiteti.⁹ Ubojstvo Stjepana Radića u beogradskom parlamentu i nastupanje šestojanuarske diktature s konkubinom jugoslovenstva i velikosrpsstva, potaknulo je među inteligencijom renesansu hrvatskoga nacionalizma te podizanje čitave mlade generacije hrvatskih nacionalista. Integralna verzija jugoslovenstva izravno potpomognuta diktatima vladajuće političke sile iscrpila je gotovo svu dotadašnju privlačnu snagu jugoslavenske ideje kod hrvatske inteligencije, izazvavši tako razočaranje u njezine mladenačke ideale. Pa čak i kod onih koji su je još krajem 30-ih podržavali, tako da je Milan Ćurčin (1880.–1960.) svjestan iskopromitiranosti diktatorskoga jugoslovenstva zagovarao njegovu alternativu u srbohrvatstvu. U tu je svrhu polemizirao protiv ondašnjih predratnih snaga hrvatskoga i srpskoga nacionalnoga ekskluzivizma kao što su Mile Budak (1889.–1945.), Vladimir Ćorović (1885.–1941.) i Vasa Čubrilović (1897.–1990.) napadajući ih zbog odbacivanja njegova idejnog prijedloga o srbohrvatstvu. Budaku je “rješenje hrvatsko-srpskoga spora pomoću Ćurčinove srpskohrvatske nacionalne koncepcije iluzoran posao”. Nasuprot tome, Ćurčin je smatrao da to “ne negira ni Srbe ni Hrvate i stoga je ono najbolje rješenje”, predbacujući Budaku poistovjećivanje jugoslovenstva i narodnoga jedinstva sa srbohrvatstvom.¹⁰

O tome kako je nacionalizam osvojio hrvatske međuratne intelektualce pisao je ratne 1942. godine Milivoj Magdić (1900.–1948.), inače neomiljenom Paveliću zbog “crvene” prošlosti. Analizirao je “psihologiju konvertitstva hrvatskih intelektualaca” koji su se 30-ih godina odrekli “otrova liberalizma i zablude jugoslovenstva” prigrivši nacionalističku ideologiju.¹¹ Nacionalistički intelektualci sve se više emancipiraju od bilo kakve ideje jugoslovenstva, i ne samo da su izveli kritiku jugoslavenske ideologije nego i uopće ideje o jezičnom i etničkom jedinstvu južnoslavenskih naroda. U područjima lingvistike, književnosti i historiografije u drugoj polovini 30-ih godina pojavljuju se nove interpretacije hrvatskoga povijesnoga identiteta koji sve više relativiziraju ili marginaliziraju jugoslavensku-slavensku komponentu. Tako Franjo Fancev (1882.–1943.) u svojoj “Povijesti hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.” objavljenoj na stotu obljetnicu, tumači da ilirski pokret nije protojugoslavenski, nego autohtono hrvatski dok je jugoslovenstvo i ilirstvo u čitavoj priči imalo sporedno značenje.¹² Kerubin Šegvić (1867.–1945.) i Stjepan Sakač (1890.–1973.) su 1936. i 1937. godine nasuprot dotadašnjoj dominantno slavenskoj, artikulirali gotsku i kavkasko-iransku etnogenezu podrijetla Hrvata.¹³ Od 1936. se osnivaju najprije *Društvo za hrvatski*

⁹ O drugačijem doživljaju jugoslovenstva u redovima političara i inteligencije, Dimić u zaključku svoje trotomne knjige iznosi da je s vremenom počevši od ujedinjenja 1918. sve manje stvaralačke inteligencije, znanstvenika, pisaca i umjetnika, a sve više političara zagovaralo potrebu integralnoga ujedinjenja. Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika kraljevina Jugoslavije*, knj. III, Beograd 1996., 411.

¹⁰ Milan ĆURČIN, “Ja sam Srbohrvat”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 6 i 7, 198.-202.; Milan ĆURČIN, “Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 8, 253.-258.

¹¹ Milivoj MAGDIĆ, “Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu”, *Spremnost*, 1/1942., br. 8, 2.

¹² Franjo FANCEV, *Povijest hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.*, Zagreb 1935.

¹³ Stjepan SAKAČ, “O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata”, *Život*, 18/1937., 1.-25.

jezik, zatim 1938. *Pokret za hrvatski jezik*, a potom i časopis *Hrvatski jezik* kojima je zajednički cilj bio emancipacija hrvatskoga jezika odbacivanjem jezičnog unitarizma. Kao plod takvih inicijativa i njezinih načela 1940. objavljena je knjiga “Razlike između hrvatskoga i srpskog jezika” autora Petra Guberine (1913.–2005.) i Krune Krstića (1905.–1987.).¹⁴

Takve težnje nije zaustavila ni uspostava Banovine Hrvatske, dapače još ih je više potaknula s obzirom na to da je priznala poseban politički status hrvatskoga naroda unutar jugoslavenske države. To je imalo za posljedicu, primjerice, pokušaj uklanjanja jugoslavenskoga imena zagrebačke Akademije 6. prosinca 1939., kada gotovo praktički svi tadašnji akademici, osim Ivana Meštrovića jednoglasno prihvaćaju promjenu imena. U tom pogledu osobito je znakovita rasprava o jugoslavenskom imenu i ideologiji između dvojice uglednih akademika, umjetnika Ivana Meštrovića (1883.–1962.) i filozofa Stjepana Zimmermanna (1884.–1963.) vođene u *Hrvatskom dnevniku* na prijelazu iz 1939. u 1940. godinu. Premda je banovinska vlada na čelu s Ivanom Šubašićem odbacila zahtjev akademika, Zimmermann osuđuje takvu odluku, jer prema njemu promjena imena posjeduje legitimitet u okolnostima postojanja nacionalnih akademija srpskog i slovenskoga naroda. Meštrović je zagovaranje očuvanja jugoslavenskoga imena smatrao nužnim, jer je jugoslavenska ideja neosporni dio političke i kulturne tradicije hrvatskoga naroda. Pa i usprkos, kako je Meštrović tvrdio, iskrivljenom tumačenju i promašenoj političkoj realizaciji, kao i nedostatku odaziva drugih južnoslavenskih naroda za tu i takvu ideju, po njemu jugoslavenski identitet Akademije ne smije biti izbirisan.

Nasuprot tome Zimmermann, koji je i sam do Radićeva ubojstva 1928. podržavao jugoslavensku ideju, smatrao je da Strossmayerov vizionarski program ujedinjenja Južnih Slavena treba promatrati u povijesnoj situaciji 19. stoljeća. Smatrao je da je jugoslavenska ideja poslije stvaranja zajedničke države doživjela povijesni neuspjeh s obzirom na podređeni položaj hrvatskoga naroda u njoj. Stoga se Zimmermann zalaže za njezino uklanjanje iz imena Akademije kao i iz hrvatske povijesti i kulture, zastupajući potrebu pune i isključive afirmacije hrvatskoga imena. Ta rasprava u vrijeme nakon uspostave Banovine Hrvatske i u predvečerje raspada kraljevine Jugoslavije i izbivanja rata na njezinim prostorima, manifestirala je progresivno nastojanje da se u Hrvatskoj potpuno odbaci i izbriše jugoslavenski identitet iz javnoga života.¹⁵ Na sličnu atmosferu povlačenja u “plemenske kućice” na sveopćoj jugoslavenskoj razini u istom razdoblju pred rasplamsavanje rata, upozorio je do kraja osvjedočeni apologet integralnoga jugoslavenstva, filozof Vladimir Dvorniković (1888.–1956.):

Zanosni beskompromisni jugoslavenski nacionalisti ostali su odjednom usred Jugoslavije gotovo neki izolovani tuđinci među novoprobudjenim Srbima, Hrvatima i Slovencima. Karakterniji deo osnivača toga novoga nacionalizma bio je zapostavljen često gonjen divljom i podmuklom mržnjom dok se drugi prilagođavao i uvlačio natrag u svoje plemenske kućice.¹⁶

¹⁴ Jedno od načela *Pokreta za hrvatski jezik* je glasilo: “Bez obzira na veliko područje sličnosti koje postoje između hrvatskoga i srpskoga suvremenoga književnoga jezika, ni povijest razvoja, ni današnje jezično stanje ne dopušta, da se hrvatski i srpski književni jezik smatraju jednim jedinim “srpskohrvatskim” ili “hrvatskosrpskim” jezikom, jer bi svatko takvo sjedinjavanje svojesmjernih književnih jezika krnjilo potpunost i nezavisnost hrvatskoga jezičnoga zakonodavstva”. Usp. Marko SAMARDŽIJA, “Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945.”, *Hrvatski jezik*, (ur. Marko Samardžija i Ivo Pranjković), Zagreb 2006., 16.-18.

¹⁵ Stipe KLJAJIĆ, “Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 2, 551.-576.

¹⁶ Vladimir DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd 1939., 899.

Neupitni predvodnik okupljanja hrvatskih desnih intelektualaca i vizionar hrvatskoga nacionalizma etabliranoga uoči Drugoga svjetskoga rata bio je dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske, Filip Lukas (1874.–1958.).¹⁷ Poslije stvaranja Kraljevine SHS, kao bivši dalmatinski pravaš Lukas napušta svoju jugoslavensku orijentaciju, usvojenu pod utjecajem autoriteta predratne dalmatinske politike Frana Supila i Ante Trumbića. Dolaskom na čelo Matice Hrvatske 1928. razvio je široku znanstvenu i kulturnu djelatnost, koristeći je u svojstvu javno angažiranog intelektualca, u prilog ideoloških ciljeva. O tome je Lukas napisao sljedeće:

Prvi zahtjev koji se je imperativno nametao bio je taj, da se naučno utvrdi i naglasi da je hrvatski narod nezavisna etno-politička zajednica i da je kao takav izvršio svoj poziv na svome povijesnome prostoru u svakome pravcu, političko-državnome i kulturnom prema tome da taj prostor samo njemu pripada. Tome cilju bila je namijenjena moja prva radnja napisana već 1925. godine pod naslovom “Geografska osnovica hrvatskoga naroda” u kojoj sam povezo prostor sa stanovništvom i prikazao geopolitičke i etničke osnovice našega zbivanja. Kasnije sam kao Matičin predsjednik te misli u mojim govorima i člancima proširivao, usavršavao, novim dokazima utvrđivao da se o posebnosti hrvatskoga naroda narodnoj političkoj-državnoj i kulturnoj ne može uopće sumnjati. Osobito sam moje članke i govore posvećivao utvrđivanju hrvatske kulturne samobitnosti i to naumice stoga što se u kulturi najbolje prozire hrvatski duh koji je došao do puna izražaja u sadržaju hrvatskoga stvaranja. Ako se pak hrvatski narod za tisuću godina svoga bivstvovanja očitovao kao nezavisna narodna cjelina morao je i u doba nacionalnoga preporoda osjetiti svijest o svojem nacionalnom biću kao takav morao je poput svih svjestnih naroda tražiti slobodu i nezavisnost, što može postići jedino u svojoj vlastitoj državi u kojoj je ranije doba i živio.¹⁸

Lukas je 30-ih godina tragom pravaške tradicije Ante Starčevića, Mihovila Pavlinovića i Milana Šufflaya, koja se već od 19. stoljeća oštro suprotstavljala jugoslavenskoj ideji te tekstova Ive Pilara, izgradio novu ideologiju hrvatskoga nacionalizma utemeljenu na odbacivanju ne samo integralnog jugoslavenstva nego i bilo kakve druge verzije jugoslavenstva. U intelektualnom prihvaćanju jugoslavenske ideje prijeratne hrvatske političke garniture i inteligencije, koja je rezultirala pristajanjem na stvaranje jugoslavenske države, odlučujuću je ulogu po Lukasovim shvaćanjima imao češki političar i ideolog Tomáš Masaryk. Prema Masarykovoј definiciji, tvrdi Lukas, “narod ne čine vanjski povijesni i zemljopisni momenti, niti vjerski, već jedinstvena volja i jedinstvena zadaća u životu”. Vodeći se takvim zasada ma “hrvatska realistična omladina počela je zabacivati povijesno državno pravo i pravašku političku tradiciju i tražiti jedinstvene veze sa Srbima na osnovi prirodnoga prava.”¹⁹

Lingvističku podlogu jugoslavenskoga nacionalizma na kojoj je izgrađena ideja o etničkom jedinstvu južnoslavenskih naroda, Lukas je doveo u pitanje stavljanjem naglaska na kulturi kao konstitutivnom elementu narodnoga i nacionalnoga prema definiciji Ernesta Renana. Stoga, naglašavajući kulturnu različitost čini izniman napor tragajući za etnološkim, antropološkim, geografskim i historiografskim dokazima da je hrvatski narod različit od srpskoga. Lukasova hrvatska kultura do koje tim putem dolazi “posebna je vrsta koja ima više zajedničkih

¹⁷ Dušan ŽANKO, “Lukasova obrana Hrvatske”, *Svjedoci*, Zagreb 1990., 217.-226.

¹⁸ Inače, odluku o izdavanju Lukasovih govora, članaka i eseja od 1928. do 1944. u izvanrednom trodijelnom izdanju Matice Hrvatske za 1944. donio je odbor Matice Hrvatske. Vidi: Filip LUKAS, “Predgovor-Lukasovo pismo iz rujna 1944.”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 7.

¹⁹ Tekst je dio polemike o Tomášu Masaryku i njegovom odnosu prema Hrvatima, koju je Lukas krajem 1938. i početkom 1939. vodio protiv Večeslava Wildera, urednika “Nove riječi”. Vidi: Filip LUKAS, “Masaryk prema Hrvatima”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 232.

crta s kulturama zapadnih naroda s kojim se u istom kulturnom krugu Hrvati nalaze, nego sa srpskim tipom kulture u svome susjedstvu na istoku, a te razlike ne može ukloniti sličan, pa ni zajednički jezik”.²⁰ Lukas tako odbacuje na jeziku utemeljeni nacionalizam koji su forsirale hrvatske intelektualne i političke snage proteklih razdoblja pod utjecajem njemačkoga romanizma i panslavizma. Ističe kulturni argument kako bi povukao liniju diferencijacije između Hrvata i Srba te na taj način dekonstruirao jugoslavensku ideju. Kultura je *differentia specifica*, odnosno refleks različitoga povijesnoga iskustva, s obzirom na to da su Hrvati i Srbi odgojeni u oprečnim civilizacijskim ambijentima izraženim u relaciji Zapad (latinska kultura–katolicizam–Habsburško Carstvo) spram Istoka (grčka kultura–pravoslavlje–Osmansko Carstvo). To je odlučujući čimbenik u osporavanju jugoslavenske ideje, iz čega je nužno slijedio Lukasov zaključak o nemogućnosti opstanka bilo kakve jugoslavenske političke zajednice.

Lukasove sintagme poput “hrvatske narodne samobitnosti”, “hrvatske narodne samosvojnosti”, “hrvatske kulturne samobitnosti” ili pak “hrvatske narodne individualnosti”, služile su distanciranju hrvatske nacije i kulture u odnosu prema pretpostavljenom jugoslavenskom amalgamu i iz toga izvedenu unitarističku poveznicu sa srpstvom. O svemu tome i o motivima koji su pokretali njegov rad u Matici hrvatskoj 1930-ih godina i tadašnjoj hrvatskoj kulturnoj javnosti Lukas je u rujnu 1944. napisao slijedeće:

Ovaj logički zahtjev htjelo se u najnovije doba oslabiti i težnju za samostalnošću svesti na stranputicu time, što se navodilo da pokraj nas i Srbi govore isti ili gotovo isti jezik, a kako je jezik jedan od glavnih čimbenika narodnosti isti jezik vodi i narodnom jedinstvu. Ne može se reći da taj argumenat ne bi u našem slučaju imao uvjerljive snage, kad bi bio odlučan; ali se zaboravilo da živi na svijetu mnogo naroda koji govore istim jezikom a da zbog toga nikome nije palo na pamet da niječe njihovu narodnu posebnost jer osim jezika postoje i drugi čimbenici u prvom redu narodni duh, kojim se i pokraj jezika utvrđuje posebnost svakoga naroda. Da kod nas isti ili gotovo isti jezik nije mogao dovesti do svijesti zajednice, svjedoči najbolje činjenica da se međusobno razilaženje Hrvata i Srba najjače očitovalo u od doba zajedničkoga života u istoj državi, a to je najbolji znak da ima nešto jače od jezika, što pokreće volju naroda i njegovo određenje.²¹

Takva Lukasova elaboracija problema jugoslavenskoga pitanja i jugoslavenstva uopće, poslije 1941. Postala je važnim kotačem u ideološkom stroju NDH, u opravdanju zašto NDH da, a Jugoslavija ne. Rađanje jugoslavenske ideje unutar hrvatske nacionalne tradicije za Lukasa je najjače svjedočanstvo da su Hrvati poseban i različit narod od Srba jer su pod utjecajem zapadnoga univerzalizma mogli imaginirati takvu ideju kakva je bila jugoslaven-ska, sposobna prevladati njihovu vlastitu tradiciju. Što kod Srba nije bio slučaj, zbog čega je nisu ni mogli apsorbirati u svoju političku i kulturnu tradiciju na onaj način kako ju je zamišljala anticentralistička i federalistička hrvatska politika. Po Lukas u duh univerzalizma, čiji su glavni nositelji katolicizam i renesansni humanizam, prisutan u najvećim postignućima hrvatske literature u djelima Gundulića, Križanića, Vitezovića, dočim su Gajevo ilirstvo i Strossmayerovo jugoslavenstvo njihovi duhovni epigoni.²² Nadalje, smatra Lukas da se “Hrvatima ne može prigovoriti da oni nisu htjeli integraciju Južnih Slavena, jer su baš

²⁰ Filip LUKAS, “Osebnost hrvatske kulture”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 137.

²¹ Filip LUKAS, “Predgovor”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 8.

²² S govora prilikom proslave 100. godišnjice hrvatskoga preporoda u Zagrebačkom zboru dana 16. prosinca 1935. vidi: Filip LUKAS, “Značenje Ilirskog pokreta”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 7.-10.

kod njih nikle obje ideje, ilirska i jugoslavenska, pod kojima se imala lakše postići neka narodna i kulturna sinteza, iz koje bi slijedila kasnije i državopolitička ali su sve te pokušaje odklonili Srbi i Slovenci, ostajući svaki od njih na ideji svoje vlastite narodnosti.”²³ Naime, velikosrpska varijanta jugoslavenstva također je prema formuli narodnoga jedinstva Srbe, Hrvate i Slovence tretirala trima plemenima jednoga naroda, ali je odbijala asimilaciju Srba u jugoslavensku naciju. Po toj varijanti Srbi su državotvorni i temeljni narod jugoslavenske države čija se politika mora bazirati na centralizmu i unitarizmu, a Južni se Slaveni postepeno putem jugoslavenstva moraju stopiti sa srpskim narodom u velikosrpskoj državi.²⁴

Na kraju, kritički uspoređujući i valorizirajući Starčevića i Strossmayera, simbole i utemeljitelje hrvatskog i jugoslavenskoga nacionalizma, Lukas je kao hrvatski nacionalist nedvojbeno naklonjen za njega proročkoj Starčevićевой ideji istaknutoj u prvom redu državotvornošću te jakim protujugoslavenskim nabojem. U slučaju Strossmayera, stav mu je prilično ambivalentan, premda respektira Strossmayerovu ulogu u hrvatskoj modernoj povijesti i u jugoslavenskoj ideji pronalazi pozitivne crte širine i otvorenosti hrvatskoga duhovnoga bića, ipak se ta Strossmayerova ideja pokazala pogibeljnom po hrvatski narod, pogotovo onda kada je postala političkom oruđem u rukama velikosrpskoga projekta.²⁵ S druge strane, Lukasu se Starčević promatran iz godine 1936. doima “živi aktualniji i suvremeniji nego je ikada prije bio”, a po svome liku i djelu “stoji na prekretnici naše najnovije povijesti”, jer je “na jednoj strani svojom dosljednom i nekompromisnom borbom, tvrdim značajem i naukom postigao da smo se otresli maglovitih iluzija stvorenih ilirskim i jugoslavenskim pokretom, a na drugoj je strani pokazao pravi i jedini put kojim hrvatski narod može kročiti ako želi doći do slobode i nezavisnosti.”²⁶

Dotle Strossmayeru upućuje primjedbe da je “mjesto hrvatskoga imena uzeo za naše kulturno stvaranje jedno nepoviestno i tuđe ime, otvorivši tako putove za kidanje hrvatske predaje, postavio je prve temelje težnji za uništenjem hrvatske narodne posebnosti”.²⁷ Kada je riječ o pozitivnoj percepciji Strossmayerovih pogleda, Lukas predbacuje vladajućoj ideologiji njezino krivo tumačenje u onom smislu u kojem je “posve jasno da on s novim jugoslavenskim imenom nije htio isključiti hrvatsko ime, niti staviti antitezu između jugoslavenstva i hrvatstva, već je htio od njih stvoriti sintezu”. Osim toga, Strossmayerov je lik pružio rekapitulaciju 19. stoljeća opisujući ga pomalo u panegiričnom tonu kao “zapadnoga univerzalnoga čovjeka, kršćanskom kulturom i pravdom zadojenog, humanizmom i renesansom oplemenjenog, a idejama narodnoga principa, u svijet unesenog revolucijom prekaljen.” Zaključujući iz toga da je Strossmayer političar i teolog vjerovao da je hrvatski narod prema božanskoj providnosti poslan izvršiti buduće ujedinjenje Katoličke i Pravoslavne crkve na južnoslavenskom prostoru.²⁸

²³ Filip LUKAS, “Predgovor – Lukasovo pismo iz rujna 1944.”, *Za hrvatsku samosvojnost: hrvatska država i hrvatska narodna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 8.

²⁴ Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo-Zagreb 2004., 17.

²⁵ Prihvaćanje jugoslavenstva od strane srpskih vladajućih krugova oko Radikalne stranke nakon 1929. je očigledno, tako da se u operativnom smislu velikosrpstvo i integralno jugoslavenstvo stapaju u jedno, u situaciji kada potonje postaje djelotvorni instrument širenja i održanja velikosrpske hegemonije. vidi: Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1, 232.-233.

²⁶ Dio je iz Lukasova govora u Hrvatskom glazbenom zavodu prilikom proslave 41. godišnjice smrti Ante Starčevića dana 28. veljače 1937. godine. Vidi: Filip LUKAS, “Poviestno djelo dra Ante Starčevića”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 35.

²⁷ Izrečeno na njegovu govoru održanom u povodu 40. godišnjice Starčevićeve smrti godine 1936. vidi: Filip LUKAS, “Starčević”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 23.

²⁸ Filip LUKAS, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925., 19.-24.

Doživljaj jugoslavenstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nastaloj na ruševinama monarhističke Jugoslavije, novu službenu ideologiju ustaškog režima u znatnoj mjeri razvija generacija hrvatskih nacionalista oko Lukasova kruga. O jugoslavenskoj državi i njezinoj ideji nositeljici, otvoreno i nedvosmisleno, s obzirom na poziciju vladajućeg diskursa, progovaraju u izrazito negativnim tonovima. Stoga kritika jugoslavenstva i predtravanjskog sistema u okolnostima radikalne izmjene političkoga spektra, nije više skrivena pod plaštem zamaskiranog visokointelektualnoga diskursa o problemu nepremostivih kulturnih razlika Hrvata i Srba, nego se pretvara i u važan element političke propagande za mogućnost kudikamo šire javne recepcije. Standardni klišeji s primjesama izvjesnog trijumfalizma nad svime onim što je jugoslavensko i što se odnosilo na propali karadževićevski režim koji su u velikoj su mjeri formirali intelektualci pripadnici ustaškoga pokreta poput Ive Bogdana (1907.–1971.) i Tijasa Mortigijje (1913.–1947.). Polazili su od toga da je jugoslavenstvo “velika politička zabluda i iluzija”, a jugoslavenska država “tamnica hrvatskoga naroda” te “protuprirodna i umjetna tvorevina”, koja se kao “žandar Antante” nije mogla prilagoditi europskom *Neue Ordnungu*. Posljedna dva desetljeća protumačena su kao “najtamnija razdoblja hrvatske povijesti” u kojem je došlo do “krize hrvatske državnosti”. Osim toga, osporavala se i pravna utemeljenost i politički legitimitet kraljevine Jugoslavije vezani uz pravno-političke akte ujedinjenja, dok je njezina dvadesetogodišnja povijesna opstojnost značila u svakom pogledu negaciju liberalizma i parlamentarne demokracije, a ideja se vodilja o narodnom jedinstvu proglašavala lažnom. U skladu s antisemitskim i antimasonske propagandnim ciljevima ustaškoga režima, Jugoslavija je okarakterizirana kao “eldorado za Židove” poradi njihove navodno snažne ekonomske pozicije, te “arhitektonskim djelom” slobodnih zidara. U drugim interpretacijama, versajska Jugoslavija je i “velikosrpska tvorevina ili proširena Srbija”, a jugoslavenstvo samo krinka za velikosrpstvo, s kojim je u narodnom sporazumu iz 1939. surađivala Mačekova “srbofilska politika s jugoslavenskim rješenjem hrvatskoga pitanja.”²⁹ U negativnoj vezi s jugoslavenstvom našao se i liberalizam, stalna kritička meta nacionalističkih intelektualaca, koji je po Milivoju Magdiću (1900.–1948.) u prvom desetljeću 20. stoljeća presudno utjecao na pribjegavanje “hrvatskog liberalnoga naprednjaštva” jugoslavenskoj ideji, gurnuvši tako to pokoljenje hrvatskih intelektualaca u zagrljaj velikosrpske političke misli.³⁰

Inače, jugoslavenski odnosno slavenski identitet Hrvata relativiziran je stavljanjem u jednaki položaj s drugim teorijama o podrijetlu Hrvata. Tako se u jednom od reprezentativnih zbornika toga vremena *Naša domovina* iz 1943. pod glavnim uredništvom Filipa Lukasa i pokroviteljstvom službenoga režima čini da Hrvati nisu ni slavenskoga, ni gotškoga, ni iranskoga podrijetla, nego se radi o apsolutizaciji hrvatskog podrijetla i identiteta u smislu da Hrvati ne duguju svoje podrijetlo nikome.³¹ Potvrđuje to i mišljenje Milivoja Magdića primjerice u njegovoj raspravi o tome da se “kao sablast provlači ideja slavenstva kroz hrvatsku povijest”:

Kod nas Hrvata jest na znanstvenoj podlozi razčišćeno pitanje slavenstva. Ono kao takvo za nas ne postoji. Ono više nije činilac, koji može utjecati na tok hrvatskoga zbivanja. Hrvati

²⁹ Trpimir MACAN, “Slom Jugoslavije i pitanje njezine obnove”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 20.–28.

³⁰ Milivoj MAGDIĆ, “Liberalizam i jugoslavenstvo”, *Spremnost* 2/1943., br. 66, 1., 7.

³¹ Dva zbornika izdana su pod pokroviteljstvom Glavnoga ustaškoga stana, posebno su zanimljivi tekstovi o hrvatskoj povijesti Lovre Katića, Mihe Barade i Antun Dabinovića vidi: Filip LUKAS (ur.), *Naša Domovina*, sv. I. i II., Zagreb 1943.

su samo Hrvati i ništa drugo. Za hrvatstvo je da nas podpuno jasno, što znači slavenstvo i kakvu ono opasnost predstavlja za Hrvatsku. Za nas ono znači uništenje hrvatske narodne samosvojnosti i izpadanje iz europskoga kulturnoga kruga.³²

Posljedično tome, Magdiću su slavenstvo i panslavizam putem jugoslavenstva onemogućavali stvaranje hrvatske državotvorne politike. Na istoj liniji je i stav Ive Bogdana koji nije svaku vrijednost slavenstva kao kulturnog, etičkog i političkog pojma te pobija opravdanost slavenske ideje i politike za koju kaže da je bila i ostala samo paravan za velikoruski imperijalizam.³³ U svjetlu takvih Magdićevih i Bogdanovih promišljanja, identitarna se politika NDH nastojala radikalno obračunati sa slavenskim i jugoslavenskim naslijeđem kojim je impregnirana hrvatska politička i kulturna tradicija na način da je nakon 1941., u uspostavljanju diskontinuiteta s dotadašnjim razvojem hrvatske moderne povijesti, težila prema redukcionističkom pristupu donijeti maksimalno iskroatiziranu interpretaciju njezine hrvatsko-(jugo)slavenske sinteze.

S promjenama vojno-političke situacije u bivšoj Jugoslaviji i Europi 1943. u korist partizana i saveznika, ponovno je počeo kružiti bauk jugoslavenstva u vezi s obnovom Jugoslavije. Inače, ratni se fenomen partizanskoga pokreta prikazivao istodobno kao novi oblik velikosrpskoga ekspanzionizma i “produžena ruka” sovjetskoga imperijalizma, čime se namjeravalo sugerirati funkcioniranje nepostojećeg saveza kojem je tobože zajednički cilj rušenje hrvatske države.³⁴ Aleksandar Seitz (1912.–1981.) je konstatirao da je ratna politika komunista koji suvereno vladaju partizanskim pokretom samo nastavak predratnog jugoslavenstva jugoslavenskih komunista, pa je kao takva “bila uvijek u savezu s onim političkim snagama koje su išle za jugoslavenstvom, a protiv neovisne hrvatske države”.³⁵ Kako je obnova Jugoslavije prema federalističkom načelu istaknuta na zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOH-a sa strane sve snažnijega partizanskoga pokreta i londonske izbjegličke vlade postajala sve izglednijom, tako i tekstovi s temama o jugoslavenstvu i Jugoslaviji proporcionalno tome dobivaju sve dublju i artikuliraniju analizu, napuštajući dotadašnje izrazito propagandističko obilježje.

U vezi s tim zanimljivo je razmatranje Petra Bareze (1905.–1960.) o “nedonoštetu londonskog jugoslavenstva”, očitovanog u deklaraciji Trifunovićeve izbjegličke vlade. Po Barezinom se poimanju srpskim pristajanjem uz kompromisni federalizam išlo za spašavanjem ratom posrnule velikosrpske doktrine, jer je u okolnostima Drugoga svjetskog rata restauracija bilo kakve jugoslavenske države bio glavni interes srpske ratne politike. Za Barezinu je nacionalističku vizuru koja je iz svojih ideoloških vidika pretpostavljala totalnu podršku hrvatskog naroda stvaranju hrvatske države pod vodstvom ustaškoga pokreta, sudjelovanje Hrvata u partizanskom pokretu i u izbjegličkoj vladi *crimen* jugoslavenstva, koje neprestano urušava izgradnju hrvatske državnosti. Upravo poradi “apstraktne strukture jugoslavenske narodne misli”, “razumske tvorevine bez ikakvoga oslona i korijena u misli i životu”, kako je Bareza definira, dio Hrvata prihvaća jugoslavenske političke platforme lansirane iz Jajca i Londona. Hrvatskom nacionalizmu, čiji je Bareza zastupnik, jugoslavenstvo tako postaje kobno, jer unosi podjele “mističnoga” nacionalnoga korpusa koje bi moralo biti ideološki homogeno u skladu s nacionalističkim aksiomom.³⁶

³² Milivoj MAGDIĆ, “Sablast slavenstva”, *Spremnost*, 2/1943., br. 74, 2.

³³ Ivo BOGDAN, “Slavenski kongres u Moskvi”, *Spremnost*, 1/1942., br. 9, 1.

³⁴ Trpimir MACAN, “Značaj partizanstva”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 291.–298.

³⁵ Trpimir MACAN, “Prijetelji i neprijatelji”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 90.

³⁶ Petar BAREZA, “Jugoslavenstvu in memoriam”, *Spremnost*, 2/1943., br. 79, 6.–7.

Drugo važno razmatranje svakako je paradigmatičan esej za stav glavnine intelektualnih snaga u NDH prema aktualnoj ideji jugoslavenskog federalizma tadašnjega urednika *Spremnosti* Tijasa Mortigijije iz srpnja 1944. Napisan je poslije III. zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. na kojem su prihvaćene odluke II. zasjedanja AVNOJ-a iz Jajca, u studenome 1943. Osnovna Mortigijijina ideja je da “federalna država Hrvatska znači negaciju hrvatske državotvorne politike i slom ideje hrvatske državnosti, pa kada se u deklaraciji ZAVNOH-a govori o državi Hrvatskoj to predstavlja čistu mistifikaciju, jer federativna država Hrvatska ne bi mogla u najboljem slučaju imati drugoga značenja nego li npr. kao sjevernoameričke federalne države Alaske, Arizona, Utah ili da uzmemo partizanima odgovarajući uzorak kao ravnopravne Sovjetske socialističke republike, Turkmenska, Uzbekska ili Kirgizska sovjetska socialistička republika.”³⁷ Takav razvoj događanja vraćao je hrvatsku politiku u povezanost s jugoslavenstvom, pa je plan nove Jugoslavije putem federalističkoga koncepta definitivno značio smrtnu osudu hrvatskom nacionalizmu u njegovoj težnji za hrvatskom državom izvan jugoslavenskog okvira. Stoga Mortigijija u rezimeu tvrdi da “partizanska promidžba za novu Jugoslaviju” ne donosi ništa novo jer “između Aleksandrove i Titove Jugoslavije za Hrvate ne može biti razlike”. Prema Mortigijijinom viđenju, Jugoslavija bez centralizma nije moguća kao država, stoga je federalizam samo tlapnja, posebice ako taj federalizam provodi Komunistička partija metodama njezinog dobro poznatoga demokratskoga centralizma.³⁸

U posljednjim dionicama Drugoga svjetskoga rata, u pitanju moguće izgradnje novoga konstitutivnoga koncepta Jugoslavije u obliku federalizma i priznanja ravnopravnosti i jednakosti svih južnoslavenskih naroda, i Filip je Lukas također poput Mortigijije i drugih svojih istomišljenika, hrvatskih nacionalista odbacivao svaku mogućnost takvoga rješenja jer bi ono nužno vodilo ponovnoj srpskoj hegemoniji u Jugoslaviji. Lukas je ovako obrazložio svoje negativno mišljenje prema tome:

Trumbić ne bi nikad odobrio na radost i pobudu Srba, da se Hrvati međusobno kolju radi ideoloških nazora, a sve u svrhu, da se stvori nova Jugoslavija, koja bi bila pogoršano izdanje prve, u kojoj smo toliko zla doživjeli. Samo naivni i nepolitički ljudi mogu misliti da bi Hrvatima bilo bolje kada bi se opet uspostavila Jugoslavija, pa bilo ti i s federalističkim uređenjem... U federaciji ima i mora biti i zajedničkih posala, i to najvažnijih, a tko će o njima odlučivati nego najjači član zajednice, dakle opet hegemonija Srbije, ali ovoga puta pristankom samih Hrvata...³⁹

Zanimljivo je da poslije povijesnoga poraza 1945. hrvatski nacionalistički intelektualci djelujući u emigraciji nisu toliko pozivali na rušenje komunizma i demokratizaciju poslijeratne Jugoslavije, niti je antikomunistička retorika zauzimala onoliki prostor koliki je posvećivan agitaciji rušenja jugoslavenske države. Naime, ona i dalje ostaje pri tome da se hrvatsko-srpski povijesni konflikt 20. stoljeća u Jugoslaviji i oko nje ne može riješiti ni federacijom ni konfederacijom kao što to pretpostavljaju jugoslavenski komunisti, ne-

³⁷ Tijas MORTIGIJA, “Skerlićevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj”, *Spremnost*, 3/1944., br. 124, 1., 7.

³⁸ Tijas MORTIGIJA, “Od Skerlića do Simovića”, *Spremnost*, 1/1942., br. 119, 1.

³⁹ Lukasov članak objavljen je u splitskom *Novom dobu* u novogodišnjem broju za 1944. u vezi s Lukasovim tekstom o Anti Trumbiću, upućeno jednom Splićaninu u kojem obrazlaže da bi ovaj pozdravio stvaranje NDH. Filip LUKAS, “Dr. Ante Trumbić i ideja hrvatske državnosti (odgovor na jedno anonimno pismo iz Splita (1943.))” vidi: *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 149.-150.

go potpunim separiranjem Hrvatske i Srbije. Dakle, eliminiranjem jugoslavenske ideje i njezine političke materijalizacije – jugoslavenske države.⁴⁰

Zaključak

Nemogućnost formiranja jugoslavenske nacije poslije konstituiranja jugoslavenske države, ostavljalo je sve manje prostora za jugoslavenstvo, odnosno jugoslavenski nacionalizam, pogotovo poslije debakla režimski upravljano integralnoga jugoslavenstva Aleksandrove diktature (1929.–1934.). U takvim prilikama, u vizijama se hrvatskih nacionalističkih intelektualaca jugoslavenstvo poimalo kao apstraktna racionalno-idealistička konstrukcija i povijesni anakronizam. To prema njima, za razliku od organskoga hrvatskog nacionalizma, nije imalo vezu s povijesno-političkim realizmom, u onom smislu da je jugoslavenstvo “umjetno”, a hrvatski nacionalizam “prirodan”. S takve se polazišne točke kretao antijugoslavenski diskurs za vrijeme reakcije hrvatskoga nacionalizma prema Aleksandrovom jugoslavenstvu. Takav diskurs argumentima je 30-ih potkrijepio hrvatski nacionalizam kulturnoga tipa, naglašavanjem različitih civilizacijskih tradicija južnoslavenskoga svijeta, upravo onih koje je njegov ideološki protivnik, jugoslavenski jezični nacionalizam htio prevladati. Slomom Jugoslavije i uspostavom NDH 1941. godine, proglašena je “smrt jugoslavenstva”. Dočim, antijugoslavenstvo zauzima važan segment u službenoj ideologiji ustaškoga režima kojeg razvija predratna generacija nacionalističkih intelektualaca, u svrhu legitimizacije ratom nastale političke konstelacije. Osim toga, ideološka je interpretacija hrvatske moderne povijesti i kulture u NDH, svjesno ili kroatizirala njezine jugoslavenske-slavenske dionice ili ih je naprosto marginalizirala. Promjenama vojno-političke situacije u NDH i Europi 1943. godine, obnova Jugoslavije u poslijeratno doba činila se vrlo izglednom. U takvim prilikama, hrvatski nacionalistički intelektualci odbijaju prihvatiti prijedlog federaliziranja Jugoslavije, jer to s jedne strane implicira negaciju Države, same srži nacionalističke ideologije, a s druge strane strahuju od reprize hegemonije srpskoga nacionalizma i u tako federalistički uređenoj Jugoslaviji. Nakon 1945., djelujući u emigraciji, kontinuirano nastavljaju zagovarati razbijanje jugoslavenske federacije, a antijugoslavenstvo u tom smislu ostaje u njihovim diskusijama zastupljenije i naglašenije od antikomunizma.

⁴⁰ Pisanje *Hrvatske revije* u inozemstvu najbolji je primjer takvoga stava, tako da i sam naslov uvodnika u obljetničkom broju u spomen na dvadesetogodišnjicu osnivanja NDH-a, na neki način to i simbolički odražava pod naslovom: “mi smo protiv svake Jugoslavije”. Vidi: “Mi smo protiv svake Jugoslavije – povodom 20. godišnjice N. D.H.”, *Hrvatska revija*, (ur. Vinko Nikolić), br. 41-42, vol. 1-2, Buenos Aires 1961., 5.-12.

“NEVER AGAIN YUGOSLAVIA!”: YUGOSLAVISM IN THE VIEWS OF THE CROATIAN NATIONALIST INTELLECTUALS

Summary: This article investigates the views of the Croatian nationalist intellectuals on the Yugoslav state and its ideology. The right-wing faction which gave its support to the creation of the Independent State of Croatia (NDH) also actively participated in its cultural and intellectual life. The first part of the article is dedicated to analysing the development of various interpretations of the Yugoslav idea, before and after the creation of the first South Slavic state, both in the circle of the South Slav intelligentsia and in the political area of the newly founded state, between 1918 and 1941. The second part deals with the growth of Croatian nationalism in the circles of Croatian intellectuals, as reaction against the integralist ideology of Yugoslavism promoted by the King Alexander's dictatorship. In the 1930-ies an intensively anti-Yugoslav discourse began to be cultivated, a discourse stemming from the ideology of the Croatian Party of Rights, which with newly acquired conceptions, did the work of deconstructing the Yugoslav idea (Filip Lukas). After 1941, along with the radicalization of Croatian nationalism, which became the official ideology of the NDH, the anti-Yugoslavism took on a very important role in the legitimization of the newly created political constellation. As the restoration of Yugoslavia became a more conceivable option following military and political developments after 1943, the Croatian nationalist intellectuals could not accept a newly designed Yugoslavia, in a form of federation, because it implied negation of the State, which is, teleologically seen, the central point, the absolute goal of the nationalist ideology.

Keywords: Yugoslavism, Yugoslavia, Croatian nationalist intellectuals, Croatian nationalism, first Yugoslav state, Filip Lukas, Independent State of Croatia, federalist Yugoslavia

Literatura

- Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995.
- Petar BAREZA, “Jugoslavenstvu in memoriam”, *Spremnost*, 2/1943., br. 79, 6.-7.
- Ivo BOGDAN, “Slavenski kongres u Moskvi”, *Spremnost*, 1/1942., br. 9, 1.
- Milan ĆURČIN, “Ja sam Srbohrvat”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 6-7, 198.-202.
- Milan ĆURČIN, “Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 8, 253.-258.
- Antun DABINOVIĆ, “Diktatura i jugoslavenstvo”, *Nova Europa*, 29/1936., br. 6, 161.-166.
- Nikola DUGANŽIJA, *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986.
- Vladimir DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd 1939.
- Srećko M. DŽAJA, “Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.”, *Croatia Christiana periodica* 14/1990., 179.-186.
- Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.
- Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/ 2011., br. 1, 225.-247.
- Franjo FANCEV, *Povijest hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.*, Zagreb 1935.
- Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, Zagreb 2003.
- Stipe KLJAJIĆ, “Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 2, 551.-576.
- Filip LUKAS (ur.), *Naša Domovina*, sv. I. i II., Zagreb 1943.

- Filip LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944.
- Filip LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti-stvaranja-pokreti*, knj. III., Zagreb 1944.
- Filip LUKAS, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925.
- Trpimir MACAN, *Spremnost 1942-1945*, Zagreb 1998.
- Milivoj MAGDIĆ, “Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu”, *Spremnost*, 1/1942., br. 8, 2.
- Milivoj MAGDIĆ, “Liberalizam i jugoslavenstvo”, *Spremnost*, 2/1943, br. 66, 1.-7.
- Milivoj MAGDIĆ, “Sablast slavenstva”, *Spremnost*, 2/1943., br. 74, 2.
- Tijas MORTIGIJA, “Od Skerlića do Simovića”, *Spremnost*, 1/1942., br. 119, 1.
- Tijas MORTIGIJA, “Skerličevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj”, *Spremnost*, 3/1944., br. 124, 1.-7.
- Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969.
- Stjepan SAKAČ, “O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata”, *Život*, 18/1937., 1.-25.
- Marko SAMARDŽIJA, “Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945.”, *Hrvatski jezik*, (ur. Marko Samardžija i Ivo Pranjković), Zagreb 2006.
- Nikša STANČIĆ, “Jugoslavenstvo”, *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 6., Zagreb 1990.
- Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Zagreb 1990.

14. INTELEKTUALKE NAKON REVOLUCIJE: OD PARTIJSKE DO ZATVORSKE ČELIJE

Renata Jambrešić Kirin

UDK: 316.344.32-055.2(497.1)"1945/55"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Socijalistički društveni okvir ženama je na ljevici otvorio niz mogućnosti za uspješnu profesionalnu i političku karijeru. Međutim, sudar revolucionarnih i tradicijskih vrijednosti proizvodio je različite antagonizme i kompromise te "konfliktne komplementarnosti" (G. W. Creed) starog i novog sustava, posebice u privatnoj sferi gdje je zadržan patrijarhalni *spolni ugovor* (C. Pateman) o "prirodnoj" podjeli muških i ženskih uloga. U poratnim okolnostima snažne ideologizacije i konsolidacije jednopartijske vlasti, a posebice tijekom partijskih čistki izazvanih sukobom Tita i Staljina, brojni su komunisti intelektualci postali žrtve političkog centra jer su postavljali neugodna pitanja, između ostalog o vjerodostojnosti odbacivanja Staljina dočim je na djelu bio staljinistički model "preventivnog" kaznenog progona i "preodgoja" prisilnim radom. Posebice su stradale lijeve intelektualke koje su svoj ljudski i intelektualni integritet odbile podrediti načelima *partijnosti* s neupitnom subordinacijom višoj instanci, strogom (samo)procjenom klasne i ideološke podobnosti te moralnosti "ličnog života". Netrpeljivost prema tim ženama, "izdajicama Partije", manifestirala se simboličkim i fizičkim nasiljem te "ceremonijama sramoćenja" u radnim *logorima za preodgoj*. Neke od najsposobnijih revolucionarki i intelektualki nestale su iz političkog i javnog života da bi nakon više od pola stoljeća šutnje oživjele gorka sjećanja na val "crvenog terora" koji je obilježio antifeminizam, antiintelektualizam i "patrijarhalna osveta" pripadnika represivnog aparata i organa nove vlasti.

Ključne riječi: intelektualke u Hrvatskoj (1945.–1955.), antifeminizam, antiintelektualizam, represija

Treba kontrolirati postavljene norme. (...) Kontrolirati rad u ćeliji, kontrolirati kako ide uzdizanje članova ćelije. Pratiti njihovo stručno izgrađivanje. Članovi partije ne rade dovoljno, ne uče, te se mora najvažnije poslove dati nepartijcima, koji se čak uzimlju iz logora, kada se stručna lica ne mogu naći.¹

Patrijarhalna strukturiranost društva vidljiva je u osporavanju prava ženama čak u ekonomskim odnosima i nasuprot normativnim određenjima, pri čemu se osvještavanje žena intelektualki denuncira kao građansko, a nerijetko se i manipulira nezadovoljstvo žena radnica njihovom ulogom u društvenoj podjeli rada, i to nezadovoljstvo usmjerava protiv intelektualki²

¹ HDA, KDAŽH, Direktiva partijskoj ćeliji Glavnog odbora AFŽ, 21. 5. 1947., inv. br. 50, kut. 64.

² Blaženka DESPOT, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gordana Bosanac), Zagreb 2004., 185.

Nasuprot tradicionalnoj historiografiji koja u životnim pri/povijestima vidi nepouzdana, pristrane i drugorazredne povijesne izvore, istraživačice povijesti žena upravo autobiografske zapise i usmene iskaze o prošlom životu smatraju nezaobilaznim predmetom istraživanja. Posebice kad je njegov cilj osvjetliti određeni segment kulturne i društvene povijesti – poput odnosa komunističkih vlasti prema intelektualcima u vlastitim redovima – o kojem službena povijest šuti ili nudi šturu statističke podatke. Samo nam memoarska proza i autobiografski iskazi mogu pružiti odgovore na istraživačka pitanja: kakve su poruke nositelji progresivne lijeve ideologije slali ženama – ne samo normativnim i ideološkim diskursom, nego i svojim svakodnevnim postupcima i odnosima u privatnom i javnom životu? Jesu li ohrabrali njihova nastojanja da koriste netom stečena prava i osvajaju nove prostore profesionalne i društvene afirmacije? Jesu li ih uvažavali kao ravnopravne partnerice, suradnice, intelektualke i političarke? Jesu li u njima prepoznali tek pouzdane, odgovorne, marljive i manje ambiciozne partnere u izgradnji socijalističkog društva? Autobiografski je diskurs posebice važan za feminističku analizu jer se u njemu dodiruje “unutarnje i vanjsko iskustvo, socijalna i personalna povijest, povijest i psihička jedinstvenost, tako da je mreža njihova prepletanja učinjena vidljivom i otvorenom interpretaciji”.³

Drugi poticaj za istraživanje predstavlja činjenica da ni nekoliko novijih studija kulturalne i feminističke orijentacije iz pera Lydie Sklevicky (1996.), Nede Božinović (1996.), Sabine P. Ramet (1999.), Svetlane Slapšak (2001.) i Ivane Pantelić (2011.) ne nude zadovoljavajući odgovor na pitanje u kojoj je mjeri patrijarhalni i paternalistički odnos prema intelektualcima potencirao “pervertiranu tragičnost” komunizma kao “emancipatorskog projekta koji je pošao naopako”.⁴ Hipoteza koju propitujemo uz pomoć narativnih izvora, ženskih memoara i intervjuva, glasi da je komunistički represivni aparat u trenutku uspostave države posebice revno kažnjavao pokušaje lijevih intelektualki da ovlaste svoju ravnopravnost, steknu neovisnost i pravo na kritički odnos prema ideološkom dogmatizmu i negativnim pojavama u društvu. Dakle, na meti su bile one komunistkinje koje su svoj “kapacitet za lojalnost”,⁵ dokazan u ilegali, zamijenile političkom samosviješću i željom da djeluju kao političke građanke, individue čija profesionalna karijera i društvena uloga ne bi smjela ovisiti o podrijetlu i bračnom statusu. Čini se kako je pokušaj političke emancipacije bio problematičan upravo u onom segmentu u kojem je dovodio u pitanje postojeći “spolni ugovor”, to jest “patrijarhalnu obitelj i cijelu strukturu produkcije, reprodukcije, spolnosti i osobnosti na kojoj su se povijesno temeljila društva”.⁶ Ta tiha, ali dubinska repatrijarhalizacija odrazila se i na nacionalnu (pri)povijest pa su partizanke mahom prikazivali muški suborci i politički idoli: Ivan Šibl, Milovan Đilas, Vladimir Dedijer, Mon. Svetozar Rittig i drugi.

Postojeće studije o poratnom razdoblju ističu da je odnos rukovodioca prema punoj ravnopravnosti žena bio ambivalentan: omogućili su normativnu jednakopravnost žena, ali im nisu osigurali uvjete da razviju svoje potencijale i uđu u upravljačke strukture. Prema poznatoj tezi Lydie Sklevicky emancipacijske su vrednote imale revolucionaran i mobili-

³ Annette KUHN. Citirano prema: Michaela SCHAEUBLE, “Očevid”, *Treća*, 9/2007., br. 1, 39.-56. Ovdje 40.

⁴ Slavoj ŽIŽEK, “Kad partija digne ruku na sebe” (<http://www.mi2.hr/radioActive/past/txt/03.06.zizek.kadpartijadigne.rtf>).

⁵ Robert J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, London 1980., 1. Edward Shils je postavio tezu da je tek moderno doba oslobodilo kod intelektualaca njihov “kapacitet za lojalnost”.

⁶ Manuel CASTELLS. Citirano prema Fahrudin NOVALIĆ, “Rod, društveni položaj i moć”, *Filozofija i rod*, (ur. Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja), Zagreb 2005., 133.-146., 14.

zirajući učinak dočim su tradicionalne doprinosile stabilizaciji i popularizaciji poretka.⁷ Stoga su nove vlasti koristile kulturalno rezistentnije simbole i u javnosti promovirale lik partizanske majke, udarnice za strojem ili požrtvovne drugarice koja brine o saniranju posljedica ratnih razaranja i trauma te odgaja nove naraštaje. U agitpropovsku sliku uzorne žene nisu se uklapale profesorice, novinarke ni rijetke ministrice s bogatom partizanskom biografijom. Kao što primjećuje Slavica Jakobović Fribec, i Zagorkino je ime i djelo “postalo zazorno jer je otvoreno prizivalo međuratni status ‘emancipirane građanke’ kao feminističkoga političkog subjekta”.⁸

Uspješne žene u “zatvorskom komunizmu”

Životne priče uspješnih žena na ljevici – među kojima su bile suradnice Tanjuga, Radio Zagreba, vladinog Ureda za informacije, novinarke Vjesnika i Politike te polaznice prve diplomatske škole – otkrivaju dramatične obrate kad su, zbog političkih obračuna tijekom i nakon 1948., mnoge od njih nestale s društvene pozornice. Eva Grlić tako opisuje odgovoran položaj koji je imala prije upućivanja na dvogodišnju kaznu na Golom otoku (a nakon čega je do kraja radnog vijeka obavljala posao službenice u poduzeću Katran):

Bila sam jedno vrijeme šef publicističkog odjela i organizirala prva naše veze s manjinama u inozemstvu. Otpočeli smo izdavati bibliografski časopis *Naša knjiga* kojemu sam poslije rata bila prva urednica. Zatim sam dobila zadatak da u najkraćem roku, za manje od dva mjeseca, organiziram prikupljanje i sređivanje materijala za štampanje almanaha o našoj štampi od prije i za vrijeme rata. Bio je to velik i zahtjevan posao. Sakupila sam ljude za koje sam znala da znaju i hoće solidno i brzo raditi.... Knjiga je odista u datom roku štampana. Na pripremi materijala i u štampariji radilo se dan i noć. Bila je to prva bibliografija o naprednoj, ilegalnoj i ratnoj štampi. S našim manjinama u Mađarskoj i Austriji uspjela sam uspostaviti prve veze, dogovarali smo suradnju i uzajamne posjete.⁹

Nakon ratnog angažmana i poratnog poleta obilježenog “eksplozijom oduševljenja, energije i optimizma”,¹⁰ uslijedilo je gorko razočarenje državnim politikom koja je iznova koristila “formulu” prema kojoj društvena lokacija žene ovisi o političkoj orijentaciji i karijeri muških članova obitelji, a ponajmanje o njezinom osobnom djelovanju i opredjeljivanju (u sukobu Tito–Staljin). Sama činjenica da su bile supruge, sestre ili kćeri “kompromitiranih drugova”, mnogim je ženama onemogućila bilo kakvu daljnju karijeru. Miljuša Jovanović imala je jednu od vodećih funkcija u državnom uredu za ratne invalide sve dok nije posumnjala u službeno objašnjenje ubojstva svog brata, generala Arse Jovanovića, optuženog za pokušaj bijega u Rumunjsku i podršku rezoluciji Informbiroa. Premda je bila prvoborkinja s činom kapetana te invalidkinja koja je jedva hodala nakon smrzavanja oba stopala na Igmanskom maršu, Miljuša je provela dvije godine na Golom otoku jer se nije htjela odreći

⁷ Lydia SKLEVICKY, “Antifašistička fronta žena: kulturnom mijenom do žene ‘novog tipa’”, *Konji, žene, ratovi*, (odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin), Zagreb 1996., 57. Usp. i Mark MAZOWER, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004., 205.: “No, kao i nakon 1918. godine, okončanje rata oživjelo je tradicionalnije odnose među spolovima” i izazvalo “povratak patrijarhata”.

⁸ Slavica JAKOBOVIĆ FRIBEC, “Zagorka – subjekta otpora”, *Neznana junakinja: nova čitanja Zagorke*, (ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec), Zagreb 2008., 13.-42.. Ovdje 38.

⁹ Eva GRLIĆ, *Sjećanja*, Zagreb 1997., 161.

¹⁰ Sonia WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, Zagreb 1999., 147.

brata i jer je izvrijedala Milovana Đilasa, bivšeg prijatelja njezine obitelji. Jedan od predratnih drugova pozdravio ju je na ulici – “Zdravo, ilegalac!” – znajući da je Udba prati mjesecima i da je u nemilosti Partije.¹¹ U toj kolegijalnoj poruzi-komplimentu (*ilegalac*) sadržana je bit otpora boljševičkoj *partijnosti* koja je bivše revolucionare, pokretače političke promjene svijeta pretvarala u beskarakterne, autokratske vlastodršce. Naime, autoritet komunista proizlazio je iz dugogodišnjeg djelovanja u ilegali, “ne jednostavno stoga što su bili učinkoviti i hrabri, nego stoga što su uvijek bili pripravnici za najgore: za špijuniranje, tajnost, ispitivanje i oružanu akciju”, i bio je sazdan na uvjerenju da će “prije biti utamničeni nego tamničari”.¹² Međutim, iskušenja političke moći i borba za društvene povlastice proizvodili su neprimjereni ponašanje i djelovanje tipično za staljinizam. Individualizam i kritička misao u tom su okružju bili mogući samo kao “ilegalne” aktivnosti, po cijenu unutarnjeg egzila ili disidentstva jer je *partijnost* podrazumijevala strogo poštivanje hijerarhije, discipliniranost, lojalnost i kolektivističku svijest.¹³ Međutim, već od sredine 1950-ih reformski komunizam i kritika društvenih negativnosti iz pera “ovlaštenih kritičara” sustava i dežurnih komičara (Nela Eržišnik, Mija Aleksić) postaju više nego poželjni. Riječ je o specifičnim formama kanaliziranja “dopuštenog govora o nedopuštenom”, koji je obuhvaćao kritiku luksuza, zloupotrebu položaja i slično, te je funkcionirao kao “nužan ispušak političke stege”.¹⁴

Marija-Vica Balen djelovala je kao aktivistkinja AFŽ-a i novinarka na teškoj liniji fronte (Lika, Kordun, Banija, Slavonija); kraj rata je dočekala kao upraviteljica dječjeg doma u Buzeti pored Gline, a nakon oslobođenja bila je urednica na Hrvatskom radiju. Kao žena jugoslavenskog press-atašea u Washingtonu, s obitelji odlazi u SAD krajem 1946. godine da bi već 1949. bila privedena u zatvor u Savskoj, zajedno s trima sestrama jer Šime Balen nije želio svjedočiti protiv Hebranga.¹⁵ U svojim uspomnama pisanim početkom 1980-ih, a objavljenima 2009. godine, sjeća se ponižavajućeg tretmana “političkih delikventica” koji je politički osnažene intelektualke, u poziciji da sukreiraju službenu politiku, izjednačio s kriminalkama i prostitutkama koje su smatrane najvećom prijetnjom kako malograđanском, tako i komunističkom moralu:

Stalno sam se tresla od studeni i vlage i gušila od pomanjkanja zraka. Ne samo da se tu nije dalo spavati nego ni opstati, pa sam se stala buniti i vikati, tražeći da me premjeste u neku drugu prostoriju. I – premjestili su me. Ali među kriminalke i prostitutke. (...) Kada sam 15 godina poslije na isti način bila tretirana u zatvoru zagrebačke Udbe, mislila sam: kako su sve policije jednake!¹⁶

Umjesto da kreativno razvija svoje potencijale kao novinarka ili politička radnica, Marija-Vica Balen, koja je bila članica KPJ od 1928. godine, a tijekom bogatog ilegalnog rada upoznala najistaknutije jugoslavenske komuniste, do kraja života ostaje korektorica u Školskoj knjizi gdje savjesno argatuje nad tuđim rukopisima, tuđim djelima i karijerama. O podudarnosti životopisa Eve Grlić i Marije-Vice Balen govori i činjenica da su tijekom boravka

¹¹ Miljuša JOVANOVIĆ, *Goli otok Miljuše Jovanović I i II*. Prir. i intervju vodio Dragoslav SIMIĆ, Beograd 1996.

¹² Eric HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2009., 124. i 125.

¹³ “Lenjinistička ‘avangardna’ partija bila je kombinacija discipline, poslovne učinkovitosti, krajnje emocionalne identifikacije i osjećaja potpune predanosti. (...) Prihvaćali smo apsolutnu obvezu da slijedimo ‘liniju’ koju je pred nas stavljala, čak i kad se nismo slagali s njom, premda smo ulagali herojske napore da uvjerimo sebe u njezinu intelektualnu i ‘političku’ korektnost kako bismo je ‘branili’ što se od nas i očekivalo”. E. HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena*, 120.

¹⁴ Gordana BOSANAC, *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb 2010., 192.

¹⁵ Marija-Vica BALEN, *Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009. Usp. i Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “Uspomene ušutkane heroine”, 369.-377. [pogovor].

¹⁶ *Isto*, 103.

u partizanima svoju djecu vidale samo na fotografijama prokrijumčarenima iz okupiranog Zagreba te da su dijelile istu ćeliju u zatvoru u Savskoj početkom 1949. godine.

Istranka Dragica Srzentić (rođ. Vitolović) bila je predratna komunistkinja iz kruga respektabilnih beogradskih intelektualaca, suradnica časopisa *Žena danas* i jedna od osnivačica NIN-a. Borila se u redovima crnogorskih partizana, a nakon poziva vrhovnog štaba na Visu, odlazi u London gdje radi kao spikerica BBC-a u jugoslavenskom programu. Nakon rata suorganizira ustroj Ministarstva vanjskih poslova (zadužena za diplomatske službe i suradnju s izvaneuropskim zemljama), a kao povjerenica vlade osobno je odnijela u Moskvu pismo Staljinu s Titovim povijesnim "Ne". U dokumentarnom filmu Želimira Žilnika *Jedna žena, jedan vek* (2011.), njezinom prvom pojavljivanju u javnosti nakon 60 godina, uspoređuje tretman u Udbinom zatvoru u Podgorici i onaj koji je imala na istom mjestu, kad su je zatočili talijanski fašisti. Ženi Lebl, u autobiografskoj knjizi *Odjednom drukčija, odjednom druga* (2008.) opisuje srodne metode mučenja bugarskih isljednika iz niškog zatvora tijekom okupacije i Udbinih agenata u Glavnjači. Ono što je posebice povrijedilo te dvije uspješne mlade žene s uzornom ratnom biografijom – Dragica Srzentić je u trenutku uhićenja u svibnju 1952. godine bila zamjenica generalnog sekretara u Ministarstvu vanjskih poslova FNRJ, a Ženi Lebl novinarka Politike s obećanim mjestom dopisnice u Parizu – bili su niski udarci, podmetanja i lažne optužbe kolega na poslu i bliskih partijskih drugova:

Nisam znala da će baš moj uspeh pobuditi u meni bliskim prijateljima zavist i da ću postati žrtva njihove podmukle klevete. Nisam znala da će mi oni skrojiti dalju sudbinu. Ali to je druga i duga priča, priča o jugoslavenskom GULAG-u, ispričana delimično u knjizi *Ljubica bela* (1991).¹⁷

Obje žene bile su hrabre, obrazovane i talentirane, govorile su strane jezike, bile su entuzijastički posvećene izgradnji novog društva i respektabilnog ratnog iskustva – od zarobljenništva u berlinskom zatvoru Gestapa (Lebl) do pregovora s britanskom vladom oko sastava nove jugoslavenske vlade (Srzentić) – no metode torture na Golom otoku i Sv. Grguru, to jest ženskom zatvoru u Stolcu izmijenile su trajno ne samo njihovu životnu putanju nego i doživljaj sebe.¹⁸ Prijetnja ponovnim zatočenjem bila je zalog duboke šutnje i potiskivanja proživljenih trauma. Posebice razorno djelovanje imale su "ceremonije degradacije" te teatralne forme povrede dostojanstva i integriteta osobe s pogrđnim pjesmama i sloganima, "uprizorenjem krivnje" u obliku skeča koji ismijava i građansku egzistenciju i profesionalne uspjehe zatočenica. Prema sociologu Haroldu Garfinkelu, namjera je ceremonija degradacije pokazati i stigmatizirati pojedinca/ku kao nevrijednog privilegija koje idu uz njegovu ili njezinu dotadašnju ulogu u društvu ili instituciji. Retorička formula kojom se to čini otprilike glasi "pozivam sve ljude kao svjedoke da potvrde kako on/ona nisu onakvi kakvima se čine".¹⁹

Dragica Srzentić je u jednoj takvoj ceremoniji sramoćenja prerušena u "kraljicu inform-biroovskog bala": dobila je krunu od kopriva, trnja i lišća te tenisice bez prstiju na kojima je pisalo "made in SSSR". Za razliku od Boaloovog "teatra potlačenih", koji se također bazira na improvizaciji i visokom emocionalnom unosu sudionika, golootočki je teatar okrutnosti imao za cilj ismijavanje, povredu i potlačivanje, nametanje straha i pokornosti

¹⁷ Ženi LEBL, *Odjednom drukčija, odjednom druga*, Beograd 2008., 189.

¹⁸ Usp. Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, "Izdajice su uvijek ženskog roda", *Up & Underground*, 17-18/2010., 232.-241.; Ivan KOSIĆ, "Režim i stanje u ženskom logoru" u: Ivan KOSIĆ, *Goli otok: najveći Titov konclogor*, Rijeka 2003., 107.-116.

¹⁹ Harold GARFINKEL, "Conditions of successful degradation ceremonies" *American Journal of Sociology*, 61/1956., 420.-434. Ovdje 421.

slobodoumnim i ponosnim ljudima te imputiranje krivnje onima koji su do jučer predstavljali moralni uzor u zajednici. Pripadnici represivnog aparata rado su i često koristili (tradicijske) prakse posramljivanja žena koristeći stid kao “najemotivniji ton svake osobnosti” (Giorgio Agamben), kao osnovno sredstvo patrijarhalnog obezvređivanja žena čija je pretpostavka da “životi žena ne vrijede mnogo i da postoji neki ženski stid koji traje od pamtivijeka”.²⁰ Degradacija i ciljano ugrožavanje reproduktivnog zdravlja, što su ga podnosile kažnjene uhićene po Zakonu o kršenju javnog reda i mira, poput prostitutki i drugih “izgrednica”, govori mnogo o proturječjima revolucionarne ideologije koja je stubokom mijenjala institucije, ali ne i ponašanje i svijest ljudi. Iz cijelog procesa naopake penalne *ortopedagogije* staljinističkog tipa izbačena je etička dimenzija, upravo ona koja za Foucaulta čini razliku između vjerski dogmatskog samoodricanja i moderne konstitucije subjektivnosti.

Za razliku od muških supatnika koji su se već od 1960-ih izborili za pravo na priču o Golom otoku kao relevantnom povijesnom iskustvu, političke zatvorenice nisu imale ni društvenu potporu, ni uzor, ni okvir za naraciju o vlastitom “disidentskom iskustvu”. Gubitak samopouzdanja i posttraumatski simptomi rezultirali su povlačenjem iz javnog života, a ponekad i iz svijeta rada. Intervjui i memoari tih izuzetnih žena, nastali nakon više od pola stoljeća, djelomice su potaknuti željom autorica da svjedoče o “velikim muževima” (Rudolf Bićanić, Danko Grlić, Šime Balen, Vojo Srzentić) koje su pratile, bodrile i s kojima su dijelile sudbinu na “opozicijskoj intelektualnoj ljevici”, ali njihova je važnost u tome što nam donose iskustva izuzetnih ali marginaliziranih žena koje su svojim radom, znanjem, javnim djelovanjem i sposobnošću reflektiranja svog iskustva trajno obilježile i svoje vrijeme i suvremenu političku povijest.

One vjerno predočuju kako je represivni aparat demonstrirao ostracizam, fizičku i simboličku degradaciju, seksualno nasilje te rodno “profilirano” sramoćenje žena koje su se usudile kritizirati (ili tek komentirati) poteze partijskog vrha, pri čemu su “psihičkom slamanju” posebice bile izložene intelektualke. Organi nove federalne i lokalne uprave, pod neposrednim nadzorom vojno-represivnog aparata, nisu položili prvi, krucijalni test demokracije, a iznevjerili su i osnovno načelo nacionalne, vjerske i rodne ravnopravnosti iz *Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske*. Ta je deklaracija donesena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u svibnju 1944., a imala je za cilj i političku emancipaciju i edukaciju žena:

Uz političku edukaciju žena, odnosno edukaciju za politiku, politička emancipacija podrazumijevala je shvaćanje žena kao svjesnih i samostalnih političkih subjekata, a osobito se isticalo odgajanje žena za neautoritarnu, demokratsku politiku.²¹

Kad se generacija Lydie Sklevicky, obrazovanih i društveno aktivnih žena, zapitala kako bi izgledala “herojska povijest” viđena očima žena i određena ženskim vrijednostima, okrenula se arhivskoj građi, a suočavanje sa živim svjedokinjama vremena ostavila za neka druga, “dramatičnija” vremena u kojima se otvaraju nezacijeljene rane i transgeneracijske traume.

Partijski paternalizam

Takozvane “objektivne teškoće”, negativne posljedice brze industrijalizacije i urbanizacije, neravnomjerni razvoj zemlje i borba protiv “pete kolone” nakon sukoba sa Staljinom,

²⁰ Michelle PERROT, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009., 71.

²¹ L. SKLEVICKY, *Antifašistička fronta žena*, 26.

gurnuli su “žensko pitanje” u drugi plan. Partijski i državni vrh kontrolirali su organiziranu aktivnost žena i definirali njezine ciljeve i zadaće. Paternalistički ustrojen “socijalistički feminizam” omogućio je ženama pravnu zaštitu i ekonomsku ravnopravnost, ali ne i jednakomjeran pristup sferi odlučivanja i političke moći. Kao što su žene odgovorno preuzimale patronat nad dječjim domovima i djecom poginulih boraca, subjektima bez mogućnosti da raspoložu svojim stečenim pravima, tako su i one bile pod stalnim patronatom svojih drugova u partijskim ćelijama u kojima se koncentrirala politička moć. Politika zapošljavanja, napredovanja i platnog ranga u državnim službama u prvim poratnim godinama direktno je ovisila o karakteristikama i preporukama koje su “profesionalne Afežejke” dobile od svojih partijskih sudrugova.²²

Kad je proces znatnijeg uključivanja žena u organe vlasti doživio neuspjeh, a organizacija AFŽ-a ukinuta, Tito je dio odgovornosti prebacio na žene potaknuvši ih na “prodorniji”, aktivniji istup u javnost, ali i podsjećajući na njihov primarni, “prirodni poziv” majke:

Drugarice, sada se obraćam vama: vi treba same da budete malo prodornije i da ne dozvolite da vam kažu vaši drugovi, očevi, muževi ili braća: ‘Šta ćeš ti tamo, ti si žensko!’ Tačno je da je žena u prvom redu majka, ali baš zato što ona najviše žrtvuje od sebe, odgajajući nove naraštaje, ona ima još veće pravo da kao majka kaže svoju riječ u zajednici kakva je naša – u socijalističkoj zajednici.²³

U svom govoru na posljednjem kongresu AFŽ-a, 1953. Milovan Đilas je naveo kako je jedan od razloga ukidanja AFŽ-a jačanje demokracije i ženske ravnopravnosti u Jugoslaviji i kako je sazrio trenutak da sve zadaće te “polupolitičke organizacije” preuzme društvo u cjelini, to jest Socijalistički savez radnog naroda i budući savez ženskih društava.²⁴ Smatralo se da će postepeno povećanje životnog standarda i materijalnih uvjeta života dovesti i do poboljšanja društvenog položaja žena. Međutim, to je dovelo do depolitizacije “ženskog pitanja” i ženskih udruženja, do podcjenjivanja ženskog (političkog) subjekta, a time i do smanjenog utjecaja žena na daljnji razvoj socijalističkih odnosa. U odnosu na razdoblje obnove i izgradnje, sredinom 1950-ih smanjuje se aktivnost žena, sve su učestaliji slučajevi kršenja ženskih radnih prava i otpuštanja radnica, regresivni stavovi sve češći, a nova ženska društva nemaju za cilj političku emancipaciju članica I ne utječu na raspolaganje sredstvima namijenjenima izgradnji stanova, dječjih vrtića, škola i socijalnih servisa.²⁵ Nakon ukidanja AFŽ-a društveno aktivne žene izgubile su samostalnu platformu političkog djelovanja i postale izloženije napadima i insinuacijama te ovisnijima o očinskom liku vođe kao surovog ali pravednog oca-zaštitnika.

Zastupljenost žena u hrvatskom Saboru bila je 1945. godine 8%, no u sazivu sabora od 1953. do 1958. (Republičko vijeće) taj je broj pao na 5%. U prvoj hrvatskoj poratnoj vladi jedina ministrica (financija) bila je Anka Berus, dok je narodni heroj Milka Kufrin ušla u Ustavotvornu skupštinu FNRJ u kojoj je bilo 4,7% žena, baš kao u i Centralnom komitetu KPJ (4,8% žena 1948. godine).²⁶ Broj žena u izvršnim organima vlasti i najvišim partijskim tijelima

²² Usp. HDA, KDAŽH, f. 1234, Podserija SKH, kut. 64.

²³ J. B. Tito, “Naše žene zaslužuju da budu kandidirane na ovim izborima. Iz govora Maršala Tita na proslavi 10-godišnjice X. korpusa u Bjelovaru”, *Žena u borbi*, 11/1953., br. 10, 1.

²⁴ L. Sklevicky smatra da su razlozi raspuštanja bili drukčije prirode: od ljeta 1948. do ukidanja AFŽ-a 1953. godine, organizacija se “ukružuje u hijerarhiju koja ističe potrebu ‘čvrstine’, dakle, kontrole njezinih pripadnica” te gubi širinu i autonomiju početnog djelovanja “u poslušnom ispunjavanju partijskih direktiva”. L. SKLEVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 132.

²⁵ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996., 171.-184.

²⁶ Jedine zastupnice u Ustavotvornom saboru Narodne Republike Hrvatske bile su istaknute partizanke: Kata Pejnović, Anka Berus, Maca Gržetić, Milka Kufrin, Beška Frntić, Mileva Cetušić, Ana Mrkoci i Cvita Gilić.

neće se znatnije mijenjati do 1990. godine, a najveći broj zastupnica u Saboru (od 25 %) za-bilježen je između 1963. i 1965. godine.²⁷ Neuspjeh partijske politike u rješavanju problema rodne (ne)ravnopravnosti i socijalne (ne)jednakosti feminističke znanstvenice vide u komu-nističkom obnavljanju “volje za moć”, a time i obnavljanju društvenog stanja hegemonije koje “ponovno reproducira ne samo nejednakost nego i nove oblike podčinjavanja i neslobode”.²⁸

Kako je status žena uvijek odraz općeg moralnog osjećaja u društvu, u inkriminiranju “moralnog lika” politički aktivnih žena – koje će uslijediti tijekom sukoba Tito-Staljin i unutarnjeg “pročišćavanja” partijskog kadra – možemo iščitati barem tri kulturna elementa postrevolucionarne patrijarhalne anksioznosti. Smatramo da je, unatoč službenoj politici rodne ravnopravnosti, novu vlast karakterizirao: a) politički strah od ambicioznih žena, “kvalitetnih kadrova”; b) ideološki strah od čuvarica tradicijskih i religijskih uporišta iden-titeta; c) kulturalno nepovjerenje prema mobilnoj ženi koja s lakoćom prelazi obiteljske, socijalne i etničke granice. Iskazi “političkih delikventica” pokazuju da su pokušaji otpora ideološkom dogmatizmu, različitim diskriminatornim “ispadima” i patrijarhalnoj strukturi Partije imali za posljedicu ozbiljne sankcije te da je pokušaj autonomnog političkog djelo-vanja izvan partijske linije bio strogo kažnjavao.

Gospoda drug-ca i ambivalentan odnos prema građanskoj kulturi

Suživot prije nego sraz novih društvenih vrednota i socijalističkog morala s naslijeđenim građanskim vrijednostima i oblicima ponašanja može se pratiti u cijeloj prvoj poratnoj de-kadi. Antropolog G. W. Creed, koji je istraživao proces “domestikacije revolucije” u bugar-skom društvu, nazvao je to stanje “konfliktnom komplementarnošću”.²⁹ Socijalistički živo-topisi obiluju primjerima konfliktnih komplementarnosti: osjećaj ekonomske osnaženosti prati nezadovoljstvo zbog potplaćenosti (nekvalificiranog) ženskog rada, dojam socijalne sigurnosti umanjuje frustriranost zbog klasnog raslojavanja, veličanje Tita nepovjerenje prema političkoj nomenklaturi, osjećaj osnaženosti ugrožava podređenost socijalističkom moralu koji nije pružio jednak prostor slobode ženama i muškarcima.³⁰ Rodna neravno-pravnost i stereotipna podjela na “muške” i “ženske” poslove, društvene uloge i psihosoci-jalne vrline, bila je rezultat patrijarhalnog građanskog odgoja i obrazovanja. Međutim, ni socijalistička socijalizacija nije proizvodila znatno drukčije rezultate pa se i u idućim deset-ljećima broj žena na odgovornim i upravljačkim funkcijama nije naročito mijenjao. Jedno

²⁷ Dijana DIJANIĆ et al. (ur.), *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb 2004., 347.-358. Usp. i Ivana PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, Beograd 2011., 69.-80.

²⁸ Gordana BOSANAC, “Pristup čitanju i interpretaciji djela Blaženke Despot”, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gor-dana Bosanac), Zagreb 2004., 12.

²⁹ G. W. CREED, *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, Uni-versity Park [Pennsylvania] 1998. Usp. i Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pam-ćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije”, *Profemina*, 2 [specijalni broj “Jugoslavenski feminizmi”], jesen-zima 2011., 39.-51.

³⁰ Riječ je o ženskim sjećanjima na život u socijalizmu prikupljenima u *Ženskom biografskom leksikonu* (2004.) te s nji-ma povezanim dokumentarnim filmom *Borovi i jele* (2003.) Sanje Iveković. Ambivalentna sjećanja na poslijeratno razdoblje pronaći ćemo i u memoarskim knjigama Eve Grlić, Sonie Wild Bičanić, Zore Dirnbach, Jele Godlar, Ma-rije-Vice Balen, koje je teško svrstati u “ogledne” glasove socijalističkog iskustva emancipacije jer poput “disident-skih” glasova (političkih zatvorenica Mare Čović, Slavice Kumpf ili Marice Stanković) također tematiziraju cijeli niz traumatskih iskustava: od zatočeništva na Golom otoku do stalne borbe s androcentrizmom i autoritarnošću socijalističkih institucija.

istraživanje iz 1950-ih pokazalo je da s obzirom na podjelu obaveza, slobodu kretanja i način korištenja slobodnog vremena, roditelji imaju različita pravila i različita očekivanja od djevojčica i dječaka, to jest omladinki i omladinaca.³¹

Oslovljavanje u javnosti jedan je od pokazatelja postojanja tih konfliktnih društvenih i privatnih domena te postepene kulturne transformacije u kojoj nove ritualne prakse i komunikacijski obrasci nisu jednostavno izbrisali starije kulturne slojeve nego su ih radije preoblikovali i resemantizirali.³² Premda se mnogima činilo kako su “riječi družice i drugarice zauvijek izbrisale riječi gospodin ili milostiva”,³³ u svakodnevnoj komunikaciji i formalnim susretima, drugarica i gospođa gotovo se ravnopravno izmjenjuju pa to stanje ovjerava i prvi poratni bonton iz 1953.³⁴ Unatoč deklariranoj egalitarnosti u društvu su postojale socijalne razlike, potvrđene različitim “karticama za snabdijevanje” i ograničenim pristupom pojedinim trgovinama (vojno-diplomatski magazini).³⁵ I dok su radnice nerijetko radile i po 16 sati dnevno u tvornici i kod kuće te volontirale na radilištima, supruge pripadnika nove političke elite i pojedine građanke koristile su usluge dostavljača, kućnih pomoćnica i pralja iz zagrebačke okolice.³⁶

Fotografski prizori obiteljske sreće udarnika i udarnica u novom (tvorničkom) stanu ili kući, sa zadovoljnim ukućanima okupljenim oko radio-aparata, omiljeni u tadašnjem tisku, ne-svjesno su imitirali prizore iz predratnog (malograđanskog) obiteljskog života. Istodobno, netrpeljivost prema nekim drugim materijalnim i/ili simboličkim obilježjima građanskog života i građanskih manira bila je izrazita. Gordana Bosanac svjedoči kako su se sretnicima smatrali oni koji su posjedovali predratna odijela, cipele ili bolje sukno od koje bi šili i prekrajali “za sebe i svoje u obitelji na stotinu načina dok se (odijelo) ne bi raspalo ili dok mu zavidnik ne bi u tramvaju žiletom, neopazice odostraga, izrezuckao leđa” ponukan idejom dosljednog egalitarizma, to jest stavom da “nitko po odjeći ne može odskakati”.³⁷ Mira Kolar-Dimitrijević dobro se sjeća netipične odjeće svog prvog supruga arheologa Stojana Dimitrijevića, koji je na studijskom izletu u Grčkoj 1954. godine nabavio englesku vojničku jaknu koju je potom stalno nosio u kombinaciji s leptir mašnama iskazujući tako svoju “slobodarsku buntovnost”:

Stojan je tvrdio da je taj sako neobično praktičan, s puno džepova, načinjen od odličnog materijala, mekanog i lagano nosivog, a osoba se u njemu osjećala vrlo pokretnom. Leptir-mašne je Stojanu izrađivala mama i one se nisu mogle kupiti niti u jednoj trgovini jer su bile i simbol snobizma, buržuske dekadencije i građanske prošlosti. (...) Imao je uvijek barem pet leptir-mašni što mu je, s onako dugom kosom koja se kovrčala i zulufima davalo izgled umjetnika. Izgledom se Stojan nikako nije uklapao u socijalističku stvarnost svog vremena.³⁸

³¹ N. BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje*, 176.

³² Usp. NIVES RITTIG-BELJAK, “Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj”, *Između roda i naroda*, (ur. Renata. Jambrešić Kirin i Tea Škokić), Zagreb 2004., 137.-143. Ovdje 142.

³³ V. MARUŠIĆ, “Što nas je naučila autostrada”, *Žena u borbi*, 5/1947., br. 46, 12.-13.

³⁴ “Uz nazive ‘gospodin’ i ‘gospođa’ i kod nas se poslije narodne revolucije uobičajila upotreba riječi ‘drug’ i ‘drugarica’. Na ulici ćete čovjeka oslovit s družice ili gospodine, drugarice ili gospođu i zapitati ono što želite”. Antonija TKALČIĆ-KOŠČEVIĆ, *Bon-ton*, Zagreb 1953., 34.

³⁵ “Uvedene su bile tri vrste kartica za snabdijevanje, tzv. ‘točkica’: R1 (radničke 1), R2 (radničke 2) i 0 (svi ostali). Seljaci nisu imali pravo na kartice za snabdijevanje. Rudi je kao sveučilišni profesor dobivao R1 dok smo mi ostali imali 0) i po istom načelu imao pravo kupovati u posebnim dućanima tipa 2”. S. WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, 155.

³⁶ *Isto*, 152.

³⁷ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 131.

³⁸ MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i ELIZABETA WAGNER (prii.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, Zagreb 2010., XIII i XVII.

Ista autorica, koja je priredila i objavila obimnu prepisku sa suprugom, nastalu između 1955. i 1964. godine, pripovijeda da su odlike uzornog socijalističkog intelektualca bile (ironična ili sarkastična, ali dobrohotna) kritičnost prema negativnostima u društvu, prosvjeti i kulturi, prezir prema materijalnim vrijednostima i predmetima, kozmopolitski nazori te entuzijazam za modernu umjetnost i popularnu kulturu, naročito film. Međutim, svakodnevna nastojanja da se izbjegnu “ograničenja što ih je nametao društveni okvir i socijalistička praksa” tražila su nemalu dozu “ženskog žrtvovanja”:

Tijekom braka sa Stojanom nisam imala ni usisivač ni stroj za pranje rublja jer se sav raspoloživi novac trošio na kino, kazalište, fotografski papir, časopise i novine i slično, pa sam sve radila ručno i pritom gubila mnogo snage i vremena. No kao što je Emica u sinu gledala veličinu, tako sam to prihvatila i ja; moram priznati da mi je Stojan otvorio prozor u svijet koji bi mi bez njega ostao zauvijek zatvoren. Bio je enciklopedist i imao široko znanje koje se nije dalo naučiti iz onovremenih priručnika.³⁹

Primjere simbioze antiintelektualizma i antifeminizma, na podlozi suživota nominalne socijalističke egalitarnosti i rezistentne “patrijarhalne svijesti”, navodi i Gordana Bosanac u autobiografskim dijelovima svoje knjige *Visoko čelo* koji se odnose na njezino školovanje i intelektualno sazrijevanje tijekom 1950-ih. Prvi je primjer vezan uz predavanja njezinog sveučilišnog profesora filozofije koji je uz problematiku dijalektičkog materijalizma raspravljao i o razlici muških i ženskih, inteligentnih i manje inteligentnih fizionomija lica tvrdeći da muškarci imaju “visoko čelo” jer njihova “kutija za misli” treba više prostora. Dotični je profesor demonstrirao cijeli niz rodno diskriminatornih postupaka u svom akademskom radu. Od tog trenutka ta je studentica filozofije počela razmišljati o licu i naličju službene politike rodne ravnopravnosti:

Međutim, ispalo je da postoji neka jača, “zakonitija” sila koja upravlja voljom ljudi, neko *ne-pisano pravilo*, i to ono koje ravna spolnim razlikama među ljudima, nevidljivo, ali efikasno, da uza sve stege realsocijalizma postoji i ta stega, koju on priznaje i sam supsumira pod svoje vrednovanje. Ta sila tada nije imala ime, o njoj se nije kritički govorilo i nije se dovodila u pitanje, a tek mnogo kasnije imenovana je *patrijarhalnom sviješću*. Ona nije dovodila u pitanje priznatu “socijalističku društvenu svijest”, pa su jedna pokraj druge mogle mirno postojati.⁴⁰

Drugi se primjer odnosi na njezin prvi studentski članak o problemu “huliganskih napada” na djevojke i žene tijekom zimskih mjeseci na zagrebačkim ulicama, kad su mlade žene, uz fizičke napade grudama i kamenjem (i sama je završila u bolnici zbog takvog napada), bile obasipane mizoginim uvredama i psovkama. No glavni urednik studentskih novina, poslije uvaženi komunistički funkcioner i reformator školstva, nije smatrao da je riječ o društveno relevantnoj pojavi ili problemu koji zaslužuje komentar. Gordana Bosanac zaključuje da ju je taj prvi susret s arogantnim urednikom, kojem je zasmetalo njezino građansko podrijetlo i njezin (intuitivni) feminizam, osvijestio da u društvu postoje dva bitna, neriješena problema: *klasno pitanje* i *pitanje spolne diskriminacije*, a da se žene u svakodnevnom životu, na ulicama i domovima, susreću s “patrijarhalnom osvetom” svojoj slobodi:

A onda, kad pomisli da je nastupilo klasno oslobođenje i kad krene u prostore slobode svih svojih gradova, htijući se kretati lijepim i slobodnim ulicama, kad bude u najpotpunijem uvjerenju da je slobodna od klasnog prokletstva, na toj će je ulici opet, i usprkos *sustavu slo-*

³⁹ *Isto*, XX.

⁴⁰ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 196.

bodnih proizvođača, dočekati crni simbol klasnog i spolnog ropstva: ona ista gruda snijega utrljana za vrat, u šali, ne sad od jednoga dokonog buržoaskog idiota, nego od “socijalističkog, naprednog, slobodnog i svjesnog omladinca”, koji će joj neuvijeno dobaciti da je “p...a” i da joj može raditi što hoće i da je to njegova sloboda koja mu oduvijek pripada.⁴¹

Pedesete su godine XX. stoljeća vrijeme otvaranja najvažnijeg poligona blokovskog nadmetanja – borbe za podizanje životnog standarda i društvenu sigurnost građana – naravno, po cijenu ideološke homogenizacije društva, uz prihvaćanje proskribiranja i kažnjavanja svih onih koji dovode u pitanje društveni i “spolni ugovor” na kojem je sazdan socioekonomski i politički status quo. I dok se vidljivo sučeljavanje ideoloških i ekonomskih doktrina odvijalo u prostoru javne sfere i masovnih medija, oblikovanje intimnog prostora doma, obiteljskog i privatnog života otkrivalo je više dodirnih točaka modernističkog iskustva no povoda za radikalno razmimoilaženje.

Socijalistički intelektualci između birokracije i autokracije

Poratno je razdoblje domaće intelektualne povijesti obilježeno “izrazitom homogenošću intelektualaca koji su bili mobilizirani u službu legitimacije dominantne ideologije i njihovo se djelovanje u provedbi partijske politike u kulturnom životu (...) naposljetku svodilo na uzak krug partijske inteligencije u kojem su uvijek surađivali isti ljudi”.⁴² Kao što smatra Ljubodrag Dimić, koji je istražio djelovanje jugoslavenskog Agitpropa, više se vjerovalo “dobrom partijcu” nego “pametnom intelektualcu”, bez obzira na njegovu ili njezinu stručnu kvalifikaciju.⁴³ Spoznaja da je za karijeru važnija podobnost i discipliniranost od intelektualnog integriteta i borbe za vlastiti stav, za “mišljenje vlastitom glavom”, imala je dalekosežnog utjecaja na formiranje duhovne klime i vertikalnu mobilnost u kulturnom i akademskom polju. No to ne znači da su intelektualci komunisti promicali prosječnost, mediokritetstvo ili “propagandnu umjetnost”. Nakon obračuna sa socrealizmom, pojedina su strukovna društva, kulturne institucije i časopisi za umjetnost i kulturu postali intelektualne oaze u kojima se uvažavao kriterij izvrsnosti, umjetnički dosezi i predanost poslu. Premda će se vremenom pojedini “zaslužni umjetnici” svojim društvenim statusom i sinekurama približiti drugim pripadnicima *crvene buržoazije*,⁴⁴ treba imati na umu da “bogaćenje nije bilo komunističko načelo” i da je komunizam kao “inauguralna utvara”, a ne politički oblik društvenog života, obilno “proizvodio oružje, represiju, privilegije i ideologiju”, ali ne i “žudnju posjedovanja” materijalnog bogatstva.⁴⁵ Upravo zbog popularizacije ideje odricanja, žrtvovanja za opće dobro i sposobnosti oslikavanja budućeg društva blagostanja, humanistički je intelektualac imao važnu ulogu u proizvodnji socijalističke svijesti koja je

⁴¹ Isto, 199.

⁴² Maša KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Zagreb 2011., 71.

⁴³ Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952.*, Beograd 1988., 119.

⁴⁴ “Povremeno bi Stojan [Dimitrijević] bio pozivan svom ujaku Vanji Radaušu, koji je po povratku iz partizana uživao veliko povjerenje vlade i širok društveni ugled, pa mu je izgrađen i poseban atelje u blizini Zarazne bolnice. Uz atelje se nalazio i trosobni stan s kuhinjom te stan za domara. (...) Stojan je pokušao da sitnim koracima slijedi svog velikog ujaka Vanju Radaušu, koji se razmetao pred njim svojim ženama, svojim stanovima, svojim gospodskim načinom života i konačno svojim brojnim zbirkama.” Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i Elizabeta WAGNER (prii.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, XVI i XXVIII.

⁴⁵ G. BOSANAC, *Visoko čelo*, 133.

nudila kritiku “svijeta koji proizvodi robu i bogatstvo, obilje i moć posjedovanja, time i utvaru vlastitog svijeta u kojem ništa od robnog obilja i nije postojalo”.⁴⁶

Treba imati na umu da je poratno hrvatsko društvo bilo ideološki, socijalno i kulturno podijeljeno, s više ili manje prikrivenim antagonizmima između pripadnika bivše građanske klase, sve brojnijeg proletarijata i “oportunog seljaštva” te obilježeno polarizacijom intelektualaca na promicatelje *progresivne* i zagovornike *nazadne* (kršćanske i liberalne) orijentacije.⁴⁷ Agitpropovski je diskurs promovirao ideju obnove i izgradnje novog društva po mjeri radnog čovjeka, ali i demonstrirao moć novih vlasti i proizvodio prijeteću retoriku etičko-političke higijene koja želi “eliminirati” sve pojave *malograđanštine* i *intelektualštine*, zajedno s nepismenošću, praznovjerjem i duhovnom “zaostalošću”. I dok su narodni “sudovi časti” proizvodili represivne, nerijetko drakonske mjere revolucionarnog “čišćenja” nacionalnog kolektiva od kompromitiranih sugrađana, agitpropovski su “diskurzivni policajci” svojim novogovorom mentalno uniformirali kolektivno tijelo *radnog naroda*. U tom je smislu Titova parola “tko neće riječima, hoće po leđima”⁴⁸ najbolja potvrda uske sprege ideološkog i represivnog aparata, to jest neodvojivosti postupaka kulturnog normiranja, opisivanja/interpretiranja, discipliniranja i kažnjavanja u proizvodnji nove društvene stvarnosti. Novo je znanje imalo moć proizvoditi novu (socijalističku) stvarnost, ali samo dok je legitimiralo moć partije na vlasti. Stoga su intelektualcima u razdoblju jugoslavenskog etatizma nedostajala dva temeljna obilježja istinskog intelektualnog djelovanja – da ne ovisе o svojoj društvenoj pripadnosti i da mogu javno djelovati neovisno o ideološkim uvjerenjima.⁴⁹ Građansko je podrijetlo predstavljalo veliku prepreku za ostvarivanje značajnije karijere, a o javnom promicanju ideja koje ne bi pripadale komunističkom svjetonazoru nije bilo ni govora. Na primjer, jedna od članica Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske ukorena je na sastanku partijske ćelije zbog “intelektualštine”, “građanskog zastranjivanja” i “historijskog revizionizma”, unatoč svojoj važnoj funkciji i partizanskoj biografiji, stoga što je ponudila slojevitije tumačenje uloge bana Jelačića u hrvatskoj povijesti:

Drugarica N. S. ima revizionistički stav o banu Jelačiću. Možda je to zaista opterećenje društvene sredine u kojoj se drugarica razvijala, a i toga što je drugarica baš studirala historiju.⁵⁰

Sve masovnije uključivanje intelektualaca u birokratski državni aparat i birokratizirane institucije (poput škola, sveučilišta i državnih instituta) učinilo je da oni, baš kao i u zapadnim kapitalističkim društvima, već krajem 1950-ih postanu kičma nove srednje klase i odbace svoj radikalizam, baš kao i dužnost kritičkog propitivanja dominantne ideologije. Koliko god da su se uvjereni komunisti među intelektualcima trudili solidarizirati s radnicima i vrijednostima radničke, popularne i masovne kulture,⁵¹ ono što ih je udaljilo od proletera, a približilo habitusu “bijelih okovratnika”, bila je činjenica da im je novi društveni status omogućio “da konzumiraju relativno velik broj dobara i usluga, da uživaju određeni društveni ugled i imaju relativno široku autonomiju i mogućnost da kontrolira-

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ Milovan Đilas u članku “Izopačivanje karaktera narodne vlasti” iz 1947. nudi sociopolitičku definiciju “progresivnih snaga” tog vremena kojima ne pripadaju samo “radne mase – proletarijat i siromašno seljaštvo, nego i mnogi čestiti patrioti i svi oni koji se konstruktivno odnose prema novoj Jugoslaviji (kao na primjer ogroman dio inteligencije)”. Milovan ĐILAS, *Članci 1941–1946*, Beograd 1947., 291.

⁴⁸ Iz govora Josipa Broza Tita u Splitu 1949. godine.

⁴⁹ R. J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, 3.-9.

⁵⁰ HDA, KDAŽ, kut. 64, inv. br. 50, Sastanak partijske ćelije Glavnog odbora AFŽ, 2. 9. 1947.

⁵¹ Usp. M. KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač*, 59.-71.

ju tuđe aktivnosti”.⁵² Naravno, pod uvjetom lojalnosti ideološko-političkoj superstrukturi društva kojem su pripadali.

Kriza autoriteta u partijskoj ćeliji Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske

Partijska je kontrola radijalno i kapilarno prožimala sve društvene organizacije pa tako i AFŽ. Sve su članice bile pod nadzorom partijske drugarice koju je predsjednica (Kata Pejnović) trebala tajno odabrati “da vrši obavještajnu službu” i bude povezana s “odbornicom višeg foruma”.⁵³ Gotovo sve zaposlenice – od glavne urednice do prodavačica u matičnoj knjižari – bile su bivši partizanski borci ili njihovi simpatizeri. Od komunistkinja se očekivala slijepa poslušnost i odanost partijskom rukovodstvu, samoprijegoran “udarnički rad” (s neplaćenim prekovremenim satima i neplaćenim porodiljnim dopustom duljim od 3 mjeseca), strogo poštivanje rokova izlaženja časopisa, volonterski rad na opismenjavanju i pokretanju “čitalačkih grupa”, posebice u malim mjestima i selima izvan Zagreba, uplaćivanje narodnog zajma i dobrovoljni popodnevi rad na radilištima. Međutim, ni udovoljavanje svim ovim zahtjevima i očekivanjima nije ih štitilo od oštrih kritika više instance zbog (sitnog) prekoračenja rokova izlaženja časopisa i nedostatnog “teorijskog uzdizanja” putem posebnih tečajeva, ali i proradu marksističkih klasika, tekstova iz političke ekonomije i članaka iz *Komunista*. Na primjer, članice spomenute partijske ćelije tijekom 1947. godine raspravljale su o “principijelnim pitanjima naše privrede”, “pitanjima partijske izgradnje”, kao i o razlikama između lenjinističke i staljinističke doktrine.⁵⁴ Naravno, uz redovito rješavanje tekućih problema uređivačke i kadrovske politike. Kao što možemo saznati iz osobnih iskaza tijekom gorljivih rasprava, do međusobnih je sukoba dolazilo zbog iscrpljenosti i gubitka takta, nedefiniranog opisa radnih dužnosti, čestih prekovremenih sati, rada vikendom i u stanu “funkcionerki” (kad su se pripremale za kongrese), zbog ratnih neuroza koje nitko nije liječio, čestih i iscrpljujućih sastanaka te premalo vremena posvećenog obitelji. Sitni međusobni sukobi, optužbe i suparništva, često su za svoj objekt imali nenadoknativ simbolički kapital pripadnica građanskog sloja, onih koje su “grabile mast velikom žlicom”⁵⁵ i uživale u vlastitoj *Kinderstube*, to jest blagodatima socijalne sigurnosti i dobrog obrazovanja. Optužbe za “malograđansko samoljublje” i “anarhoidni individualizam” bile su česte među komunistima u međuratnom razdoblju, a povodom unutarnjeg diferenciranja 1948. godine, ponovno su izvučene na dnevni red.

Procedura višestruke unutarnje kontrole i pomnog vođenja osobnih dosjea s karakteristikama članova i članica, koju je inaugurirala Kominterna, nakon 1948. godine se intenzivira (dosjei se ažuriraju svakih šest mjeseci), a nerijetko poprima i devijantne oblike lažnog optuživanja i masovnog denunciranja. Radilo se o staljinističkom mentalitetu zbijanja redova dvaju suprotstavljenih tabora i žrtvovanju svih onih koji su podrivali homogenu, idealiziranu sliku (vlastitog) socijalizma kao najboljeg od svih društvenih poredaka. Žrtvovani su partijci koji su se ustrajno držali službenog “režima istine” koji je vrijeđio do

⁵² *Isto*, 9.

⁵³ HDA, KDAŽF, f. 1234, Podserija SKH, inv. br. 5, kut. 64, 27. 11. 1945.

⁵⁴ Riječ je bila o tematskim diskusijama povodom članaka objavljenih u časopisu *Komunist* početkom 1947. godine. Usp. HDA, KDAŽF, 1234, Podserija: SKH, kut. 64, inv. br. 9, 13. 1. 1947.

⁵⁵ E. GRLIĆ, *Sjećanja*, 169.

ljeta 1948. ili onima koji su smatrali da su jugoslavenski komunisti trebali odmah iznijeti punu istinu o prirodi režima u SSSR-u. Za Evu Grlić ta je zamjerka bila ključna i zauvijek je poljuljala njezino povjerenje u vjerodostojnost i etičnost postupaka jugoslavenskog partijskog vrha:

Ja sam posebno zamjerala našem rukovodstvu i Titu što su godinama svjesno obmanjivali i narod i komuniste. Znali su naime kakvo je stanje u Sovjetskom savezu, znali su za čistke, logore, katastrofalnu organizaciju gospodarstva, teror NKVD-a i njegovu sveopću vlast. Umjesto da upozoravaju, nastojali su uvesti isti takav sistem i kod nas. (...) Vjerovali smo da u SSSR-u sve funkcionira. To je bila idealna država u kojoj nema eksploatacije radnika, nema nepravdi i svi su socijalno zbrinuti. Žene su ravnopravne. Velika obdaništa i vrtići brinu brigu o djeci, a jede se iz zajedničkih kuhinja pa žene ne moraju biti više robovi svoje obitelji. Tu i tamo, kad bi nešto procurilo da baš nije sve tako idealno i ružičasto, malo bismo posumnjali ili pomislili kako je to sve samo antisovjetska propaganda.⁵⁶

Atmosfera nepovjerenja, međusobnog sumnjičenja i takmičenja dovela je do toga da je osnovno raspoloženje u Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske bilo nezadovoljstvo vlastitim postignućima. Javio se osjećaj nekompetentnosti i frustracije zbog nedovoljnog razvijanja vlastitih profesionalnih i “liderskih” kvaliteta, premda su sve članice slijedile visoke intelektualne i etičke standarde:

Partijske zadatke izvršava požrtvovno i osjeća se odgovorna za njih. Naravi je povučene i tihe, nema samo dovoljno sigurnosti u svoje snage, pa odatle nema dovoljno samoinicijative u radu.⁵⁷

Čitanjem partijskih (samo)kritika stječe se dojam kako se ni jedna žena nije osjećala kao uzorna komunistkinja, kao kompetentna urednica ili suradnica časopisa *Žena u borbi* i *Naša moda*, to jest neke od brojnih edukativnih brošura.⁵⁸ Sposobnost kontrole, nadzora i upravljanja – koja je za muškarce na pobjedničkoj strani bila potvrdom njihove intelektualne, političke i rodne nadmoći – kod žena na rukovodećim položajima stalno je dovođena u pitanje kako od samih izvršiteljica, tako i od strane najbližih suradnica. Na primjer, dok su članice spomenute partijske ćelije redovito isticale osjećaje nekompetentnosti i nespremnosti da prihvate odgovornije zadatke i funkcije, one niže rangirane u hijerarhijskoj piramidi podrivale su ili nijekale autoritet rukovoditeljica:

Ako drugarica Ivka koji put i podvikne na tebe, ja bi ti rekla da kod svakog rukovodioca ima takovih momenata da se i podvikne. Tebe ne razumijem zato što ti ovde ne gledaš Ivku kao rukovodioca i ne vodiš o tome računa. To su dva primjera u kojima se vidi nekomunistički odnos prema radu.⁵⁹

I sama Kata Pejnović, predsjednica partijske ćelije, susrela se s patrijarhalnim stavovima i mizoginim uvredama komunistkinja tamo gdje se to moglo najmanje očekivati, među članovima partijskog rajonskog komiteta. Na partijskom sastanku Glavnog štaba AFŽ-a od 2. rujna 1947. godine, priznala je:

⁵⁶ E. GRLIĆ, *Sjećanja*, 166.

⁵⁷ Citati iz jedne od osobnih karakteristika, HDA, KDAŽF, f. 1234, Podserija SKH, kut. 64, inv. br. 21, 17. 3. 1947.

⁵⁸ Ambiciozan izdavački plan G.O. AFŽ-a Hrvatske za 1950. godinu s 14 naslova središnjica je odbila s obrazloženjem: “Plan Glavnog odbora Hrvatske je veoma obiman i nerealan. Prema tome planu čitav GO pretvorio bi se u izdavačko preduzeće. (...) Smatramo da iz plana izdavačke djelatnosti GO Hrvatske treba brisati sve izuzev “Kuharica” i “Što da pričam svom djetetu”. Usp. HDA, KDAŽH, f. 1234, kut. 162, Odnosi AFŽ-a s drugim organizacijama.

⁵⁹ HDA, KDAŽH, f. 1234, Sastanak partijske ćelije pri Glavnom odboru AFŽ-a Hrvatske, 1. 3. 1948., inv. br. 69, kut. 64.

Rajonski komitet je shvatio ovu ćeliju kao nužno zlo, nije joj dao onu pomoć koju je trebala s tog razloga što su se mnogi drugovi su..imali [nejasno] da odlaze na sastanke radi toga što su tu same **žene 'babe'** [istakla R.J.K].⁶⁰

Analiza zapisnika redovitih partijskih sastanaka pokazuje nam da rigorozna kontrola, opomene, sankcije i gubitak članstva u KPH-u nisu predstavljali osnovno sredstvo discipliniranja članova i članica pobjedničke stranke. Društvena je moć partije, okrenute masovnijem regrutiranju članstva, jačala uz pomoć promicanja emancipacijskih vrijednosti i "uzgajanja vrlina" – preuzimanjem lenjinističkog mita o komunistima kao "ljudima izuzetnog kova". Sastavni dio ovog mita, koji počiva na uvjerenju da je socijalističko društvo najbolje i najpravednije od svih društvenih sustava, činile su psihosocijalne mjere (samo) nadzora, to jest internalizacija borbe protiv svih ljudskih slabosti, nedostataka i nesavršenosti. Ustrajna korekcija vlastitih mana uz poticanje vrlina (i nedostižno poistovjećivanje s partizanskim herojima) podrazumijevala je i korekciju biografija svih onih koji nisu odgovarali modelu uzorne persone izuzetnih intelektualnih sposobnosti i moralnih kvaliteta, ali skromnog podrijetla iz radničke ili seljačke obitelji. Preobrazba represivnih mjera discipliniranja (i kažnjavanja) u prakse samodiscipliniranja, samokritike i samokorekcije, kako je to opisao Michel Foucault,⁶¹ prati prilagodbu pojedinca modernom industrijaliziranom društvu i njegovoj socijalističkoj inačici. Riječ je o ključnom trenutku simbioze emancipatorske matrice i tradicijom definiranih "ženskih vrednota" u odgojno-obrazovnoj praksi i privatnoj sferi doma gdje je patrijarhalna logika podcijenjenog i "nevidljivog" ženskog fizičkog i afektivnog rada uzvratila udarac "državnom feminizmu".⁶² Rivalitet dvaju kolektivističkih projekata (patrijarhalnog i komunističkog) koji su na svoj način disciplinirali, socijalizirali i iskorištavali žensku radnu snagu i reproduktivnu moć za očinsko ili opće dobro, sada je pronašao zajednički interes u obnovi diskursa ženstvenosti i kućevnosti te "proširio tradicionalnu diobu obiteljskih uloga na društvo u cjelini".⁶³

Kraj AFŽ utopije o novoj ženi

Intelektualke koje su sudjelovale u legitimaciji nove vlasti, kreirale društvene trendove i utirale vlastiti, *treći put* u socijalističku budućnost – gdje vlada "ljepota, veselje i raznolikost" – nisu dosljedno slijedile feministička načela. Potvrdu tomu nalazimo i u referatu Vide Tomšič, predsjednice AFŽ Jugoslavije, u studenom 1948. godine: *Mi vidimo po ruskim novinama kako su tamo sve žene ružno odjevene, i to kao neka potreba socijalizma, sve što negira ono što mi tražimo – ljepotu, veselje i raznolikost. Treba učiti žene da se znaju lijepo odijevati i pospremiti svoj stan i da to znaju brzo uraditi.*⁶⁴ Sadržaj frivolne opaske o "estetskoj" i

⁶⁰ HDA, KDAŽH, f. 1234, Zapisnik sa sastanka partijske ćelije Glavnog odbora AFŽ, 2. 9. 1947., inv. br. 34, kut. 64.

⁶¹ Michel Foucault, "Technologies of the self", *Ethics, Subjectivity and Truth*, (ur. Paul Rabinow), sv. 1, London 1997., 223.-251.

⁶² Prve primjere negativne rodne socijalizacije djece po obrascu što je primjereno djevojčicama, a što dječacima, nalazimo u AFŽ glasilima, na primjer, uz novinske članke "Vi i vaše dijete u kućnim poslovima" (*Žena u borbi*, 11/1953., br. 8) ili "Za svakoga svoja pregača" (*Naša moda*, proljeće 1955., br. 2).

⁶³ Branislava BARANOVIĆ, *'Slika' žene u udžbenicima književnosti*, Zagreb 2000., 28.

⁶⁴ Referat Vide Tomšič na IV. plenumu Glavnog odbora AFŽ Hrvatske u Zagrebu, 10. 10. 1948. Cit. prema L. Sklevicky, *Žene, konji, ratovi*, 134.

“modnoj” razlici jugoslavenskih i sovjetskih žena, umjesto etičko-političkog pozicioniranja koje razlikuje građane i građanke od političkog rukovodstva SSSR-a, nije jedino što zabrinjava. Pozitivnu želju za individualizmom, blagostanjem i uživanjem u životu, taj napatuk pretvara, kopernikanskim obratom tipičnim za socijalistički demagoški diskurs, u instrukciju o učinkovitom raspolaganju vlastitim vremenom u cilju boljeg “servisiranja” svih članova kućanstva i društva u cjelini. Teza kako se o rodnoj ravnopravnosti ne može govoriti sve dok interes žena bude usmjeren samo na obitelj i domaćinstvo, dobiva zanimljivi obrat. Umjesto lenjinovske misije oslobađanja žene od tegobnih i zaglupljujućih poslova koji ju “hiljadama niti vezuju za prošlost”, ženi se sugerira da joj samo (racionalno, ekonomično i brzo) obavljanje tih poslova može podariti više vremena “za konstruktivan rad, za stvaralački rad na svim poljima ljudske djelatnosti”.⁶⁵ Političarke i intelektualke s pristupom tiskovnim medijima svoj će javni utjecaj rijetko koristiti za društvenu kritiku iznevjeravanja emancipacijskih vrednota, češće će nastojati da žene prilagode sistemu i sve većim izazovima suvremenog života. Tek će revolt nove generacije, rođene i odgajane u ovom razdoblju, “biti nabijen i elementom ženskog opiranja muški uređenom društvu i državi”.⁶⁶

Sredinom 1950-ih društvena vidljivost i politički utjecaj žena opadaju, a raste i broj otkaza ženama u industrijskom i državnom sektoru s opravdanjem da su manje radno učinkovite i da češće izostaju s posla.⁶⁷ Odgovornost za tu pojavu pripisana je ostacima patrijarhalnog mentaliteta i neodgovornim pojedincima među pripadnicima upravljačke klase. Međutim, koga okriviti za činjenicu da se socijalistička žena sve više potiskuje iz političkog života i ritualnog obnavljanja sjećanja na revoluciju, da polako osvaja “feminizirana”, zasebna područja obrazovanja i zapošljavanja te se, naposljetku, njezin lik seksualizira i/ili pretvara u kućnog anđela koji svoje samoostvarenje traži u ljubavi, braku i suvremeno opremljenom domu. Lydia Sklevicky nas s pravom upozorava da su sve bitne promjene ženskog položaja bile u “uzročno-posljedičnoj svezi s procesom modernizacije koji su u nerazvijenim agrarnim zemljama pokrenuli komunisti došavši na vlast”.⁶⁸ Taj se proces modernizacije nije mogao odvijati bez ozbiljnog narušavanja patrijarhalne kulture čijim rastakanjem žene dobivaju povijesnu priliku, ali i preuzimaju odgovornost za povijest svojih (neostvarenih) budućnosti.

Ubrzani privredni razvoj i relativni prosperitet od sredine 1950-ih, uz početak proizvodnje kućanskih aparata i artikala široke potrošnje, sintetičkih materijala i plastike, ženama je zasigurno olakšao svakodnevni život i odškrinuo vrata socijalističke utopije. Prijelaz iz opće neimaštine u doba relativnog blagostanja, iz kinematografske u televizijsku kulturu, iz agitpropovske indoktrinacije u zavodljivi jezik reklama, pratila je depolitizacija i pasivizacija žene, degradacija i komodifikacija njezinog simboličkog prikaza: alegorija revolucije, domaća inačica revolucionarke s Delacroixove slike *La Liberté* i Muhinina proleterka, postaje djevojka s reklame za “motor Savica”, “Perion” prašak za rublje ili rafinirano jestivo ulje “Zvijezda”. Proslava 8. marta gubi na društvenoj važnosti i sve se češće pretvara u puki povod za čestitarenje, darivanje cvijeća i sitnih darova koje su izradila djeca. Od najvećeg ženskog socijalističkog blagdana u čast kojeg su se obarali udarnički rekordi i koji je bio posvećen međunarodnoj borbi za ženska prava te hladnoratovskoj “borbi protiv potpaljivača novog rata, za mir i demokraciju u svijetu”,⁶⁹ ostale su prigodne proslave u tvornicama

⁶⁵ “Racionalnost, ekonomičnost, higijena i kultura u našem domu”, *Žena u borbi*, 11/1953., br. 9, 13.

⁶⁶ Rada IVEKOVIĆ, *Sporost-oporost*, Zagreb 1988., 45.

⁶⁷ I. PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, 124.-125.

⁶⁸ L. SKLEVICKY, *Žene, konji, ratovi*, 134.

⁶⁹ “Živio 8. mart”, *Žena u borbi*, 7/1949., br. 3, 3.

i uredima. Naglašavanjem reproduktivnih, odgojnih i estetskih aspekata njihovih života, socijalističke se žene pozivaju da pomognu oblikovati “novu, specifično našu kulturu” i da pritom, još jednom u povijesti dvadesetog stoljeća, zanemare svoje intelektualne dosege i političke potencijale i počnu od “uređenja i opreme stana”, to jest kupovine odjeće prema svom “ukusu, potrebi i mogućnostima”.⁷⁰ Na taj način sugeriralo im se da svoju težnju za srećom, blagostanjem i boljom budućnošću ostvare tamo gdje imaju relativnu moć i kontrolu: u prostoru svog doma i “u materijalu” vlastitog tijela čiju su (auto)erotičnost, utilitarnost i političku funkcionalnost tek trebale osvijestiti.

WOMEN INTELLECTUALS AFTER THE REVOLUTION: FROM A PARTY CELL TO A CELL IN PRISON

Summary: To women on the left Yugoslav socialist framework opened up multifarious opportunities for successful professional and political career. On the other hand, the conflict between revolutionary and traditional values generated various antagonisms and compromises as well as “linkages of conflicting complementarity” (G. W. Creed) of the old and new system, particularly in the private sphere where patriarchal “sexual contract” (Carole Pateman) about the division of men’s and women’s roles was still retained. In the context of postwar ideologisation and consolidation of one-party rule, especially during the KPJ party purges caused by the conflict Tito-Stalin, a large number of communist intellectuals fell victims to the political centre for raising provoking questions, for instance, about the credibility of renouncing Stalin at the time when Stalinist model of ‘preventive’ penalization in the “re-education labour camp” was still in force. Left-wing women intellectuals, who refused to subject their human and intellectual integrity to the principles of party loyalty (*partijnost*), which meant unquestionable subordination to the higher instance, rigid (self)evaluation of class and ideological “correctness” and moral private conduct, experienced true hardships. Intolerance toward these women (“the Party traitors”) was evident through symbolic and physical violence and the “disgrace ceremonies” in re-education labour camps. Some of the most accomplished women revolutionaries and intellectuals vanished from political and public life but after a semi-centennial silence they refreshed their bitter memories of the wave of “Red Terror” marked by antifeminism, anti-intellectualism and ‘patriarchal retaliation’ of the members of the repressive apparatus and the organs of the new authorities.

Keywords: women intellectuals in Croatia (1945–1955), antifeminism, anti-intellectualism, repression

Literatura

Marija-Vica BALEN, *Uspomene jedne revolucionarke*, Zagreb 2009.

Branislava BARANOVIĆ, *‘Slika’ žene u udžbenicima književnosti*, Zagreb 2000.

Gordana BOSANAC, *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb 2010.

⁷⁰ Navodi iz priloga: “Inicijativna izložba Udruženja umjetnika primijenjene umjetnosti Hrvatske”, *Žena u borbi*, 13/1955., br. 12, 2.

- Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996.
- Robert J. BRYM, *Intellectuals and Politics*, London 1980.
- G. W. CREED, *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, University Park [Pennsylvania] 1998.
- Blaženka DESPOT, *Izabrana djela Blaženke Despot*, (ur. Gordana Bosanac), Zagreb 2004.
- Dijana DIJANIĆ et al. (ur.), *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb 2004.
- Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952.*, Beograd 1988.
- Milovan ĐILAS, *Članci 1941–1946*, Beograd 1947.
- Michel FOUCAULT, “Technologies of the self”, *Ethics, Subjectivity and Truth*, (ur. Paul Rabinow), sv. 1, London 1997., 223.-251.
- Harold GARFINKEL, “Conditions of successful degradation ceremonies” *American Journal of Sociology*, 61/1956., 420.-434.
- Eva GRLIĆ, *Sjećanja*, Zagreb 1997.
- Eric HOBBSAWM, *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2009.
- Rada IVEKOVIĆ, *Sporost-oporost*, Zagreb 1988.
- Slavica JAKOBOVIĆ FRIBEC, “Zagorka – subjekta otpora”, *Neznana junakinja: nova čitanja Zagorke*, (ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec), Zagreb 2008., 13.-42.
- Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “Izdajice su uvijek ženskog roda”, *Up & Underground*, 17-18/2010., 232.-241.
- Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, “O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: između moralne revizije i feminističke intervencije”, *Profemina*, 2 [specijalni broj “Jugoslavenski feminizmi”], jesen-zima 2011., 39.-51.
- Miljuša JOVANOVIĆ, *Goli otok Miljuše Jovanović I i II*. Prir. i intervju vodio Dragoslav SIMIĆ, Beograd 1996.
- Maša KOLANOVIĆ, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Zagreb 2011.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ i Elizabeta WAGNER (prir.), *Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma*, Zagreb 2010.
- Ivan KOSIĆ, *Goli otok: najveći Titov konclogor*, Rijeka 2003.
- Ženi LEBL, *Od jednom drukčija, od jednom druga*, Beograd 2008.
- Mark MAZOWER, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004.
- Fahrudin NOVALIĆ, “Rod, društveni položaj i moć”, *Filozofija i rod*, (ur. Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja), Zagreb 2005., 133.-146.
- Ivana PANTELIĆ, *Partizanke kao građanke*, Beograd 2011.
- Michelle PERROT, *Moja povijest žena*, Zagreb 2009.
- Nives RITTIG-BELJAK, “Od druga do gospodina: socijalistički oblici ophođenja u Hrvatskoj”, *Između roda i naroda*, (ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić), Zagreb 2004., 137.-143.
- Michaela SCHAEUBLE, “Očevid”, *Treća*, 9/2007., br. 1, 39.-56.
- Lydia SKLEVICKY, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996.
- Antonija TKALČIĆ-KOŠČEVIĆ, *Bon-ton*, Zagreb 1953.
- Sonia WILD BIČANIĆ, *Dvije linije života*, Zagreb 1999.
- Slavoj ŽIŽEK, “Kad partija digne ruku na sebe”
(<http://www.mi2.hr/radioActive/past/txt/03.06.zizek.kadpartijadigne.rtf>).

15.

PACIFISTIČKI I ANTIFAŠISTIČKI DISKURS U LISTU *ŽENA DANAS* (1936–1941)¹

Stanislava Barać

UDK: 172.4(051.055.2)"1936/41"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U radu se prati linija pacifističkog diskursa u časopisu *Žena danas* od njegovog osnivanja 1936. godine do početka Drugog svetskog rata, odnosno do uključenja Kraljevine Jugoslavije u ovaj ratni sukob. Cilj rada je da objasni kako je u *Ženi danas* došlo do hibridizacije pacifističkog i antifašističkog diskursa te da pokaže koji su novinski i književni žanrovi, kao i časopisne rubrike, bili uključeni u taj diskurs. Takođe, cilj je da se pacifistički diskurs osvetli, prvo, u svojoj međuzavisnosti sa diskursom feminizma, a zatim i u istorijskoj perspektivi feminističke ženske štampe socijaldemokratske i komunističke orijentacije i, drugo, da se definišu njegove karakteristike u odnosu na način konstruisanja figure neprijatelja. Posebna pažnja posvećuje se implicitnom prisustvu komunističke ideologije koja uokviruje eksplicitne diskurse pacifizma, antifašizma i feminizma, kao i upotrebi modernih vizuelnih i multimedijalnih formi u sklopu zastupljenih diskursa. Konačno, polazeći od definisanja mitologije (ideologije) u semiologiji Rolana Barta, rad pokušava da odgovori na pitanje kako se društvena uloga intelektualca očitava u samim formama pisanog i slikovnog govora.

Ključne reči: antifašizam, pacifizam, feminizam, komunizam, Kraljevina Jugoslavija, *Žena danas*, intelektualci, mitologija/ideologija, figura neprijatelja, diskurs

Da bi se razumeli pacifistički i antifašistički diskursi u jednom jugoslovenskom feminističkom listu iz 30-ih godina XX veka, nastalom u okviru aktivnosti Komunističke partije, potrebno je podsetiti na činjenicu da su feministički pokreti od kraja XVIII pa sve do kraja prve polovine XX veka gotovo po pravilu nastajali u okrilju širih društvenih tokova tj. pokreta za emancipaciju.² Zbog toga bi se moglo reći da je za ove pokrete uobičajena hibridnost diskursa, kao i to da se do hipi-pokreta 60-ih godina XX veka i drugog talasa feminizma autonomnost feminističkih ideja meri jednim, relativnijim, merilom, a posle ovog datuma strožijim kriterijumima.

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca* (178024) koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² U okviru uspona građanske klase, u krilu socijalističkih ideja i u kontekstu nacionalnih (oslobodilačkih) pokreta.

Da bi se, zatim, razumela uloga ženske štampe u feminističkim pokretima, korisno je, za ovu priliku, osloniti se na istraživanje Suzane Kinebrok. Ova autorka je izdvojila tri glavna pravca u prvom ženskom pokretu u Nemačkoj:³ socijal-demokratski, umereni građanski i radikalni građanski. Svi ovi pravci imali su svoja brojna glasila, a Kinebrokova kao karakteristična izdvaja *Jednakost*, *Ženu* i *Ženski pokret*. Glasila su važna jer je njihova pozicija dvosmislena: ona su izraz određenog krila ženskog pokreta; ali i ona sama učestvuju u oblikovanju tog pokreta, odnosno njegove ideologije, pa je u tom smislu pokret delom oblikovan delovanjem glasila.⁴

I pored toga što u Kraljevini Jugoslaviji dolazi do spajanja brojnih ženskih pokreta i udruženja u velike saveze i alijanse, ostaje jasna ideološka podela među ovim pokretima. I ona je vidljiva upravo na glasilima koja ih predstavljaju. Kada 1920. godine u Beogradu bude obnovljen socijaldemokratski list *Jednakost*, koji će u novom periodu svog izlaženja postati komunistički, među njegovim saradnicama neće biti ni jedne od saradnica časopisa *Ženski pokret*, pokrenutog iste godine, u okviru građanskog feminističkog krila. Slično prvom feminističkom pokretu u Nemačkoj, u jugoslovenskom kontekstu takođe se otkriva njegova heterogenost, i to upravo po opisanom modelu: na jednoj strani nalaze se feministkinje levičarske orijentacije, na drugoj one građanske sa radikalnim emancipatorskim zahtevima, a na trećoj pripadnice građanskog sloja koje među zahteve za politička prava žena ne stavljaju i potpunu dekonstrukciju rodnih uloga. Svaki od pravaca feminističkog pokreta imao je i svoja odgovarajuća glasila. *Žena danas* tako pripada feminizmu socijalističke/komunističke orijentacije, i tradiciji u kojoj joj prethode *Jednakost* i *Jugoslovenska žena*.

Predistorija: kapitalizam znači rat

Časopis *Jednakost* iz 1920. godine nastavljač je predratne *Jednakosti* (1910–1912, 1914), koja je bila organ žena socijaldemokrata.⁵ Iako se javlja neposredno po okončanju Velikog rata, antiratni diskurs u *Jednakosti* ne oblikuje se kao neposredan pacifistički odgovor na sam rat, na ljudsku patnju i stradanje, već u sklopu antikapitalističkog tj. aniburžoaskog diskursa. Kao i u internacionalnom kontekstu komunističkog pokreta, kapitalizam je obeležen kao glavni krivac za rat, odnosno rat je viđen kao najočigledniji izraz kapitalističkog sistema ili buržoaskog društva. U ovakvom pojednostavljenom pacifističkom diskursu, pojedinosti konkretnog rata postaju nevažne, a narativi se grade na apstraktnim kategorijama (rat, kapitalizam, klasno društvo, neprijatelj). Za listove poput *Jednakosti* od samih konkretnih pojedinosti i posledica rata mnogo je važnija figura neprijatelja, koja strukturise i čitav diskurs. Kapitalizam, klasno društvo, buržoasko društvo, buržoaska klasa, buržoaski

³ Za koji se smatra da traje od 1865. godine do osvajanja ženskog prava glasa, dakle do osnivanja Vajmarske republike 1919. godine.

⁴ Susanne KINNEBROCK, "Gerechtigkeit erhöht ein Volk!?" Die erste deutsche Frauenbewegung, ihre Sprachrohre und die Stimmrechtsfrage", *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, br. 1, Stuttgart 1999., 135.-172.

⁵ Časopis je obnovljen 1. marta 1920. godine, a već u junu partija je promenila ime u Komunistička partija Jugoslavije, pa je i podnaslov lista od 7. broja promenjen u *organ žena komunista Jugoslavije*. U decembru 1920. godine Vlada je zabranila rad Komunističke partije kao i sve komunističkih aktivnosti, ali se *Jednakost* sama ugasila neposredno pre toga, zbog finansijskih razloga.

sistem vrednosti, itd., osnovni su sinonimi za toga neprijatelja.⁶ Prva Internacionala komunističke konferencije žena objavila je kasnije *Manifest* upućen proleterkama celog sveta u kome se kaže da “kapitalizam i ne znači drugo do rat, pljačku i sve veću bedu”.⁷

U kom smeru vodi povlašćenost i predimenzioniranje figure neprijatelja, svedoče pojedinačni portreti revolucionarki i revolucionara u evropskoj ženskoj levičarskoj štampi. U članku “Roza Luksemburg”, koji je zapravo predavanje održano povodom godišnjice ubistva Luksemburgove i Karla Libknehta, kaže se, na primer: “Od prvih dana ponela je Roza u svojoj duši klicu *osvete* prema *buržoaskoj klasi*. Velika umom, dušom i srcem ume-la je da zapoji svoju dušu nepomirljivom *mržnjom* prema ovom *kapitalističkom poretku*.”⁸ Ekspanzija “neprijateljske” retorike vodila bi u svojevrstu degeneraciju pacifističkog diskursa, što je naznačeni smer kojim 1936. godine *Žena danas* nije nastavila. Primer portreta Luksemburgove dalje pokazuje da se pomenuta retorika umesto spoljašnjeg sve više bazirala na figuri unutrašnjeg neprijatelja, što će reći na liku izdajnika.⁹ Primeri iz strane periodike ilustruju činjenicu da je ova tendencija bila internacionalnog karaktera i dugog veka. U kasnijem portretu Luksemburgove u bečkom listu *Die Arbeiterin* (prenetom iz lista *Kämpferin*), povodom desetogodišnjice njenog ubistva, uočava se, pored niza podudarnosti, i motiv mržnje prema izdajnicima, socijaldemokratama koji su odustali od radikalnih komunističkih zahteva.¹⁰ Revolucionarni diskurs istiskivao je feministički u mnogim slučajevima poput ovih, kada je postojala prilika da se istakne značaj žene u javnom životu. Umesto toga, često je postajalo važnije *protiv koga* se ona bori, nego da se *ona* bori. *Žena danas* nije prihvatila matricu ovog diskursa. Ne samo da kapitalizam neće biti glavni neprijatelj, nego ni onaj ko to jeste – fašizam – neće biti prezentovan na tako pojednostavljen način.

Kao i kasniji proleterski/levičarski ženski listovi, *Jugoslovenska žena* (1931–1934) i *Žena danas*, i *Jednakost* je izrazito pacifistički nastrojena. Razlike u pacifističkim diskursima između ovih listova u skladu su sa trenutkom u kom su osnivani. Kao i socijaldemokratski u toku Prvog svetskog rata, *Jednakost* je glavnog uzročnika ratova videla u kapitalizmu, i samom ustrojstvu buržoaskog društva, dok je *Žena danas* svoj pacifizam oblikovala kao neposredni odgovor na opasnosti od fašizma, i još preciznije, fašističkog militarizma. Veliki prostor posvećen je, svakako, Španskom građanskom ratu i tzv. Drugom kinesko-japanskom ratu (započetom 1937). Ovi ratovi koji se vode u aktuelnom trenutku i te kako oblikuju pacifizam *Žene danas*; štaviše, oni su i probni kamen datog pacifističkog diskursa. Ipak, pretnja novim svetskim, tj. tzv. totalnim ratom, kao mogućnost neuporedive katastrofe, jeste činjenica koja stoji iza svakog antiratnog teksta u ovom listu. Uostalom, Španski

⁶ “I kao što je [buržoasko društvo] kao svoju najeklatantniju manifestaciju – rat – zadržalo i usavršava ga i stavlja sve tekovine uma ljudskog u službu njegovom cilju: uništavanju ljudi, tako je isto ostalo divljačko u odnosu na ženu.” (*Jednakost*, 1/1920., br. 1, 1.)

⁷ *Jednakost*, 1/1920., br. 10, 1.

⁸ Milica ĐURIĆ-TOPALOVIĆ, “Roza Luksemburg”, *Jednakost*, 1/1920., br. 1, 5. Kurziv S. B.

⁹ “Oni isti ljudi, koji se mogu uzeti ruku pod ruku sa našim socijalpatriotama i ministrijalcima, došli su glave ovim najvećim ljudima u poslednje dve decenije u Socijalističkoj internacionali. [...] Ali ona ni u zatvoru nije sedela mirno. Tada je ona napisala svoju knjigu ‘Bankrotstvo socijalne demokratije’ u kojoj je dala izraza svome preziranju *izdajnika revolucionarnoga socijalizma*.” *Isto*, 4. Kurziv S. B.

¹⁰ “Nepopustljiva mržnja razdvajala ju je od svih onih koji su sa smrtnim neprijateljima radničke klase, kapitalistima, sklopili mir, sa šajdemanovcima, koji su zatim podstakli ubistva petnaestog januara” (prevod S. B.). “Rosa Luxemburg”, *Die Arbeiterin: Organ für die Interessen der werktätigen Frauen in Österreich / Kommunistische Partei Österreichs*, 6/1929., br. 1, 4.

građanski rat viđen je u *Ženi danas*, kao i od strane njegovih učesnika i savremenika koji su bili na strani Republike, kao borba protiv svetskog fašizma.¹¹

Slično je čak i na samim počecima izlaženja *Jugoslovenske žene*, kada se dolazeća katastrofa nije tako očigledno mogla videti. Odnosno, ona se mogla predvideti upravo iz aktuelnih zbivanja: iz (mlakog) držanja pacifistički opredeljenih država tj. njihovih predstavnika u Društvu naroda u trenutku kada je Kina zatražila posredovanje ove organizacije zbog napada Japana na Mandžuriju (1931) ili iz neuspeha brojnih aktuelnih konferencija za mir i razoružanje.¹² Saradnice *Jugoslovenske žene* nepogrešivo su čitale ove znakove po kojima je trajni mir ona tačka dnevnog reda oko koje se nije moguće dogovoriti. Posle dolaska Hitlera na vlast, “novi svetski rat ne samo da je bio predskaziv, već rutinski prorican”,¹³ i to je manir koji će obeležiti i *Ženu danas*.

Žena danas: fašizam znači rat

Žena danas zauzima specifičnu poziciju među feminističkim listovima. Iako nastaje iz potrebe komunističkog i, u tom trenutku unutar njega dominantnog – antifašističkog pokreta, u isto vreme, mlade komunistkinje koje će ga osnovati nalaze prostor za svoje delovanje unutar građanskog feminističkog pokreta. Po prestanku Šestojanuarske diktature, Komunistička partija Jugoslavije, još uvek u ilegali, naložila je, naime, svojim članovima da obnove i pojačaju svoje aktivnosti. “Obnovljena KPJ, u nastojanju da u borbu protiv nacizma i fašizma, kao glavnog protivnika radničke klase, okupi što šire društvene slojeve uputila je svoje članstvo, u junu 1935. godine, da se legalizuje, da razvije svoju aktivnost u sindikalnim, omladinskim, profesionalnim, ženskim i drugim organizacijama. [...] U Srbiji su u komisiju Pokrajinskog komiteta KPJ za rad među ženama odabrane Mitra Mitrović i Dobrila Karapandžić. Sa Ženskim pokretom su se dogovorile da se u njegovom okviru osnuje Omladinska sekcija. Ženski pokret je računao na to da će dobiti feministički podmladak, a antifašistkinje mogućnost za legalan rad.”¹⁴

Saradnja ženskog komunističkog i građanskog pokreta nije, međutim, samo posledica lokalnih potreba i uslovljenosti, već i deo opštih evropskih kretanja. Kako tumači Erik Hobsbaum, “na mnogo načina ovaj period kapitalističko-komunističkog saveza protiv fašizma – u stvari tridesete i četrdesete godine – čini kopču dvadesetog veka i njegove odlučne trenutke. Na mnogo načina to je jedan trenutak istorijskog paradoksa u odnosima kapitalizma i komunizma, koji su tokom većeg dela veka zauzimali jedan prema drugom – osim tokom ovog kratkog perioda antifašizma – stav nepomirljivog antagonizma.”¹⁵ Nevidljivost

¹¹ U “Reportaži iz Španije” Vladimir Dedijer prenosi tu poruku jugoslovenskim čitateljicama kroz glasove ranjenih Baskijki koje uspeva da intervjuše u pozadini fronta: “Tamo sada naš junački narod zaustavlja bujicu fašizma, jer se Gvadarama ne proteže samo iznad Madrida. Ako mi zavravimo šiju fašizmu, sinuće slobode i daleko izvan granica Španije.” *Žena danas*, 2/1937., br. 3, 4. O ovakvom osećanju rata videti i Erik HOBBSBAUM, *Doba ekstreme: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002., 123.

¹² U neautorizovanoj vesti u *Političkom pregledu* jedna od saradnica zato bez dvoumljenja predviđa da Konferencija za razoružanje koju vest i najavljuje (za 2. februar 1932.), “kao i mnoge ranije te vrste, neće doneti definitivno rešenje”. “Govoriće se, iznosiće se suprotne teze, utvrđiće se možda neke polumere, i konferencija će se razići bez definitivnog rezultata.” *Jugoslovenska žena*, 2/1932., br. 6, 1.

¹³ Erik HOBBSBAUM, *n. d.*, 33.

¹⁴ Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, Beograd 1996., 116.-117.

¹⁵ Erik HOBBSBAUM, *n. d.*, 13.

kapitalizma kao neprijatelja u diskursu *Žene danas* ne leži, otuda, samo u činjenici da je list morao da prikriva svoje komunističko opredeljenje, već i u činjenici da na globalnoj sceni kapitalizam i buržoazija na trenutak nisu bili neprijatelji. Štaviše, liberalni kapitalizam i komunizam okupili su se oko “zajedničkih racionalističkih i humanističkih pretpostavki”¹⁶ koje je fašizam odbacivao.¹⁷ U *Ženi danas* te pretpostavke prisutne su najviše u vidu isticanja ideala mira, slobode i demokratije.

Žena danas osnovana je, dakle, 1936. godine kao nezvaničan organ Omladinske sekcije Ženskog pokreta. Članice njegove redakcije bile su Mitra Mitrović, Nataša Jeremić, Zora Šer, Fani Politeo, Olga Alkalaj, dr Irena Stefanović, Milica Šuvaković, Dragana Pavlović, Milka Žicina, Zojica Levi, Beška Bembasa, Vojka Demajo, Ela Almuli, Bosa Cvetić i dr Dušica Stefanović, i to su do početka rata bile ujedno i njegove stalne saradnice.¹⁸ Za temu ovoga rada važna je činjenica da su gotovo sve one kasnije učestvovala u Drugom svetskom ratu, kao i to da je polovina njih poginula boreći se na strani Narodnooslobodilačkog pokreta (Olga Alkalaj, Beška Bembasa, Nataša Jeremić, Olga Jojić, Fani Politeo-Vučković, dr Dušica Stefanović, Zora Šer i Milica Šuvaković. *Žena danas* VI). Saradnice *Žene danas* su svojim ukupnim angažmanom potvrdile ono o čemu govori i Frenk Furedi povodom same definicije intelektualca: “Intelektualci se ne definišu prema poslovima koje rade, već prema načinu na koji postupaju, po načinu kako vide sebe i prema vrednostima koje podržavaju”.¹⁹ Drugačije rečeno, pored sposobnosti da kritički sagleda stvarnost, intelektualac je samo onaj koji uz to kritički sagledava i sopstvenu poziciju, i deluje u skladu sa vrednostima za koje se zalaže. Na primeru intelektualki okupljenih oko *Žene danas*, pokazalo se da se ova definicija intelektualca reflektuje i na samo njihovo pisanje, na same načine i forme na koje oni prenose svoju ideologiju/vrednosti.

U ovom slučaju ta ideologija i vrednosti jesu feminizam, pacifizam i antifašizam. Komunizam je, u skladu sa važećom zabranom rada KPJ i njenih aktivnosti, promovisan posredovano i jezički neeksplicitno. On je eksplicitno prećutana ali implicitno prisutna ideologija *Žene danas*, koja je zapravo šifrovani okvir diskurzivnog oblikovanja svih ostalih ideologija. Prihvatajući zaključke kritičke analize diskursa po kojima su “ideologije obično implicitne pretpostavke” u tekstu, tj. da se ideologija najbolje iskazuje kroz ono neizrečeno (*unsaid of a text*), ono što se uzima zdravo za gotovo, što se uzima kao negde-drugo-već-rečeno,²⁰ može se reći da komunistička ideologija zapravo nije bila sasvim “uskraćena” u odnosu na ideologije koje je *Žena danas* mogla da promoviše slobodno. Osim toga, *Žena danas* je propagirala slikom ono što bi cenzura zabranila da je bilo u formi pisanog govora. “Odlučan antifašistički i antiimperijalistički stav lista izražavan je u vešto stilizovanim

¹⁶ Isto, 16.

¹⁷ Da je KPJ ovo neprijateljstvo svesno ukinula samo privremeno, i pritivorno, vidi se i na primeru njenog odnosa prema feminizmu (građanske orijentacije). Na V zemaljskoj konferenciji KPJ oktobra 1940. godine među zadacima za budući rad među ženama ističe se i to da treba suzbijati “buržoaski feminizam”. (*Žene Srbije u NOB*, Beograd 1976., 17.) U tom trenutku Omladinska sekcija već je bila izašla iz okrilja Ženskog pokreta.

¹⁸ Na mestu glavne urednice u periodu koji posmatramo nalazile su se Radmila Dimitrijević (1936–1938), Olga Timotijević (1938–1940) i Mira Vučković i Ljerka Babić (od 1940). Posebno je pitanje zašto glavna urednica lista nikada nije dolazila iz redova stalnih saradnica, mladih “skojevki”, sve do 1946. godine (kada na to mesto dolaze Mitra Mitrović i Blaženka Mimica), a odgovor verovatno leži u težnji da se osigura legalan položaj lista, kao i u opisanoj prećutoj saradnji dva ideološka tabora.

¹⁹ Frank FUREDI, *Where Have All the Intellectuals Gone?: Confronting Twenty-First Century Philistinism*, New York 2004., 31.

²⁰ Norman FERKLAUF, *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*, London – New York 1995., 6.

člancima i potkrepljivan odabranim fotografijama i umetničkim priložima”,²¹ obrazložila je posle Drugog svetskog rata sama urednica lista Olga Timotijević.

Antifašistički stav, međutim, nije bio prikrivan, a razlog tome leži i u činjenici što je on iskazivan u sklopu pacifističkog diskursa ili u ukrštaju sa njim. Emanuel Karl je na primeru delovanja i ideologije Gabrijel Dišen ukazala na to da su u međuratnom periodu (u Francuskoj) koncepti feminističkog pacifizma i antifašizma neodvojivi.²² Gabrijel Dišen nije paradigmatična samo za francuski pacifistički feministički pokret. Ova predsednica francuskog ogranka Međunarodne lige žena za mir i slobodu, javila se pod potpisom predsednice Svetskog komiteta žena protiv rata i fašizma kao autorka uvodnog članka u prvom broju *Žene danas*, pisanog specijalno za tu priliku. “Uvodna reč” samih urednica pozicionirana je čak posle članka Gabrijele Dišen. “Novo polje rada za žene”, kako glasi i njegov naslov, jeste borba za mir. Dišenova je u članku prenela zaključke sa velikog kongresa ženskih (pacifističkih) udruženja u Briselu, koji se mogu sažeti u idejama *nedeljivosti mira* i *opšteg razoružanja*. Ti zahtevi i ideje nisu, naravno, predstavljale ništa novo na evropskoj i svetskoj političkoj sceni posle Prvog svetskog rata, ali se oni revnosno i sa entuzijazmom ponavljaju kako kroz objave evropskih ženskih udruženja, tako i u kasnijim tekstovima *Žene danas* sve do početka novoga rata. Novinu predstavlja napomena Dišenove da su učesnice kongresa “konačno” iznele zahtev da svi narodi koji žele mir moraju da postave branu nasuprot državama koje “više ili manje otvoreno pripremaju rat”, a ta bi brana bio “ujedinjeni front pacifističkih naroda.”²³

Podatak o deset miliona članica Svetskog komiteta žena protiv rata i fašizma na koje je Dišenova veoma ponosna u jednom kasnijem članku, kao i podaci iz drugih članaka o brojnosti aktivistkinja i akcija unutar pacifističkog feminističkog pokreta u međuratnoj Evropi, o kojima *Žena danas* redovno izveštava, u potpunoj su nesrazmeri sa tadašnjim uticajem ovog pokreta. Neuspeh ženskog međunarodnog antifašističkog pokreta Lorejn Kuns vidi u nesaglasju između koncepata “integralnog” i “realističkog” pacifizma.²⁴ Saradnice *Žene danas* su, ukoliko prihvatimo ovakvu klasifikaciju, bile u potpunosti opredeljene za integralni pacifizam.

Takav pacifizam nalagao je, pored ostalog, da u antiratnoj delatnosti u aktuelnom trenutku ne sme da postoji neutralnost. Iz broja u broj *Žene danas* prenose se vesti ili se donose članci u kojima se zahteva bojkot japanskih ili nemačkih proizvoda, kao i bojkot uvoza sirovina iz ovih zemalja, a apeluje se za vojnu, oružanu pomoć Republikanskoj Španiji i Kini. Među onima koje su se odrekle svilenih čarapa (jer se proizvode od japanske svile) u ime ovakvog pacifizma bila je i Doroti Tomson, čuvena i uticajna američka novinarka i antifašistkinja, prisutna u *Ženi danas* kroz dva članka. Upadljivo je koliko prostora u jednom uopštenom opisu života američkih žena Tomsonova posvećuje njihovom antifašističkom angažmanu. Ona kaže da “američke žene koje su naučene malo dublje misliti prate sa velikom brigom i fašistički val, koji je počeo da se prostire preko velikog dijela svijeta, a mogao bi i u Americi imati odjeka. One su svjesne kako je taj val do skrajnosti opasan i neprijateljski za žene, bile one radnice ili intelektualke, ili što god drugo osim rodite-

²¹ Poglavlje “Žena danas”, *Žene Srbije u NOB*, Beograd 1975., 70.

²² Emmanuelle CARLE, “Women, Anti-Fascism and Peace in Interwar France: Gabrielle Duchêne’s Itinerary”, *French History*, 18/2004., br. 3, 291.-314.

²³ Gabrijel DIŠEN, “Novo polje rada za žene”, *Žena danas*, 1/1936., br. 1, 1.

²⁴ Videti: Lorraine COONS, “Gabrielle Duchêne: Feminist, Pacifist, Reluctant Bourgeoise”, *Peace & Change*, 24/1999., br. 2, 121.-147.

lja, i to roditelja vojnika u prvom redu. Zato su žene između antifašista Amerike najjače antifašiste”.²⁵ Očigledno je da Tomsonova govori dobrim delom u sopstveno ime, ime žene koja je na licu mesta gledala rađanje fašizma i uočila onu vezu između fašizma, militarizma i njihovog antifeminističkog stava, koju su tako precizno izražavale samo “insajderke”, stanovnice Nemačke.

Ideologija, mediji i žanr / Mitotvorci, ideolozi i intelektualci

U eseju “Mit danas” (1956), jednom od tekstova u kojima zasniva svoju semiologiju, Rolan Bart je, u odeljku “Čitanje i odgonetanje mita”, određujući tri nivoa čitanja značenja/mita i tri odgovarajuće “uloge”, zapravo posredno definisao i ulogu intelektualca kako je vidimo u ovom radu. Postoji naime 1) *proizvođač mita* koji “polazi od pojma i traži za njega odgovarajuću formu.” Kada želi da prikaže francuski imperijalizam, tj. “francusko carevinstvo”, Bartov je primer iz *Pari Mača*, urednik novina bira sliku crnca koji pozdravlja francusku zastavu. “*Mitotvorac*” se “ravna[m] prema praznom označavajućem”, a pojam “bez dvosmislenosti ispuni mitsku formu.”²⁶ Zatim postoji 2) *mitolog*, koji se ravna prema punom označavajućem, razlikuje smisao od forme, razbija značenje mita i smatra ga obmanom (“crnac koji pozdravlja postaje alibi francuskog carevinstva.”²⁷). Konačno, onaj kome je mit pre svega i namenjen jeste 3) *čitalac mita*, koji se ravna prema označavajućem kao nedeljivoj celini smisla i forme, a crnac koji pozdravlja za njega je “sámo *prisustvo* francuskog carevinstva”. “Prva dva stava su statička, analitička; oni ruše mit, bilo ističući njegovu intenciju, bilo raskrinkavajući je: prvi je cinički, drugi razobličiteljski. Treći stav je dinamički, on prihvata mit saobrazno smeru njegove strukture: čitalac doživljuje mit kao istovremeno istinitu i nestvarnu priču.”²⁸

Prema Bartovoj terminologiji, saradnice *Žene danas* bile bi i mitolozi (proučavaoci mita i njegovi dekonstruktivisti) i proizvođači mitova. Bart, kao što je pomenuto, i proglašava urednika novina – proizvođačem mita. U ovom kontekstu i analizi njegov pojam mitologije u potpunosti je zamenjiv pojmom ideologije. Uostalom, sam Bart precizira da je mitologija “istovremeno deo semiologije kao formalne nauke i ideologije kao istorijske nauke; ona izučava ideje-u-formi.”²⁹

Za saradnice *Žene danas* nije bilo sumnje da književnost takođe ne sme da ostane neutralna u odnosu na pretnju fašizma. Književnost po njihovom shvatanju može i treba da se nađe u službi određene ideologije, u ovom slučaju ideologija feminizma, pacifizma, antifašizma i komunizma. Takođe nije bilo sumnje da takva književnost može da predstavlja poseban žanr. U *Ženi danas* nalazi se tako niz kratkih priča i pesama koje pripadaju pokretu socijalne literature, i poetici socijalističkog realizma, koristeći više ili manje komunističkoj ideologiji, kao i nekoliko priča, pesama i putopisa u žanru koji bi se slobodno mogao nazvati

²⁵ Dorothy THOMPSON, “Žena u Americi”, *Žena danas*, 3/1938., br. 15, 8.-9.

²⁶ Rolan BART, *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd 1971., 282.

²⁷ *Isto*, 283.

²⁸ *Isto*, 283.

²⁹ *Isto*, 266.

antiratnom ili *pacifističkom književnošću*.³⁰ Paulina Lebl Albala u *Ženi danas* i eksplicitno govori o *pacifističkoj literaturi*, i to pre svega misleći na pacifističku književnost koja se razvijala posle Prvog svetskog rata. Po njenom mišljenju svrha te književnosti je “da naslika užase rata, kako bi, s jedne strane, ostavila svedočanstva o strahovitim trpljenjima generacije koja je na sebi iznela ovaj slom – a, s druge strane, bila opomena i ozbiljno predočenje mladima ne bi li uložili sve napore da se ove katastrofe ne ponove.”³¹ Albala u kratkoj fusičnosti ispisuje i mali kanon dela “ove kategorije”: Šerifa, Romena Rolana, Barbisa, Doržela, Plivjea, Diamela, Dos Pasosa, Remarka, Rena, Glezera, Verfela, Štefana Cvajga, Arnolda Cvajga, Karla Krausa, Ernsta Tolera, Mila Urbana, Leonarda Franka, Mirnlisa, Stevana Jakovljevića, Branislava Nušića, itd.

U *Ženi danas* se postojanje ovakve književnosti ne samo potvrđuje, već i dalje razvija: tu se možda prvi put u jugoslovenskoj štampi javlja jedan podžanr pacifističke književnosti, (ženska) antifašistička priča.³² Već u prvom broju objavljena je neautorizovana antifašistička crtica “Hansov rođendan”, najavljena kao “iskren izveštaj jedne majke”, a u drugom prevod tematski veoma slične kratke priče Hermine zur Mühlen³³. Radi ilustracije specifičnog žanra ovde donosimo izvod iz druge priče:

Mali Vilhelm slavi 25. juna imendan. Njegova majka, Erika, sa radošću čeka ovaj dan, jer je on skopčan sa kupovanjem poklona i kovanjem planova za budućnost. [...] Čemu li će se Vilhelm najviše obradovati? [...] Od svih poklona samo je jedan osvojio njegovu pažnju. Bila je to prava vojnička uniforma sa rancem i puškom, koju mu je doneo otac Georg. [...]

- Pa, raduješ li se, mali vojniče? – upitao je Georg.
- Još kako! Pogledaj, samo kako umem da rukujem puškom.
- Protiv koga ćeš u rat? – pitao je Georg smejući se još uvek.
- Protiv neprijatelja.

Na majčino protivljenje ovakvom poklonu i otvoreno suprotstavljanje ocu koji uči svoje dete “ubijati i mrzeti”, otac odgovara: “Mali ima pravo. Nagonski se protivi tome da ga odgajaš kao devojčicu. Na kraju krajeva, on je muškarac. [...] – Odsad ću ga ja vaspitavati. Za to mi ti nisi potrebna! [...] Mali zna šta hoće – rekao je ponosno – kod njega nećeš uspeti sa svojim pacifizmom [...] Ti si žena i zato ne shvatam ozbiljno to što si rekla.”³⁴

Ova antifašistička crtica zur Mühlenove na svega jednoj stranici teksta na sugestivan i slikovit način ukazuje na pojavu o kojoj se raspravljalo u brojnim člancima *Žene danas*, poput onog Doroti Tomson: ona prikazuje neodvojivost fašizma i militarizma. Zato ta priča, kao priča autorke i govor naratorke, istovremeno otkriva i kako pozicije antifašizma i pacifizma unutar feminističke perspektive proizilaze iz iste osnove. Pored toga, priča je (iako

³⁰ Videti npr. pesmu Ženi VARNAJI “Žuti Vihor” (3/1938., br. 10, 12.-13.) ili putopis Agnes SMEDLEJ “Pismo iz Kine” (*Isto*, 4.); odlomak iz knjige *Inside Europe* (1936) Džona GANTERA u vidu članka “Da li ću odnegovati sina da bude vojnič?” (2/1937., br. 7, 2.) ili lirsku reportažu “Put španske dece” Ele NENADOVIĆ (2/1937., br. 8, 15.).

³¹ Paulina LEBL ALBALA, “Dole oružje – Berta Sutner, velika pobornica za mir”, *Žena danas*, 3/1938., br. 14, 5.

³² Imenovanje i klasifikovanje žanrova izvršeno je ovde “radno”, bez pretenzija na teorijsku doslednost i bez oslanjanja na postojeću književnu genologiju, a zasnovano je pre svega na specifičnom časopisnom i ideološkom kontekstu u kome se priče pojavljuju.

³³ Poznata austrijska spisateljica koja je od 1919. godine živela u Nemačkoj, gde se priključila Komunističkoj partiji. Saradivala u socijaldemokratskim i komunističkim listovima, najviše u *Die Rothe Fahne* i *Der Revolutionär*, pisala pretežno kratke priče i romane, vrlo često sa antifašističkom temom. 1933. godine beži u Beč, 1938. u Prag, a 1939. u egzil u Englesku. Videti Christa GÜRTLER, Sigrid SCHMID-BORTENSCHLAGER, *Erfolg und Verfolgung: Österreichische Schriftstellerinnen 1918 – 1945*, Salzburg – Wien – Frankfurt am Main 2002., 63.-72., 313.

³⁴ Hermine ZUR MÜHLEN, “Za ovo mi ti nisi potrebna”, *Žena danas*, 1/1936., br. 2, 16.

pripada stranoj autorki) amblematična za ukupan antiratni diskurs *Žene danas* jer pokazuje njegov napredak u odnosu na diskurs *Jednakosti*. *Žena danas* nije zaokupljena konstrukcijom neprijatelja, nego čak dospeva i do momenata dekonstrukcije te figure (istina, u suprotstavljenom diskursu). Slično je i u prvoj priči gde mali Hans, videvši majčin zgranuti pogled nad popadalim ljudskim figurama, majku teši rečima: “Majko, Nemci su pobedili. Oni koji leže su sve Francuzi.” Na majčino pitanje: “Ali Hans, zar Francuzi nisu ljudi?”, dete odgovara “Mama, pa oni su naši vekovni neprijatelji.”³⁵ Nekritičko (jer drugačije ne može ni biti) preuzimanje diskursa jedne ideologije od strane nevinog bića upečatljivo raskrinkava lažnost toga govora, tj. semiološkim rečnikom kazano: proizvoljnost njegovih reči/ideologema.

U domaćem kontekstu nije bilo originalnih antifašističkih, već samo pacifističkih priča u širem smislu reči. Priča domaće autorke o iskustvu iz Prvog svetskog rata, pored toga što iskazuje dosledni pacifizam sugerišući da u ratu nema herojstva i časti ni na pravедnoj strani,³⁶ ilustruje drugu, karakterističniju progresivnu crtu antiratnog diskursa *Žene danas*: uspešno kombinovanje slike i teksta u tom cilju. Iako sama slabe umetničke vrednosti, priča tek sa ilustracijom, fotokolažom slika ratnog stradanja ostvaruje svoj puni estetski i ideološki efekat.

Ono po čemu je, dakle, list *Žena danas* izuzetan među feminističkom štampom, odnosno ono u čemu su saradnice lista otišle korak dalje u razvoju medija u svome vremenu jeste upotreba vizuelnog. *Žena danas* se po obimu i poziciji vizuelnih elemenata približava revijalnoj, zabavnoj štampi, a istovremeno zadržava ozbiljnost teksta (up. sa časopisom *Ženski pokret*). Pritom, *Žena danas* uspeva da zadrži i relativno nisku cenu (4 dinara, u odnosu na dva i po dinara tipografski veoma skromnog *Ženskog pokreta*, i 12 dinara grafički raskošne *Žene i sveta*), pa tako i brojnu i široku raznolikost publiku. Zatim, kao što se vidi i iz studije Milanke Todić,³⁷ u *Ženi danas* otišlo se najdalje u istorijskom procesu osamostaljivanja slike u odnosu na tekst. Ukoliko je *Žena i svet*, skupoceni revijalni list umerenog građanskog feminizma, po dominaciji slike (najčešće fotografije) na naslovnoj strani u trenutku kada se pojavio predstavljao izrazito modernu pojavu u jugoslovenskoj štampi uopšte, *Žena danas* je otišla daleko ispred ovog časopisa jer naslovna fotografija/fotokolaž više nisu praćeni ni onim minimalnim komentarom (tzv. legendom), kakav je obavezan za *Ženu i svet*. Oslanjajući se na zapažanja Rolana Barta o fotografiji u (visokotiražnoj) štampi, M. Todić je zaključila da je “u prvoj polovini dvadesetog veka, u poređenju sa savremenom periodikom namenjenom ženama, tekst bio u značajnoj prednosti u odnosu na sliku. (Slike su bile uglavnom samo na naslovnim stranama, dok se u unutrašnjosti časopisa nižu štampani blokovi teksta isprekidani tek retkim fotografijama.) U duhu zakasnele ideologije prosvetiteljstva (kao i u kontekstu modernog racionalizma) tekst, odnosno pisani govor, funkcionisao je kao najsigurniji kanal intersubjektivne komunikacije pa se zato i u srpskim štampanim medijima ključne poruke saopštavaju rečima, odnosno tekstom, a ne slikom.”³⁸

³⁵ “Hansov rođendan”, *Žena danas*, 1/1936., br. 1, 18.

³⁶ “Tata je bio nežan, dobar otac i muž, njega su odveli da ubija i njega su ubili.” (kurziv S. B.). Pored toga, priča sadrži i obavezni aktuelni antiratni angažman: “A mi njegova deca, u proleće kao sva deca, trčale smo na sunce, dok su nas silom zatvarali u podrum. Gore su kružili avioni. Mogli smo poginuti, kao što danas ginu nedužno male Anite i Dolorese.” D. G., “Otac mi je poginuo u ratu...”, *Žena danas*, 3/1938., br. 10, 5.

³⁷ Milanka Todić, “Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920–1940)”, *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 2008./2009., br. 4/5, 145.-163.

³⁸ *Isto*, 148.

Ipak, i kada govorimo o slučaju gde postoji samostalna slika, značenja fotkolaža sa naslovne strane *Žene danas* u svesti čitaoca/gleдача mogu se formirati kroz intertekstualnu vezu ovoga znaka/slike sa prethodnim tekstovima i slikama u *Ženi danas* i u kontekstu ukupnog odgovarajućeg diskursa. Značenje slike čitamo zahvaljujući (prethodnom) intertekstu, tako da verbalni element i tu ima blagu prednost nad vizuelnim u konačnom čitanju značenja.

Od postojećih vizuelnih sredstava list na prvom mestu koristi fotografiju, fotkolaž i fotomontažu, a značajno manje crtež i reprodukciju umetničke slike. Ovi umetničko-tehnički postupci, pozajmljeni iz avangardnih umetničkih praksi koje su aktuelne u tom trenutku,³⁹ u potpunosti su odredili i unapredili i pacifistički diskurs *Žene danas*.⁴⁰ Sama upotreba i dominacija fotkolaža i multimedijalne forme (fotografijom ili fotokolažom ilustrovanog teksta) pokazatelj je svesti urednica *Žene danas* o sopstvenoj poziciji "mitotvorca", ideologa, onoga ko montira

značenja, ko označitelje vezuje uz označeno sam proizvođači značenja. U novinarskoj praksi *Žene danas* ukrstile su se samosvesti dva različita pokreta: umetničke avangarde i komunizma koga je upravo u periodu između dva rata odlikovala razvijena samosvest.⁴¹

U *Ženi danas* zato postoji dvosmislen i kontradiktoran odnos prema ratu. S jedne strane, ne dopušta se ni igra fenomenom militarizma, dok se sa druge strane sam militarizam pozitivno vrednuje ukoliko ujedno podrazumeva žensku emancipaciju, odnosno ukoliko je na "pravoj" strani. U modnoj rubrici pojavio se tako članak koji osuđuje parišku modnu scenu zbog lansiranja militari stila u dizajniranju modnih detalja i dodataka: dugmadi i nakita u obliku olovnih vojnika, redova dugmadi u obliku sablje, šnala na cipelama i ukrasa na džepovima u obliku malih vojnika. Ironično se komentariše najava da će prolećna kolekcija biti inspirisana Dalekim istokom: "Čujemo da će prolećna moda biti sva u znaku Dalekog Istoka. Ali nemojte misliti da će pomodarke poneti haljine sa slikama užasa rata, razrušenim kućama, ili unakaženim majušnim telima."⁴² U trenutku kada je Kina pod japanskim napadima, sledeća je poruka teksta, nedopustivo je predstavljati je trešnjevim cvetom. U svojoj knjizi iz 1967. godine, *Système de la mode*, Rolan Bart je upravo na primeru modnih

Slika 1. Naslovnica časopisa *Žena danas*, mart–april 1938.

³⁹ Preciznije o poreklu i značenju tehnika fotomontaže i fotkolaža u *Ženi danas* videti u: Milanka Todić, *n. d.*, 157.

⁴⁰ Fotkolaži po pravilu prikazuju stradanja dece i žena u ratu, pa tako na naslovnoj strani broja 7 iz 1937. čitalac vidi malu devojčicu kojoj se približava tenk, a na njegovim zadnjim koricama set od 4 fotografije žena ispred razrušenih zgrada. Naslovna strana boja 11-12 iz 1938. prikazuje Kineskinju sa detetom koja preko žitnih polja beži pred avionima, a broja 21 iz 1939. dečaka sa puškom. Dve naslovne strane iz 1939. godine prikazuju oproštanje: crtež žene sa vojnikom (br. 25) i fotografija majke i deteta sa ocem koji sa drugim vojnicima vozom odlazi na front (br. 28).

⁴¹ Andrej MITROVIĆ, *Vreme netrpeljivih*, Podgorica 1998., 61.

⁴² "Moda se inspiriše aktuelnim događajima", *Žena danas*, 3/1938., br. 9, 22.

magazina, sa čijom je strukturom uporediva i *Žena danas*, ukazao na prirodu procesa označavanja u (popularnoj) kulturi. Verbalni znak, naime, potvrđeno je i ovde, ima presudnu ulogu u tome da se određeni označitelj pripíše određenom označenom. Zanimljivo je da upravo primer iz modne rubrike u *Ženi danas* ogoljava ovaj fenomen: neverbalne znakove kulture, kakvi haljine, bluze, kaputi i cipele jesu, kojima njihovi dizajneri i “buržoaski” kritičari pripisuju značenja aktuelnog, modernog, novog, ekstravagantnog ili, jednostavno, elegantnog, kritičarke *Žene danas* prostom ironizacijom prevode u dekadentno i nazadno.

Međutim, kao što je napred rečeno, militarizam ima dvosmislen tretman u *Ženi danas*. Ukoliko je reč o vojničkoj aktivnosti koja je u službi odbrane napadnute otadžbine, ili ukoliko je reč o borbi za ispravan cilj – militarizam prelazi u polje pozitivnih vrednosnih konotacija. Odbrambeni rat ni u nagoveštaju ne može da proizvede zločine protiv kojih se agituje u drugim člancima. Naprotiv, implicitna poruka lista je: “naša” strana ne čini zločine.⁴³ Isto tako, u odbrambenom ratu svaka žrtva ima smisla, jer sloboda nema cenu. Ljudski život po takvom shvatanju postaje zamenjiva vrednost, jer, kao što Klaudija Žuhina zamišlja Kineskinje u odbrani svoje domovine: “Vidim te žene kako idu, uz grmljavinu topova, uz vatru mitraljeza, uz strahoviti tresak bombi iz aviona. Idu odlučno, smelo, pouzdano. Jedne ginu, ali odmah druge dolaze na njino mesto. Idu tako pouzdano zato što jasno vide pred sobom određeni cilj kojim idu, i zato što čvrsto znaju da će taj cilj postići.”⁴⁴ Ilustrovan fotografijom marširajućih Kineskinja pod ratnom opremom, ovaj uvodnik krcat primerima ženske hrabrosti i požrtvovanja, pripremao je i čitateljke *Žene danas* na uloge koje mogu da preuzmu u mogućem totalnom ratu, odnosno sugerisao im neograničeno samopožrtvovanje.

Već prvi broj *Žene danas* otkrio je tu stranu pacifizma ove grupe feministkinja-komunistkinja. Na poslednjoj strani on je prikazao “pano” (Todić) fotografija španskih milicionarki, koje su ovde nedvosmisleno predstavljene kao ikone revolucije.

Međutim, u kontekstu feminističke aktivnosti lista, odnosno patrijarhalnog ambijenta u kom on deluje, milicionarke su i feminističke ikone: to su žene u najmuškijoj ulozi – ulozi ratnika. Pano sadrži 4 fotografije sa legendama: “Narodni poslanik Ovijeda, Dolores Ibaruri, poznata pod imenom “La Pasionarija” – koja se pune 3 nedelje borila na frontu Gvadarame”; “Inkarnacio Voajola, sekretar komiteta, sada milicionarka”; “Jedna španska milicionarka” [anonimna žena u vojnoj uniformi]; “Milicionarke polaze na front” [prikazane ravnopravno sa muškarcima]. Novi set fotografija na poslednjoj strani u drugom broju *Žene danas* dalje će eksplicirati feminističku poruku prvog panoa: pored fotografija emancipovanih žena iz raznih krajeva sveta on sadrži i sliku dve španske žene koje su Frankovi vojnici obrijali do glave, kao i sliku uniformisanih milicionarki za koje se kaže da “ne samo lepota, već i hrabrost je odlika španske žene.” Stavljajući ove slike pored fotografija mađarske književnice Jolan Feldeš, avijatičarke Eme Molison i anonimne žene za mašinom u fabrici, pano poručuje svojim čitateljicama da je vojna služba i učestvovanje u ratu stvar društvene emancipacije žena, kao i svaki drugi iskorak u zabranjene javne i profesionalne društvene

⁴³ Za urednicu Olga Timotijević u članku “Umetnost i narod” granična linija zločina pruža se tačno između *nas* i *neprijatelja*: “Novine su mnogo pisale o divljaštvu nekulturne mase. Bilo je paljevina crkva, ali u celoj Republikanskoj Španiji zna se za samo dva ili tri takva slučaja. 80% onoga što je uništeno, uništile su neprijateljske bombe, a ne španski narod. [...] Ti građani [sada se misli na Špance, ali protivnike Republike] ne prezaju od toga da, ako je to samo u njihovom interesu, saspu bombe na muzeje i poruše stare crkve i spomenike, kojima se toliko diče u časovima dokolice. A narod, željan slobode, lepote i obrazovanja, pod kuršumima spasava umetnička dela.” *Žena danas*, 3/1939., br. 20, 19.

⁴⁴ Klaudija ŽUHINA, “Boriti se do kraja”, *Žena danas*, 4/1939., br. 22, 3.

sфере. “Nikada pre na stranicama periodike namenjene ženama”, primetila je M. Todić, računajući istoriju ove štampe počev od 1838. godine, “nisu bile objavljene tako provokativne i tako radikalno drugačije slike.”⁴⁵

U svom feminističkom angažmanu saradnice *Žene danas* nalaze se u dvostrukoj ulozi. Ukoliko ih nazovemo ideolozima, ovaj pojam bi u novoj terminologiji obuhvatao i proučavaoca tj. kritičara (jednog) mita/ideologije/ideologeme i proizvođača (drugog) mita/ideologije/ideologeme. Saradnice *Žene danas*, nalaze se, dakle, u specifičnoj, dvostrukoj poziciji u odnosu na mit. One su dekonstruisale patrijarhalni mit žene kao anđela doma odnosno zdrave seljanke, a konstruisale drugi, novi mit. Činjenica da njihova pozicija sadrži i razobličiteljski stav (makar i prema “tuđem” mitu), umanjuje cinizam sopstvenog mitotvorstva, uvećava mogućnost autokritike i, po toj logici, čini ove žene-ideologe podjedanko i intelektualcima.

Kada je reč o novokonstruisanom mitu u pitanju je mit Nove žene, i to u sledećim varijantama – žena revolucionarka, žena genijalna naučnica, žena javna radnica.⁴⁶ Mit anđela doma je istovremeno patrijarhalni i građanski, buržoaski mit, kao što je mit Nove žene istovremeno i opštestefeministički i komunistički mit. Naime, Nova žena postoji u tom trenutku kao ideal radikalnog građanskog feminizma, ali i kao “vrsta” komunističkog Novog čoveka. Kao što se Novi čovek i Nova žena ne poklapaju u potpunosti, tako se i građanska i komunistička Nova žena u velikoj meri preklapaju.

Ponekad je razgradnja/izgradnja ovakvih mitova dolazila u sukob, što se najčešće moglo videti u okviru filmske i književne kritike, odnosno u rubrici posvećenoj odgovorima redakcije čitateljicama zašto se njihove pripovetke odbijaju ili šta u njima treba izmeniti da bi se mogle objaviti u *Ženi danas*. To su ujedno za istraživača “povlašćena” mesta budući da upravo u ovim tekstovima kritičarke najčešće ekspliciraju svoju ideološku poziciju. Tako, začuđujuće s obzirom na brojne portrete seljanke u ovom listu, koji žestoko kritikuju njen ponižavajući i težak društveni položaj, u odgovoru povodom priče “Kora hleba” redakcija zamera autorki što lik seljanke nije izgradila po modelu jednog stereotipa: “Seljanka i kad pati, jaka je. Ona će izdržati i kad joj je najteže u životu i tražiće izlaz. To je lepo i pozitivno u njoj. Vaša pak seljanka liči na slabo i sentimentalno stvorenje, koje očajno pruža svoje ruke, suzama zaliva svoj rad, gotova da klone pri prvom sukobu sa životom. Ukoliko ima i takvih, to su izuzeci koji se ne mogu uzeti za primer.”⁴⁷

Viđenje seljanke kao snažne i čvrste žene, koje je u aktuelnim diskursima bilo prisutno i iz drugih izvora (kulta seljaka i seljaštva kao uporišta nacionalne ideologije), ovde je utemeljeno u komunističkoj ideologiji koja je, pripremajući široke slojeve za revolucionarnu klasnu borbu, zahtevala da predstavnici ugnjetenih klasa u literaturi budu predstavljeni kao snažni likovi, sposobni za poduhvat koji ih čeka. Ovakav pogled na ženu sa sela nije odgovarao feminističkoj delatnosti lista i njegovih saradnica, koje su i same insistirale na realističnom prikazivanju položaja žene u cilju njegove promene. Iz ovog se kratkog navoda iščitava važan

⁴⁵ Milanka Todić, *n. d.*, 156.

⁴⁶ Pored pominjanih tekstualnih i vizuelnih, odnosno multimedijalnih portreta španskih revolucionarki, spisateljica i (anonimnih) osvajačica “muških” profesija, *Žena danas* prikazivala je portrete naučnica Sonje Kovaljevske i Marije Kiri, slikarki Kete Kolvic i Suzan Valadon, književnica Žorž Sand i Selme Lagerlef, revolucionarki Roze Luksemburg i Roz Lakomb i “novih tipova” sovjetskih “stahanovki” ili domaćih “samostalnih žena”.

⁴⁷ “Kora hleba”, *Žena danas*, 4/1939., br. 19, 18.

nalog poetike socijalističkog realizma: realizam se može neometano koristiti u opisivanju društvenog mehanizma, života i uslova života književnih junaka, ali u prikazivanju psihologije likova realizam treba primenjivati, u najmanju ruku, redukcionistički. Ova nedoslednost poetike socrealizma u datom je primeru izraz sukoba feminističke i komunističke ideologije: dok je feminizam zahtevao kritiku društvenog položaja žene, komunizam je tražio da ženski lik uvek bude i prototip *novog čoveka*. U istom maniru kao kritičarka priče o seljanki, Nataša Jeremić u filmskoj kritici zamera samoj glavnoj glumici filma *Zloupotreba*, Danijel Darije, što je junakinju filma učinila previše sentimentalnom, a premalo borbenom.⁴⁸

U nepotpisanom načelnom razmatranju “Ženske uloge u filmu”, autorka izražava radost zbog činjenice da je sve više filmova “sa realističkom sadržinom, kao i sa realističkom režijom i glumom i realističkim snimcima.”⁴⁹ Međutim, ona je razočarana što to nije slučaj i sa ženskim ulogama. Ovaj put kritika dolazi sa prvenstveno feminističke pozicije, pa u njoj nema ideoloških “šumova”. Autorka teksta kritikuje pojavu da junakinje tokom filma ne stare, kad to jeste slučaj sa drugim junacima, što je izraz građansko-patrijarhalnog zahteva da žena samo treba da bude savršeno lepa i ništa više. Ovaj, takođe mit, mit “lutke” zapravo je varijanta mita “anđela doma”. On je bio posebno kritikovan od strane tadašnje urednice lista, Olge Timotijević, najotvorenije u tekstu koji se može smatrati feministički programskim a koji analizira najaktuelniju varijantu ovoga mita, “glamor-devojk”.⁵⁰

Ono što povezuje opisani pacifistički, antifašistički i feministički diskurs u *Ženi danas* jeste činjenica da govorni subjekt odnosno autor slike/fotokolaža nastoji da objavi svoju ideološku poziciju; on je, najčešće, ne prikriva niti nesvesno ostavlja u sferi implicitnih značenja teksta. Ova svest o sopstvenoj poziciji i ulozu jeste razlog, pored drugih, zbog čega se saradnice *Žene danas* nazivaju intelektualkama. Njihov govor, bilo pisani ili slikovni, u terminologiji Rolana Barta bi zbog toga bio nazvan političkim i revolucionarnim. Po Bartu, “...ima bar jedan govor koji se odupire mitu – govor koji ostaje politički. [...] u pravom smislu revolucionarni jezik ne može da bude mitski. Revolucija se određuje kao kataraktički čin, koji treba da razotkrije politički naboj sveta: ona gradi svet, i njen jezik, sav njen jezik, funkcionalno je uključen u ovo građenje. Stoga što ona proizvodi govor u potpunosti, to jest od početka do kraja, politički – a ne kao mit, govor u početku politički a na kraju prirodan – Revolucija isključuje mit. [...] buržoazija se prikriva kao buržoazija i samim tim proizvodi mit; revolucija sebe označava kao revoluciju i samim tim ukida mit.”⁵¹ Međutim, smatra Bart, ima mita i na levi. Mit počinje onda kad levica prestane da se predstavlja kao revolucija, i hoće da se predstavi kao Priroda.

Ipak, čini se da je Bartovo određenje (levičarskog) revolucionarnog diskursa kao onog koji izmiče mitu/ideologiji, bar do onog trenutka kada ne postane zvaničnom ideologijom, više željena projekcija i donekle metafora, nego definicija koju treba prihvatiti i bukvalno shvatiti. Činjenica je da samoogoljavajuća ideološka pozicija u pisanju, odnosno proizvodnji značenja predstavlja izvestan alibi za svoga tvorca – jer samom svojom formom potencijalnom konzumentu otvara prostor za kritičko preispitivanje – ali i pored toga su dato

⁴⁸ J. N., “Zloupotreba”, *Žena danas*, 3/1938., br. 10, 19.

⁴⁹ “Ženske uloge u filmu”, *Žena danas*, 3/1938., br. 11-12, 29.

⁵⁰ Olga TIMOTIJEVIĆ, “Kaži mi, kaži, kako date zovem, kaži mi kakvo ime da ti dam...”, *Žena danas*, 3/1938., br. 13, 19.

⁵¹ Rolan BART, *n. d.*, 300.-301.

značenje/mit/ideologija i dalje proizvedeni kao mit ili ideologija. U kontekstu ove terminologije, sledilo bi da dosledni revolucionarni govor – tj. onaj diskurs koji nekoga čini intelektualcem u najstrožijem smislu reči – postoji samo tamo gde se javlja i dosledna negacija svakog mita. U pogledu *Žene danas* ovako definisana uloga intelektualca i njena “čistota” “pomućena” je kako težnjom da se odeređeni mitovi proizvedu, tako i prisustvom one ideologije koja je morala da ostane u sferi implicitnih značenja, pa tako nije mogla da se uvek do kraja ogoli i izloži autokritici. Činjenica da ta ista ideologija, kako je na početku primećeno, uokviruje i sve ostale, dovela je do toga da i pacifistički i feministički diskurs ne ostanu u svakom trenutku dosledan (revolucionarni) govor u Bartovom smislu reči. Pacifistički diskurs *Žene danas*, dakle, pokazuje znake nedoslednosti, ukazujući na to da mogu da postoje i njegovi savršeniji modeli. Antifašistički diskurs, međutim, nije doveden u istu poziciju, jer su komunizam i antifašizam u datom periodu bili potpuno kompatibilni.

THE PACIFIST AND THE ANTIFASCIST DISCOURSE IN THE JOURNAL *THE WOMAN NOWADAYS* (1936–1941)

Summary: The journal *Жена данас* (*The Woman Nowadays*), which was begun in 1936. in the circles of young women communists who were legally active within the bourgeois feminist movement (The Youth Section of The Women’s Movement), merged many various discourses: feminism, pacifism and antifascism. Communism is an implicate discourse of the journal, which frame the three mentioned. Pacifism which, because of the immediate reactions on the haunting danger of the new war, would be better named anti-war movement and discourse, takes shape in several different ways: as a discourse which, by condemning the militarism of fascist powers, idealizes defensive war (The Spanish Civil War, the Chinese defense from Japanese invasion); as a discourse which prepares women for front-line; and as a discourse which warns on the danger of fascism by criticising its ideology. In every case, the antiwar discourse is directly tied to feminism. The peculiarity of antiwar discourse is that it is hybridized with antifascist discourse. In other words, during the 30th years of 20th century, pacifism and antifascism were indivisible in one part of the feminist movement in the Kingdom of Yugoslavia, as this also being observed in the leftist feminist interwar movement in France. Beside the committed articles of foreign and native feminists and the reports on the activities of peace and disarmament associations, *The Woman Nowadays* introduced the specific genres of (women’s) antifascist and antiwar short stories. Besides that, *The Woman Nowadays*, in a way which was revolutionary as compared with earlier women’s print, wherein the text was a main channel of intersubjective communication, placed images on an equal footing to the text, the two being the bearers of meaning. It enriched the pacifist discourse of the day with visual elements (photocollages and photomontages), i. e., with multimedial forms. The domination of the montage technique in the visual aspect of the journal and the fashion of the unmasking of the ideological position in written texts, are phenomena which reveal the consciousness of the collaborators of the journal that they produce meanings, i.e, myths and ideologies. This consciousness is one of the elements that defines them as intellectuals.

Keywords: pacifism, antifascism, feminism, communism, The Kingdom of Yugoslavia, *Žena danas*, intellectuals, the enemy figure, mythology/ideology, discourse

Literatura

- Rolan BART, *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd 1971.
- Neda BOŽINOVIĆ, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, Beograd 1996.
- Emmanuelle CARLE “Women, Anti-Fascism and Peace in Interwar France: Gabrielle Duchêne’s Itinerary”, *French History*, 18/2004., br. 3, 291.-314.
- Lorraine COONS, “Gabrielle Duchêne: Feminist, Pacifist, Reluctant Bourgeoise”, *Peace & Change*, 24/1999., br. 2, 121.-147.
- Norman FERKLAUF, *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*, London – New York 1995.
- Frank FUREDI, *Where Have All the Intellectuals Gone?: Confronting Twenty-First Century Philistinism*, New York 2004.
- Christa GÜRTLER, Sigrid SCHMID-BORTENSLAGER, *Erfolg und Verfolgung: Österreichische Schriftstellerinnen 1918–1945*, Salzburg – Wien – Frankfurt am Main 2002.
- Erik HOBSBAUM, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002.
- Susanne KINNEBROCK, “Gerechtigkeit erhöht ein Volk!?” Die erste deutsche Frauenbewegung, ihre Sprachrohre und die Stimmrechtsfrage”, *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, br. 1, Stuttgart 1999., 135.-172.
- Андреј МИТРОВИЋ, *Време нетрпеливих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица 1998.
- Миланка ТОДИЋ, “Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)”, *Зборник Музеја примењене уметности*, бр. 4/5, Београд 2008./2009., 145.-163.
- Жене Србије у НОБ* (главни и одговорни уредник Боса Цветић), Београд 1975.

Ženska štampa

- Die Arbeiterin: Organ für die Interessen der werktätigen Frauen in Österreich / Kommunistische Partei Österreichs* (Wien), 1924.–1931.
- Једнакост, орган жена социјалиста (комуниста) Југославије* (Београд), 1920.
- Жена данас. Бројеви 1/1936.–33/1944. Фототипско издање* (Београд), 1966.
- Жена и свет* (Београд), 1925.–1941.
- Женски покрет: орган друштва за просвећивање жене и заштиту њених права.* (Београд), 1920.–1938.

16. KSENIJA ATANASIJEVIĆ: FILOZOFKINJA I RAT

Ljiljana Vuletić

UDK: 1Anastasijević, K.:172.4"193/194"

PREGLEDNI RAD

Sažetak: Malo je poznato da je filozofkinja Ksenija Atanasijević (1894–1981) jedna od najprominentnijih pacifistkinja u istoriji jugoslovenske države. U dramatičnom istorijskom kontekstu između dva svetska rata, dosledno i beskompromisno obrazlaže, zagovara i populariše pacifističke ideje, osuđuje nacističku ideologiju glorifikacije sile i rata u odnosima među državama i narodima kao i antisemitizam. U svojim shvatanjima i akcijama povezuje pacifizam i feminizam. Članica je međunarodnih pacifističko-feminističkih organizacija Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Na Konferenciji za mir i razoružanje (Beograd, 17–19. maj 1931), u uvodnom izlaganju, ukazuje na komplementarnost pacifističke i feminističke ideologije, koje, obe, polaze od temeljnog etičkog stava da se ličnost i život svakog ljudskog bića moraju poštovati. Već 1933. godine, u vreme kada je Hitler tek postao kancelar, objavljuje tekst u kojem oštro žigoše nacističko proganjanje Jevreja. Na početku rata, rizikujući da bude odvedena u koncentracioni logor, ne potpisuje Nedićev apel protiv komunista. Tokom Drugog svetskog rata, potpuno se povlači sa javne scene, prestaje da objavljuje i drži predavanja. Zbog toga što se u predratnom periodu iskazala kao pacifistkinja i antinacistkinja, organi Gestapoa je 1942. godine hapse i saslušavaju. Nakon Drugog svetskog rata, 1946. godine, nova vlast je, na osnovu lažnih optužbi, isto tako zatvara te joj 1947. godine sva dela stavlja na *index librorum prohibitorum*.

Ključne reči: filozofija, doslednost, rat, pacifizam, feminizam.

Filozofija Ksenije Atanasijević¹ je naglašeno antropološki usmerena. Već na prvim stranicama svog glavnog dela *Filozofski fragmenti* ona se kritički određuje prema spekulativnoj filozofiji i klasičnoj metafizici, smatrajući da su arhaične, udaljene od života, da ne zadovoljavaju potrebe modernoga čoveka. “Mozganja o konstituciji sveta zabavna su i luksuzna; raščlanjavanja odnosa između ljudi jesu neophodna. Praktična mudrost je ono što

¹ Ksenija Atanasijević (1894–1981), jedna od najzanimljivijih i najprivlačnijih pojava u istoriji srpske filozofije, bila je u mnogo čemu avangardna ličnost. Prva je žena eminentna filozofkinja kod nas; prva žena koja je stekla akademsku titulu doktorke nauka na Beogradskom univerzitetu (1922); prva žena izabrana za univerzitetsku nastavnicu u zvanju docentkinje (1923). Na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je klasičnu, srednjovekovnu i noviju filozofiju i estetiku. Iako prva i, u svoje vreme, jedina žena nastavnica Beogradskog univerziteta nije mogla da se održi i da napreduje u akademskoj zajednici. Univerzitetska karijera joj je nasilno prekinuta 1936. godine, a ona prinuđena da napusti državnu službu.

nam treba [...] Za čoveka što stoji bez krova i bespomoćan, nasušna je samo etika.”² Opređujući se za etičku orijentaciju u filozofiji, Ksenija Atanasijević je u žižu svojih filozofskih interesovanja stavila ljudski individuum i njegov svet. Filozofija ispituje pretpostavke smisla i vrednosti ljudske individualne i socijalne egzistencije. Misija filozofa jeste da egzistenciju ljudskog bića učini smislenijom i vrednijom. Ali, smisao i vrednost individualnog i društvenog života narušeni su različitim oblicima negativnosti, nasilja, nepravičnosti, diskriminacija i apsurdna. “Zlo, u različitim svojim vidovima – ontološkom, psihološkom, etičkom, ekonomskom ili drugom kakvom – rasuto je po našem životu u masivnim količinama [...] To zlo – koje je osnovna negativna datost egzistencije – može postati tako virulentno i dobiti tako ružne aspekte, da pretili ne samo poništavanjem celokupne vrednosti života, nego – kao što to danas dobro znamo – i biološkim uništenjem ljudskog roda.”³

U dramatičnom istorijskom kontekstu između dva svetska rata, dosledna sopstvenom shvatanju misije filozofa, Ksenija Atanasijević se oseća i te kako pozvanom da javno izrazi svoj stav o najvažnijim pitanjima epohe. U tekstu “Savremeni aspekti” (1935), filozofkinja daje lapidarnu ocenu epohe kad kaže da je “Vreme u kome živimo strahovito ozbiljno”,⁴ dok u članku “Nekonvencionalne laži” (1936), upozorava da je takvo vreme “ipak naše vreme, za koje smo *odgovorni* svi mi koji ga primamo i podnosimo”.⁵ U duhu svoje aktivističke filozofije smisla i vrednosti ljudske egzistencije, Ksenija Atanasijević se zalaže za junačko, neustrašivo, beskompromisno delanje, za otvorenu borbu protiv sveopšte moralne i materijalne bede.

Ksenija Atanasijević u svojoj ličnosti izuzetno ubedljivo, gotovo prototipski sjedinjuje akademsku filozofkinju i angažovanu intelektualku, plodonosno preplićući filozofske ideje i društveni angažman. Između njenog akademskog filozofiranja i društvenog aktivizma nema ni diskontinuiteta ni diskrepancije. Ona ne beži od toga da se u svojim “čisto” filozofskim tekstovima, kad god je to umesno, osvrne i na aktuelne prilike; *vice versa*, njeni tekstovi koji imaju za predmet fenomene aktuelne društvene stvarnosti prožeti su filozofskim idejama. Kroz društveni angažman Ksenije Atanasijević konkretizuju se njene osnovne filozofske ideje. Zato je njen javni angažman besprekorno dosledan, jasan i ubedljiv, ma o kom pitanju da je reč. U njemu nema primera instrumentalizacije ideja u ime parcijalnih interesa. Naprotiv, javni angažman Ksenije Atanasijević dosledno je zasnovan na univerzalnim vrednostima i moralnim načelima za koje se filozofkinja zalaže.

Stvaralačka delatnost Ksenije Atanasijević je bogata, složena i raznovrsna. Stvorila je originalno filozofsko delo; proučavala istoriju svetske filozofije od antičke do moderne; napisala niz studija o našim filozofima; prevodila je kapitalna dela filozofske literature sa starogrčkog i latinskog na srpski jezik; napisala mnogobrojne rasprave o feminizmu i pacifizmu; bila je polemičarka; objavljivala književnu, muzičku, pozorišnu, likovnu kritiku. Uvek u matici aktuelnih idejnih tokova u Evropi i svetu, pisala je o najnovijim delima filozofske produkcije, feminizma, pacifizma, psihologije, političke i religijske misli i književnosti. Dela Ksenije Atanasijević prevedena su na engleski, francuski, nemački, bugarski, holandski i češki jezik. Učestvovala je u radu međunarodnih feminističkih, pacifističkih i filozofskih skupova i kongresa. Bila je članica uprave i potpredsednica feminističke organizacije Ženski pokret. Među prvim ženama u ovdašnjoj sredini izabrana je, 1928. godine, za članicu Pen kluba. Bila je eminentna saradnica Kolarčevog narodnog univerziteta od osnivanja. Koliko je bila avangardni duh vidi se i po tome što su je privlačile i inspirisale ne samo moderne ideje nego i mogućnosti jednog novog medija, kakav je, između dva svetska rata, bio Radio Beograd, preko čijih je dugih i kratkih talasa održala desetine predavanja. Glavna dela Ksenije Atanasijević su: *La doctrine métaphysique et géométrique de Bruno exposée dans son ouvrage “De Triplici Minimo”* (1923), *L’atomisme d’Epicure* (1927), *Filozofski fragmenti I-II* (1929–1930), *Penseurs yougoslaves* (1937), *Smisao i vrednost egzistencije* (1968). Od tekstova Ksenije Atanasijević preuzetih iz časopisa, dnevnih novina i iz rukopisne zaostavštine posthumno su priredene i objavljene knjige: *Srpski mislioci* (2006), *Antička filozofija* (2007), *Etika feminizma* (2008), *Etika hrabrosti* (2011).

² Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Filozofski fragmenti*, I deo, Beograd 1929., 11.-12.

³ Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, Beograd 1968., 19.

⁴ Ksenija ATANASIJEVIĆ, “Savremeni aspekti”, *Etika hrabrosti*, (prir. Ljiljana Vuletić), Beograd 2011., 64.

⁵ K. ATANASIJEVIĆ, “Nekonvencionalne laži”, *Etika hrabrosti*, 81.-82. Kurziv Lj. V.

Borba protiv zla, u njegovim konkretnim vidovima i razmerama, bila je ne samo filozofska poruka nego i načelo stvarnog življenja, koga se Ksenija Atanasijević držala. Taj njen angažman u borbi protiv zla je bio kontinuiran, raznovrstan i nedvosmisleno kritički artikulisan. Tridesetih godina XX stoleća, rat, najveće od svih zala sa kojima se suočavalo čovečanstvo, bio je velika tema mislilaca, intelektualaca, umetnika, pa i same Ksenije Atanasijević. Njen odgovor je bio – pacifizam.

U patrijarhalnoj sredini, koja idealizuje ratnika uzdižući ga na pijedestal heroja, krajnje je redak pacifistički stav. Kao malo ko, Ksenija Atanasijević je popularisala, zagovarala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu. Bila je u ovdašnjoj sredini najistaknutija pacifistkinja. “Posmatran sa gledišta eminentno filozofskog mišljenja, rat se pokazuje kao jedna od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu.”⁷

Od prvih originalnih filozofskih radova, u prvom redu *Filozofskih fragmenata*, do poznih kao što su nevelika knjižica *Smisao i vrednost egzistencije* ili esej “Aspekti i analize jedne filozofije humanizma” delo Ksenije Atanasijević prožeto je pacifističkim idejama. Međutim, pacifizam, antimilitarizam, antinacizam, atifašizam, antihitlerizam, osuda antisemitizma, komplementarnost pacifističke i feminističke ideologije teme su koje filozofkinja, posebno i detaljno, a najčešće i konkretnim povodima, elaborira, naročito u periodu od 1930. godine do 1941. godine. Koliko su, po njenoj oceni, pomenuta pitanja bila značajna, aktuelna i od opšteg interesa vidi se, između ostalog, i po tome što se ona obraća široj javnosti putem popularnog medija, kao što su dnevne novine, najčešće je to beogradski list *Pravda*, zatim govori na tribinama feminističke organizacije Ženski pokret, na međunarodnim feminističko-pacifističkim skupovima u zemlji i u inostranstvu. Kao filozofkinja i angažovana intelektualka verovala je da “Humane istine valja uporno propovedati, nezavisno od toga jesu li društvo i ljudi spremni da prime reči istine, ili su prema njoj neosetljivi, ravnodušni i cinični.”⁸

Ksenija Atanasijević odaje priznanje velikim verskim učiteljima i filozofima rodonačelnicima doktrine o nužnosti stalnog mira. Za nju je nesumnjivo da i filozofija i religija, samo različitom terminologijom i uz različiti dokazni materijal, upućuju ljude na prihvatanje i praktikovanje pacifizma. Svi veliki filozofi, počev od Sokrata i Platona, preko sv. Avgustina, Paskala, Dekarta i Spinoze, do Kanta i Šopenhauera, stoje na istoj liniji sa velikim

Slika 1. Ksenija Atanasijević⁶

⁶ Fotografija Ksenije Atanasijević preuzeta iz njene ostavine u Muzeju SPC, snimljena početkom tridesetih godina XX veka.

⁷ K. ATANASIJEVIĆ, “Rat i filozofija”, *Etika hrabrosti*, 111.

⁸ K. ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, 22.

verskim učiteljima Krišnom, Budom, Hristom. Svi oni zahtevaju od ljudi da žive u uzajamnoj ljubavi i samilosti, odbacujući načelno i apsolutno ratovanje i borbe kao način za uređenje odnosa među ljudima.

Etika pacifizma Ksenije Atanasijević zasnovana je na fundamentalnoj ontološko-antropološkoj ideji o jednakosti svih ljudskih bića i, samim tim, o neprikosновенosti integriteta, dostojanstva i života svake ličnosti. “Ljudi koji su se duboko proželi istinom kako im je prva dužnost da osiguraju sebi i svojim bližnjima mirnu egzistenciju, svesno će podizati temelje jedne duševne etike, čije će prvo načelo biti neprikosვენost svakog čoveka, bez izuzetka. Iz ovakvoga morala proizlazi, kao nužna njegova posledica, jedna politička doktrina, koja će proglasiti da svaka država, prostrana, isto kao i mala ima podjednaka prava na samostalan i slobodan život i na nepritešnji razvoj.”⁹

Pacifizam je za Kseniju Atanasijević doktrina univerzalne vrednosti i važenja. “Trebalo bi, bar u sadašnjosti, da pacifistička ideja ima za pristalicu svakog istinski prosvetljenog čoveka koji zna da u ratu ne samo čute zakoni i muze, nego da se u njemu i njime kočice svaki čovečanski i kulturni elan.”¹⁰ Pokušaji da se rat opravda, amoralni su i tendenciozni, bez obzira na to u ime čega i sa kakvom argumentacijom se preduzimaju. Pogotovu je neprihvatljivo opravdavanje i glorifikacija rata u ime neke filozofske ideologije.

Međutim, filozofija pacifizama Ksenije Atanasijević nije ideologija neprotivljenja zlu, nego je, naprotiv, logična konsekvencija jednog od osnovnih principa njene etike – neprištavanja na zlo. Ali, kao filozofkinja morala ona je bila posebno osetljiva na pitanje odnosa između cilja i sredstava kojima se taj cilj ostvaruje. Poznati jezuitski princip da “cilj opravdava sredstvo” u etici pacifizma Ksenije Atanasijević apsolutno je neprihvatljiv. Zasnivajući pacifizam na temeljnim stavovima svoje etike, ona je odbacila nasilje i rat kao sredstva kojima se mogu uspešno i trajno urediti odnosi među ljudima. U tekstu “Rat i filozofija” (1940), kaže: “Mudrost o svetu korenito poznaje štetnost i fatalnost zla, izobličuje ga, i naznačava načine kako da se ono iz ljudske zajednice za uvek iskoreni. Ali ima i drugih načina za to, a ne samo ubijanje bližnjih. Ljudski individuum mora suzbijati zlo, ako želi da doprinese lepoti i usavršavanju života. Ali on to može činiti čovečnijim i dostojanstvenijim putevima nego što su klanje i uništavanje, – te čudovišne metode koje u samima sebi nose svoje prokletstvo. Zbog toga prokletstva nijedan rat nije doneo svetu sreću ni razrešenje od životnih gnusoba.”¹¹

Odbacujući nasilje kao sredstvo da se postigne željeni cilj, ma kako on iz vizure nekog parcijalnog interesa važan bio, Ksenija Atanasijević ukazuje na uzročno-posledičnu povezanost činova nasilja i činova odmazde, povezanost kojoj je inherentna tendencija da perpetuira nasilje *ad infinitum*. “Kauzalna povezanost uzroka – mržnje i posledice – odmazde ne može se preseći nikakvim negativnostima, jer se iz jednog zla fatalnim načinom rađa uvek drugo, kao što iz jedne mržnje proističe uvek druga. Kauzalna sklopčanost uzroka i posledica negativnih radnji još je neumitnija nego bilo koja druga uzročnost.”¹²

Iako je ocenjivala da je aksiološki dualizam između dobra i zla sveden na “razmeru visine Himalaja prema Avali”, u korist zla, Ksenija Atanasijević nije odustala od nadanja da zlo jednoga dana, pa makar i u dalekoj budućnosti, može biti suzbijeno. U tekstu “Razarajuće nemani” pisanom u momentu kad je već bilo jasno da ratna katastrofa neće mimo-

⁹ K. ATANASIJEVIĆ, “Religijska i filozofska podloga pacifizma”, *Etika hrabrosti*, 42.

¹⁰ *Isto*, 41.

¹¹ K. ATANASIJEVIĆ, “Rat i filozofija”, *Etika hrabrosti*, 113.

¹² K. ATANASIJEVIĆ, “Hristova doktrina i stvarnost”, *Etika hrabrosti*, 101.

ići Kraljevinu Jugoslaviju, ona piše: "Evolucija života može pretrpeti izvesna usporavanja, ili se ispuniti međuprostorima retrogradnih lutanja i nerazumnih pokušaja, ali se ona, slična nekom nesavladljivom kolosu ne može zaustaviti, niti se njeno napredovanje može potisnuti. I zato jadno, duševno nagršeno intelektualno osramoćeno i socijalno obezglavljeno čovečanstvo, koje se u sadašnjosti, kao ukleto, kotura po stranputicama i mrcvari po raznim gubilištima čeka, nesumnjivo, jedna zdravija, razvedrenija budućnost."¹³ Kao i plejadi verskih učitelja i filozofa minulih epoha na koje se rado poziva, pred očima joj je lebdeo ideal trajnog mira i univerzalne simpatije među ljudima. U duhu tog ideala Ksenija Atanasijević projektuje jednu pacifističku utopiju. "Sa svoje pozicije, uvereni smo da će, u doglednom vremenu, ono što je do nedavno izgledalo utopija – postati stvarnost. Zlo, koje ima prevlast na svetu, i nanosi ljudima bezbroj bolova i mučenja, neumornim akcijama prosvetavanja postepeno će jenjavati, gubeći svoju žestinu i rastrošavaće se, potiskivano uzajamnim razumevanjem i saosećanjem što će se lagano širiti zemljom. Na taj način biće pripremljen teren za krajnju, vrhovnu revoluciju, – za revoluciju dobra, to jest saosećanja i čovečne pravičnosti, koja će uspostaviti stvarni mir i čvrstu slogu među ljude, danas naoštrene, razjarene, razjedinjene i gotove da svakog časa zakorače u nasilje, osvetu, odmazdu i svaku moralnu gnusobu."¹⁴

Značajan deo pacifističke aktivnosti Ksenije Atanasijević između dva svetska rata odvijao se kroz feministički pokret i feminističke organizacije. Ksenija Atanasijević ukazuje na komplementarnost feminističke i pacifističke ideologije. I feminizam i pacifizam polaze od temeljnog etičkog zahteva da se ličnost i život svakog ljudskog bića moraju poštovati. "Feminizam, nužnim načinom, podrazumeva, kao nepobitnu, ideju da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno, i da ima prava da na puni i neometani način razvija sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, takoreći, jednu novu etičku doktrinu. [...] Zato feministkinje šire oko sebe atmosferu sloge i mira. Pošto za njih važi stav o poštovanju svake ličnosti, njihova politička koncepcija biće, da se prema slobodi svakoga naroda mora osećati pijetet, jer je svaki stranac bližnji."¹⁵ Ksenija Atanasijević je bila članica uprave i potpredsednica feminističke organizacije građanske provenijencije Ženski pokret i istaknuta akterka u međunarodnim feminističko-pacifističkim organizacijama Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Treća Međunarodna konferencija žena za mir i razoružanje održana je u Beogradu 1931. godine, zahvaljujući, između ostalog, i ugledu Ksenije Atanasijević u međunarodnom pacifističkom i feminističkom pokretu između dva svetska rata.

U jeku velike svetske ekonomske krize, nasuprot retrogradnom mišljenju da bi se teška ekonomska situacija poboljšala kad bi se žene vratile isključivo radu u kući, Ksenija Atanasijević se zalaže za još veće učešće žena u javnom životu. "Mnoga bi se materijalna, politička ili etička teškoća racionalnije rasvetlila i savladala, kad bi se inicijativi prosvetjenih i dobronamernih žena dalo više maha nego što se daje."¹⁶ Uverena je da su žene, zbog svoje razgranatije osećajnosti, samilosnije i altruističnije nastrojene nego muškarci, pa su samim tim i podobnije za pacifističko delovanje. Jer "Dok su muškarci pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se proliva

¹³ K. ATANASIJEVIĆ, "Razarajuće nemani", *Etika hrabrosti*, 142.

¹⁴ K. ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, 39.

¹⁵ K. ATANASIJEVIĆ, "O uticaju žene na širenje pacifističke ideje", *Etika feminizma*, (priređ. Ljiljana Vuletić), Beograd 2008., 78.-79.

¹⁶ K. ATANASIJEVIĆ, "Altruističko dejstvo žene", *Etika feminizma*, 32.

krv. Ta činjenica stoji, u svoj svojoj žalosnoj potpunosti, i nikakvo protivno dokazivanje nije u stanju da je izgladi ili poništi. Zato se nameće potreba da se i snage žena plodnije i mnogostrukije iskoriste za javni život.”¹⁷

Zaslužuje da bude posebno istaknut i visoko vrednovan odvažni javni angažman Ksenije Atanasijević protiv nacionalsocijalizma i antisemitizma. Bila je među prvima koji su u našoj sredini, a i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali proganjanje Jevreja. Još 1933. godine, dakle, u vreme kada je Hitler tek postao državni kancelar, piše tekst “Oko za oko...povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja” za beogradski dnevni list *Pravda*. U ovom napisu oštro žigoše hitlerovski program i metode, a posebno osuđuje nacističko proganjanje Jevreja. “Hitlerovski program i metode neizbežno razbuktavaju, do najluđeg paroksizma, orijentaciju da se učinjeno zlo proganja osvetom. Time hitlerizam, u prvoj liniji, stvara temeljne prve članove onoga užasnoga kauzalnoga lanca gde iz jedne negativnosti proizlazi druga.”¹⁸ U dramatičnom istorijskom razdoblju između dva svetska rata, sudbina Jevreja, kao nezaštićene manjine, jeste po mišljenju filozofkinje, “jedno od najaktuelnijih i najbolnijih pitanja današnjice” U tekstu “Savremeni aspekti” iskazuje duboku uznemirenost zbog pogubne moralne ravnodušnosti “pretežno poslovno i pohlepno nastrojenog modernog čoveka”. “Mi stojimo zaprepašćeni, piše filozofkinja, pred svim udarima što pogađaju čitave narode, i gledamo kako se, sve jasnije i sve uočljivije, sklapa konstelacija za jednu novu, opštu katastrofu.”¹⁹ Tih godina, Ksenija Atanasijević čini sve što je bilo u njenoj moći da se suprotstavi širenju rasističkih predrasuda o jevrejskom narodu. Piše tekstove protiv antisemitizma, drži predavanja u Jevrejskom domu u Beogradu i objavljuje u *Jevrejskim novinama*, sve do samog napada Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju.

Indikativno je za odnos Ksenije Atanasijević prema nacionalsocijalizmu, a i prema političkoj eliti Kraljevine Jugoslavije da je zbog njenog teksta sa alegorijskim naslovom “Razarajuće nemani”,²⁰ objavljenog u *Pravdi* 18. februara 1941, neposredno posle sastanka jugoslovenskog predsednika vlade Cvetkovića i ministra inostranih poslova Cincar-Markovića sa Hitlerom, 16. februara u Berghofu, to izdanje novina cenzura zabranila. Iako se u pomenutom napisu Ksenije Atanasijević ne pominju izrično ni imena ni sam događaj, iako je ukupna stilizacija teksta alegorijska, politička elita se nije dvoumila o čemu filozofkinja piše. Tekst je ispravno protumačen kao oštra javna osuda namere da Kraljevina Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, namere koja će se u neposrednoj budućnosti i ostvariti. Bilo kakvo paktiranje sa silama zla, bilo je za Kseniju Atanasijević neprihvatljivo. Nijedno zvanično objašnjenje toga sastanka, kojima je onovremena štampa vrvela, nije moglo biti, za filozofkinju, opravdanje za pregovore sa “razarajućim nemanima”, sa nacistima, koji su poništili “sva načela koja su prva u rang listi društvenih i etičkih vrednosti”

Ksenija Atanasijević je duboko osetila tragiku ratnih zbivanja. S razlogom je za sebe rekla da pripada onoj nesrećnoj generaciji čije su, i godine mladosti, i godine zrelosti, obeležene užasima dva svetska rata. Stvarnost je obilato potvrdila, pa i premašila njene bojazni izražene u mnogobrojnim tekstovima, izrečene sa javnih govornica, u zemlji i u inostranstvu, bojazni od propasti u koju srlja čovečanstvo nesposobno da se odupre ratu. Okupaciju

¹⁷ *Isto*, 32.

¹⁸ K. ATANASIJEVIĆ, “Oko za oko... povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja”, *Etika hrabrosti*, 58.

¹⁹ K. ATANASIJEVIĆ, “Savremeni aspekti”, *Etika hrabrosti*, 63.

²⁰ K. ATANASIJEVIĆ, “Razarajuće nemani”, *Etika hrabrosti*, 137.-143.

je Ksenija Atanasijević provela u Beogradu, iako je mogla još pre napada Hitlera na Kraljevinu Jugoslaviju da napusti zemlju. Naime, 1940. godine, nije prihvatila predlog Pauline Lebl Albala koja joj je ponudila i novčanu pomoć da zajedno sa njom ode u Sjedinjene Američke Države. Upozorila je prijateljicu da će zbog tekstova protiv Hitlera i progona Jevreja, kao i zbog predavanja koja je držala u Jevrejskom domu imati problema. Upozorenje će se pokazati opravdanim.

Iako se oštro suprotstavljala komunističkom pogledu na svet, Ksenija Atanasijević nije 1941. godine potpisala Apel srpskom narodu protiv komunista. Tim gestom, već u prvim danima okupacije, rečito je iskazala svoj stav i prema Nemcima kao okupatorima i prema kvisliškoj vladi generala Nedića. Na pitanje, kakvi su bili njeni razlozi, da to ne učini, objasnila je u duhu principa svoje etike: "Nisam imala iluzija da su neki od progonjenih moji ideološki protivnici – komunisti. Ali oni su i ljudska bića i moji sugrađani i sunarodnici, koje je nacistički okupator progono kao divlje zveri. Ja nisam mogla da se pridružim hajci čak ni na komuniste."²¹ Isto tako, kad je oktobra 1944. godine, sa prozora svoga stana u centru Beograda, gledala nemačke vojnike kako se u rasulu povlače, sažaljevala ih je kao ljudska bića. "Meni ih je jako žao, jer sam nepopravljivo humana. Sposobnost za odmazdu savim mi nedostaje..."²²

Celoga života borkinja za mir i toleranciju, za pravičnije i humanije uređenje sveta, za poštovanje dostojanstva ličnosti i naroda, Ksenija Atanasijević je tokom okupacije zauzela za nju jedino i ispravan i jedino moguć stav – stav nenasilnog građanskog otpora. Tokom Drugog svetskog rata povukla se iz javnog života, nije objavila nijedan tekst, nije održala nijedno predavanje. Oslonac za odluke u teškim vremenima tražila je u samoj sebi, u svojoj savesti. "Moram biti jaka i primiti svaku situaciju. Uostalom, nijedan pravi mislilac nije mogao da se veže za spoljne struje, koje su uvek pune nedostataka, slepila, uzaludnosti, – ako nisu sasvim zle i naopake, i usmerene na propast i zaglupljivanje pristalica"²³

Okupacione vlasti zauzele su prema Kseniji Atanasijević oštar stav. Nemačka cenzura zabranjuje da u knjigu Jele Spiridonović Savić koju je pripremala 1944. godine za Srpsku književnu zadrugu uđe prikaz eseja Ksenije Atanasijević "Etika praštanja". A povodom šezdesetogodišnjice života pesnika Sime Pandurovića u listu *Novo vreme* izriču mu se pohvale, ali mu se zamera da je subjektivan kad piše o savremenima. Kao primer takve subjektivnosti navodi se njegovo mišljenje o Kseniji Atanasijević kao nacionalnoj veličini.²⁴

Početak okupacije stupile su na snagu antisemitske mere. U *Opštinskim novinama*, već 1941. godine, oštro su napadnuti srpski intelektualci koji su, pre rata, pisali protiv nacionalsocijalizma i držali predavanja u Jevrejskoj čitaonici; kritikovani su čak i oni Srbi koji su bili slušaoci na tim predavanjima. Već 12. juna 1941. godine Ksenija Atanasijević beleži u dnevnik: "Izašao u *Opštinskim novinama* neki odvratni članak protiv Srba koji su držali predavanja u Jevrejskoj čitaonici. U njemu su i mene zakačili"²⁵ Oktobra 1942. godine organi Gestapoa upadaju u stan Ksenije Atanasijević, pretresaju ga i uručuju joj poziv na saslušanje. "U pola devet došli su da me traže jedan nemački oficir i jedan agent Gestapoa.

²¹ Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005., 174.

²² *Isto*, 213.

²³ *Isto*, 190.

²⁴ Vid. Bojan ĐORĐEVIĆ, "Književni život u Srbiji za vreme okupacije 1941–1944 (II), Književnici u okupaciji", *Književna istorija*, 35/2003. br. 120-121, 521.-523.

²⁵ Lj. VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, 193.

Napisana je protiv mene gadna denuncijacija...”²⁶ Ubrzo posle ovog događaja deportovan je u Nemačku dr Milan Marković sa kojim je živela.

Još tokom rata, a naročito krajem rata, posle savezničkog bombardovanja Beograda u proleće i leto 1944. godine, Ksenija Atanasijević je pomišljala da bi točak istorije mogao da krene u smeru kojim bi jedno nasilje bilo zamenjeno drugim. Strepela je da bi, sa okončanjem okupacije, moglo nastupiti vreme osvetoljubivosti, nove netrpeljivosti, isključivosti i, što je za nju, kao filozofkinju, bilo najgore – vreme duhovnog ropstva. “Očekuje se ulazak Rusa i partizana u Beograd. Nemci se, doista, povlače. Isto tako i naša vlada, i svi Srbi koji su sa Nemcima radili...”, beleži u dnevnik 6. oktobra 1944. godine. Već 8. oktobra formuliše jasno svoju bojazan: “Bilo bi strahovito upasti u nešto gore, gde se ne može čak ni misliti slobodno.”²⁷

Rasplet događaja posle završetka Drugog svetskog rata nije bio za Kseniju Atanasijević nimalo dobar. Godine 1945, nova vlast je hapsi, na osnovu lažnih optužbi. U zatvoru je bila od 25. aprila do 17. maja 1946. godine. Za dlaku je izbegla streljanje. U julu 1946. godine penzionisana je. Međutim, i posle hapšenja, i posle penzionisanja nova vlast je i dalje držala Kseniju Atanasijević na oku. Njeno ime je i dalje dovođeno u blisku vezu sa ličnostima kojima se stavljalo na teret delovanje protiv države. Godine 1947. Kseniji Atanasijević je zabranjena javna delatnost. Sve što je napisala stavljeno je rešenjem Okružnog suda za grad Beograd na *index librorum prohibitorum*. “19. maja 1947. zabranjene su sve moje knjige... Posle saslušanja na Veliki petak, sve moje knjige su zabranjene. Pokupljeni su svi primerci mojih knjiga po knjižarama.”²⁸ Novo vreme donelo joj je i novu etiketu – žigosana je kao reakcionarni građanski element.

Međutim, Ksenija Atanasijević nije mogla da se pomiri sa takvom situacijom. Početkom pedesetih godina, rešva da sama inicira ukidanje zabrane koja se odnosila na njenu javnu delatnost i celokupno delo. Isključivo zahvaljujući ličnoj inicijativi i upornosti Ksenije Atanasijević ova zabrana je skinuta. Tada započinje proces njenog postepenog, veoma usporenog povratka u javni život. Dvadeset godina posle skidanja zabrane, 1972. godine, uredništvo časopisa *Filozofske studije* i Filozofsko društvo Srbije odlučili su da prvi broj toga časopisa posvete životu i delu Ksenije Atanasijević. Filozofkinja je tada imala 79 godina.

Obimno i složeno filozofsko delo Ksenije Atanasijević nedovoljno je proučeno. Čitava bitna njegova područja, kao što su, na primer, filozofija pacifizma ili etika feminizma, ostala su, do najnovijeg doba, gotovo potpuno zanemarena. Međutim, upravo pacifizmom, antinacizmom, doslednim zalaganjem za poštovanje ličnosti svakog ljudskog bića, Ksenija Atanasijević se najviše približila vrednostima koje su, na normativnom nivou, vodeće vrednosti i ideali savremenog sveta.

²⁶ *Isto*, 194.-195.

²⁷ *Isto*, 213.-214.

²⁸ *Isto*, 217.

KSENIJA ATANASIJEVIĆ: PHILOSOPHER AND WAR

Summary: It is not well known that philosopher Ksenija Atanasijević (1894-1981) was one of the most prominent pacifists in the area of former Yugoslavia. Within dramatic historical context between two wars, Ksenija Atanasijević, consistently and without compromises explains, lobbies, and promotes pacifistic ideas, condemns Nazi ideology, glorification of violence and war in international relations, and condemns anti-Semitism. She is prominent activist within pacifist and feminist movement. Ksenija Atanasijević was member of pacifistic and feminist organizations Little Women's Antanta and International Organization of Women for Peace. At the Peace and Disarmament Conference (held in Belgrade, May 17-19 1931), Ksenija Atanasijević points out how complementary pacifistic and feminist ideologies are, and emphasizes fundamental ethical principle that personality and life of every human being deserves respect, as their common starting point. As early as 1933, while Hitler was just barely becoming German Chancellor, she publishes an article in which sharply condemns Nazi prosecution of Jews. In her text "War and Philosophy" (1940) Ksenija writes: "By observing war, primarily from the standpoint of philosophical thought, war is one of the most gruesome, and reckless manifestations of selfishness, blindness, and all sorts of negativity, which are deeply embedded into human nature [...] That is why all attempts of justification are monstrous, even the one about promoting war in the name of some philosophical ideology." Because of her work in title "Devastating Beasts" in which Ksenija Atanasijević condemns negotiations on accession of Kingdom of Yugoslavia towards Tripartite Pact, between Yugoslav Government with Hitler, police has confiscated Belgrade newspaper Pravda (February 18 1940). At the beginning of the war, under the risk of being put into concentration camp, does not sign Nedić's appeal against communists. Because of her pre-war pacifistic and anti-Nazi engagement, in 1942 Gestapo has arrested and interrogated Ksenija. After the World War II in 1946 new authorities arrested and imprisoned her, on the basis of faulty accusations, and in 1947 puts all of her work under *index librorum prohibitorum*.

Keywords: philosophy, consistency, war, pacifism, feminism.

Literatura

- Ksenija ATANASIJEVIĆ, "Aspekti i analize jedne filozofije humanizma", *Filozofija*, 1/1969., br. 1, 43.-72.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Etika feminizma*, (prir. Ljiljana Vuletić), Beograd 2008.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Etika hrabrosti*, (prir. Ljiljana Vuletić), Beograd 2011.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Filozofski fragmenti* (I-II), Beograd 1929., 1930.
- Ksenija ATANASIJEVIĆ, *Smisao i vrednost egzistencije*, Beograd 1968.
- Bojan ĐORĐEVIĆ, "Književni život Srbije za vreme okupacije 1941.-1944. (II), Književnici u okupaciji", *Književna istorija*, 35/2003., br. 120-121, 519.-533.
- Ljiljana VULETIĆ, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.

17.

“VELIKE SU NAŠE DUŽNOSTI PREMA
NARODU”:¹ INTELEKTUALKE U
ŽENSKOJ LOZI HRVATSKOG USTAŠKOG
POKRETA

Martina Bitunjac

UDK: 316.344.32-055.2:329.18(=163.42)"1941/45"

PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Studentice, profesorice, književnice, liječnice – ukratko intelektualke, imale su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj poseban društveni status: bile su, kao i njihove kolege, priznate kao “snaga naroda” (tj. seljaštva i radnika), obnašale su visoke dužnosti u ustaškom aparatu, odgajale su “novi naraštaj” u organizaciji *Ženske ustaške mladeži*, odnosno mobilizirale hrvatske “arijske” žene u *Žensku lozu hrvatskog ustaškog pokreta*. Znanje koje su intelektualke stekle u školama i na sveučilištu trebale su – prema ustaškom, a dijelom i konzervativno-katoličkom shvaćanju – primijeniti u odgoju vlastite djece jer se majčinstvo smatralo najvišim zadatkom svake “poštene hrvatske” žene. S druge strane, žene su u ratnim godinama dakako preuzele brojne tradicionalno muške poslove onih koji su se nalazili na frontu. Međutim, ustaše, poput nacionalsocijalista, smatrali su da intelektualka može raditi u svom zvanju samo “ako u sebi osjeti poziv”.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, žene, intelektualke, *Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta*

Uz “uskrsnuće” Nezavisne Države Hrvatske slijedio je preodgoj i “čišćenje” intelektualnog miljea od političko i/ili rasističko nepoželjnih osoba, između ostalog zbog toga što se inteligenciji, profesorima, pravnicima, sudcima i političarima djelomice predbacivalo sustavno “trovanje” mladeži jugoslavenstvom i marksizmom te lojalna suradnja s Beogradom.² Iako se u fašističkom i nacionalsocijalističkom režimu društvo u smislu ideologije “narodne zajednice” (*Volksgemeinschaftsideologie*) interpretiralo besklasno, a sve socijalne grupe, od seljaka do političko-društvene elite jednakovrijedno,³ hrvatskim intelektualcima ustaše su odredili posebnu ulogu u formaciji države. O tome piše u *Ustaškinji*, glavnom listu *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta*:

¹ Ela MAROŠ, “Uloga hrvatske školovane žene u današnjici”, *Ustaškinja*, 3/1944., br. 8, 32.-37., ovdje 33.

² Stanko VITKOVIĆ, “Sveučilištarci-budući intelektualci”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 7, 7.

³ Wolfgang MERKEL, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden 2010., 48., 56.

Želimo suradnju svih narodnih slojeva i priznajemo zasluge svakom staležu. Ali moramo i pored toga naglasiti davnu istinu i iztaknuti činjenicu, da duh vodi, da ideje pokreću sviet, a ljudi duha da stvaraju poviest. Trebamo zato novih, istinskih, rodoljubnih intelektualaca, prožetih sviešću odgovornosti, jer hoćemo novu, sretniju svoju poviest.⁴

Duhovni život u NDH smatrao se siromašnim, a mala grupa intelektualaca bila je konfrontirana sa zadatakom ideološke izgradnje “narodne zajednice” kojoj su pripadali ustaško orijentirani “arijevci”. I žene intelektualke, srednjoškolke, studentice i profesorice, koje su i prije uspostave ustaške države surađivale primjerice u ilegalnom radu Matice hrvatske (sakrivala su zabranjene knjige, promidžbene materijale i revolvere u skladištu Matice hrvatske)⁵ ili bile članice *Revolucionarne Ustaške Ženske Akcije*, kratko *R.U.Ž.A.*,⁶ našle su se od travnja 1941. pred novim dužnostima koje su vlasti odredile: nacionalistička konzervativna-katolička ideologizacija žena kod ustaša, osnivana na već stoljećima prisutnom patrijarhalnom sistemu, imala je svrhu reduciranja žene na majčinstvo i vođenje kućanstva. Da spriječi poslovne žene, pogotovo u većim kvalificiranim zanatima, doglavnik i ministar nastave Mile Budak zahtijevao je 1941. godine uvođenje protuženskih zakona s ciljem da i NDH prati kurs ženske politike “nove Europe”. Imatrikulacija žena na studij prava i medicine trebala se zabraniti, jer po njegovom mišljenju “žena nije rođena niti da bude odvjetnik niti da bude sudac”, pošto “svakako nije dosta da zapale cigaretu, pa da budu dobar sudac”. “Ženska narav” nije po Budaku odgovarala ni za studij medicine, jer “ako pitate naše gospodje, koja je kad joj je bilo zlo išla liječnici, niti jedna ne će ustati, ili bar vrlo rijetka.” Ministar je pak mislio da “filozofiju, farmaciju i ne znam, kažu mi, takodjer je i poljoprivreda dobra za njih, jer ona ima više strpljenja, negoli muškarac.”⁷

U vrijeme mira takve su mjere imale svrhu smanjivanja ženske radne snage i muške nezaposlenosti, te vraćanje žene u privatni prostor, ali u ratu, dok su se muškarci nalazili na bojištu, takvi su postupci bili besmisleni, tako da su se diskriminirajući zahtjevi Budaka u ratnim godinama mogli samo djelomice ostvariti: ustaše su primjerice preuzeli njemački zakon o “duploj zaradi”,⁸ što je značilo da su udanim stručnim i obrtnim učiteljicama krojačke, kućanske i svratištarske struke na ženskim i stručnim kućanskim školama zabranili daljnje bavljenje poslom,⁹ dok su renomirane liječnice poput privatne docentice Nade Kovačević ostale na svojim poslovnim pozicijama. A studentske klupe punile su više ženski, nego muški studenti, između njih i Višnja, kći Ante Pavelića, koja je studirala pravo na Zagrebačkom sveučilištu. Žene su čak nasuprot ustaškog ženskog ideala imale utjecaj u tehničkim zvanjima, bilo to u montaži propagandnih filmova, u vojnim uredima kao telegrafistice ili u dojavnoj službi vojnog zrakoplovstva.

⁴ Stanko VITKOVIĆ, “Sveučilištarci-budući intelektualci”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 7, 7.

⁵ Dolores LABAŠ, “Ženski srednjoškolski pododbor”, *Ustaška mladež, Omladinski prilog “Ustaše”*, 2/1942., br. 3, 15.; Tomislav JONJIĆ, “Marija Hranilović: Moja su braća dala živote za Hrvatsku!”, *Politički zatvorenik. Glasilo hrvatskih političkih zatvorenika*, 7/1997., br. 58, 9.-14., ovdje 13.

⁶ Anonimno, “Ustaška mladež kroz trnje progona: R.U.Ž.A.”, *Ustaška mladež, Omladinski prilog “Ustaše”*, 1/1941., br. 6, 6.

⁷ “Hrvatsko će školstvo biti preuredjeno”, *Novi list* (Zagreb), br. 139, 15. IX. 1941., 1.

⁸ Zaposlene žene, pogotovo one u državnoj službi, bile su otpuštene, ako su im i muževi radili. Taj je zakon bio uveden još u Weimarskoj Republici. U Jugoslaviji je zakon o “duplim zaradama” vrijedio za učiteljice, koje su bile udane za učitelja. Vidi: Jovanka KEČMAN, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 60.-61.

⁹ Učiteljice su smjele dalje raditi, ako se suprug nije mogao brinuti za obitelj. “Zakonska odredba o prestanku državne službe stručnim i obrtnim učiteljicama krojačke, kućanske i svratištarske struke na ženskim i stručnim kućanskim školama u slučaju udaje”, *Narodne novine* (Zagreb), 17. I. 1944., 1.

I sam državni vođa Ante Pavelić uvidio je korist žena za svoj pokret: u jednom govoru upućenom studenticama izlaže kako je u stvaranju hrvatske povijesti zadužena nova generacija studenata sa zadatkom da preodgoji političke neistomišljenike. S tom obvezom Pavelić se obraća studenticama sljedećim riječima:

Sveučilištarci mogu u tome pogledu vršiti veliku zadaću, ali Vi sveučilištarke možete još mnogo više, Vama se više vjeruje, Vas se više sluša, jer Vi znadete uvjerljivije govoriti i uvjerljivije djelovati.¹⁰

S takvim veličanjem studentica Pavelić je namjeravao najprije stvoriti zdravu konkurenciju između muških i ženskih studenata; a zatim je očekivao da žene šire i propagandu, jer su studenti morali služiti vojsku.

Iako je stav ustaša prema intelektualkama, kao i općenito prema ženama, bio ambivalentan, u jednome su bili složni: dužnost intelektualke prema državi nije bio samo njezin intelektualni rad, nego i majčinstvo: “Što je djevojka inteligentnija, što dublje gleda i shvaća život, to će u majčinstvu naći i vrijedniji i potpuniji sadržaj svome životu”,¹¹ smatrala je književnica i profesorica dr. Zdenka Smrekar, dok su intelektualke poput Ele Maroš zastupale stav da znanje ženama koristi u razumijevanju sa suprugom, u odgoju djece, ali da kraj obiteljskih dužnosti žena može biti i “intelektualna radnica, ako u sebi osjeti poziv”.¹² Da se intelektualka posvećuje zvanjima u kojima može socijalno djelovati, “kao nastavnica u ženskim osnovnim i srednjim školama i kao liječnica osobito za (naš) seoski, u prvome redu muslimanski svijet, i za djecu, te kao radnica na polju društvene skrbi i pomoći”¹³ s tim se – u suprotnosti s idejama ministra Budaka – većina žena u ustaškom pokretu slagala.

Intelektualke u *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta*

Nakon uspostave NDH, zbog spore organizacije različitih zapovjedništava u *Glavnom Ustaškom Stanu (GUS)*, između ostalog *postrojnika, ustaša, ustaškinja i ustaške mladeži*,¹⁴ članice katoličko-nacionalnih, socijalno-kulturnih društava poput *Hrvatskog srca, Hrvatske majke i Hrvatske žene*, sve do travnja 1942. (u nekim krajevima NDH i duže) angažirano su radile za kulturne, humanitarne i socijalne svrhe u sklopu državnih inicijativa. Društvo *Hrvatska žena*, na čelu s Jelisavom Horvat, formirale su intelektualke, supruge poznatih hrvatskih političara i književnika: prva predsjednica Zora pl. Trnski, podpredsjednica Marija Kumičić¹⁵ i barunica Ivka Ožegović, Olga Barić, povratnica iz Južne Amerike i Marija Radić, žena Stjepana Radića.¹⁶ Već u lipnju 1941. predstavnice tog društva bile su na

¹⁰ *Poglavnik hrvatskim sveučilištarkama*, (ur. Povjerenstvo za sveučilištarke pri Ustaškom sveučilišnom stožeru), Zagreb 1942., 22.

¹¹ “Žena u Ustaškoj Hrvatskoj. Temelj djevojačkog odgoja u Poglavnikovoj Hrvatskoj”, *Novi list* (Zagreb), br. 53, 21. VI. 1941., 7.

¹² Ela MAROŠ, “Uloga hrvatske školovane žene u današnjici.”, *Ustaškinja*, 3/1944., br. 8, 33.

¹³ Olga OSTERMANN, “Važnost ženske srednje škole za duhovnu izgradnju nove Hrvatske”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 4, 5.

¹⁴ *Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama “Ustaše” hrvatskog oslobodilačkog pokreta*, Zagreb 1942., 75.

¹⁵ O Mariji Kumičić: Lucija BENYOVSKY, “‘Putem uspomena’ Marije Kumičić”, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1996., br. 3, 427.-438.

¹⁶ Vidi: Branka BOBAN, “‘Materinsko carstvo’. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu”, *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, (ur. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 191.-209.

audijenciji kod Pavelića, gdje je Marija Kumičić potvrdila njihovu solidarnost prema ustaškoj državi i zamolila “poglavnika” da posveti pažnju hrvatskoj majci i ženi, koja se isto tako borila za osnivanje Nezavisne Države Hrvatske.¹⁷

No da ostvari politički cilj izjednačenja naroda Pavelić ukida postepeno sve političko-društvene organizacije, ujedinjuje ih (zadruga *Hrvatsko srce* morala je u studenom 1941. pristupiti društvu *Katarina Zrinjski*)¹⁸ i priključuje ih napokon u ustaški pokret. Za djevojčice i žene osnovane su *Ženska ustaška mladež* i *Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta*, kratko *Ustaškinja*, u koju su se mogle učlaniti Hrvatice, “arijevke” od napunjene 21. godine, a udanim ženama odnosno studenticama upis je bio dozvoljen i prije navršavanja tih godina.¹⁹ Prisilna integracija ženskih grana *Hrvatske Seljačke Stranke* s osnivateljicom Olgom Barić,²⁰ u propagandi se prikazivala kao dobrovoljni čin sa svrhom “da (članice)²¹ svim svojim silama suradjuju u izgradnji oslobođene domovine”.²² Cilj unifikacije bio je i financijsko obogaćenje ustaškog pokreta, kao što je navedeno u zapisniku likvidacione sjednice odbora i članstva *Hrvatske žene* u Vinkovcima održane 23. travnja 1942.:

Predsjednica gdja Marija Dakić pozdravlja prisutno članstvo i izjavljuje da je osnutkom *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta* u Vinkovcima Hrvatska Žena u Vinkovcima prestaje sa svojim radom postupajući prema odredbi Poglavnika od 17. studenog 1941. (...) Svoju imovinu kao i svoj rad predaje *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta* u Vinkovcima a tim povodom poslati će se brzojav Poglavniku, da ga se obavijesti, da su hrvatske žene uvijek za Poglavnika i za dom – spremne!²³

Iako je većina pripadnica bivših ženskih društava izrazila vjernost Paveliću, u društvu više nisu imale toliki utjecaj kao u prvoj Jugoslaviji: s jedne su se strane u totalitarnoj državi demokratski zahtjevi kao politička emancipacija žena, za koje su se zalagale članice *Hrvatske žene* (Marija Radić, Marija Jurić Zagorka), spominjali samo u negativnom kontekstu; s druge strane se na vodeće pozicije u ženskim ustaškim organizacijama postavilo žene s čvrstom nacionalističkom i katoličkom orijentacijom.

Žena s najvećim političkim utjecajem u NDH bila je – osim supruge Ante Pavelića²⁴ – Irena Javor. Kao kćerku poznatog pravaša Stjepana Javora, kojemu je zbog antijugoslavenske

¹⁷ “Nove težnje i dužnosti hrvatske žene. Predavanje gdje Marije Kumičić o ulozi majke u obiteljskom i narodnom životu”, *Novi list* (Zagreb), br. 54, 22. VI. 1941., 7.

¹⁸ “Zadruga ‘Hrvatsko srce’ pristupila ‘Katarina Zrinjski’”, *Hrvatski narod*, br. 256, 28. X. 1941., 9.

¹⁹ Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama “Ustaše” Hrvatskog oslobodilačkog pokreta, 17.

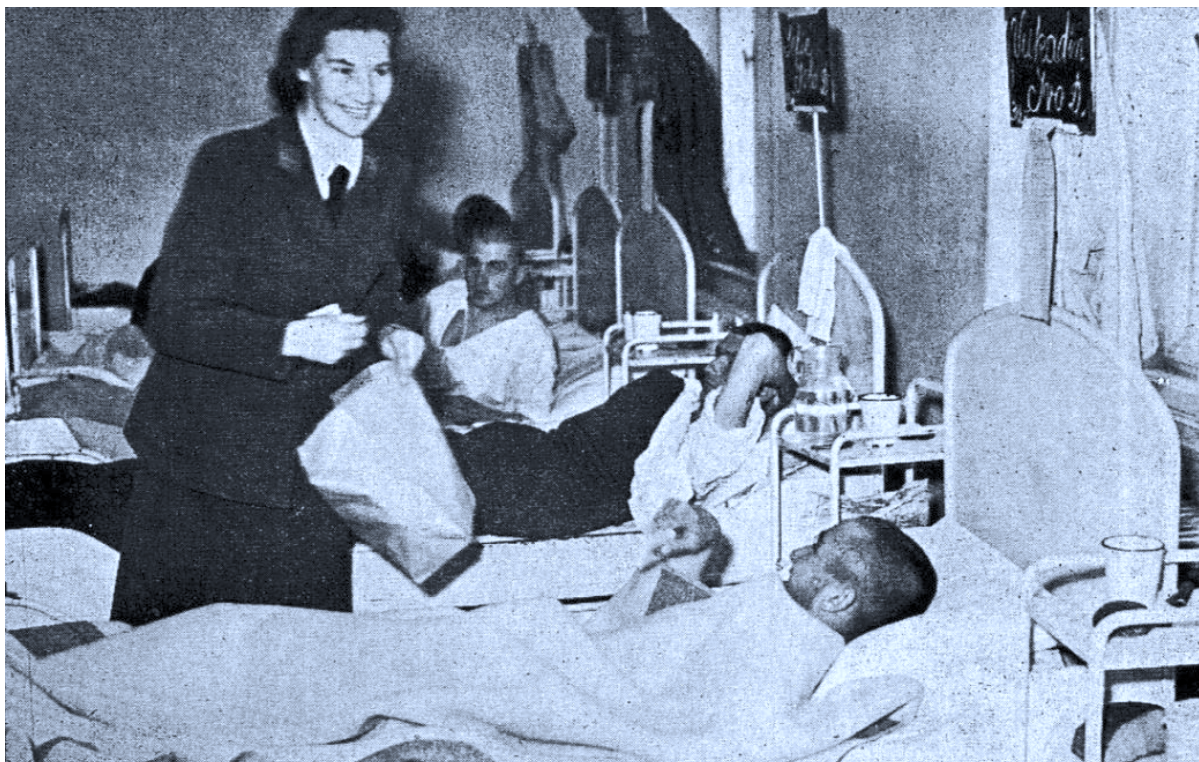
²⁰ O Olgji Barić i ženskim granama HSS-a vidi: Anonimno, “Olga Barić. 40-godišnjica socijalnog i humanog rada”, *Hrvatica*, 3/1940., br. 10, 7.-8.

²¹ Nap. M. B.

²² “Danas su hrvatski ideali u prvom stupnju podpuno ostvareni”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 192, 25. VIII. 1941., 1.

²³ Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske, 226/1942., kut. 13.

²⁴ Marija Pavelić, rođena Lovrenčević, prema policijskim je izvještajima već u talijanskom egzilu (1929.–1941.) podupirala svoga supruga u političkom radu. Nakon uspostave NDH njezina se nevidljiva moć proširuje: odlučuje koji se ustaški dužnosnici trebaju smijeniti, brine se za vanjski izgled Zagreba (jer ga je smatrala previše balkaniziranim), vodi ustaški dječjački zavod u kojem se odgajaju budući dužnosnici NDH, uz pomoć osobnih špijunki iz ženske ustaške organizacije, između ostalog i Irene Javor, vodila je nadzor nad zagrebačkim građanskim društvom, koji su, ako su pali u nemilost, bili denuncirani i t.d. Vidi: Archivio Centrale dello Stato (ACS), Rim, Ministero dell’Interno. Direzione Generale, Pubblica sicurezza. Ispettorato generale di Pisa “Erocole Conti”, 1930.-1943., kut. 16; HDA, Zagreb, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH) 1561/1947., sig. 013.0.4, Ustaški pokret i NDH, dosje Ante Pavelić, kut. 23 i kut. 24; Branimir KOVAČEVIĆ, *Plavi dječaci*, Zagreb 2004.

Slika 1. Zapovjednica Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta Irena Javor u posjeti ranjenim borcima.

agitacije bilo suđeno 1930. godine, a poslije je preminuo u zatvoru Sremska Mitrovica, Pavelić je imenuje za povjerenicu, odnosno od 1943. za upravnu zapovjednicu *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta*.²⁶ Irena Javor, rođena 1914. godine, završila je studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i nakon toga je radila kao profesorica u srednjoj školi.²⁷

Ženska loza, kao i svaka organizacija ustaškog pokreta, bila je zbog bolje kontrole pojedinih zapovjedništava i dužnosnika hijerarhijski i regionalno strukturirana, pa je Irena Javor bila u njezinoj funkciji podređena vrhovnom organu *Glavnom Ustaškom Stanu*, dok je ona imala izravni nadzor nad stožernicama, znači dužnosnicama odgovornima za organizaciju žena u jednoj župi. Ostale ustašice obavljale su dužnost u gradovima kao logornice, tabornice su upravljale u općinama, a zbirnice u selu, odnosno u pojedinim gradskim dijelovima jednog seoskog odnosno gradskog tabora.²⁸

Glavni grad Zagreb imao je (kao i Sveučilište) svoj posebni stožer. Mandicu Lučić, Vlastu Arnold, Silvu Radej i Đurđicu Vitković imenovala je Irena Javor za povjerenice zagrebačkih tabora.²⁹ Vlasta Arnold,³⁰ kći pedagoga i filozofa Đure Arnolda, prije uspostave NDH radila je kao učiteljica i zamjenica Marice Stanković u *Velikom Križarskom Sestrinstvu*,³¹ a 1943. godine prihvaća funkciju zamjenice zapovjednice *Ustaškinje*. Iste

²⁵ Izvor: *Ustaškinja*, 2/1943., br. 8, 17.

²⁶ Ante PAVELIĆ, “Poglavnikova oderdba o osnutku Ženske loze hrvatskog Ustaškog pokreta”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 1, 12.; Ante PAVELIĆ, “Zapovjednica Ženske loze hrvatskog Ustaškog pokreta”, *Ustaškinja*, 2/1943., br. 4-5, 30.

²⁷ “Irena Javor”, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 170.

²⁸ Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama “Ustaše” hrvatskog oslobodilačkog pokreta, 97.-101.

²⁹ Anonimno, “Imenovanje privremenih povjerenica”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 2, 13.

³⁰ O Vlasti Arnold vidi: “Vlasta Arnold”, *Tko je tko u NDH*, 11; Kaja PEREKOVIĆ, *Naše robijanje. Hrvatske žene u komunističkim zatvorima*, Zagreb 2004., 247.-250.

³¹ O *Velikom Križarskom Sestrinstvu* vidi: Rebeka ANIĆ, *Die Frauen in der Kirche Kroatiens im 20. Jahrhundert*, Wien 2004., 209.-230.

godine stožernicom za Zagreb postaje ravnateljica zagrebačke Državne III. ženske realne gimnazije Olga Ostermann.³²

Jedna od najuglednijih intelektualki u Jugoslaviji, kao i u NDH bila je dr. Zdenka Smrekar. Rođena je 1884. godine, diplomirala je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, bila je ravnateljica Ženske realne gimnazije u Zagrebu, djelovala je kao književnica, pjesnikinja i urednica časopisa *Ženski svijet*, *Žene danas* i *Naše žene*. Održala je oko tisuću predavanja u Hrvatskoj i inozemstvu o ulozi žena, etici, sociologiji, te o hrvatskoj i francuskoj književnosti. Bila je između ostalog počasni član *Družbe braće hrvatskoga zmaja* i *Hrvatske žene*.³³ Tendencije njezinog nacionalističkog političkog stava primjećuju se već u časopisu *Naša žena*, koji je izlazio od 1935. do 1938. godine. Tu se propagira tradicionalna-nacionalna ženska slika, simpatizira s njemačkim nacističkim režimom odnosno s njemačkom ženskom politikom³⁴ te vode polemike s hrvatskim Židovima, cionistima, koje se smatra manje domoljubnima.³⁵ Zdenka Smrekar je 1941. godine bila imenovana predstojnicom za žensko školstvo u Ministarstvu bogoštovlja i nastave.³⁶ U toj funkciji osnovala je školu za ustaške dužnosnice, u kojoj su djevojke bile ideološki formirane za odgojiteljice mladeži. Poslije fungira i kao ataše za kulturu u hrvatskom veleposlanstvu u Beču, te se, po Pavelićevu nalogu, brinula za uspostavljenje diplomatskih odnosa između NDH i Švicarske zbog moguće političke susretljivosti prema ustašama u slučaju sloma nacističke Njemačke.³⁷

Iako su se ustaše samopredstavljali kao pripadnici jednog nacionalnog pokreta u kojem dominiraju seljaci i u kojem su seljaci ideološki podignuti u smislu “ideologije krvi i zemlje” (*Blut-und Bodenideologie*), vodeće članice *Ustaškinje* nisu namjeravale promijeniti socijalnu nepravdu u životu seljanki. Patrijarhalni način života, koji su pogotovo seoske žene u svakodnevnicu osjećale, radeći više nego muškarac, t.j. na polju, u kući i oko djece, intelektualke nisu toliko kritizirale, kao primjerice feministice u Banovini Hrvatskoj. Dok je primjerice Zlata Perlić 1939. godine u svome članku u *Hrvatskom ženskom listu* dala do znanja da je odnos seljanke prema svome suprugu asimetričan – nju je opisala kao robinju,

Slika 2. Naslovna stranica lista *Ustaškinja*, 3/1943., br. 10.

³² Ante PAVELIĆ, “Vlasta Arnold imenovana zamjenicom Upravne zapovjednice Ženske loze Ustaškog pokreta”, *Ustaškinja*, 2/1943., br. 6, 23.

³³ Opširniju biografiju o Zdenki Smrekar vidi: Maja Božić, “Naša jubilarica”, *Naša žena*, 3/1937., br. 10, 2.-5.

³⁴ Zdenka SMREKAR, “Rad njemačkih žena na obnovi naroda i zemlje”, *Naša žena*, 3/1937., br.10, 7.-9.; Zdenka SMREKAR, “Iz velikog svijeta. Bilješke s mog puta”, *Naša žena*, 3/1937., br. 19, 8.-10.

³⁵ Anonimno, “Židovska fronta”, *Naša žena*, 2/1936., br.5, 1.-2. Odgovor na provokativni članak sastavio je cionist Lav Stern, vidi: Lav STERN, “Još nešto o Židovima”, *Naša žena*, 2/1936., br. 7, 1.-3.

³⁶ Ivona MAIXNER, “Ženska Ustaška mladost”, *Hrvatski radio list*, 1/1941., br. 2, 14.

³⁷ HDA, Hans Helm-Policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, 1521/1943., kut. 16.

a njega kao gospodara,³⁸ ustašice su izbjegavale mogući konflikt s nosiocima tradicionalno-kršćanskog partijarhata. Prihvatile su da je život seljanke težak i tvrdile da joj tobože “nikada nije previše”,³⁹ dapače da je sretna dok obavlja svakodnevni posao.⁴⁰

Radna pomoć sveučilištarki slala je studentice na rad u tvornice, urede ili na selo na nekoliko mjeseci, ali takve, po nacionalsocijalističkom modelu koncipirane organizacije, imale su ideološku svrhu da zbliže “narodnu zajednicu” i da povećaju radnu snagu tamo gdje je nedostajala – ali ne i da promjene životne uvjete seoske žene, koja je pogotovo u zabitim krajevima NDH živjela još uvijek pod geslom: “Sretnima žene umru, a nesretnima kobile crkaju.”⁴¹ Vodeće ustašice definirale su se kao dio elitne, intelektualne grupe s kojom se jedna radnica ili seljanka – pogotovo ako je bila nepismena – nije mogla identificirati.

Djelovanje i uloga *ustaškinja* u NDH

Iako je Pavelićeva odredba o osnutku *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta* proglašena u studenom 1941., ustašice su službeno počele djelovati od 10. travnja 1942. godine, u isto vrijeme kad je izašao prvi broj lista *Ustaškinja*. Militarizacija društva nije zaobišla ni žene, iako su ih ustaše glorificirali u tradicionalnoj ulozi majke, odgojiteljice i supruge. Nošenje uniforme bilo je karakteristično za pripadnice *Ženske ustaške mladeži* i *Ustaškinje*, kao i izvršenje ustaške zakletve s kojom su žene i muškarci simbolizirali požrtvovnost i odanost prema Bogu, državnom vođi i domovini. Prisega *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta* glasila je:

Zaklinjem se Bogom svemogućim i svime što mi je sveto, da ću se držati ustaških načela i pokoravati propisima, te da ću izvršavati sve naloge Poglavnika i po njemu postavljenih dužnostnica i da ću svaku povjerenu mi tajnu najstrože čuvati. Zaklinjem se, da ću u redovima *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta* raditi za hrvatski narod i za Nezavisnu Državu Hrvatsku, na svakoj zadaći, koja bude *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta* povjerena i napose na polju promicanja čestitog i društvenog života i dobrotvornog rada. Ako se ogrišem o ovu prisegu, sviesna si odgovornosti za svaki svoj čin i propust, prožeta osvjedočenjem ustaške dužnosti, ima me stići kazna propisana ustaškim propisima. Tako mi Bog pomogao! Amen.⁴²

Rad za hrvatski narod koji sespominje, s jedne je strane obuhvaćao djelovanja na humanitarnom i socijalnom polju: članice su plele rublje za ranjene vojnike, za dizanje morala su im pripremale priredbe i uručivale darove “poglavnikove obitelji”. Izbjeglicama su organizirale smještaj i prehranu. U propagandi i praksi posebna je pozornost bila usmjerena hrvatskim majkama i djeci. Da se pokaže njihova relevantnost u društvu, ustašice su u svibnju organizirale *Tjedan majke i djeteta*, u kojem su više nego inače glorificirale majke i njihovu djecu, darovale im odjeću i priredile im za razonodu različite manifestacije.⁴³ Važno je

³⁸ Vidi: Zlata PERLIĆ, “Selo i seljakinja”, *Hrvatski ženski list*, 1/1939., br. 4, 5.-7.

³⁹ Anonimno, “Naša seljanka”, *Ustaškinja*, 2/1943., br. 1, 31.

⁴⁰ Marica KUŠEKOVIĆ, “Seljačka mati”, *Za vjeru i dom*, 30/1941., br. 10, 4.

⁴¹ Ivo BALENTOVIĆ, “Seljanka rano ustaje i rano umire”, *Hrvatski ženski list*, 3/1941., br. 12, 4.-5.

⁴² Ante PAVELIĆ, “Poglavnikova oderdba o osnutku *Ženske loze Hrvatskog Ustaškog pokreta*”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 1, 12.

⁴³ “Veliki udio *Ženske loze Hrvatskog Ustaškog pokreta* u izgradnji Nezavisne Države Hrvatske”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 11.-12.

napomenuti da su ustašice pomagale isključivo hrvatskim odnosno tzv. “arijskim” ženama, dok su Židovke, Srпкиnje, Romkinje i antifašistkinje isključene iz “narodne zajednice”, bile su progonjene odnosno ubijene većinom u ustaškim koncentracionim logorima.

S druge strane, ustašice su bile odgovorne za mobilizaciju svih žena u ustaški pokret uglavnom putem propagande. Ideološki rad obuhvaćao je organizaciju političkih tečajeva za članice, gdje su se čitali Pavelićevi govori, tumačila hrvatska povijest i održavala predavanja o ustaškim pravilima.⁴⁴ Sve su članice i članovi ustaškog pokreta prema *Propisniku o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama “Ustaše” Hrvatskog oslobodilačkog pokreta*, te ustaškom ustavu⁴⁵ i načelima⁴⁶ imali između ostalog zadatke da brane državu i osebnost hrvatskog naroda, da se bore za to da u državi vlada samo hrvatski narod koji se trebao preporoditi na temelju ustaških načela i da u narodu uzgajaju odanost i poslušnost “poglavniku”.⁴⁷

U listu *Ustaškinja* vodeće žene, kao što su Irena Javor, Vlasta Arnold, profesorice Zdenka Žanko i Olga Ostermann, zatim Đurđica Vitković, glavna urednica ženskog časopisa i Silva Radej, odgovorna urednica, u svojim su prilozima pokušale prenijeti čitateljicama te zahtjeve. Uz to su publicirale zakonske odredbe vezane uz žene (npr. zabranu abortusa), Pavelićeve govore te su neprestano tumačile ulogu žene, majke i obitelji u NDH. U način pisanja ulazili su kršćanski elementi: to se primjećuje pogotovo u člancima križarice Vlaste Arnold,⁴⁸ dok je stil Irene Javor bio dinamičan i odlučan, kad primjerice u prvom listu *Ustaškinje* (brojevi su uvijek izlazili 10. travnja) opisuje uspostavu NDH upućujući indirektno na svoga oca: “Slobodu smo dobili. Mi – najsretnije pokoljenje hrvatskog naroda – dobili smo slobodu zaslugom svojim ponajboljih.”⁴⁹

Glavne stranice *Ustaškinje* nisu bile tipične ni za jedan ženski list: kult “poglavnika” i mobiliziranje žena na “domovinskoj fronti” propagirani su najčešće vojnim motivima: Pavelić u uniformi ili vojnik, na ostalim listovima bile su ilustrirane učenice, kule ili priroda, a od travnja 1943. glavne stranice nisu bile istaknute ni jednom slikom, osim službenog znaka ustaškog pokreta, koji se sastojao od velikog slova “U”, goruće bombe i grba. U zadnjem broju *Ustaškinje*, koji je izašao u travnju 1945. godine, pripadnice ustaškog pokreta propagirale su još uvijek ratnu pobjedu Pavelića – u vrijeme kad se obitelj poglavara već nalazila u bijegu.

Rezime

Socijalna struktura žena koje su obavljale vodeće dužnosti u ustaškom pokretu može se na sljedeći način tipizirati: uglavnom su to školovane, obrazovane žene kojima su očevi imali društvenu i političku popularnost. Po struci su bile profesorice ili ravnateljice u školama. Nacionalizam i kršćanstvo vezali su sve članice *Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta*, a posebno se pazilo da na važne pozicije dospiju osobe koje su odrasle u pravaškoj ili ustaški orijentiranoj obitelji. Rijetko su te dužnosnice bile ograničene u ulozi majke, djelovale su u

⁴⁴ “Hrvatske žene stoje čvrsto uz Poglavnika”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 455, 20. VI. 1942., 3.

⁴⁵ Vidi: Petar, POŽAR, *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995., 45.-47.

⁴⁶ Danijel CRLJEN (obradio), *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.

⁴⁷ *Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama “Ustaše” hrvatskog oslobodilačkog pokreta*, 3.-5.

⁴⁸ Vidi primjerice: Vlasta ARNOLD, “Kruh naš svakdanji”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 5, 3.

⁴⁹ Irena JAVOR, “Slobodu smo dobili”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 1, 1.

ustaškim ženskim organizacijama ili kao dr. Zdenka Smrekar u ministarstvu, ali su ipak majčinstvo definirale kao najvažniji smisao u životu svake žene.

Nova socijalistička vlast kategorizirala je sve ustaške dužnosnice kao zločinke i osuđivala ih na zatvorske ili smrtne kazne: Irenu Javor partizani su vjerojatno ubili u bijegu kod Maribora. Dr. Zdenku Smrekar uhitili su prvo 1945., pa 1947. godine. Nije poznato kada, gdje i kako je umrla. Vlasta Arnold provela je deset godina u ženskom zatvoru u Slavonskoj Požegi. No bilo je i žena poput Olge Ostermann i zapovjednice *Ženske ustaške mladeži* Dolores Bracanović koje su pobjegle s ustaškom elitom u inozemstvo i dalje djelovale u intelektualnom radu ustaške političke emigracije.

“GROSS SIND UNSERE PFLICHTEN DEM VOLK GEGENÜBER”: INTELLEKTUELLE IM *WEIBLICHEN ZWEIG DER KROATISCHEN* *USTAŠA-BEWEGUNG*

Zusammenfassung: Studentinnen, Lehrerinnen, Schriftstellerinnen, Ärztinnen, kurz Intellektuelle, hatten im Unabhängigen Staat Kroatien einen besonderen gesellschaftlichen Status: Sie waren, wie ihre männlichen Kollegen, anerkannt als die “Kraft des Volkes”, (d.h. der Bauern und Arbeiter), sie hatten hohe Funktionen im Ustaša-Apparat, erzogen die “neue Generation” in der *Weiblichen Ustaša-Jugend* bzw. mobilisierten kroatische sogenannte “arische” Frauen in den *Weiblichen Zweig der kroatischen Ustaša-Bewegung*. Das Wissen, welches sich die Intellektuellen in der Schule und an der Universität aneigneten, mussten sie – nach dem Verständnis der Ustaše – in die Erziehung der eigenen Kinder anwenden, denn das Muttersein wurde als die höchste Aufgabe jeder “ehrfahren kroatischen Frau” betrachtet. Auf der anderen Seite haben Frauen tatsächlich die Aufgaben der männlichen Kollegen, die sich an der Front befanden, übernommen, obwohl die Ustaše, genauso wie die Nationalsozialisten, der Ansicht waren, die Intellektuelle dürfe erst dann ihren Beruf ausüben, “wenn sie sich dazu berufen fühlt”.

Schlüsselwörter: Unabhängiger Staat Kroatien, Frauen, Intellektuelle, *Der Weibliche Zweig der kroatischen Ustaša-Bewegung*

Literatura

Rebeka ANIĆ, *Die Frauen in der Kirche Kroatiens im 20. Jahrhundert*, Wien 2004.

Anonimno, “Naša seljanka”, *Ustaškinja*, 2/1943., br. 1, 31.

Anonimno, “Imenovanje privremenih povjerenica”, *Ustaškinja*, 1/1942., br. 2, 13.

Anonimno, “Ustaška mladež kroz trnje progona: R.U.Ž.A.”, *Ustaška mladež, Omladinski prilog “Ustaše”*, 1/1941., br. 6, 6.

Anonimno, “Olga Barić. 40-godišnjica socijalnog i humanog rada”, *Hrvatica* 3/1940., br. 10, 7.-8.

Anonimno, “Židovska fronta”, *Naša žena*, 2/1936., br. 5, 1.-2.

Ivo BALETOVIĆ, “Seljanka rano ustaje i rano umire”, *Hrvatski ženski list*, 3/1941., br. 12, 4.-5.

- Vlasta ARNOLD, "Kruh naš svakdanji", *Ustaškinja*, 1/1942., br. 5, 3.
- Lucija BENYOVSKY, "Putem uspomena' Marije Kumičić", *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1996., br. 3, 427.-438.
- Branka BOBAN, "Materinsko carstvo'. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu", *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, (ur. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 191.-209.
- Maja BOŽIĆ, "Naša jubilaraka", *Naša žena*, 3/1937., br. 10, 2.-5.
- Danijel CRLJEN (obradio), *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1942.
- Irena JAVOR, "Slobodu smo dobili", *Ustaškinja*, 1/1942., br. 1, 1.
- Tomislav JONJIĆ, "Marija Hranilović: Moja su braća dala živote za Hrvatsku!", *Politički zatvorenik. Glasilo hrvatskih političkih zatvorenika*, 7/1997., br. 58, 9.-14.
- Branimir KOVAČEVIĆ, *Plavi dječaci*, Zagreb 2004.
- Marica KUŠEKOVIĆ, "Seljačka mati", *Za vjeru i dom*, 30/1941., br. 10, 4.
- Dolores LABAŠ, "Ženski srednjoškolski pododbor", *Ustaška mladež, Omladinski prilog "Ustaše"*, 2/1942., br. 3, 15.
- Ela MAROŠ, "Uloga hrvatske školovane žene u današnjici", *Ustaškinja*, 3/1944., br. 8, 32.-37.
- Olga OSTERMANN, "Važnost ženske srednje škole za duhovnu izgradnju nove Hrvatske", *Ustaškinja*, 1/1942., br. 4, 5.
- Ante PAVELIĆ, "Zapovjednica Ženske loze hrvatskog Ustaškog pokreta", *Ustaškinja*, 2/1943., br. 4-5, 30.
- Ante PAVELIĆ, "Vlasta Arnold imenovana zamjenicom Upravne zapovjednice Ženske loze Ustaškog pokreta", *Ustaškinja*, 2/1943., br. 6, 23.
- Ante PAVELIĆ, "Poglavnikova oderdba o osnutku Ženske loze hrvatskog Ustaškog pokreta", *Ustaškinja*, 1/1942., br. 1, 12.
- Kaja PEREKOVIĆ, *Naše robijanje. Hrvatske žene u komunističkim zatvorima*, Zagreb 2004.
- Zlata PERLIĆ, "Selo i seljakinja", *Hrvatski ženski list*, 1/1939., br. 4, 5.-7.
- Poglavnik hrvatskim sveučilištarkama*, (ur. Povjerenstvo za sveučilištarke pri Ustaškom sveučilišnom stožeru), Zagreb 1942.
- Petar POŽAR, *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995.
- Zdenka SMREKAR, "Rad njemačkih žena na obnovi naroda i zemlje", *Naša žena*, 3/1937., br. 10, 7.-9.
- Zdenka SMREKAR, "Iz velikog svijeta. Bilješke s mog puta", *Naša žena*, 3/1937., br. 19, 8.-10.
- Lav STERN, "Još nešto o Židovima", *Naša žena*, 2/1936., br. 7, 1.-3.
- Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, (ur. Darko Stuparić), Zagreb 1997.
- Stanko VITKOVIĆ, "Sveučilištarci-budući intelektualci", *Ustaškinja*, 1/1942., br. 7, 7.
- Ivona MAIXNER, "Ženska Ustaška mladost", *Hrvatski radio list*, 1/1941., br. 2, 14.
- Wolfgang MERKEL, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden 2010.

Novine

- "Danas su hrvatski ideali u prvom stupnju podpuno ostvareni", *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 192, 25. VIII. 1941., 1.
- "Zadruga 'Hrvatsko srce' pristupila 'Katarina Zrinjski'", *Hrvatski narod*, br. 256, 28. X. 1941., 9.

- “Hrvatsko će školstvo biti preuredjeno”, *Novi list* (Zagreb), br.139, 15. IX. 1941., 1.
- “Nove težnje i dužnosti hrvatske žene. Predavanje gdje Marije Kumičić o ulozi majke u obiteljskom i narodnom životu”, *Novi list* (Zagreb), br. 54, 22. VI. 1941., 7.
- “Hrvatske žene stoje čvrsto uz Poglavnika”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 455, 20. VI. 1942., 3.
- “Veliki udio Ženske loze Hrvatskog Ustaškog pokreta u izgradnji Nezavisne Države Hrvatske”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 86, 10. IV. 1943., 11.-12.
- “Zakonska odredba o prestanku državne službe stručnim i obrtnim učiteljicama krojačke, kućanske i svratištarske struke na ženskim i stručnim kućanskim školama u slučaju udaje”, *Narodne novine* (Zagreb), 17. I. 1944., 1.
- “Žena u Ustaškoj Hrvatskoj. Temelj djevojačkog odgoja u Poglavnikovoj Hrvatskoj”, *Novi list* (Zagreb), br. 53, 21. VI. 1941., 7.

Arhivski fondovi

- Archivio Centrale dello Stato, Rim, Ministero dell’Interno. Direzione Generale, Pubblica sicurezza. Ispettorato generale di Pisa “Ercole Conti”, 1930.–1943., kut. 16.
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH) 1561/1947, sig. 013.0.4, Ustaški pokret i NDH, dosje Ante Pavelić, kut. 23 i kut. 24.
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske, 226/1942., kut. 13.
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hans Helm – Policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, 1521/1943., kut. 16.

18. OBITELJSKA SJEĆANJA NA RATNE DANE VLADANA DESNICE¹

Ivana Cvijović Javorina

UDK: 929Desnica,V."1941/46"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Iskustvo Drugoga svjetskog rata većini suvremenika čvrsto se urezalo u pamćenje. Međutim, osim neizbježnih slika bombardiranja i razaranja, u sjećanjima preživjelih važno mjesto zauzimaju i neki samo njima uočljivi i važni detalji, osobe i događaji. Ta smo sjećanja pokušali rekonstruirati metodom oralne historije, vodeći polustrukturirane intervju s članovima obitelji Desnica. Pritom se iskristaliziralo nekoliko tema: 1. život u Kuli tijekom ratnih godina; 2. interakcija između stanovnika Kule i seoske okolice te 3. utjecaj Kule na stvaralaštvo Vladana Desnice. U središtu rada nalaze se tri intervju s djecom Vladana Desnice (Olgom i Jelenom) te sa devedesetogodišnjim Stojanom Desnicom, najstarijim živućim članom obitelji. Iako su mnogi povjesničari još uvijek nepovjerljivi prema oralnoj historiji, ona nam neupitno omogućuje otkrivanje inače teško dostupnih obavijesti, kojima nema traga u pisanim izvorima, a koje mogu pojasniti neke događaje i pojave iz ratnog iskustva Vladana Desnice. Realizirani intervjui na svoj način još jednom nedvojbeno potvrđuju da su Islam Grčki i okolica iznimno važni za razumijevanje stvaralaštva Vladana Desnice.

Ključne riječi: Vladan Desnica, Drugi svjetski rat, Kula Stojana Jankovića, Islam Grčki, obitelj Desnica, usmena povijest (*oral history*), povijest svakodnevice

Uvod

Uproučavanju književnog stvaralaštva Vladana Desnice nemoguće je zaobići utjecaj koji su na njega ostavili Zadar, Islam Grčki i drugi dijelovi Ravnih kotara. Pejzaž, životna sredina, ljudska iskustva samo su neki od motiva koje susrećemo u njegovim djelima. U nekrologu što ga je povodom književnikove smrti objavio Miroslav Šicel apostrofira se neosporni utjecaj toga prostora na njegovo stvaralaštvo:

¹ Rad se temelji na intervjuima s članovima obitelji Desnica, nastalima u sklopu projekta "Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja" Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, nositelja prof. dr. sc. Drage Roksandića s Odsjeka za povijest i Tihane Rubić, asistentice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Cjelokupnim svojim književnim opusom Desnica kao da zatvara dva koncentrična kruga: prvi, širi u kome spaja regionalno s općim i svoju specifičnu viziju života izrađuje na promatranju ljudi u konkretnim ambijentima Zadra i njegove okoline, te drugi, uži krug, gdje se tematika ne uklapa u jače fabulativne zahvate, već pisac prodire u unutarnje monologe, u minuciozne analize čovjekove ličnosti ili tumačenja određenih pojava oko njega.²

Kada govorimo o utjecaju ravnokotarske sredine na opus Vladana Desnice, ograničavajući se prvenstveno na Islam Grčki, možemo ga zapravo promatrati u nekoliko različitih slojeva, koji nam povezivanjem u cjelinu mogu dati neke nove podatke o njegovu stvaralaštvu.

Te “slojeve” ne možemo rekonstruirati uvidom isključivo u pisane, materijalne izvore iz Desničina vremena. Međutim, to nikako ne znači da će nam u potpunosti ostati nedokučivi jer se do njih može doći i drugim metodama, a jedna od njih zasigurno je i metoda oralne historije. Metodu usmene povijesti iskoristili smo za pokušaj *pričanja priče* o ratnim danima književnika Vladana Desnice. Temelj rada čine polustrukturirani intervjui s članovima obitelji Desnica. Intervjui su nastali u sklopu projekta “Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja” Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U projektu, čiji su nositelji prof. dr. sc. Drago Roksandić s Odsjeka za povijest i Tihana Rubić, asistentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, dosad su snimljena četiri intervjua. Pri nastajanju ovoga rada korištena su tri intervjua – dva s kćerima Vladana Desnice – Olgom Škarić (rođ. 1936.) i Jelenom Ivičević-Desnica (rođ. 1937.) – te sa Stojanom Desnicom, najstarijim živućim članom obitelji Desnica (rođ. 1921.), sinom strica Vladana Desnice.³ Pitanja u intervjuu uglavnom su se odnosila na prostore i sadržaje u Kuli i oko Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, ali su snimljeni materijali – iako to nije bio njihov primarni cilj – osigurali i neke informacije o ratnim danima Vladana Desnice.

Shvativši da su prostori unutar Kule možda i najbolji asocijativni čimbenik, upravo smo oko njih koncentrirali istraživačka pitanja. Zanimalo nas je, na primjer, kako je određeni prostor izgledao, što se tamo događalo, koja je bila namjena tih objekata, tko ih je posjećivao, jesu li bili javne ili privatne namjene, jesu li postojale razlike u korištenju tih prostora ovisno o generacijama te postoje li neki posebni događaji vezani uz ta mjesta. Poseban fokus tih istraživanja čine, dakle, interpretacije intenzivnih interakcija i komunikacija članova obitelji Desnica i njihovih susjeda, ali i mještana iz bliže i dalje okolice (napose iz Zadra), koji su svojim praksama i iskustvima vezani za Kulu tijekom čitavog 20. stoljeća.

Oralna historija – mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa

Zbog čega upravo oralna historija i koji su problemi njezine primjene? Metoda intervjua je bila i jest jedna od ključnih metoda u etnologiji. Budući da je etnologija kao znanost usmjerena na “male ljude” o kojima često ne postoje pisana svjedočanstva, prihvatila

² Miroslav ŠICEL, “In memoriam. Književno djelo Vladana Desnice”, *Republika*, 23/1967., br. 5, 204.

³ Budući da intervju s Urošem Desnicom (rođ. 1944.), sinom Vladana Desnice, još nije transkribiran, taj materijal nažalost nije korišten prilikom pisanja ovoga priloga. U snimanju intervjua uz suvoditelje projekta i autoricu članka sudjelovao je i kolega povjesničar i arheolog Goran Šobota. Još se mora snimiti i intervju s trećom kćerkom Vladana Desnice, Natašom Desnica-Žerjavić (rođ. 1941.).

je metodu razgovora kao možda i najvažniji put do izvornih podataka.⁴ Metoda oralne historije (usmene povijesti) danas se sve češće koristi i među povjesničarima. Kao metoda prikupljanja obavijesti o prošlosti putem intervjua s akterima prošlih zbivanja s obzirom na selektivnost pamćenja i subjektivnost govornika, često je smatraju tek djelomično pouzdanom.⁵ Sumnjičavost prema usmenom svjedočenju nije pojava novijeg datuma. Već se i Tukidid žalio da “različiti očevici daju različite iskaze o istome događaju”. Kao razloge je naveo pristranost s jedne te nesavršenstvo ljudskog pamćenja s druge strane.⁶ Metodu prikupljanja usmenih iskaza koristio je i veliki Voltaire pripremajući svoje povijesti francuskih kraljeva. Prema vlastitom kazivanju ispitivao je sluge, gospodu i ostale, a zabilježio samo ono oko čega su se svi složili.⁷

Sve do kraja devetnaestog stoljeća nije bilo neuobičajeno konzultirati kako usmene tako i pisane izvore – sve do pojave Leopolda von Rankea. Polazeći od tvrdnje da povjesničari trebaju koristiti samo primarne izvore podvrgavajući ih strogoj kritici, dakle pisati o onome što se dogodilo *wie es eigentlich gewesen*,⁸ Ranke je postavio temelje za prelazak povijesti iz domene književnog oblika u akademsku disciplinu.⁹ Mogli bismo reći da je historiografija okrenula leđa usmenoj povijesti kad su je druge discipline prihvatile, prvenstveno etnologija, ali je svoj procvat ponovno doživjela 1970-ih godina.

Usmena su se svjedočanstva, dakle, dosad često marginalizirala¹⁰ zbog prevelikog stupnja subjektivnosti. U jednome eseju Eric Hobsbawm izražava mišljenje da je usmena povijest danas uglavnom osobno sjećanje, što je izuzetno sklizak medij za očuvanje činjenica. Riječ je o tome da pamćanje nije toliko snimanje (*recording*) koliko je selektivni mehanizam, a izbor se, u određenim granicama, stalno mijenja.¹¹

Hayden White nalazi još razloga, to jest opravdanja za nepovjerenje prema toj metodi istraživanja “prošle stvarnosti”. Prema njemu, naracija je iznimno slična prirodnom tijeku ljudske svijesti, a upravo ta sličnost odnosno prirodnost te aspekt svakodnevnog govora i običnog diskursa kod mnogih bacaju sumnju na mogućnost njezinog korištenja na bilo kojem znanstvenom polju.¹² White, međutim, ukazuje na to da korištenje naracije odnosno pripovijesti ovisi o primarnom cilju, to jest želimo li *opisati* situaciju, *analizirati* povijesni proces ili *ispričati* priču. Naravno, količina narativnih elemenata bit će najveća kod *pričanja* priče.¹³

Iako postoje pomaci u historiografiji pa sve više povjesničara koristi metodu oralne historije, a studiji povijesti u svoju ponudu uvrstavaju i kolegije namijenjene ovladavanju tehnikom vođenja intervjua i korištenja te metode,¹⁴ povjesničari – bar kad je riječ o tome

⁴ Suzana LEČEK, “Usmena povijest – povijest ili etnologija?: mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa”, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 153.

⁵ Maja BRKLJAČIĆ, Sandra PRLENDA (priř.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006., 11.

⁶ Donald A. RITCHIE, *Doing oral history: a practical guide*, New York 2003., 20.

⁷ *Isto*.

⁸ Anna GREEN, Kathleen TROUP (ur.), *The Houses of History*, Manchester 1999., 2.

⁹ D. A. RITCHIE, *n. dj.*, 21.

¹⁰ Paul THOMPSON, *The Voice of the Past: Oral History*, citirano prema: Alex HALEY, “Black history, oral history and genealogy”, *The Oral History Reader*, (ur. Robert Perks i Alistair Thomson), Routledge 2004., 1.

¹¹ Eric HOBBSAWM, *On History*, 206. Citirano prema: Richard W. SLATTA, “Eric J. Hobsbawm’s Social Bandit: A Critique and Revision”, *A Contracorriente. A Journal on Social History and Literature in Latin America*, 1/2004., br. 2., 25.

¹² Hayden WHITE, “The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory”, *History and Theory*, 23/1984., br. 1, 1.

¹³ *Isto*, 2. Podvukao H. W.

¹⁴ Prof. dr. sc. Drago Roksandić u proljeće 2010. osmislio je i vodio kolegij *Oralna historija i kultura sjećanja* za polaznike Poslijediplomskoga doktorskog studija hrvatske moderne i suvremene povijesti u europskom i svjetskom kon-

području – moraju i mogu još mnogo toga naučiti od etnologa. Upravo zato su u projekt snimanja razgovora s članovima obitelji Desnica bili ravnopravno uključeni Odsjek za povijest i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, pridonoseći tako ideji i potrebi interdisciplinarnosti.¹⁵

Nekoliko crtica iz obiteljskih sjećanja na Vladana Desnicu

Na temelju iskaza iz intervjua pokušat ćemo ispričati priču o dijelu ratnog razdoblja koje je proživio Vladan Desnica. Polazeći od Hobsbawmovog prije navedenog stajališta o subjektivnosti oralne historije, ne može se ne uočiti da je u ovome slučaju ta subjektivnost možda još i izraženija zbog velikog vremenskog odmaka. Osim toga, ne možemo poreći da djeca u odnosu na većinu odraslih ljudi imaju specifična iskustva. Ona ovdje mjestimično graniče, kako to jedna kazivačica u razgovoru i sama kaže, gotovo s fantazijom. Sam odabir kazivača¹⁶ – kćeri Olge i Jelene te Stojana Desnice, sina strica Vladana Desnice – smješta nas u neposrednu blizinu Vladana Desnice. Riječ je o djeci književnika i intelektualca, odraslima u, može se reći, visoko intelektualnoj klimi, danas i samim visokoobrazovanim osobama. Oni nam neposredno svjedoče o prostoru u kojem je Vladan Desnica proveo dio života, ali nam se iz njihovih priča otkriva i odnos okoline prema obitelji Desnica, a samim time i prema Vladanu Desnici. Vrijeme na koje razgovori referiraju obuhvaća uglavnom razdoblje od zime 1941. do siječnja 1946.

Obitelj Vladana Desnice na početku je Drugoga svjetskog rata živjela u Splitu, no 1942. sklonila se u Islam Grčki. Iako je često nezahvalno vući paralele između književnoga djela i stvarnoga života, ne možemo ovdje a da ne spomenemo Desničin roman *Zimsko ljetovanje*. Nemajući nikakvih pretenzija, a osobito ne dovoljno znanja za analiziranje toga romana, što nam uostalom na ovome mjestu nije ni potrebno, sličnost između početka romana i početka intervjua¹⁷ članova obitelji Desnica više je nego očigledna. Naime, sve počinje bombardiranjem. Olga i Jelena spominju tri bombardiranja koja su se čvrsto urezala u pamćenje tada petogodišnjakinje odnosno sedmogodišnjakinje: *Mi smo bježali u sklonište i to je tako impresivno za mene, dijete, bilo da sam ja do dana današnjeg klaustrofobična zbog*

tekstu, prvi takve vrste na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U izvođenje nastave bili su uključeni i stručnjaci iz drugih područja (npr. teorije književnosti, etnologije i folkloristike).

¹⁵ Etnologinja Tihana Rubić imala je ulogu koordinatora projekta odnosno "podučavatelja" o tome kako se vrši polustrukturirani intervjui te prikupljaju, bilježe i pohranjuju podatci (transkripti). Osim spomenutoga kolegija *Oralne historija i kultura sjećanja*, takav vid interdisciplinarne suradnje pokazao se korisnim i kod terenskih istraživanja na kojima su sudjelovali studenti etnologije i povijesti, a koja je rezultirala zbornikom radova *Zapisi iz Gornjih Ravni kotara: etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, (ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta), Zagreb 2010. Zahvaljujem dr. sc. Marijeti Rajković Iveta što me je podsjetila na tu suradnju. O mogućnostima i problemima suradnje povjesničara i etnologa više u: Suzana LEČEK, "Usmena povijest – povijest ili etnologija?: mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa", *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 149.-154.

¹⁶ U engleskom jeziku postoji više pojmova za označavanje osobe koja kao ispitanik sudjeluje u procesu prikupljanja podataka metodom oralne historije: *interviewee, informant, respondent, oral author, narrator*. U radu se kao adekvatan pojam koristi *kazivač* odnosno *kazivačica*.

¹⁷ Iako su intervjui bili zamišljeni kao polustrukturirani te su trebali biti vezani uz neki ambijent u Kuli i prakse vezane uz taj ambijent, odmah na početku prvoga razgovora, kazivačice su na vlastitu inicijativu započele pričati o razdoblju svoga djetinjstva u Splitu te poslije u Islamu. Nakon tih početnih minuta u kojima su same izložile dio svoje priče, razgovor se nastavio prema utvrđenom obrascu.

tih skloništa. Znam da sam malo histerično reagirala jer sam se htjela otrgnuti i na otvoreni prostor van izaći, tim više što su do mene doprle priče, i konkretno je to baš bilo iz Splita gdje su... odakle smo došli, gdje smo imali kuću, [...] da je u blizini negdje zatrpana trokatnica i da se čuju vapaji ljudi ispod toga [...] tako da [...] smo izdržali svega dva bombardiranja u Zadru i onda smo prešli u Islam, gdje će nas godinu dana kasnije isto zateći bombardiranje. (O. Š.)¹⁸ Nadalje: Treće bombardiranje znam da smo bili u polju dole, u vinogradu ispod vrta našeg i da smo vidjeli dim, jel, od bomba i tako i da su se tresla stakla, ne znam, možda su čak i popucala negdje bila gore na kuli. (O. Š.)¹⁹

Ni sama kći ne propušta istaknuti izravnu povezanost proživljenih bombardiranja s opisima svog oca u spomenutom romanu.²⁰ Osim toga, prisjeća se i ruševina: *Bila je nedavno i jedna izložba u Zadru o tome. To je strašno impresivno jer su te ruševine koje se nisu desetpetnaest godina uopće raskrčivale – iz nekih političkih razloga – po petnaest metara visoke ruševine su bile. U Zadru. To je neprohodno bilo...* (O. Š.)²¹

Dakle, i kćeri Vladana Desnice tvrde odnosno potvrđuju da je to razdoblje ostavilo nezbrisiv trag na njegov književni opus, misleći prvenstveno na spomenuti roman. Međutim, nemoguće je ne postaviti pitanje koliko su slike bombardiranja opisane na takav slikovit način uistinu proizvod vlastita sjećanja, a koliki je bio utjecaj drugih, naknadnih čimbenika na stvaranje tog sjećanja, uzimajući u obzir ponajprije čitanje romana *Zimsko ljetovanje* te komunikaciju s okolinom. Na interakciju komunikacije i pamćenja upućuje i Maurice Halbwachs. Individualno pamćenje neke osobe izgrađuje se njezinim sudjelovanjem u komunikacijskim procesima. Funkcija individualnog pamćenja je povezivanje pojedinca s različitim društvenim grupama, od obitelji do religijskih i nacionalnih zajednica. Pamćenje živi i održava se u komunikaciji; ako se komunikacija prekine, tj. ako nestanu ili se promjene relacijski okviri komunicirane stvarnosti, nastupit će zaborav. Sjećamo se samo onoga što možemo komunicirati i što možemo lokalizirati u relacijskim okvirima kolektivnog pamćenja.²² Polazeći od pretpostavke da je i čitanje književnih djela oblik komunikacije, s pravom se možemo zapitati je li možda čitanje *Zimskog ljetovanja* utjecalo na konačnu formulaciju priče o bombardiranju. No, to ne umanjuje vrijednost svjedočanstva i ne baca sumnju na istinitost događaja.

Nakon tih – u dječjoj percepciji gotovo kataklizmičkih – prizora, čitava se scena premješta u Islam Grčki, odnosno Kulu Stojana Jankovića. Iako je i tu postojala stalna ratna prijetnja, to jest prijetnja od novih bombardiranja zbog relativno male zračne udaljenosti od Zadra, Olga i Jelena tu počinju graditi svoj vlastiti svijet, svoj mikrokozmos i u prvi plan njihovih sjećanja tada dolaze nove uspomene koje se uglavnom mogu povezati s određenim prostorima na području Kule, odnosno grupirati oko njih. Te su slike u potpunoj suprotnosti s onima prije opisanim.

Tijekom analiziranja intervjuja, shvatili smo da se, uz interijere, najčešće pojavljuje sljedeća tema: voda i značaj vode. Ne samo što je ona neophodna za život, ona je u Islamu Grčkom bila i poveznica između sela i obitelji Desnica odnosno mjesto njihove

¹⁸ Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010. u stanu Olge Škarić. Razgovor vodili Ivana Cvijović i Goran Šobota. Intervju koji se u ovom radu citiraju transkribirani su, ali nisu objavljeni ni pripremljeni za objavljivanje. Svi transkripti nalaze se kod djece Vladana Desnice i članova projekta (ispitivača).

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Jan ASSMANN, "Kultura sjećanja", *Kultura pamćenja i historija*, (prir. M. Brkljačić i S. Prlenda), Zagreb 2006., 53.

interakcije.²³ Sam Vladan Desnica u jednom intervjuu apostrofira ulogu vode: *Pa jako volim vodu. – Ja mislim da su to neki prastari, praljudski rudimenti u nama na koje svaki od nas reagira.*²⁴ Voda je u Kuli bila zastupljena na dvama mjestima: *Klokotuši* (izvoru) i *Peškijeri* (akumulacijskom bazenu), ali ona je oduvijek imala dublji značaj za stanovnike ili posjetitelje Kule i okoline. *Klokotuša je bila (i jest): Izvor koji nikad ne presušuje, koji ima, nama se činilo, najukusniju vodu na svijetu.* (O. Š.)²⁵ *Dobar dio sela se služio tom vodom tako da zapravo tu su se okupljale recimo seljakinje i tako dakle. Tu smo dolazile u kontakt na neki način.* (J. I.-D.)²⁶ *Nikad ne presušuje.* (U. D.)²⁷ *To nam je bila zabava. Ić' na Klokotušu. To je bilo mali izlet. [...] Bio je jedan mlaz i ništa više. Neprekidan, hladan, uvijek isti.* (S. D.)²⁸

Jedna od aktivnosti koja se odvijala na vodi, a posebno ih se dojmila, bilo je plisiranje suknji: *[...] te suknje su donosili na vodu i vodeno plisirali. [...] Nešto svečano se nama strašno činilo jer oni su imali strpljenja da možda pola centimetra nabor, ¾ centimetra maksimalno... [To složje pa] ... pritisnu to i onda čekaju na suncu da se osuši.* (O.Š.)²⁹

Nemamo dovoljno prostora da podrobnije opišemo njihove igre, sudjelovanje u odlascima za blagdan Svetog Ilije u obližnje selo Kašić, čime bismo se još i više udaljili od teme, no spomenut ćemo opis vršidbe: *Znate, to vam je isto bio spektakl nama djeci tako da smo molili da nas jako rano ujutro probude kad se to radilo.* (O. Š.)³⁰ Čitav posao morao se obaviti vrlo rano: *Već u tri sata su meni rekli. Ja nisam vjerovala, ali jedan put kad su me probudili... Za svitanje se to jer to do osam sati, do vrućine – to je kraj jula – trebalo je već biti gotovo. I kad bi se mi prirodno kao djeca probudili, oko pola osam sati, to je tako nisko bilo, je li, a ti snopovi, pšenica ili tako, kad bi se poslagali, pa to je skoro do vrata... jedno dva ili tri konja su... tri konja su ukupno, koji su vezani za stup u sredini i oni su, znači četiri, pet sati je bilo, a seljak je morao ići za njima i tjerati ih. Nije to baš ni njemu lako.* (O. Š.)³¹ Na pitanje o tome što se jelo, saznaje se sljedeće: *Polenta, palenta, pura. Na otoku pura, ovdje pula. I to se ovako u širokom okruglom jednom dosta dubljem pladnju i tako. [...] Drvena jedna, okrugla, velika zdjela – ja ne znam kako se zvala – i onda bi svi posjedali, obavezno i ja! Okolo. I to je sad obred koji se meni jako sviđao. Čim bi dobili žlicu i onda kao da veslamo jednakim zamasima se mašati toga.* (O. Š.)³²

Zasigurno su i takvi idilični prizori zajedništva pridonosili idiličnoj percepciji ambijenta koji je Vladanu Desnici služio kao utočište, kojemu se vraćao čitavoga svog života i koje će naposljetku odabrati za svoje posljednje počivalište. U intervjuu što ga je dao 1969. godine rezimira sljedeće: *Dakle, iz Islama najviše su mi ipak pejzaži ostali, pejzaži najviše odjeka*

²³ O značaju pejzaža, a posebno vode u opusu Vladana Desnice vidi: Stanislava BARAĆ, "Značenje pejzaža u Desničinih 'Impresijama iz sjeverne Dalmacije'", *Desničini susreti 2005. – 2008. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2010., 33.-45.

²⁴ Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnica. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 135.

²⁵ Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010.

²⁶ *Isto.*

²⁷ Razgovor sa Stojanom Desnicom, 17. ožujka 2010. u stanu Stojana Desnice. Razgovor vodili Drago Roksandić i Tihana Rubić. Razgovoru je prisustvovao i Uroš Desnica, sin Vladana Desnice te je na nekoliko mjesta tijekom razgovora dodao svoj komentar. S Urošem Desnicom je, kao što je ranije navedeno, obavljen zasebni intervju, ali on još nije transkribiran.

²⁸ *Isto.*

²⁹ Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010.

³⁰ *Isto.*

³¹ *Isto.*

³² *Isto.*

imaju, ja mislim, u mojim knjigama. A kuća, znate, u mnogim sam kućama živio, i gradskim, i na selu, na imanju, i u raznim gradovima i tako dalje, pa se sve to miješa, osobito ono iz djetinjstva. Pojedini detalj se uzme odavde i odande. Pejzaža mnogo ima iz Islama. Pejzaža i štimunga u mojim djelima.³³

Iako je bio zaposlen kao viši državni službenik, nikada nije prestao razvijati svoj interes za književne i umjetničke teme pa je upravo to smatrao svojom najvažnijom preokupacijom, ne zanemarujući pritom ni svoju službenu dužnost, sve dok je se 1950. godine nije odrekao i u potpunosti posvetio pisanju. Zanimljiv je ulomak iz intervjua Stojana Desnice u kojemu se osvrće na Desničino poimanje njegove političke funkcije načelnika Pravne službe u Ministarstvu financija:

D. R.: Jeste odlazili kod njega, u kancelariju?

S. D.: Jesam.

D. R.: Kako je on taj posao doživljavao?

S. D.: Tako da se svađao s Ankom Berus. [...] Znam da se nisu podnosili, ona je bila ministrica, on šef Pravne službe i gledali su se malo ovako...

D. R.: Kako to da je on uopće postao šef Pravne službe ako nije bio u dobrim odnosima s njom?

S. D.: Ja mislim da... Ona ga nije niti postavljala, da su njega imenovali drugi.

D. R.: A koji su to "drugi" bili?

S. D.: Iz Vlade: Duško Brkić. [...] Jedanput je Anka Berus priredila nekakav sastanak u Ministarstvu, da se raščisti pitanje njihove menze. Jer menza nije bila u redu, nešto nije to štimalo, svi su se bunili. I bio je jedan, njoj vrlo odani, službenik koji je održao govor: *To je strašno, to se ne da trpiti*, ovo, ono, *ti miševi, ti konobari, to treba streljati!*, a Vladan se okrene i kaže: *Miševe, miševe, ne konobare*.

D. R.: A, recite, to nam jedino Vi možete kazati, šef Pravne službe je, pretpostavljam, imao dosta velike odgovornosti, zar ne?

S. D.: Naravno. [...] Osim toga, prim'o je sva moguća službena glasila.³⁴ I *Narodne novine* slovenske i makedonske, sve je on to...

D. R.: I proučavao.

S. D.: I proučavao.

D. R.: Znači, on je taj posao vrlo ozbiljno bio shvaćao?

S. D.: Vrlo ozbiljno. [...]

D. R.: Znači volio se šaliti, ne?

S. D.: Da.

D. R.: A to što je radio, radno vrijeme je sigurno bilo znatno duže od normalnoga, jel tako? [...] Kad je stizao pisati išta drugo?

S. D.: Isključivo izvan radnog vremena. Jer on bi odlazio u 10 sati na kavu, na 15 minuta bi izišao van, to mu je bio kao odmor. A onda je onome svome koji mu je sjedio u predvorju

³³ Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnica. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 121. U istom intervjuu, objavljenom pod naslovom *Razgovor s Vladanom Desnicom o umjetničkom stvaranju*, kao nezaobilazne motive u svom književnom opusu navodi i sunce i more. *Isto*, 138.

³⁴ U svome izlaganju koje je na ovogodišnjim *Desničinim susretima* u Islamu Grčkom održao Branislav Čelap, dugogodišnji glavni urednik Izdavačkog poduzeća "Prosvjeta", osvrnuo se i na veliku ljubav Vladana Desnice prema čitanju, izjavivši kako su Vladimir Bakarić i Vladan Desnica bili njihovi najbolji kupci. Usp. izlaganje Branislava Čelapa u ovome zborniku radova.

njegovom, bio kao njegov sekretar neki, rekao: *Ako netko za mene pita, onda recite da sam u kabinetu. Jer, kaže, ako pitaju iz kabineta ministri ove Anke Berus, mislit će da sam u zahodu. A ako pitaju neki drugi, mislit će da sam kod Anke u kabinetu.*³⁵

Vladan Desnica se i sam izjasnio o balansiranju između vremena provedenog u uredu i vremena utrošenog na književno-umjetničko stvaralaštvo: *Inače, ja sam dugo vremena radio, volio raditi noću već iz praktičnih razloga zato što sam preko dana imao dužnosti u uredu i noć mi je bila slobodno vrijeme. Osim toga, noću čovjek nema ni drugih obaveza, ni smetnja drugih, ni društvenih, ni posjeta i tako dalje, ni šumova na ulici pa mirnije radi.* [...]³⁶

Nejasno je, međutim, odakle Stojanu Desnici podatak o neslaganju između Vladana Desnice i Anke Berus. Štoviše, teško je zamisliti da bi uopće bio na tako odgovornom položaju da je odnos bio u potpunosti negativan – vjerojatno mu tada ne bi pomogle ni intervencije drugih strana, kao što je ovdje konkretno naveden Dušan Brkić.

Ta nam epizoda može poslužiti za pojašnjenje još nekih od kritika upućenih na račun metode oralne historije. Rasprave se vode oko odnosa između činjenica i istine.³⁷ Mi možemo provjeriti istinitost određenog podatka, no čak i ako utvrdimo da on ne odgovara istini, to nikako ne znači da nam (su)govornik nije iznio ono u što je uvjeren da je istina, bez ikakvog namjernog pokušaja manipulacije činjenicama.

Dva su općeprihvaćena razloga za nepovjerenje prema usmenoj povijesti. Dakle, kao što smo već spomenuli, iskazima očevidaca prvenstveno se predbacuje prevelika doza subjektivnosti. U historiografiji se privilegiraju naoko "prozirni" dokumenti poput sudskih i policijskih zapisnika, oporuka, vjenčanih listova i tako dalje nad "neprozirnošću" književnih tekstova – odnosno, mogli bismo dodati, i usmenih svjedočanstava – kao povijesnih dokumenata.³⁸ "Objektivna" komponenta odnosi se prvenstveno na dokumente koji ostaju isti i nakon dužeg vremena, a jedino što se može promijeniti je interpretacija. "Subjektivnost" obuhvaća pak sve ono podložno promjenama, čime postaje i manje pouzdano. Međutim, uz subjektivnost, drugi važan razlog je i nepovjerenje prema samom procesu pamćenja.³⁹ Naravno, na osobno pamćenje može utjecati i javno pamćenje jer ljudi unutar zajednice apsorbiraju javne debate i pritom usvajaju određene stavove.⁴⁰ Pojednostavljeno govoreći, mogućnost iznošenja "vlastite" istine tj. velika uloga subjektivnog doživljaja te nepostojanost ljudskog pamćenja razlozi su zbog kojih su neki povjesničari i dalje skeptični prema usmenoj povijesti.

No, vratimo se sada još malo na priču o ratnim danima Vladana Desnice. Poznato je da je Desnica za vrijeme Drugoga svjetskog radio kao prevoditelj u Zadru, ali je većinu vremena provodio u Islamu, i to u knjižnici. To je bilo mjesto koje je posebno fasciniralo i njegove kćeri, iako su im baka i teta ponekad i branile ulazak u nju. Na pitanje što se čitalo u Islamu, odgovorile su: *Čitalo se 4.000 knjiga. Počelo se od Rusa. [...] Meni je "Plemićko gnijezdo" prvi roman. (J. I.-D.)*⁴¹ *Onda su bile i narodne pjesme, Vukova djela, kako se to zvalo.*

³⁵ Razgovor sa Stojanom Desnicom, 17. ožujka 2010.

³⁶ Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnica. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 114.

³⁷ Hayden WHITE, "Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju", *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004., br. 2, 621.-635.

³⁸ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic LaCapra", *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 1, 227.

³⁹ D. A. RITCHIE, *n. dj.*, 27.

⁴⁰ *Isto*, 37.

⁴¹ Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010.

*Devet knjiga je bilo – epske, muške, ženske narodne pjesme, zagonetke, pitalice,... To je sve... sa svim tim rodovima smo se upoznali tamo. Mi nismo išle u školu zbog rata. Mi smo svega prve razrede – prvi, drugi i treći, ja nisam išla više – ti⁴² si par mjeseci u treći, ja sam par mjeseci u četvrti – i to u Islamu u popovskoj kući, gdje su jednu sobu pretvorili u to. Sjedio se na podu, a tronožac se imalo za pisanje. Tronožac. A to je nama sve nekako zgodno, **egzotično**. Ne znam, barem iz sjećanja. (O. Š.)⁴³*

Djevojčice su egzotičnim doživjele i protagoniste jednog izrazito neugodnog događaja u koji se upleo i Vladan Desnica. Dogodilo se to kada su, kako kažu, “bosanski četnici”, mnogo opasniji od “lokalnih četnika”, došli u Kulu u potrazi za članom njihove obitelji, Bracom (Stojanom Desnicom). Situaciju je razriješio Vladan Desnica, koristeći svoj ugled i spretnost: *Na tavanu, mi smo stanovali na prvom katu. Još su postojale stepenice do drugog kata. I onda se odmah ulazilo u tavan. Ja se sjećam te scene dramatične, zapravo strašno retorične. Gdje je naš tata zapravo svojom retorikom spasio, ovaj da je tko mutav bio tamo koji se nije znao tako služiti riječima... Znao ovaj, oni su htjeli obavezno doći gore i to pogledati, a tata se s velikom gestom i velikim riječima zgražao na njihovo nepovjerenje u ovakvu familiju. [...] Oni su korak po korak osvajali, a on se nije dao, znate čisto retorikom ih je zadržao. Ja sam se divila, prvi put sam čula tako na djelu, znate, kako može retorika... Jer to su bili strašno bahati i, onako, krupni i nasilni ljudi. [...] ... a ujutro smo se probudili mi djeca i gledali odozgo preko svih zidova – [to] su neki kao patuljci sa bradama [bili]. (O. Š.)⁴⁴*

Vladana Desnicu je, prema svjedočenju njegovih kćeri, potreslo i kada su se u Kuli prije privremeno smjestili partizani: *To se svaki dan mijenjalo, znate sad partizani, sad četnici, sad Nijemci. Prije toga Talijani – to ja još nisam bila [tamo]. (O. Š.)⁴⁵ Znao, ja znam da je u tom novom stanu takozvanom – mi smo u staroj kući stanovali – da su stanovali partizani. Da se moja baka ne znam što ljutila jer su ložili vatru na parketima. Oni su govorili: “Drugarice mi vama život, a vi ne znam šta!” (J. I.-D.)⁴⁶*

O Nijemcima koji su tamo privremeno boravili pak imaju ljepše uspomene – oni su im se činili pristojnijima i civiliziranijim jer nisu palili parket.⁴⁷ No oni su, kako je poznato, mitraljirali krov upravo zato što su znali da su tamo smješteni partizani.

Iz tih intervjua lako se može iščitati odnos stanovnika Islama Grčkog prema vlasnicima Kule. Oni su na Vladana Desnicu i na njegovu obitelj, općenito govoreći, gledali s velikim simpatijama iako se odnos sela prema njima kretao od prisnog pa do gotovo feudalnog, to jest bio je i srdačan i pun poštovanja. Naravno, seljani su bili mnogo prisniji prema najmlađima. Tako su se seljaci, na primjer, budući da su Olga i Jelena stalno nešto radile pored vode, ponosili njima kao svojim i zadirkivali ih da bi se zbog svoje marljivosti trebale udati za seljake, a ne za građane.⁴⁸ Iako bi ta izjava mogla implicirati negativne stavove prema ljudima iz grada (sadržane na primjer u opreci marljivost – lijenost), nadasve pozitivan odnos prema Vladanu Desnici pokazuje da su ga seljani izrazito srdačno doživljavali, a što je najbolje vidljivo i iz sljedećeg opisa:

⁴² Obraća se sestri.

⁴³ Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

G. Š.⁴⁹: A kakav je bio odnos, recimo, sa seljacima i vama?

J. I.-D.: Kako kome.

O. Š.: To je uvjetovano generacijski.

J. I.-D.: Naša baka je bila *gospodarica*. I ona je stvarno imala, kako bih rekla – autoritet.

G. Š.: Strogi odnos?

J. I.-D.: Da, da, da. Imala je pomalo feudalni. Naša mama je već bila građanka. Ona je bila *gospoda*, znate. Ona nije imala taj, kako bih rekla... nije ona imala u sebi taj...

T. Š.-J.⁵⁰ Ona je imala taj nekakav skrbnički odnos: ono, vidi jadno dijete pa mu pokrpa...

J. I.-D.: Da, da. Teta je već imala više srca. Mamu su jako volili jer je bila *denjatna*. Znače što je *denjatna*? Kako bih rekla? Nije se... Ah, *degnarsi*, talijanski.⁵¹ Nekako... [...] To znači da se zapravo nije držalo rezervirano. Dakle, imala je nekakav... nije se libila seljaka. Mi smo isto imali taj odnos familijarniji i na neki način...

G. Š.: Srdačnije, recimo.

O. Š.: Srdačno.

J. I.-D.: Ne samo srdačniji, nego prijatniji. [...] Nije bilo distance.

O. Š.: Ljudi su bili zanimljivi, ti naši.

J. I.-D.: Da, da. Nije bilo te distance koju je naša baka imala. [...] Tatu su zvali *gospodaru*, ali to je bila druga vrsta autoriteta. On je bio vrlo, kako bih rekla, suosjećajan prema seljacima i tako dalje. [...] Tata je govorio: “Kakav sam ti ja gospodar?” Ali je zapravo imao autoritet kod seljaka, dakle *gospodara* i tko je reko da [...] je to posljednji feudalni sprovod koji je vidio. Znače, kad je tata umro, onda smo ga doveli u Islam, tu je kuća, tu je crkva. Seljaci su prije svega u crkvi ručno morali iskapati te grobove, dolje kamen, nije se moglo minirati. Dakle, da bi to, a drugo su ga željeli na svojim ramenima pronijeti kroz selo.

Zaključak

Svi primjeri još jednom nedvojbeno pokazuju da tema Vladana Desnice ni izdaleka nije iscrpljena. Uz postojeće arhivske materijale koje još treba istražiti, Desničina književna djela i ostale zapise, oralna historija može popuniti neke praznine i dati odgovore na neka i dalje otvorena pitanja o njegovom životu, stvaralaštvu i vremenu u kojem je živio. Iz prikupljenog materijala može se, između ostaloga, u različitim epizodama iščitati kako su članovi obitelji Desnica interpretirali tuđe viđenje Vladana Desnice, odnosno kako su interpretirali njegove moguće stavove prema određenim tadašnjim pojavama i situacijama u spomenutom razdoblju te kakav su dojam na njih ostavili neki njegovi postupci. Iako joj mnogi predbacuju nepouzdanost, valja imati na umu da usmena povijest uz pravilan pristup i precizno postavljena istraživačka pitanja ne mora biti ništa manje pouzdana ili nepouzdana u odnosu na bilo koji drugi izvor istraživanja. Nijedan podatak bilo koje vrste ne smije se uzimati bez zadržke i mora se provjeriti u odnosu na druge izvore.⁵² Oralna historija pomaže nam da dođemo do novih činjenica koje će nam pomoći u “pričanju” neke nove “priče”.

⁴⁹ Ispitivač Goran Šobota.

⁵⁰ Isto. Razgovoru je prisustvovala i Tatjana Škarić-Jurić, unuka Vladana Desnice.

⁵¹ Tal. *degnarsi* – spustiti se; sniziti.

⁵² D. A. RITCHIE, *n. dj.*, 26.

VLADAN DESNICA UND DER ZWEITE WELTKRIEG: FAMILIENERINNERUNGEN

Zusammenfassung: Die Zeit des Zweiten Weltkriegs prägte sich fest ins zeitgenössische Gedächtnis ein. Doch abgesehen von den üblichen Bildern von Bombardierung und Zerstörung kommen in den Geschichten von Überlebenden sehr oft solche Details, Personen und Ereignisse vor, die nur sie bemerkten und wichtig fanden. Dies versuchten wir mithilfe der *Oral History*, d. h. anhand der halbstrukturierten Interviews mit einigen Mitgliedern der Familie Desnica, zu rekonstruieren. Den Interviews zufolge kamen drei Themenbereiche ans Licht: 1. das Leben in Islam Grčki während des Zweiten Weltkriegs; 2. die Interaktion zwischen der Familie Desnica und der Umgebung (Islam Grčki) und 3. der Einfluss der Umgebung auf das Schaffen von Vladan Desnica. Die Arbeit beruht auf den Interviews mit Kindern von Vladan Desnica und mit Stojan Desnica, dem ältesten Familienmitglied. Obwohl viele Historiker dieser Methode noch immer misstrauen, kann einem die *Oral History* helfen, neue Informationen zu entdecken, die in den schriftlichen Quellen nicht zu finden sind, die aber einige Ereignisse und Situationen aus Desnicas Zeit erläutern könnten. Diese Interviews zeigten noch einmal deutlich, wie stark Islam Grčki und die Umgebung das literarische Schaffen von Vladan Desnica beeinflussten.

Schlüsselwörter: Vladan Desnica, Zweiter Weltkrieg, Islam Grčki, Familie Desnica, Oral History, Alltagsgeschichte

Intervjui s članovima obitelji Desnica

- 1) Razgovor sa Stojanom Desnicom, 17. ožujka 2010. u stanu Stojana Desnice. Razgovor vodili Drago Roksandić i Tihana Rubić.
- 2) Razgovor s Olgom i Jelenom, 27. ožujka 2010. u stanu Olge Škarić. Razgovor vodili Ivana Cvijović i Goran Šobota.
- 3) Razgovor s Olgom i Jelenom, 18. travnja 2010. u stanu Olge Škarić. Razgovor vodili Tihana Rubić i Goran Šobota.

Literatura

- Maja BRKLJAČIĆ, Sandra PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.
- Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnica. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006.
- Anna GREEN, Kathleen TROUP (ur.), *The Houses of History*, Manchester 1999.
- Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Historiografija i postmoderna teorija pripovijedanja: Hayden White i Dominic LaCapra", *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 1, 217.-233.
- Suzana LEČEK, "Usmena povijest – povijest ili etnologija?: mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa", *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001., br. 1, 149.-154.
- Donald A. RITCHIE, *Doing oral history: a practical guide*, New York 2003.

Miroslav ŠICEL, "In memoriam. Književno djelo Vladana Desnice", *Republika*, 23/1967., br. 5, 204.-205.

Hayden WHITE, "Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju", *Časopis za suvremenu povijest*, 36/2004., br. 2, 621.-635.

Hayden WHITE, "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory", *History and Theory*, 23/1984., br. 1, 1.-33.

19. SRPSKI INTELEKTUALCI U OKUPACIJI: OD ČUTNJE DO REZIGNACIJE

Bojan Đorđević

UDK: 316.344.32(=163.41)"1941/44"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Okupacija je poseban fenomen i specifična posledica rata. U Srbiji ona se od 1941. do 1944. godine zbivala u uslovima neprekinute borbe protiv zavojevača, ali i uz surovi građanski rat. Sve to uticalo je na svakodnevni život, ali i bitno određivalo ponašanje i stav intelektualaca koji nisu uspjeli ili nisu želeli da izbegnu iz zemlje. Pri tome, prostora za autonomno delovanje nije bilo jer je u delu Srbije pod nemačkom upravom i ingerencijama "Vlade nacionalnog spasa" kulturna politika bila krajnje ideologizovana. Počivala je na tri postulata: *nacionalizmu* (koji se predstavljao kao težnja za povratkom imaginarnom "izvornom vrelu" srpske duhovnosti), *antijugoslovenstvu* (pri čemu se u zajedničkoj državi i ideji jugoslovenstva video koren svega zala) i *antimodernizmu* (pre svega u književnosti). Nedićev režim nastojao je da pridobije za saradnju što više intelektualaca, pre svega književnika i univerzitetskih profesora. Zanimljivo je, pri tome, da se saradnja tražila od onih koji su apriorno označavani kao "nepouzđani", zadobijeni "maglovitim idealima zapadnoevropske kulture", a kao takvi zapravo sumnjivi. Stoga su srpski intelektualci morali najpre da prođu kroz neku vrstu pokajanja i pročišćenja. Ipak, malo se intelektualaca otvoreno stavilo u službu Nedićevog režima i okupatora, a to su bili uglavnom oni koji su i pre rata pripadali desničarskim organizacijama. Većina drugih intelektualaca zauzimala je ambivalentan stav. Trudili su se da svoje prisustvo u javnosti svedu na najmanju moguću meru, ali su istupali u okviru svoje struke (javna stručna predavanja, saradnja na posebnim emisijama Radio Beograda, objavljivanje knjiga). Trudili su da se ne uklope u kolektivni identitet, već su insistirali na sopstvenoj individualnosti, nastojeći da tako nađu odgovor na svakodnevno zlo koje ih je okruživalo. Oni koji su mogli – a takvih je bilo dosta – povukli su se potpuno iz javnog života i utonuli u ćutnju, koja je, međutim, mogla biti s jedne strane izraz najdublje rezignacije i očaja (kao u slučaju Branka Lazarevića), a s druge beg u kreativnost koja je dovodila do utehe (paradigma ovoga je Ivo Andrić). Tako se, zapravo, odgovor intelektualaca na rat i okupaciju kretao svim mogućim linijama – saradnje, otpora, mirenja ili ćutnje.

Ključne reči: okupacija, rat, intelektualci, etika, kolaboracija, otpor, ćutnja

1.

Specifičan oblik – ili posledica – rata jeste okupacija kao poseban fenomen. Na prostoru Jugoslavije, za vreme Drugog svetskog rata, okupacija je bila utoliko složenija što se odvijala u uslovima nikad prekinute borbe protiv zavojevača, ali i u uslovima surovog

etničkog i građanskog rata. Sa samom Srbijom, pak, stvari stoje još složenije. Iako poražena i okupirana, razdobljena na više okupacionih zona (najveći deo Srbije okupirali su Nemci, a druge delove Mađari, Bugari, Italijani, Albanci i tzv. NDH), Srbija pod nemačkom upravom (od severnog Banata do Kosovske Mitrovice) zadržala je izvesna svojstva države na unutrašnjem planu, formiranjem (u septembru 1941. godine) tzv. Vlade nacionalnog spasa pod vođstvom Milana Nedića. Ipak, na površinu su izbijali razni suprotstavljeni interesi i raznovrsni konflikti. Dovoljno je reći da je u građanskom ratu u Srbiji učestvovalo pet vojnih formacija: Nedićeva Srpska državna straža, Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus, pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici Draže Mihailovića), tzv. legalizovani četnici (bliski Nedićevoj vladi) i jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Sve ovo uticalo je na svakodnevni život i sudbine običnih ljudi, a među njima i onih intelektualaca koji nisu otišli iz zemlje posle aprilskog sloma, i koji su ostali da istrajavaju u okruženju koje je bilo sve pre nego naklonjeno intelektualnom radu, te koje je – ubrzo će se to uvideti – stavljalo intelektualce na probu svesti i savesti, i to u atmosferi stalne neizvesnosti i egzistencijalne ugroženosti.

2.

U delu Srbije pod nemačkom upravom i ingerencijom Vlade nacionalnog spasa sprovedena je kulturna politika koja je bila krajnje ideologizovana, i koja je počivala na tri osnovna postulata: *nacionalizmu*, *antijugoslovenstvu*, a u literaturi i umetnosti na *antimodernizmu*.

Nacionalizam se predstavljao kao sublimirana težnja za povratkom tzv. izvornom i neukaljanom vrelu srpske duhovnosti, i kao jedini lek za “pometenost srpskog duha”,¹ te je stoga “magloviti kosmopolitski ideal” valjalo zameniti “nacionalnim idealom”.² Najeksplicitnije je to izrazio Vladimir Vujić: “Ako srpskim okom progledamo i srpskom mišlju opet počnemo misliti, ništa neće sprečiti snažni razvoj srpskog stvaranja...”³ U tom smislu, propagirano je potpuno okretanje Nemačkoj i njenom duhovnom i kulturnom uticaju. Pri tome se išlo u dva pravca. Isticane su kulturne veze koje su u prošlosti spajale nemački i srpski narod (pogotovo uticaj nemačke kulture na Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića), te uloga nemačkoga duha i kulture u razvoju srpske nacionalne svesti u 19. stoleću. Ono što je išlo teže jeste pokušaj Nedićevih propagandista da Srbe, a pre svega srpske intelektualce, ubede da se vežu za nacističku Nemačku i njenu kulturnu politiku. Za samo dve godine (od 1941. do 1944.) u Srbiju je uvezeno preko 250.000 nemačkih knjiga, a srpski izdavači utrkivali su se u prevodima. U suštini, poruke su se svodile na to da je Srbima posle rata zagarantovano mesto u tzv. novom svetskom poretku, i da se to mesto ima obezbediti tako što se kao svoj prihvata nemački – dakako nacistički – kulturni model.⁴

¹ Velibor JONIĆ, “Mogućnosti našeg književnog stvaranja: odgovor na anketu”, *Obnova* (Beograd), br. 270, Uskrs 1942., 12. Ove reči bile su utoliko upečatljivije jer ih je izgovarao ministar prosvete i vera u tadašnjoj vladi.

² D-r Đ. Sl. /Đoko SLIJEPEVIĆ/, “Za nacionalniju knjigu”, *Obnova* (Beograd), br. 389, 10. X. 1946., 6.

³ *Obnova* (Beograd), br. 275, 30. V. 1942., 5.

⁴ O ovome više: Milan RISTOVIĆ, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1991., 45.-48.; Bojan ĐORĐEVIĆ, “Kulturološki aspekti opozicije svoj : tuđ u vreme rata i okupacije (1941-1944)”, *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima: zbornik radova*, (ur. Miodrag Matički), Beograd 2006., 228.-229.; Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008., 74.-79.

Koren svega zla koje je snašlo Srbiju i Srbe tražen je – i nalažen – u predratnoj državi, Jugoslaviji. Četvrt veka postojanja jugoslovenske države shvaćeno je, u redovima intelektualaca u službi Nedićevog režima, kao “dvadeset pet godina praktične, taktičke i kulturno-političke delatnosti jedne određene ideološke namere koja nas je dovela do ruba propasti.”⁵ Posebno nepomirljiv i oštar bio je pesnik Sima Pandurović. Smatrajući nacionalizam “jedinim plamenom istine”, Pandurović je bio neskriveno sarkastičan: “Ako vam neko pristupa kao “Jugosloven”, možda je to i kakav fantast. Budite, u svakom slučaju, obazrivi. Jer je mnogo verovatnije da je to ili glupak ili varalica.”⁶

U umetnosti, a napose književnosti, ispoljavan je radikalni antimodernizam, najviše oličen u oštroj kritici međuratne avangardne književnosti.⁷ U uglavnom prizemnim i paskvilantskim napisima ukazivalo se na “zastranjenje duha i inteligencije” u srpskoj međuratnoj poeziji, kao i na “literarno-partizanski ološ” oko NOLIT-a i nadrealističkog časopisa “Nemoguće” (ciljalo se, pre svega, na pisce bliske komunističkom pokretu – Marka Ristića, Veselina Maslešu, Oskara Daviča, Aleksandra Vuća, Miroslava Krležu, Dušana Matića). Čuli su se i zahtevi za uništenje tzv. “nenacionalnih knjiga”, tj. svega onoga što je smatrano “bolesnom i štetnom literaturom”.⁸ Sasvim nekritički, u tom obračunu režimski intelektualci potrzali su autoritet starog i teško obolelog Bogdana Popovića, iako je on, svojim životom i delom, bio potpuna negacija nacionalističke i antizapadne ideologije.⁹

3.

Nedićev režim od samoga početka nastojao je da privuče ili privoli na saradnju što više intelektualaca, pre svega književnika i univerzitetskih profesora. Izuzimajući one koji su bili izvan zemlje (poput Rastka Petrovića, Miloša Crnjanskog ili Jovana Dučića), ili one koji su eksplicitno odbijali svaku saradnju (a takvih je, poput Ive Andrića, Isidore Sekulić, Branka Lazarevića ili Ksenije Atanasijević, bilo malo), i naravno onih koji su se opredelili za četnički (Dragiša Vasić, Grigorije Božović, Niko Bartulović) ili partizanski pokret (Miloš Savković, Đorđe Jovanović), svi ostali su implicitno ili eksplicitno terani da se izjasne i uzmu učešće u “obnovi zemlje”. Svaka takva akcija polazila je od kritike srpske inteligencije koja je svoje uzore između dva svetska rata nalazila na “dekadentnom” Zapadu, pre svega u Francuza. Posebno analitičan, ali eksplicitan, bio je Svetislav Stefanović: “Početkom ovog veka, a naročito u toku i posle Prvog svetskog rata, pod dejstvom inteligencije došle sa francuskih škola, počelo je svesno i plansko skretanje naše kulture sa dotle bližih i užih evropskih puteva ka kulturi evropskog zapada, impregniranoj već tada raznim internacionalnim stremljenjima, često vešto kamufliranim pacifističkim, panevropskim, u osnovi masonskim i demokratsko-boljševičkim tenedencijama.”¹⁰ Radilo se o tome da su srpski

⁵ Božidar TOMIĆ, “Jedan prilog uzroku naše katastrofe”, *Naša borba* (Beograd), 10. V. 1942., 6.

⁶ Sima PANDUROVIĆ, “Unutrašnje orijentacije”, *Srpski narod*, 3/1944., br. 2/3, Božić 1944., 16.

⁷ Za intelektualne i etičke mene u ljudima indikativna je činjenica da su među najoštrijim kritičarima avangarde bili i njeni bivši istaknuti pripadnici, poput Svetislava Stefanovića i Todora Manojlovića. O tome: Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*, Novi Sad – Beograd 1991., 95.-99.; 270.-272., Zdenka PETKOVIĆ-PROŠIĆ, *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*, Beograd 1999., 139.-145.

⁸ Milan POPOVIĆ, “Razorna literatura”, *Novo vreme* (Beograd), br. 295, 19. IV. 1942., 3.

⁹ Videti: Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, 82.-87.

¹⁰ Dr. Sv. STEFANOVIĆ, “Kulturno-istorijske marginalije na Uskrs 1942”, *Obnova* (Beograd), br. 230, Uskrs 1942., 12.

intelektualci imali prvo da prođu kroz neku vrstu očišćenja i pokajanja ne bi li ih se pripustilo u redove onih koji grade novi poredak. Oni su pozivani da se “otrezne”,¹¹ upozoravani da se mogu razumeti, pa i oprostiti, “greške srca (kod naroda), ali ne i greške uma (kod narodne inteligencije)”.¹² Ukazivalo se na “štetan rad dela inteligencije zaražene masonerijom i boljševizmom”,¹³ a posebno je apostrofirao Beogradski univerzitet, kao “leglo i rasadnik komunizma”.¹⁴ Književnik, publicista i političar, u to vreme upravnik Državnog arhiva, Milan Stoimirović Jovanović, sve to sublimirao je u jasan poziv: “Svoj zadatak srpska inteligencija može ispuniti samo ako se sva, listom, bez izuzetka, patriotski i potpuno, stavi u službu srpske vlade, u službu jedinog autoriteta među Srbima.”¹⁵ Ovakvo stanje oslikao je u svojim uspomename dramski pisac Ariton Mihailović, jedan od onih koji nisu pristali na saradnju sa Nedićevim režimom i potpuno su se povukli iz javnog života: “Otuda je sada potera za intelektualcima, u prvom redu za književnicima, da se jave na saradnju...”¹⁶

Kada pozivi i apeli nisu urodili plodom,¹⁷ i kada su se iz javnog života povukli čak i oni intelektualci koji su potpisali tzv. Antikomunistički apel, koji je trebao biti prvi test da li su intelektualci spremni za saradnju,¹⁸ usledile su neskrivene pretnje. Posebno su one učestale posle sloma partizanskog ustanka. Tokom 1942. godine hapšeni su i odvođeni u logor na Banjici oni intelektualci koji su odbili da potpišu Antikomunistički apel, a drugima se pretilo da će doživeti sličnu sudbinu, ili su – uglavnom univerzitetski profesori – penzionisani daleko pre vremena, uglavnom pod sumnjom da su masoni ili levičari.¹⁹ Upozoravani su na teške posledice “pasivni posmatrači događaja”,²⁰ oni koji su, prema rečima šefa državne propagande Đorđa Perića, “prvi pozvani da srpski narod leče od teške komunističke zaraze,

¹¹ Damijan KOVAČEVIĆ, “Dužnosti srpskog naroda prema sebi”, *Novo vreme* (Beograd), br. 452, 20. X. 1942., 1.

¹² Damijan KOVAČEVIĆ, “Zašto se ne sme ćutati”, *Obnova* (Beograd), br. 28, 6. VIII. 1941., 4.

¹³ “Nedela mračnih sila: svedočanstva o nenacionalnom radu i projevrejskom stavu jednoga dela naše inteligencije”, *Obnova* (Beograd), br. 357, 3. IX. 1942., 5. Još i u poslednjoj godini rata, književnik Vladimir Velmar Janković, inače pomoćnik ministra prosvete i vera, u predavanju gimnazijskim profesorima, rezignirano je ustanovio: “Jedan deo inteligencije otpadio se od svoga naroda i prešao na stranu na kojoj se ovaj narod nikad nije nalazio...” Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, “Otađzbina i inteligencija: samoodržanje Srba”, *Prosvetni glasnik*, 60/1944., br. 1, 4.

¹⁴ *Obnova* (Beograd), br. 366, 14. IX. 1942., 3.

¹⁵ Milan STOIMIROVIĆ JOVANOVIĆ, “Zadatak srpske inteligencije”, *Obnova* (Beograd), br. 168, 21. I. 1942., 5.

¹⁶ Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, (ur. Bojan Đorđević), Beograd 2004., 9.

¹⁷ “Svi intelektualci, sa malim izuzecima, izmišljaju izgovore, i srećni su ako uspeju u tome da im se poveruje, makar i neiskreno.” Ariton MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 9.

¹⁸ Antikomunistički apel potpisali su intelektualci različitih političkih i ideoloških opredeljenja. Uradili su to, takođe, iz različitih pobuda. Treba imati u vidu da je taj dokument nastao sredinom avgusta 1941. godine, dakle posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, da su se u Srbiji aktivirali partizanski odredi, a da još nije bila formirana Nedićeva vlada, već je uprava bila u rukama tzv. Komesarske uprave bez ikakvog autoriteta u narodu. Različita imena među potpisnicima Apela svedoče o velikom pritisku, a i kasnije sudbine ovih potpisnika svedoče da sam potpis nije ništa garantovao. Tako su se kao prvi potpisali predsednik Srpske kraljevske akademije Aleksandar Belić i književnik Veljko Petrović, a oni su se tokom cele okupacije držali rezervisano, ne objavljujući ništa i ne učestvujući u javnom životu, i čak su u tadašnjoj štampi zbog toga bili kritikovani. Viktor Novak, pak, potpisao je Apel, jer je bio prokazan kao viđeni mason. Neki su, pak, iskreno bili uvereni da Srbiji preči komunistička opasnost. Retki su, zapravo, bili oni (poput Svetislava Stefanovića ili Vladimira Vujića) koji su iskreno verovali u ideje nacionalsocijalizma i nemačku pobjedu u ratu. Uostalom, i sudbina potpisnika Apela posle oslobođenja bila je dijametralno suprotna. Neki su svoj angažman, pa i potpis Apela, platili glavom, drugi zatvorom i gubitkom nacionalne časti, treći su otišli u izgnanstvo. Opet, neki su bili prihvaćeni od nove vlasti, i ostali na visokim položajima ili dospeli na njih. Tako je Aleksandar Belić ostao predsednik Akademije, a Veljko Petrović je, umesto oteranog Milana Kašanina, postao direktor Muzeja kneza Pavla (Narodnog muzeja).

¹⁹ “Prvo što treba učiniti to je da Univerzitet postane stvarno srpski... Na Univerzitetu treba da se izgradi novi tip srpskog intelektualca koji će i hteti i moći i znati razlikovati preozbiljne znake vremena.” D-F V. LAZAREVIĆ, “Za srpski Univerzitet”, *Obnova* (Beograd), br. 270, Duhovi 1942., 5.

²⁰ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, “Opredeljenja”, *Obnova* (Beograd), br. 158, Božić 1942., 5.

a to ne čine”.²¹ Najzad je upozorenje stiglo i od samoga predsednika vlade, Milana Nedića, koji se u govoru na radiju eksplicitno obratio intelektualcima: “Jedan veliki deo intelektualalaca, književnika, naučnika, profesora Univerziteta, umetnika, viđenih srpskih privrednika i drugih javnih radnika, nalazi se po strani. Oni ne uzimaju učešća u obnovi Srbije. Pozivam ih da mi pomognu. Ako mi ne priđu, ja ću i sam svršiti narodno delo obnove, ali će biti bolje za njih ako uzmu učešća u tome.”²²

4.

Malo je intelektualaca koji su se otvoreno stavili u službu Nedićevog režima i okupatora, i to su bili uglavnom oni koji su i pre rata pripadali desničarskim organizacijama. Oni su bili ubeđeni da je duh korporativizma i nacionalsocijalizma moguće presaditi na srpsko tle. Podržavali su ideologiju oslanjanja na selo i seljaka, i hvalili nacistički privredni i kulturni sistem kao “autoritativan u političkom smislu, hijerarhijski u uređenju odnosa, dirigovan i planski u privrednom pogledu, socijalno pravičan i kulturno duboko nacionalan.”²³ Tačka oslonca bilo je uverenje da su Srbi “pobeden i okupiran narod”²⁴ koji, samim tim, ima dužnosti i obaveze prema okupatoru: “Nema više podvaljivanja, mucanja, dve stolice...”²⁵ Čak je i Vidovdan, kao simbol svesne žrtve i stradanja, iskorišćen za propagandu koja je pozivala na “povlačenje u sebe, okretanje od svega spoljašnjeg u unutrašnje, u duh i dušu...”²⁶ Tako je princip intelektualizma i spekulacije pervertiran u poziv da se odustane od svakog otpora okupatoru, u uverenju – kakvo je iskazivao književnik Svetislav Stefanović – da je “sistem demokratije i parlamentarizma tako definitivno srušen, da ga u Evropi niko više neće oživeti.”²⁷ A književnik Stanislav Krakov, koji je na sebe uzeo glavnu ulogu u propagandi protiv jugoslovenske vlade u Londonu i Draže Mihailovića kao vrhovnog komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini, ukazivao je na “greh intelektualaca”, jer pomažu da se “na osakaćenom i iskrvavljenom telu srpskog naroda... izvrše i ideološke vivisekcije.”²⁸ Dobar deo intelektualaca koji su se oglašavali tokom okupacije pripadali su onom sloju tzv. lumpenintelektualaca slaboga ugleda i sa jakim osećanjem osujećenosti. Oni su pomislili da je došlo najzad njihovo vreme, i oberučke su prihvatili saradnju sa režimom, a to je neminovno značilo i sa okupatorom. Mnogi su tada, što u redovnim prilikama ne bi nikako mogli, postali profesori univerziteta. Pre rata sasvim prosečni književnici počeli su da dobijaju

²¹ *Obnova* (Beograd), br. 355, 1. IX. 1942., 5.

²² Nedićev govor objavljen je sutradan u: *Novo vreme* (Beograd), br. 106, 5. IX. 1942., 1. Da nije bilo sumnje da je ovaj govor shvaćen kao pretnja, svedoči A. Mihailović: “Nedić je zapravo obećao logor, ako ne i nešto još gore od toga, svim intelektualcima-saboterima...” Arifton MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 9.

²³ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Seljaštvo juče i danas”, *Novo vreme* (Beograd), br. 330, 31. V. 1942., 1.

²⁴ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Dužnosti srpskog naroda prema samom sebi”, *Novo vreme* (Beograd), br. 451, 20. X. 1942., 1.

²⁵ Damnjan KOVAČEVIĆ, “Politika prošlosti i politika budućnosti”, *Novo vreme* (Beograd), br. 609, 25. i 26. IV. 1943., Uskršnji dodatak. Zanimljivo je da su, u ovom propagandnom duhu, kao izrazito negativne ličnosti u srpskoj istoriji, upravo zbog veštine laviranja između velikih sila, ocenjivani Miloš Obrenović i Nikola Pašić.

²⁶ Svetislav STEFANOVIĆ, “Zapis letopisca na Vidovdan 1941”, *Novo vreme* (Beograd), br. 47, 3. VII. 1941., 3.

²⁷ Svetislav STEFANOVIĆ, “Sa nacionalsocijalističkom revolucijom – naš jedini put”, *Novo vreme* (Beograd), br. 58, 14. VII. 1941., 3. Kao što je poznato, u Srbiji, i Jugoslaviji, zaista je pobedila revolucija, ali komunistička. Parlamentarna demokratija zaista nije ponovo uspostavljena, a Stefanović je glavom platilo svoj intelektualni angažman za vreme okupacije.

²⁸ Stanislav KRAKOV, “Moj drugi odgovor Radio Londonu”, *Novo vreme* (Beograd), br. 803, 9. XII. 1943., 3.

novoustanovljene nagrade, a desničarski i konzervativni teolozi počeli da slove za vrhunske filozofe. Sa ovim je kombinovana i novčana nagrada koje je za tu saradnju sledila. Tako se za tekst u nedeljniku "Srpski narod" dobijalo tada velikih četiri hiljade dinara. Na novac, u uslovima teške oskudice, nisu bili gadljivi mnogi, pa čak i ugledniji intelektualci. Na poziv na saradnju u programima Radio Beograda odazvali su se, pored minornih pisaca i publicista, i Miloš Đurić, Milan Kašanin, Desimir Blagojević i Todor Manojlović. Zauzvrat su od Narodne banke dobili tzv. nepovratnu pomoć u novcu. Miloš Đurić, koji je hrabro odbio da potpiše Antikomunistički apel, ne samo da je učestvovao u emisijama Radio Beograda, već je postao i državni činovnik – lični izaslanik ministra prosvete na maturskim ispitima! Još jedna dobra sinekura bila su predavanja na Kolarčevom narodnom univerzitetu, u čemu je, od uglednijih književnika, prednjačio Sima Pandurović.²⁹

Većina uglednijih intelektualaca, zapravo, zauzimala je veoma ambivalentan stav tokom okupacije. Oni su se trudili da svedu svoje prisustvo u javnosti na najmanju moguću meru, ali su u izvesnoj meri, uglavnom u okviru svoje struke, ipak istupali, na različite načine. Naročito su se klonili saradnje sa komesarskom upravom Srpske književne zadruge, na čijem je čelu bio Svetislav Stefanović. Mnogi pisci odbili su da daju dozvolu da im se pripovetke objave u antologiji koju su priredili Borivoje Jevtić i Mladen St. Đuričić. Ali, dok je, recimo, Ivo Andrić ostao dosledan u tom svom povlačenju, dotle se Milan Kašanin zaustavio na tome, a učestvovao je u programima Radio Beograda, držao javna predavanja i objavljivao naučne radove i monografije. Todor Manojlović, pak, objavio je samo nekoliko pesama i onda začutao, ali je u štampi nastupao kao likovni kritičar. Ipak, ogrešili bismo se ako bismo insistirali samo na prizemnom, materijalnom povodu za javno delovanje. Većina ovih intelektualaca bila je još od pre rata poznata po svojim antifašističkim opredeljenjima, a nastupala je tokom okupacije iz iskrene želje da pokaže da se otpor teškim vremenima može pružiti i duhovnošću i kulturom, i da se tako narodu može uliti dah nade i optimizma.

5.

Ne treba smetnuti s uma da, kad se govori o okupaciji, uvek je reč i o nekoj vrsti tzv. kolonijalnog diskursa koji celo društvo, napose i same intelektualce, uvodi u oblast postpolitičke etike, kada uvreženi socijalni, ideološki i politički mehanizmi ne samo da više ne deluju, nego najčešće bivaju potpuno obesmišljeni. Ako se već ne utopi u kolektivni identitet (u slučaju Srbije toga vremena to je morao biti ili nacionalističko-konzervativni, ili revolucionarno-tribalni), intelektualcu je ostajalo da insistira na sopstvenoj individualnosti, i da kao jedinka nađe odgovor na zlo i banalnost svakodnevice. Jedan vid toga odgovora bilo je i ćutanje koje je – s druge strane – međutim često rezultiralo kreativnim antipodom zlu i uništenju. Paradigma ovakvoga postupanja, naravno, jeste Ivo Andrić, koji svoja tri magistralna dela – *Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika* i *Gospođica* – dovršava upravo u godinama okupacije. U takvim slučajevima jasno su se razgraničavali estetski i intelektualni

²⁹ A. Mihailović beleži: "Taj gospodin /Sima Pandurović; prim. B. Đ./ prišao je Nediću, kao što bi prišao i crnom đavolu, radi para... Kad imamo ovakve intelektualce, što se čudimo što nam je država još i gora." A. MIHAILOVIĆ, *n. d.*, 81. Zbog svog angažmana za vreme okupacije, Pandurović je posle oslobođenja osuđen pred Sudom za zaštitu nacionalne časti i doveden u stanje krajnjeg siromaštva.

rad koji se nastavljao i u tim godinama, te eksternalizacija i afirmacija toga rada koji su za takve intelektualce bili nezamislivi i moralno neprihvatljivi.

U ovim se prostorima očito krila mogućnost za očuvanje dostojanstva i moralno bivstvovanje, u smislu odgovora na Hegelovo pitanje šta *pojedinač* može da čini u uslovima terora. Ćutanje u ovom slučaju nije značilo raščovečenost, bezdušnost ili obezdomljenost (kako su u prvim godinama posle oslobođenja predstavljeni intelektualci koji se nisu pridružili narodnooslobodilačkom pokretu), niti priznanje poraza i mirenje sa sudbinom. Pre će biti da je srpske intelektualce koji su odabrali ovaj vid istrajavanja u okupaciji motivisala fraza koju glavni junak Andrićeve pripovetke *Zeka* često ponavlja: “I to će proći.” Ipak, dok *Zeka* na kraju bira stranu i eksplicitno se – na nivou neideološkom i nepolitičkom – stavlja na stranu progonjenih, dotle intelektualac kao paradigma svesti i savesti često ostaje na nivou ćutnje koja se graniči sa rezignacijom. Tako Branko Lazarević u godinama okupacije u svome dnevniku pokušava da razreši neke lične, filozofske, pa i etičke dileme, ostavljajući vrlo malo traga o onome što se dešava oko njega. Međutim, za sve to vreme trpi lične gubitke. Kada sve prođe, kada se nađe u oslobođenom (“ali ne i slobodnom”, kako sam kaže) Beogradu, svodiće saldo gubitaka – u okupaciji izgubio je ženu, oba sina, kuću u Beogradu, kuću na Hvaru, svoju ogromnu ličnu biblioteku, ali i sedamdesetak svojih prijatelja i poznanika, uglednih srpskih i hrvatskih intelektualaca, čiji spisak pedantno i sa tugom i nežnošću pravi. U takvom trenutku svođenja računa, on gorko uzvikuje: “Ova zemlja ne vredi da čovek u njoj ostavi svoje govno, a kamoli svoj život!”³⁰ I ova duboka rezignacija jeste, najzad, jedan od ravnopravnih odgovora intelektualca na zlo i teror, kao i otpor, mirenje, kolaboracija, ili ćutnja. Šta će od svega toga čovek izabrati, zavisi od mnogo čega – straha i hrabrosti, stida i ponosa, gordosti i skromnosti, predrasuda i tolerantnosti, neljudskosti i ljudskosti. Što od toga prevagne – to je čovek. I to je intelektualac. U svim vremenima – pa i u ratu i okupaciji.

SERBIAN INTELLECTUALS IN THE COURSE OF MILITARY OCCUPATION: FROM SILENCE TO RESIGNATION

Summary: Occupation is a phenomenon by itself as well as it is in view of particular consequences of war. It advanced in Serbia of 1941-1944 under the conditions of perpetual fight against the invaders, which went along with the cruel civil war. Not only did it influence one's ordinary life, but it also significantly determined the behavior and attitude of the intellectuals who either did not manage or did not want to flee from the country. Besides, there was no space for some autonomous acts on the part of the intellectuals for, in the region of Serbia under the authority of the Germans and the jurisdiction of so-called Government of National Salvation, the cultural politics was highly ideological or based on three principles: *Nationalism* (hidden behind the veil of the aspiration for the return to an imaginary “original source” of Serbian spirit), the idea of *anti-Yugoslavia* (the common country within which actually an overall evil took root) and, finally, *anti-Modernism* (in literature in the first place). Nedić's regime strove to persuade into cooperation as many intellectuals as possible, especially the writers and university teachers. A striking detail is that the very same cooperation was asked from those who were a priori labeled as “unreliable” or imbued with “the

³⁰ Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog Nikoga II*, Beograd 2007., 132.

vague ideals of West European culture” and therefore eventually became suspicious. For this reason Serbian intellectuals had to undergo a kind of penitence and cleansing procedure. Nevertheless, few intellectuals openly rendered a service to the invaders and Nedić's regime. They were mainly those who were the members of the right wing organizations in prewar time. The majority of other intellectuals took an ambivalent attitude. They tried very hard to reduce their presence in public to the least extent. Yet, they did participate in the scope of their field of profession (delivering public lectures, cooperating with the Radio Belgrade broadcast, publishing books). They did their best not to embed in collective identity. Instead, they insisted on their own individualism as a response to the continual, surrounding evil. There was a large number of those who were able to completely retreat from public life and lapse into silence which, on the one hand, would express the deepest resignation and despair of theirs (as in the case of Branko Lazarević) while, on the other, provided a flight into a kind of creative consolation (the paradigm of which is Ivo Andrić). That is how the intellectuals responded to the war – from cooperation, over resistance, to coming to terms with destiny or the silence itself.

Keywords: occupation, war, intellectuals, ethics, cooperation, resistance, silence

Literatura

Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008.

Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog Nikoga*, Beograd 2007.

Miodrag MATICKI (ur.), *Slika drugog u balkanskim književnostima: zbornik radova*, Beograd 2006.

Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, Beograd 2004.

Kosta NIKOLIĆ, *Strah i nada u Srbiji*, Beograd 2002.

Zdenka PETKOVIĆ PROŠIĆ, *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*, Beograd 1999.

Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

Milan RISTOVIĆ, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945*, Beograd 1991.

Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda u polemičkom kontekstu*, Novi Sad – Beograd 1992.

20.

BEOGRADSKI UNIVERZITETSKI PROFESORI I DRUGI SVETSKI RAT¹

Dragomir Bondžić

UDK: 378.4(497.11 Beograd)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U radu se predstavljaju najkarakterističniji stavovi istaknutih beogradskih univerzitetskih profesora prema Drugom svetskom ratu, okupaciji, Nemačkoj, fašizmu, antifašizmu i sukobljenim vojskama i ideologijama u Srbiji. Nekoliko profesora je tokom rata aktivno učestvovalo u srpskom aparatu vlasti pod okupacijom i otvoreno podržalo politiku fašističke Nemačke. S druge strane, neki profesori su podržavali jugoslovensku kraljevsku vladu u Londonu, a neki su prišli partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu, protiveći se okupaciji zemlje i boreći se protiv Nemaca i njihovih saradnika. Mnogi profesori su pružali pasivnu podršku i prikriveno saradivali sa nekom od sukobljenih strana u ratu. Međutim, najveći deo univerzitetskih nastavnika se držao po strani od svakog političkog i javnog angažmana i opredeljivanja i bio je posvećen teškoj svakodnevnicu i preživljavanju. Bez obzira na ideološko i političko opredeljenje i stavove, veliki broj nastavnika Beogradskog univerziteta je tokom rata i okupacije bio izložen strogoj kontroli, progonu i hapšenjima, dok su svi bili suočeni i sa teškim ratnim vremenima i problemima, nemaštinom, bombardovanjima i brojnim opasnostima za sopstveni život i porodicu.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Beogradski univerzitet, profesori, okupacija, saradnja, otpor, hapšenja

Uoči Drugog svetskog rata, 1938/1939. godine, na Beogradskom univerzitetu je bilo ukupno 458 nastavnika i pomoćnog nastavnog osoblja: 93 redovna, 68 vanrednih i 68 kontraktualnih profesora, 81 docent i predavač, 140 asistenata i 8 lektora.² U pitanju su bili raznovrsni predstavnici intelektualne elite, saradnici različitih fakulteta i stručnjaci raznih struka i specijalnosti – od filozofije, filologije, prava, teologije, preko raznih grana prirodnih nauka, do raznih oblasti tehnike,³ kao i različitih godina starosti i nivoa stručnosti – od asistenata pripravnika, početnika u svojim strukama, do istaknutih redovnih profesora, priznatih naučnika i članova Srpske kraljevske akademije. I na kraju, u pitanju su bile osobe različitog socijalnog porekla, koje su imale različita ideološko-politička opredeljenja i stavove i na

¹ Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/1948. do 1949/1950. godine*, Beograd 1951., 55.

³ Podaci obuhvataju pored osoblja sedam beogradskih fakulteta (Filozofskog, Pravnog, Tehničkog, Medicinskog, Bogoslovske, Poljoprivredno-šumarskog i Veterinarskog) i osoblje Pravnog fakulteta u Subotici i Filozofskog fakulteta u Skoplju koji su tada bili u sastavu Beogradskog univerziteta.

različite načine ih zastupali – većina je svoje političke stavove zadržavala za sebe, baveći se isključivao naučnim i nastavnim radom, dok su neki javno istupali sa svojim idejama, a neki su bili i aktivni političari, funkcioneri predratnih stranaka, narodni poslanici i ministri u vlada-ma (Božidar Marković, Dragoljub Jovanović, Kosta Kumanudi, Nedeljko Košanin, itd.). Pri-tom su zastupali različite ideologije, i uglavnom pripadali jednom od tri idejna kruga srpske predratne inteligencije koje je uočio sociolog Milosav Janićijević: konzervativcima koji su bili bliski organskoj misli i fašizmu; levičarima i socijalistima, a neki i komunistima; i zastupnici-ma liberalnih ideja zapadne demokratije.⁴ Treba istaći, da su profesori Beogradskog univerzita-teta uoči Drugog svetskog rata, za razliku od studenata koji su bili uglavnom levo orijentisani i pod velikim uticajem KPJ i SKOJ-a, bili u velikoj meri opredeljeni za liberalnu demokratiju i zapadne kapitalističke zemlje, i suprotstavljeni fašizmu i fašističkim režimima u Evropi.⁵

Sve to je uticalo i na ponašanje nastavnika i na odnos okupatora prema njima tokom Dru-gog svetskog rata. Brojnost, starosna, stručna, socijalna i pre svega ideološko-politička razli-čitost i struktura su uslovili različit odnos nastavnika prema Nemcima i njima potčinjenom upravnom aparatu i suprotstavljenim pokretima u okupiranoj Srbiji. S druge strane, predrat-na tradicija revolucionarnog studentskog pokreta i pretežno liberalno demokratsko i antifa-šističko opredeljenje nastavnika doveli su do oštrog i nepoverljivog nastupa okupatora pre-ma Beogradskom univerzitetu i univerzitetkim nastavnicima od samog početka okupacije.

Beogradski univerzitet je već posle demonstracija 27. marta 1941. prestao sa radom. Već u bombardovanju aprila 1941. porušeno je i oštećeno nekoliko zgrada fakulteta, instituta i klinika Beogradskog univerziteta, a razaranja i pljačka su nastavljeni tokom narednih go-dina okupacije. U neoštećene zgrade fakulteta i instituta su ubrzo useljene nemačke jedi-nice. Fakulteti tokom okupacije nisu radili, nije bilo predavanja ni vežbi, niti upisa novih studenata; povremeno su držani pojedini skraćeni kursevi, kao i ispiti za studente završnih godina i odbrana doktorskih disertacija.⁶

Međutim, tokom čitavog perioda okupacije srpske okupacione vlasti su pokušavale i da zvanično otvore i pokrenu redovan rad Univerziteta, što zbog objektivnih okolnosti i otpo-ra nemačkih organa nisu uspele da ostvare. Već od leta 1941. pokrenuta je “reorganizacija” Univerziteta, sa namerom da se ova ustanova prilagodi novim uslovima i uklopi u nemački “novi poredak”.⁷ Uredbama iz oktobra 1941. i početkom 1942, potpuno je ukinuta auto-nomija ustanove, razbijeno jedinstvo Univerziteta kao celine; postavljen je administrativni direktor, rektor i dekani su bili puka produžena ruka ministra prosvete, koji je postav-ljao njih i redovne profesore i upravljao i zadužbinama Univerziteta; uvedene su rasističke odredbe kojima je zabranjeno studiranje Jevrejima i Romima; ograničen je broj profesora i upis novih studenata; itd. Srž nove prosvetne ideologije na Univerzitetu bilo je nacionalno vaspitanje, “moralni preporod” i suzbijanje internacionalnih, komunističkih, demokratskih i prozapadnih ideja među srpskom studentskom omladinom.⁸

⁴ Milosav JANİĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 178.-205.

⁵ Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004., 35., 41.-53.

⁶ *Isto*, 53.-54. Tako je, recimo, na Medicinskom fakultetu tokom okupacije diplomiralo ukupno 314 studenata, i to 154 školske 1940/41, 112 školske 1941/42, 30 školske 1942/43. i 18 školske 1943/44. Snežana VELJKOVIĆ, *Hronika Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Beograd 2010., 330.

⁷ *Novo vreme*, (Beograd), br. 71, 27. VII. 1941., 3.; *Isto*, br. 74, 30. VII. 1941., 3.; “Изјава комесара просвете Велибора Јонића о новој организацији Универзитета”, *Isto*, br. 75, 31. VII. 1941., 3.; “Питање нашег Универзитета”, *Isto*, br. 82, 8. VIII. 1941., 3.

⁸ *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Бараљић, Београд 1967., 923.-934., 935.-981., 989.-990.; “Изјава министра просвете г. Јонића о новој Уредби о

Univerzitetski senat, koji je održavao sednice i posle početka okupacije i prekida rada Univerziteta, pokušao je da pruži otpor planiranim izmenama krajem maja i krajem avgusta 1941, kada se u posebnom Memorandumu usprotivio donošenju novih zakonskih akata o univerzitetu za vreme ratne nesigurnosti i okupacije kao privremenog stanja; posebno je kritikovan sastav komisije koja je radila na donošenju novih propisa i zapostavljenost nastavnika Univerziteta u njoj. Tako je Senat pokušao da odbrani autonomiju ustanove i, mada u tome nije uspeo, jasno je pokazao ono što su nemačke i srpske okupacione vlasti već pretpostavljale: da su univerzitetski profesori uglavnom antiokupatorski i antifašistički raspoloženi i da među njima ima mnogo nepokolebljivih protivnika. Iskazan otpor, demokratsko opredeljenje nastavnika, revolucionarne tradicije studenata, nacionalni karakter ustanove i opasnost od okupljanja velikog broja omladine, ometali su nameru srpskih vlasti da zvanično pokrenu rad Univerziteta tokom okupacije. Nametanje novih uredaba 1941. i 1942, izbor novih organa juna 1942, pokušaji otvaranja Univerziteta krajem 1942. i tokom 1943, pa čak i svečano otvaranje Univerziteta januara 1944. bili su usiljeni potezi domaćih vlasti, bez stvarnih osnova i rezultata.⁹

Najveće posledice “reorganizacije” Univerziteta i okupacije zemlje uopšte, snosili su nastavnici i asistenti, kao nosioci demokratske tradicije ustanove i otpora novonastalom stanju. Prema sumarnim brojkama tokom okupacije sa Univerziteta je otpušteno ili penzionisano 206 nastavnika, 82 su odvedena u zarobljeništvo u Nemačku i Italiju, 6 u internaciju, 34 je hapšeno, 14 je učestvovalo u ratu; jedan nastavnik je poginuo, 2 su streljana, a 8 je umrlo prirodnom smrću tokom rata.¹⁰

Posle donošenja novih propisa celokupno nastavno i pomoćno nastavno osoblje je stavljeno na raspoloženje; potom su odlukom Ministra prosvete srpske vlade pod okupacijom (Velibor Jonić) neki od njih ponovo preuzimani u službu, a drugi dobijali otkaz ili penzionisani. Pritom su glavnu ulogu imali poreklo, nacionalna pripadnost, politički angažman, pripadnost masonima, odnos prema komunistima, itd. Politički podobni pojedinci su vraćani u službu, a oni koji su smatrani nacionalno nepouzdanim, bliskim komunistima, demokratama, prozapadnjacima, antifašistima i masonima, prevremeno su penzionisani ili jednostavno odstranjivani iz službe. Zbog nacionalne pripadnosti sa fakulteta su uklanjani Rusi, Nemci, Hrvati, Česi. Na novom “reorganizovanom” Univerzitetu po raznim osnovama nije bilo mesta za naučnike kao što su bili Georgije Ostrogorski, Kiril Taranovski, Vojislav Mišković, Miloš Đurić, Dragoslav Stranjaković sa Filozofskog, Aleksandar Kostić, Đorđe Nešić, Aleksandar Ignjatovski sa Medicinskog, Vladimir Farmakovski, Jakov Hlićijev, Kirilo Savić sa Tehničkog, itd. Ministarstvo prosvete je koristilo pravo i da izabere nastavnike u niže zvanje od onog koje su već imali, a da, s druge strane, podobne pojedince postavi na položaje za koje nisu imali dovoljne kvalifikacije. I ovaj pokušaj kadrovskog sređivanja Univerziteta, kao i pokušaj njegovog otvaranja, odvijao se sporo i uz brojne probleme, i nije dovršen do 1944. godine.¹¹

Univerzitetu”, *Novo vreme*, br. 145, 21. X. 1941., 3.; “Основна уредба о Универзитету”, *Исто*, br. 146, 22. X. 1941., 3.; “Универзитет на прекретници”, *Исто*, br. 154, 31. X. 1941., 3.

⁹ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1991., 139.-144.; Исти, “Окупатор и Београдски универзитет 1941-1944”, *Историографске контроверзе*, Београд 1998., 424.-432.; Љубинка ШКОДРИЋ, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, Београд 2011., 1.-12. (рад у рукопису).

¹⁰ Б. ПЕТРАНОВИЋ, “Окупатор и Београдски универзитет 1941-1944”, 425.; Божидар ЂОРЂЕВИЋ, “Универзитет у Београду 1863 – 1963”, *Годишњак града Београда*, IX-X, 1962.-1963., бр. 9-10, 55.-57.

¹¹ Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009., 118.-123.; Иста, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, 7.-9.; S. VEJKOVIĆ, *n. d.*, 309.-310.

U međuvremenu, pritisak nemačkih i domaćih organa vlasti i policije na profesore je bio konstantan. Tako su se već juna 1941. na spisku istaknutih levičara koje je trebalo uhapsiti našla i imena nekoliko univerzitetskih nastavnika (Jovan Đorđević, Siniša Stanković, Đorđe Tasić, Stefan Đelineo, itd.).¹² Razvoj ustanka u leto 1941. doveo je do pojačanog pritiska na profesore i intelektualce, kao i ostale javne ličnosti, da se otvoreno suprotstave ustanicima i pruže podršku okupatoru i domaćim vlastima da održe red i mir u zemlji. Tako je sredinom avgusta 1941. u listu "Novo vreme" objavljen antikomunistički proglas "Apel srpskom narodu", sa spisom lica koja su ga podržala. U Apelu su osuđeni antifašistički pobunjenici, "razbojničke bande sastavljene od komunista i odbeglih robijaša", srpski narod je pozvan na održavanje reda i mira i lojalnost okupacionoj vlasti i zatražena je podrška i pomoć u borbi protiv ustanika. Apel su potpisali mnogi političari, advokati, crkveni velikodostojnici, privrednici, bankari, trgovci, zanatlije, književnici i umetnici. U dva nastavka, 13. i 14. avgusta, objavljeno je preko 400 imena potpisnika Apela, s tim da spisak nije bio završen. Među potpisnicima je bilo preko 80 profesora, docenata i asistenata Beogradskog univerziteta, odnosno oko 115 nastavnika visokoškolskih ustanova, ukoliko se pored Univerziteta uračunaju i Likovna i Muzička akademija, Ekonomsko-komercijalna visoka škola i Viša pedagoška škola. Među njima su bili Aleksandar Belić, predsednik Srpske kraljevske akademije i profesor Filozofskog fakulteta, Petar Micić rektor Univerziteta, Toma Rosandić rektor Likovne akademije, Petar Konjević, rektor Muzičke akademije i istaknuti profesori Mihailo Ilić, Viktor Novak, Milan Budimir, Pavle Vujević, Radivoje Kašanin, Milutin Milanković, Đorđe Tasić, Ivan Đaja, Ilija Pržić, itd.¹³ Pored otvorenih pristalica i saradnika okupatora, mnogi profesori su dali svoj potpis pod psihološkim pritiskom, u strahu od posledica i pod otvorenom prinudom, a postojala je i mogućnost da su imena nekih nastavnika iskorišćena bez njihovog znanja. Neki su otvoreno odbili da potpišu Apel (Miloš Đurić, Milivoje Kostić, Aleksandar Kostić, itd.).¹⁴

Osim propagandne vrednosti, potpis na Apelu nije mnogo značio Nemcima. Nepoverenje prema većini profesora i intelektualaca je i dalje postojalo i izlagalo ih nadzoru i hapšenjima. U noći 4-5. novembra 1941. Gestapo je među 150 istaknutih intelektualaca, kulturnih i javnih radnika koji su optuženi za antinemačko držanje, pripadnost masonima i saradnju sa komunistima, uhapsio i odveo u logor na Banjicu kao taoce i 32 profesora univerziteta. Među njima su bili Aleksandar Belić, Petar Kolendić, Miloš Đurić, Viktor Novak, Branko Popović, Siniša Stanković, Aleksandar Deroko, Živojin Đorđević, Vaso Čubrilović, i drugi. Bili su smešteni u posebnim sobama, izdvojeni od ostalih zatvorenika, imali su bolje uslove za život, i čak su organizovali predavanja, tribine i diskusije, o raznim temama kojima su se bavili. Neki od njih su već tokom novembra i decembra pušteni, drugi su ostali duže, a neki su kasnije ponovo hapšeni. Hapšenja profesora su nastavljena i narednih godina okupacije (Milivoje Kostić, Dušan Dohčević, Stefan Đelineo, Gojko Grđić, itd.). Dva profesora Pravnog fakulteta su krajem okupacije streljana u logoru na Banjici: Mihailo Ilić marta 1944. i Đorđe Tasić oktobra 1944.¹⁵ Streljanje su izbegli profesori

¹² Бранислав БОЖОВИЋ, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998., 189.-193.

¹³ "Апел српском народу", *Ново време*, бр. 86, 13. август 1941., 1., 3.; *Исто*, бр. 87, 14. август 1941., 3.

¹⁴ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 218.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 313.-315.; Arhiv Srbije, Beograd (dalje: AS), Ministarstvo prosvete Srbije (dalje: MPS), f. XXVI-23, dosije M. Kostića; AS, MPS, f. XXIV-17, dosije A. Kostića; AS, Beogradski univerzitet (dalje: BU), f. III-101, dosije A. Kostića.

¹⁵ *Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, tom I, Beograd 2009., 140.-147.; Сима БЕГОВИЋ, "Професори и академици у логору на Бањици", *Универзитет у Београду 1838.–1988*, Београд 1988., 245.-261.; Владислав Д. ПАВЛОВИЋ, *Дневник*, Београд 2003.; Б. ПЕТРАНОВИЋ, "Окупатор и Београдски универзитет 1941 – 1944", 429.-430.; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, 331.-333.

Siniša Stanković i Stefan Đelineo koji su pobjegli iz logora oktobra 1944. i skrivali se do ulaska partizana u grad.¹⁶

Uklanjanje sa posla tokom “reorganizacije”, progon i hapšenje navedenih nastavnika tokom okupacije nisu bili prouzrokovani otvorenim otporom okupatoru, konkretnim potezima usmerenim prema okupacionim vlastima ili pružanjem podrške antifašističkom pokretu i ustanku. Mnogi profesori koji su su avgusta 1941. dali javnu podršku okupatoru i domaćim vlastima u borbi za red i mir i suzbijanje ustanka, našli su se novembra 1941. zatvoreni na Banjici (A. Belić, M. Ilić, Lj. Dukanac, V. Novak, Miodrag Ibrovac, Milan Fotić, itd.). Odnos prema njima je proisticao iz opšteg stava da je ideološko-političko opredeljenje nastavnika Beogradskog univerziteta još od pre rata u većini demokratsko, prozapadno, antifašističko i antinemačko.¹⁷

Međutim, među profesorima Beogradskog univerziteta je bilo i onih koji su od početka rata i okupacije otvoreno iskazali svoj stav prema okupatoru i nemačkom Rajhu i fašizmu, kroz angažman i podršku organima okupatorske vlasti, ili kroz otpor okupatoru i angažman u pokretima otpora. Stav je uglavnom zavisio od pripadnosti jednom od tri kruga srpske predratne inteligencije: tako su se među nekolicinom saradnika Nemaca uglavnom našli predratni konzervativci bliski organskoj misli i fašizmu; Ravnogorskom pokretu i kraljevskoj vladi su pružili podršku liberalno-demokratski i prozapadno orijentisani nastavnici; a učesnici ili saradnici partizanskog pokreta su bili predratni socijalisti, levičari i nekoliko komunista. Međutim, treba reći da taj izbor i angažman nije uvek i samo bio određen ideološkim razlozima, već je često i zavisio od oportunitizma, interesa, pritiska i konkretnih, teških ratnih okolnosti.

Nekoliko nastavnika je svoju progermansku orijentaciju i odnos prema novonastalom stanju pokazalo učešćem u organima vlasti pod okupacijom. Već su se u Savetu komesara, upravnom organu koji je formiran maja 1941. na okupiranoj teritoriji Srbije, pod vođstvom Milana Aćimovića i potpunom kontrolom Nemaca, našla tri univerzitetska nastavnika. Inženjer Milosav Vasiljević je bio privatni docent Tehničkog fakulteta od 1936, a od 1935. je bio pripadnik “Zbora” Dimitrija Ljotića na čijoj se listi kandidovao za izbore i pripadao vrhu stranke. U Savetu komesara je držao resor narodne privrede. Stevan Ivanić je bio privatni docent Medicinskog fakulteta za predmet Higijena od 1933. i upravnik Centralnog higijenskog zavoda. Bio je blizak Dimitriju Ljotiću i jedan od osnivača “Zbora”. U Savetu je do kraja avgusta bio komesar socijalne politike i narodnog zdravlja. Lazo M. Kostić je pre rata predavao ekonomsku politiku i statistiku na Pravnom fakultetu u Subotici i Ljubljani, a 1937. je prešao na novoformiranu Ekonomsko komercijalnu visoku školu u Beogradu. Do početka jula je bio komesar saobraćaja. Sva trojica su 1944. otišli iz zemlje i ostatak života proveli u emigraciji. Sud časti ih je 1945. u odsustvu udaljio sa Univerziteta zbog saradnje sa okupatorom, a Vasiljević je odlukom Državne komisije za zločine okupatora i njegovih pomagača proglašen za ratnog zločinca.¹⁸

¹⁶ Istorijski arhiv Beograda, Beograd (dalje: IAB), Memoarska građa (dalje: MG), 4573/MG-708, Sećanje Aleksandra Đelinea.

¹⁷ Hapšenja nastavnika su bila praćena i ciničnim komentarima u javnosti. Po Beogradu je krajem 1941. kolala priča da je Tihomir R. Đorđević čuveni etnolog i profesor Univerziteta uhapšen zato što je “pisao o Ciganima”. Đorđević, koji je novembra 1941. odveden na Banjicu, se inače naučno bavio Ciganima i objavio niz radova o njima (*Svakoдневни живот под окупацијом 1941.–1944. Искусство једног Београђанина*, прир. Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд 2011., 55., 89.).

¹⁸ В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 135.-147.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 89, 205.; Симо Ц. ЂИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недућевој Србији 1941–1944*, Београд 2009., 90., 207., 273.-274., 531.; Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије*

I u vladi nacionalnog spasa koju je krajem avgusta 1941. formirao Milan Nedić bila su dva profesora Univerziteta. Dužnost ministra prosvete je kratko vreme (do 7. oktobra 1941. kada ga je zamenio Velibor Jonić) obavljao Miloš Trivunac, profesor Filozofskog fakulteta, istaknuti germanista i osnivač katedre za nemački jezik i književnost Beogradskog univerziteta, osnivač Jugoslovensko nemačkog društva i dopisni član nemačke akademije. Iako se na položaju ministra nalazio samo oko mesec dana i nije bio pristalica fašizma i nemačke politike, odmah po oslobođenju Beograda u jesen 1944. je uhapšen i potom streljan kao saradnik okupatora. Istu sudbinu je imao i hirurg, privatni docent za istoriju medicine na Medicinskom fakultetu od 1937, Jovan Mijušković, koji je do 7. novembra 1942. bio ministar narodnog zdravlja i socijalne politike. Kao i njegov prethodnik S. Ivanić, posebnu pažnju je posvetio zbrinjavanju izbeglica iz NDH i prevenciji zaraznih bolesti. Pre rata je bio član Radikalne stranke i narodni poslanik. U prvom naletu po oslobođenju Mijušković je uhapšen i zbog saradnje sa okupatorom streljan.¹⁹

I na drugim položajima u aparatu vlasti su se našli univerzitetski nastavnici. Posebno treba istaći Branimira Maleša, predratnog docenta Filozofskog fakulteta, istaknutog fiziologa i antropologa koji je od jula 1941. bio načelnik Odeljenja za narodno prosvetavanje u Ministarstvu prosvete. Maleš se pre rata posebno zanimao antropometrijom i eugenikom, proučavao rasne tipove Balkana i iznosio otvoreno rasističke i antisemitske stavove. Tokom okupacije je saradivao sa Gestapoom dostavljajući podatke o srednjoškolskoj i studentskoj omladini i propagirao politiku nemačkog Rajha i Nedićeve vlade u štampi i javnosti. Januara 1943. je postavljen za redovnog profesora Antropologije i Socijalne antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Uoči oslobođenja Beograda 1944. je otišao u emigraciju gde je ostao do smrti. Državna komisija FNRJ ga je zbog rada tokom okupacije proglasila za ratnog zločinca i izdajnika naroda.²⁰ Pojedini nastavnici nisu imali formalne funkcije u državnom aparatu, ali su bili bliski pokretu "Zbor" ili vlastima pod okupacijom i stalnim nastupima u štampi i javnosti zastupali njihove interese (npr. Đoko Slijepčević, docent Bogoslovskog fakulteta).

Treba pomenuti i da je jedan predratni nastavnik Beogradskog univerziteta, redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta Josip Balen, tokom rata bio ministar šuma i voda u vladi Nezavisne Države Hrvatske. Posle rata je pobjegao u Argentinu, Sud časti ga je uklonio sa Univerziteta i proglašen je za ratnog zločinca odlukom Državne komisije.²¹

Vid saradnje sa okupacionim vlastima je bilo i prihvatanje funkcija na "reorganizovanom" Univerzitetu. Petar Micić koji je bio rektor od 1939, potpisao je "Apel srpskom narodu" ali je odbio da saraduje na reorganizaciji Univerziteta i zato je penzionisan decembra 1942. i do kraja okupacije bio u penziji.²² S druge strane, maja 1942. su prihvatili da obavljaju funkcije na Univerzitetu i fakultetima: novi rektor Nikola Popović, dekan Filozofskog fakulteta Vese-

1944–1952 Београд 1997., 116., 138.-139.; AS, MPS, f. III-39, dosije M. Vasiljevića; Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (dalje: DAMSP), Politička arhiva (PA), Francuska 1949., f. 136, dosije 20, signatura 411525.

¹⁹ "Образована је нова српска влада", *Ново време*, бр. 101, 30. август 1941., 1., 4.; В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 219.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 365., 367.; С. БИРКОВИЋ, *н. д.*, 312., 481., 532.-533.; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, 166-167; *Сто година Филозофског факултета у Београду 1863-1963*, Београд 1963., 432.-436.

²⁰ AS, MPS, f. VI-10, dosije B. Maleša; AS, BU, f. IV-34, dosije B. Maleša; Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Državna komisija FNRJ za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 110-85-766; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, 41., 92., 175.-176., 189., 390.

²¹ IAB, MG, 4317/MG-655, sećanje Tome Bunuševca; DAMSP, PA, Jugoslavija, 1949., f. 59, dosije 6, sign. 414469; М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 116.

²² AS, MPS, f. LXIV-46, dosije P. Micića.

lin Čajkanović, dekan Pravnog Lazo Kostić, dekan Tehničkog Branko Popović, dekan Medicinskog Milovan Milovanović (1943/1944. Vojislav Arnovljević), dekan Poljoprivrednog Mihailo Gradojević i dekan Bogoslovskog fakulteta Lazar Mirković. Nekoliko profesora je od kraja 1942. učestvovalo i u izradi Srpskog civilnog plana (N. Popović, V. Čajkanović, L. Kostić, M. Gradojević, M. Vasiljević, V. Arnovljević, Nikola Radojičić, itd.). Sve to su bili dovoljni razlozi posleratnim komunističkim vlastima da pojedine profesore osude za saradnju sa okupatorom i uklone sa Univerziteta (I. Pržić i B. Popović su streljani, a N. Popović poslat na robiju). Za osudu nije bilo potrebno aktivno učešće u aparatu vlasti i univerzitetskim organima, već je bio dovoljan i bilo koji drugi vid stručne, privredne, društvene, naučne, kulturne i javne delatnosti tokom okupacije (predavanja, govori na radiju, objavljivanje članaka i knjiga, službena putovanja, saradnja sa preduzećima, itd.), na koje su profesori bili prinuđeni iz egzistencijalnih, profesionalnih, ili drugih razloga. Tako je Henrik Barić sa Filozofskog fakulteta objavljivao radove i prevode tokom okupacije i držao predavanja u Beču; Branislav Milovanović sa istog fakulteta je radio kao stručnjak u okupatorskom rudarskom preduzeću "Antimon", objavio knjigu i članke u listovima "Novo vreme" i "Naša borba", itd; Nikola Obradović sa Tehničkog i Adam Lazarević sa Pravnog su po puštanju iz zarobljeništva držali predavanja na Kolarčevom univerzitetu, objavljivali članke u štampi i saradivali sa Ministarstvom pravde, odnosno privrede; Pavle Vasić sa Tehničkog je putovao u Beč na stručnu konferenciju, vršio ispitivanja za nemačku vojsku, saradivao sa "Sartidom" iz Smedereva; itd.²³

S druge strane, pojedini istaknuti beogradski profesori, koji su bili politički aktivni i pre rata, i koji su se okupili oko Srpskog kulturnog kluba 1937, otvoreno su se protivili stanju nastalom posle okupacije i učestvovali su u delovanju izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu ili Ravnogorskog pokreta i njegovih organa. Ovde treba pre svega pomenuti Slobodana Jovanovića, pravnika i istoričara, penzionisanog profesora Univerziteta i akademika, koji je ušao u pučističku vladu marta 1941. kao potpredsednik, od avgusta 1941. do januara 1942. i kao ministar, a od januara 1942. do juna 1943. bio predsednik i ministar unutrašnjih i spoljnih poslova vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu. Pored njega od predratnih političara nastavnika Univerziteta u emigraciji su se tokom rata nalazili i profesori Pravnog fakulteta Božidar Marković i Mihailo Konstantinović, a kraljev namesnik i profesor Medicinskog fakulteta Radenko Stanković je bio u internaciji u Beču, a potom u Beogradu. Istovremeno, u sastavu Centralnog nacionalnog komiteta, političkog tela u okviru Jugoslovenske vojske u otadžbini, bili su Dragoslav Stranjaković, istoričar, profesor Filozofskog fakulteta, aktivista Srpskog kulturnog kluba; Pero Slijepčević, književni istoričar, germanista i germanofil, profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, a potom i u Beogradu; i Slobodan Drašković, ekonomista, profesor Pravnog fakulteta, član Srpskog kulturnog kluba, zarobljenik u Italiji i potom u Osnabriku. Navedeni profesori su pripadali različitim političkim opcijama i njihove posleratne sudbine su različite: neki su posle rata ostali u emigraciji (Jovanović, Drašković, Marković), neki su se vratili u zemlju, nastavili karijeru i saradivali sa novim vlastima (Konstantinović, Slijepčević) ili bili hapšeni i proganjeni (Stanković, Stranjaković).²⁴

²³ AS, MPS, f. XVI-36, dosije M. Gradojevića; AS, MPS, XLIV-44, dosije Borivoja D. Milojevića; AS, MPS, XLIII-1, dosije Branislava Milovanovića; AS, BU, V-114, dosije Nikole Obradovića; AS, BU, f. I-99, dosije Pavla Vasića; Б. ПЕТРАНОВИЋ, "Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944", 430.; ИСТ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 492.-493.; D. BONDŽIĆ, *n. d.*, 83.-85.; М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 114.-141.

²⁴ В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 86., 134., 168., 176., 215., 234., 376., 380.; Коста НИКОЛИЋ, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008., 12.-14., 105.-111.; С. ЂИРКОВИЋ, *н. д.*, 312., 459., 468.; AS, BU, f. II-62, dosije Slobodana Draškovića.

Na kraju, nekoliko nastavnika je aktivno učestvovalo u partizanskom Narodooslobodilačkom pokretu. Prema nekim podacima u partizanskim jedinicama je bilo 14 nastavnika, 1 asistent i 2 službenika Univerziteta, od kojih je poginuo 1 profesor, 1 asistent i 1 službenik.²⁵ Jula 1943. četnici su ubili Simu Miloševića, lekara, parazitologa i profesora Medicinskog fakulteta, koji je od 1941. učestvovao u pokretanju ustanka i na prvom zasedanju AVNOJ-a izabran u Izvršni odbor.²⁶ Od početka je istaknuto mesto u NOP-u imao i Pavle Savić, fizičar, profesor Filozofskog fakulteta, saradnik Irene i Frederika Žolio Kirija u Parizu na istraživanju radioaktivnosti, član KPJ od 1939, šifrant Vrhovnog štaba tokom rata i član AVNOJ-a.²⁷ U ratu su učestvovali i Dušan Nedeljković, filozof, član KPJ, profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, a potom i u Beogradu; Dragiša Ivanović, fizičar, član KPJ i narodni heroj; Radivoje Uvalić, ekonomista, član KPJ, španski borac; a pokret su aktivno pomagali i Toma Bunuševac sa Poljoprivrednog, biolozi Stefan Đelineo i Siniša Stanković sa Filozofskog, Kirilo Savić sa Tehničkog, itd.²⁸

Pored ovih aktivnih i istaknutih učesnika, pomenuti pokreti su imali i pasivne pristalice, simpatizere i pritajene saradnike među profesorima Beogradskog univerziteta. Međutim, za većinu neopredeljenih, neaktivnih nastavnika, nepriklonjenih ni jednoj vojsci niti ideologiji, osnovno pitanje nije bilo ideološko opredeljivanje i politički aktivizam, već puko preživljavanje i očuvanje porodice u ratnim uslovima, pod bombama, u nemaštini, nestašici ogreva i hrane u okupiranom Beogradu. Iz toga je često proisticao i motiv za određene vidove stručne aktivnosti, iznuđene društvene i kulturne "saradnje" sa okupatorom, držanje predavanja ili objavljivanje knjiga i članaka, što je za intelektualce bio jedini mogući izvor prihoda u ratnim vremenima. O tome slikovito govori odbrana profesora Henrika Barića pred Sudom časti 1945: "Usled neprijateljskog bombardovanja 6. aprila 1941. godine izgorela je do temelja moja kuća i u njoj celokupno moje pokretno imanje: nameštaj, odela i moja dragocena lična biblioteka, pa sam, usled te katastrofalne nesreće, za izdržavanje svoje porodice bio upućen isključivo na svoju platu, koja ni u kojem slučaju nije mogla obezbediti opstanak moj i moje porodice".²⁹

Slična je bila situacija mnogih univerzitetskih nastavnika koji su okupaciju proveli u Beogradu. Njihovo suočavanje sa ratnim teškoćama je bilo različito: neki su se povlačili i prekidali društvene kontakte i naučni i stručni rad; drugi su upravo koristili to povlačenje za bavljenje intelektualnim radom čije rezultate nisu odmah objavljivali; neki su do sredstava za život dolazili prodajući nameštaj, koristeći pomoć članova porodice ili tražeći honorare za svoje radove i predavanja. Pisac Arifton Mihailović govori o pokušajima filozofa Branislava Petronijevića, Miloša Đurića i drugih, da dobiju novčanu pomoć od državnih organa, kao i da učestvuju u radu prosvetnih organa i saradnjom u okupacionoj štampi obezbede sredstva za život.³⁰ Profesor Pravnog fakulteta i istaknuti političar, vođa Narodne

²⁵ Б. ЂОРЂЕВИЋ, *н. д.*, 57. Ovde treba pomenuti i da je nekoliko nastavnika tokom rata umrlo ili poginulo van borbi i logora. Polovinom aprila 1941. je poginuo istoričar Vladimir Ćorović pošto se srušio avion u kojem sa povlačio u Grčku; tokom Aprilskog rata je u Kotoru umro istoričar Vasilj Popović; posle povratka iz zarobljeništva maja 1943. je umro matematičar Mihailo Petrović Alas; pred kraj rata, uvređen savezničkim bombardovanjem Beograda i Srbije u proleće 1944., umro je i istoričar književnosti Bogdan Popović; itd. (*Sto godina Filozofskog fakulteta*, 240., 246., 498.; Milutin MILANKOVIĆ, *Sećanja*, Beograd 2005., 464.-466., 468.-471., 530.-534.).

²⁶ *Srpsko lekarско друштво. Spomenica 1872 – 1972*, Beograd 1972., 221.

²⁷ Павле САВИЋ, *Наука и друштво*, Beograd 1978., 224.-281.

²⁸ IAB, MG, 4317/MG-655, Sećanje T. Bunuševca; 2276/MG-262, Sećanje Selene Bunuševac; 4573/MG-708, Sećanje Aleksandra Đelinea.

²⁹ М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 119.

³⁰ Аритон МИХАИЛОВИЋ, *Успомене из окупације 1942–1944*, (приредио Бојан Ђорђевић), Beograd 2004., 51., 69.-71.

seljačke stranke Dragoljub Jovanović, na više mesta u svojim sećanjima govori o periodu okupacije, bombardovanju, skrivanju i strahu od Nemaca i specijalne policije i pominje da je njegova ćerka tokom okupacije prekinula studije i naučila stenografiju i daktilografiju da bi tako zarađivala za sebe i porodicu.³¹

Milutin Milanković, istaknuti astronom i matematičar, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, je u sećanjima ukratko prikazao život u okupiranom Beogradu, počev od potrebnog opisa bombardovanja 6. aprila 1941. u kojem mu je uništeno tek odštampano celokupno izdanje knjige “Kanon osunčavanja”. Milanković je “dugu i tešku neprijateljsku okupaciju” proveo u svojoj kući, oštećenoj u bombardovanju, (“krov rastrešen, zidovi oštećeni, prozorska okna razlupana”), okružen knjigama, pišući delo “Kroz carstvo nauka”, i tako “uz velikane nauke od Pitagore, do Njutna, Faradeja i Darvina preboleo nevolje onog doba kojih je bilo u izobilju”. Retko je izlazio u “razrušenu, unakaženu varoš”, viđao se jednom nedeljno sa kolegama matematičarima i drugim profesorima Univerziteta, a preživljavao je uz pomoć sina i snahe i prodajući “suvišni” nameštaj, klavir i nakit. Napustio je Beograd tokom savezničkog bombardovanja aprila 1944, a potom se vratio i dočekaos oslobođenje oktobra 1944. Tada je pred porušenom novom zgradom univerziteta, zagledan u “večernje nebo zarumenjeno intenzivnim crvenilom” osetio da je stupio “na prag Novog doba”.³²

To “novo doba” je profesorima Beogradskog univerziteta donosilo nove opasnosti, teškoće i probleme i zahtevalo nova odricanja, snalaženja i opredeljivanja. Život u novom sistemu je u velikoj meri zavisio i od ponašanja tokom Drugog svetskog rata i okupacije koje je stalno proveravano i isticano, ali i od novih okolnosti, interesa i kompromisa i ponovnih opredeljivanja i prilagođavanja.

BELGRADE UNIVERSITY PROFESSORS AND THE SECOND WORLD WAR

Summary: This article presents the most characteristic attitudes of distinguished Belgrade university professors toward the Second World War, occupation, Germany, fascism, antifascism and conflicted armies and ideologies in Serbia. During the war, several professors actively participated in Serbian administration under occupation and free-spoken supported politics of fascist Germany. On the other side, some professors supported the Yugoslav Royal Government in London, and the others joined with partisans National liberating Movement, resisting to occupation of country and fighting against Germans and their collaborators. Many professors were giving passive support and were secretly cooperating with some of conflicted sides in the war. However, the biggest part of university teachers were keeping out of any political and public engagement and determining, and were dedicated to hard everyday life and surviving. Without consideration of ideological and political determination and attitudes, a big number of Belgrade university teachers were exposed to strictly control, persecution and arrests during the war and occupation, and all of them were faced with hard war times and problems, poverty, bombardments, and numerous dangers for themselves and their families.

Keywords: The Second World War, Belgrade university, professors, occupation, colaboration, resistance, arrests

³¹ Драгољуб ЈОВАНОВИЋ, *Медальони*, књига I, Београд 2008., 280.-281., 351.-352.

³² Milutin MILANKOVIĆ, *n. d.*, 455.-475.

Literatura

- Сима БЕГОВИЋ, “Професори и академици у логору на Бањици”, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд 1988.
- Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Београд 2004.
- Бранислав БОЖОВИЋ, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
- Симо Ц. БИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд 2009.
- Божидар ЂОРЂЕВИЋ, “Универзитет у Београду 1863–1963”, *Годишњак града Београда*, IX-X, 1962.–1963., бр. 9-10.
- Miloslav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.
- Драгољуб ЈОВАНОВИЋ, *Медаљони*, књига I, Београд 2008.
- Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, том I, Београд 2009.
- Аритон МИХАИЛОВИЋ, *Успомене из окупације 1942–1944*, (приредио Бојан Ђорђевић), Београд 2004.
- Milutin MILANKOVIĆ, *Sećanja*, Београд 2005.
- Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије 1944–1952*, Београд 1997.
- Коста НИКОЛИЋ, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008.
- Владислав Д. ПАВЛОВИЋ, *Дневник*, Београд 2003.
- Вранко РЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Београд 1991.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, “Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944”, *Историографске контроверзе*, Београд 1998.
- Павле САВИЋ, *Наука и друштво*, Београд 1978.
- Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, (прир. Наташа Милићевић и Душан Никодијевић), Београд 2011.
- Српско лекарско друштво. Споменица 1872–1972*, Београд 1972.
- Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/1948. do 1949/1950. godine*, Београд 1951.
- Сто година Филозофског факултета у Београду 1863–1963*, Београд 1963.
- Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009.
- Љубинка ШКОДРИЋ, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, Београд 2011. (рад у рукопису).
- Снежана ВЕЉКОВИЋ, *Хроника Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Београд 2010.
- Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, (приредио Драгољуб Баралић), Београд 1967.

Arhivi i časopisi

- Архив Србије, фондови Министарство просвете Србије и Београдски универзитет
Историјски архив Београда, Мемоарска грађа
- Архив Југославије, Државна комисија ФНРЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије, Политичка архива
Ново време (Београд)

21.

DRUŠTVENI ŽIVOT RUSKIH EMIGRANATA U OKUPIRANOJ SRBIJI

Aleksej Timofejev

UDK: 314.743(497.11=161.1)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su stekli značajan nivo prava i sloboda. U pretežno agrarnoj zemlji dobro školovani i obučeni ruski emigranti su neretko uspeli da zauzmu ugledne društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo zatvaranje i ukidanje svih organizacija i štampe, nakon čega su se selektivno i reducirano izdavale dozvole za njihovo obnavljanje. Društveni život ruskih emigranata za vreme okupacije dosta je teško rekonstruisati na osnovu relativno slabo očuvanih izvora. Ipak, u radu je urađena rekonstrukcija različitih grana društvenog života – štampe, radio emisija, javnih okupljanja, pozorišnih i estradnih nastupa, delatnost ruskih muzeja i umetničkih izložbi, biblioteka. Od jeseni 1944. do maja 1945. bile su uništene sve ruske kulturne i prosvetne institucije koje su delovale za vreme okupacije, a Jugoslaviju je napustila većina dotad aktivnih članova ruske emigracije.

Ključne reči: Drugi svetski rat u Jugoslaviji, društvo u ratu, Ruska manjina u Evropi, kolaboracija, državna represija

Početkom 1941. na području Kraljevine Jugoslavije je živelo oko 30 hiljada ruskih emigranata, koji su zahvaljujući svestranoj podršci srpske vladajuće elite stekli u Jugoslaviji značajan nivo prava i sloboda.¹ U pretežno agrarnoj zemlji koju je teško pogodilo razoran rat, relativno dobro školovani i obučeni ruski emigranti su uspeli da zauzmu određene društvene položaje. Odnos ruskih izbeglica prema Nemačkoj bio je dosta ambivalentan. Standardni postupak Nemaca posle okupacije evropskih zemalja u Drugom svetskom ratu je uključivao uređivanje života lokalne zajednice, pa tako i ruskih emigranata, uz stvaranje njihove jedinstvene organizacije koja bi stajala na potpunom raspolaganju i bila odgovorna pred organima reda i bezbednosti Trećeg rajha. Ovo nasilno restrukturiranje je uključivalo

¹ Detaljnije o na prvi pogled imaginarnom ali u stvari izuzetno realnom i opipljivom pojmu "Zagranična Rusija" u Jugoslaviji: Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu. 1920–1940*, Beograd 2006.; Aleksej TIMOFEJEV, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 2011.

zatvaranje i ukidanje svih organizacija i štampe, nakon čega bi se ponovo izdavale (selektivno i reducirano) dozvole za njihovo obnavljanje. U početku na čelu ruske emigracije i vojne formacije ruskih emigranata (šuckora) stajao je general M. Skorodumov, koga su Nemci zamenili na folksdojčere. V. Krejter je došao na položaj civilnog šefa ruske emigracije, a B. Štejfon vojnog zapovednika. Ukupno je u Nedićevoj Srbiji živelo oko 20.000 ruskih izbeglica od kojih je oko 7–8 hiljada živelo u Beogradu.

Društveni život ruskih emigranata za vreme okupacije dosta je teško rekonstruisati na osnovu relativno slabo očuvanih izvora. Najbogatiju sliku i najviše izvora možemo da pronađemo o životu najveće ruske grupacije u Jugoslaviji za vreme rata – ruske zajednice u Nedićevoj Srbiji, čija je većina u to vreme živela u Beogradu zbog ekonomskih i bezbednosnih razloga.

Kada su generala Skorodumova zamenili Krejterom i Štejfonom, Nemci su se pridržavali opšte taktike oslonca na lica koja imaju (ili tvrde da imaju) nemačku krv, odnosno na one koje je nacistička terminologija kvalifikovala kao folksdojčere – drugi u nacističkoj hijerarhiji narod posle rajhsdojčera. Ipak, kada se radi o promenama u vrhu ruske emigracije očigledno je da su se oba novopostavljena rukovodioca emigracije pre osećala ruskim carskim oficirima negoli pripadnicima Nemaca “druge sorte”. Vladimir Vladimirovič Krejter je u prepisci s nemačkim vlastima pisao svoja pisma na ruskom, a posle ih je prevodio na nemački kod zvaničnog prevodilačkog biroa, da ne šokira Nemce svojim znanjem “mater-njeg jezika”.² Boris Aleksandrovič Štejfon je poticao ne iz nemačke već iz jevrejske porodice iz Harkova, čiji otac je prešao u pravoslavlje i omogućio sinu karijeru carskog oficira.³ S tim da su i jedan i drugi sebe svrstavali (pre rata zvanično, a nakon izbivanja rata nezvanično) u dosledne monarhiste-legitimiste (zaštitnike ideje o potpunom uspostavljanju monarhije u Rusiji), što je uticalo i na njihovo ponašanje i na izbor pomoćnika za vreme rata.⁴

Mora da se istakne da rasizam i etnička zatvorenost nisu bili tipični za većinu ruskih emigranata.⁵ Ovo se veoma dobro vidi na primeru adaptacije u rusku sredinu “rusko-srpskih” brakova i dece rođene u njima. U srpskoj sredini ova deca su se veoma često osećala odbačenom ili bar stranom, što je vodilo ili samoizolaciji ili očajnim naporima za integraciju u ovu sredinu uz pomoć prekomernih napora i žrtvi.⁶ Sa svoje strane, i rusko društvo je pažljivo posmatralo srpske supruge svrstavajući ih u “novoprijojene Ruskinje”, ali decu je bez ijedne primedbe prihvatilo u svoju sredinu, uz neutralno zapažanje da “deca iz unutrašnosti” (odnosno tamo gde su emigranti živeli rasejani i gde su dominirali mešoviti brakovi, a deca iz ovih pa i iz ruskih brakova su bila utopljena u srpsku sredinu) “loše govore ruski”.⁷

Krajem tridesetih godina, a naročito dolaskom rata na Balkan emigranti su sve aktivnije ispoljavali antikomunističke stavove, ne zaboravljajući ipak svoje rusko poreklo. Zbog toga je deo stanovništva (posebno u zapadnim krajevima Jugoslavije) video u njima sunarodnike “crvene pošasti”, a drugi deo neprijatelje “prve zemlje socijalizma”. Otuđenost je jačala ne-

² Aleksej TIMOFEJEV, “General Krejter o budućnosti ruske emigracije u Rusiji”, *Tokovi istorije*, br. 4/2006., 261.–264.

³ Vladimir BODISKO, “Russkij Korpus 1941–1945”, *Kadetskaja pereklička*, br. 28/1981.; *Ruska emigracija u Jugoslaviji. Elaborat UDB*, Bileća 1953., 645.–646.

⁴ Ruskij gosudarstvennij voennij arhiv, Moskva (Dalje RGVIA), f. Lične dela oficera Generaljnogo Štaba, Štejfon B. A.; Sergej MANJKOV, “Harjkovskie cehovije – predki generala B. A. Štejfonta (1881–1945)”, *Peterburgskie genealogičeskie čtenija “Genealogija gorodskih soslovij”*. IX, Sankt-Peterburg 2005.; Evgenij ZUB., “I takie zemljaki bivajut... Boris Aleksandrovič Štejfon”, *Sobitie* (Harkov), br. 28, 8. VII. – 14. VII. 2004.

⁵ Što je neprijatno iznenadilo Nemce nakon formiranja Ruskog korpusa. *Zbornik NOR-a*, t. XII, knj. 2, Beograd 1976., 808.

⁶ *Naši vesti* (New York), br. 296/1984., 18.–20.

⁷ *Vedomosti Ohrannoj gruppi* (Beograd), br. 32/1942., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 27/1943., 3.

stankom istaknutih rusofila kralja Aleksandra (Karadorđevića) i patrijarha Varnave (Rosića). Ovaj osećaj je odvajao emigrante od lokalne sredine i bez obzira na uspešnu adaptaciju,⁸ izbeglice su se sve jače stapale u jednu relativno homogenu društvenu grupu sa ujednačenim običajima, pogledima i statusnim osobinama. Pripadnici ove grupe su veoma često smatrali sebe nosiocima ideja i navika evropske civilizacije i napretka u balkanskoj sredini.⁹ Ovakvo viđenje sebe se uvek zadržavalo na nivou konstatacije i nije prelazilo u nešto uvredljivo i superiorno kao što je to bilo tipično za predstavnike nekih drugih evropskih naroda na Balkanu.¹⁰ Pogled na rusku emigraciju kao na nosioca kulturnih tradicija carske Rusije takođe je vodio ujedinjavanju emigracije kao grupe koja je prevazilazila granice države boravka.

Po dolasku Nemaca mnoga od ovih uobičajenih shvatanja i navika su morala da se promene i to na nasilan i bolan način. Vodeći deo emigracije po svojoj školskoj spremi (a pre svega po svom mentalnom sklopu) je spadao u posebnu društvenu grupu – “inteligenciju”, čija glavna osobina je uvek bila ljubav prema diskusijama i slobodno ispoljavanje svojih kritičkih pogleda na društveno-političke pojave lokalnih i globalnih dimenzija. Većina emigranata je učestvovala u građanskom ratu (ili su bar bili članovi porodica učesnika građanskog rata) u Rusiji. To znači da su oni spadali u grupu ljudi spremnih da rizikuju život (ili bar nivo materijalnog blagostanja i statusa) radi zaštite svojih društveno-političkih pogleda. Zbog toga je predratna emigracija imala ogroman broj periodike, kratkog veka i još kraćeg budžeta, koja je pokrivala široki raspon emigrantskih pogleda na političke i društvene izazove.¹¹

Po dolasku Nemaca ovo šarenilo je bilo nasilno likvidirano. Na samom početku, usled striktno cenzure, izdavački život emigracije je potpuno prekinut. Tek se 13. juna 1941. pojavio *Ruski bilten* (*Ruskij bjulletenj*), “nedeljno informaciono izdanje ruske emigracije” pod uredništvom Aleksandra Lanjina.¹² Bilo je objavljeno deset brojeva biltena, koji je prestao

⁸ O procesu adaptacije ruskih emigranata u Jugoslaviji videti detaljnije: Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, Beograd 2006.

⁹ *Novij putj* (Beograd), br. 7/1942., 4.; *Isto*, br. 41/1942., 3.; *Isto*, br. 65/1943., 2.; *Isto*, br. 67/1943., 1.; *Ruskoe delo* (Beograd), br. 2/1943., 5.; *Isto*, br. 4/1943., 4.; *Isto*, br. 5/1943., 4.; *Isto*, br. 13/1943., 4.; *Isto*, br. 16/1943., 4.; *Isto*, br. 17/1943., 4.; *Isto*, br. 19/1943., 4.; *Isto*, br. 22/1943., 4.

¹⁰ Nemci, pa čak i Italijani su rangirali balkansko stanovništvo relativno nisko, ali striktno prema “naučnim metodama” (Milan RISTOVIĆ, *Nemački “novi poredak” i jugoistočna Evropa: 1940/41 – 1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991., 248.-270., 328.-331.). Veoma arogantan prema “balkanskim domorodcima” je bio i odnos engleskih saveznika, koji je zabeležen u uspomenu brojnih “Lorensa od Arabije” pristiglih u Srbiju 1941.–1944. Veoma otvorene uspomene je ostavio Džasper Rutam (Jasper ROOTHAM, *Miss Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich 1943–1944*, London 1946.), koji je opisivao lokalno stanovništvo kao “jadan narod” (Srbe i Vlahe) u “smešnim okruglim sivim kapama”, “u nazadnoj zemlji među najnazadnijima”, gde “stopa nepismenosti i veneričnih bolesti jako je visoka, a braka i poštenja niska” itd. (Džasper RUTAM, *Pucanj u prazno*, Beograd 2004., 27. i 63.). U posleratnim uspomenu ruskih emigranata, napisanim posle rata i van Srbije ima mnogo više razumevanja prema narodima Srbije i Jugoslavije, a pojedine negativne pojave se opisuju kao takve, a ne kao generalno pravilo. Pogoršavanje odnosa prema Rusima uoči i u toku rata se obično objašnjava kao posledica komunističke propagande i drugih spoljnih uticaja.

¹¹ U međuratnom periodu u Jugoslaviji je u različito vreme izlazilo više od 300 ruskih periodičnih izdanja. Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 350.

¹² U predratno doba se bavio novinarstvom, pisao je i uređivao niz ruskih novina desničarskih pogleda u Beogradu (*Naše budućee* 1926, *Svodka* 1927, *Sloven* 1927, *Vseslavjanskij klič* 1938, *Partizan* 1938, *Obozrenie* 1939). Lanjin je bio član desničarskog društva okupljenog oko Skorodumova. Nakon Aprilskog rata je napisao kritičku brošuru o razlozima munjevitog kolapsa države (Aleksandr LANJIN, *Agonija Jugoslavii: vospominanija očevidca*, Belgrad 1941.). Još pre rata Lanjin je kao simpatizer ideja i prakse Trećeg rajha uspostavio prisne veze sa saradnikom SD-a šturmbanfirerom Krausom, koji se bavio vrbovanjem i stvaranjem “pete kolone” u Srbiji. Posle odlaska sa mesta urednika Lanjin je pod pseudonimom “M-12” više puta pisao “informacije” za beogradsku ispostavu Gestapoa o sumnjivom ponašanju pojedinih emigranata. Istorijski arhiv Beograda, Beograd (dalje IAB), f. BdS, D-250, D-818, kartoteka V-manna; Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003.

da izlazi kada su Nemci, nadahnuti poredama na Istočnom frontu, odlučili da im ne treba aktivna pomoć emigranata, smenili su Skorodumova i njegovo okruženje i ugasili *Ruski bilten*, koji je pripremao emigrante na povratak i obnovu Rusije. Nakon stvaranja Ruskog korpusa, 23. decembra 1941., bio je pokrenut drugi nedeljnik *Vedomosti Ohranoj grupi* (*Vedomosti Ohrannoj gruppi*) pod uredništvom jednog od članova “ruskog šuckora” pukovnika generalštaba carskoruske armije Jevgenija Mesnera.¹³ Nedeljnik ROK-a je objavljivao propagandne beleške o delovanju “šuckora”, kao i članke koji su opisivali život civilnih pripadnika ruske emigracije.¹⁴ Civilni deo ruske emigracije u Srbiji osećao je drastični manjak informacija i Biro je odlučio da pokrene posebno izdanje za njihove potrebe. Zato su se 8. februara 1942. pojavile posebne novine za civilni deo ruske emigracije u Srbiji – *Novij put* (*Novij putj*), “informacioni nedeljni organ Biroa za zaštitu interesa ruske emigracije” pod uredništvom Borisa Ganusovskog,¹⁵ koji je imao legitimaciju folksdojčera iako je njegovo nemačko poreklo bilo sporno. Ganusovski je objavio 21 broj novina, ali od juna 1943. *Novij put* i *Vedomosti Ohranoj grupi* su se spojili u jedan nedeljnik *Ruskoje delo* (*Russkoe delo*) koji je objavljivao sve do 15. novembra 1944. Ovaj nedeljnik je uređivao Konstantin Miler koji je takođe spadao u grupu folksdojčera. Osim toga na proleće 1944. grupa kozačkih separatista je pokušala da pokrene svoje glasilo *Reč* (*Rečj*) koje je imalo veoma kratak vek zbog manjka sredstava i interesovanja javnosti, jer je većina Kozaka u Srbiji bila negativno raspoložena prema idejama nezavisne “Kazakije”.¹⁶ Poslednje glasilo ruske “bele emigracije” na Balkanu *Russkoe delo* nestalo je tako što je bilo spojeno s listom *Za Rodinu*, koji je od 1942. objavljivala 693. propagandna četa 2. oklopne armije Vermahta. Novi list pod nazivom *Borjba* je uređivao E. Mesner, u zvanju feldvebela Vermahta. *Borjba* je bila namenjena za ubacivanje u pozadinu neprijatelja i korištena je u propagandne svrhe protiv vojnika III. ukrajinskog fronta.¹⁷

Na području Jugoslavije 1943–1945. u objavljivanju periodičnih izdanja je učestvovao i propagandni odsek (vod) Kozačke divizije.¹⁸ U organizaciji ovih izdanja posle zatvaranja lista *Novij put* je učestvovao i Boris Ganusovski, koji je dobio čin poručnika i mesto u vodu propagande.¹⁹ Izdanja Kozačke divizije su bila namenjena samo pripadnicima divizije, ali

¹³ Njegovi teoretski radovi o antipartizanskim operacijama, napisani u posleratno vreme na osnovu iskustva u borbi Ruskog korpusa, aktuelni su i danas. (Evgenij MESSNER, *Hoćešj mira, pobedi mjatežvoju!*, Moskva 2005). Zbornik njegovih radova je bio objavljen u ediciji “Ruski vojni zbornik” u izdanju Vojnog univerziteta Ministarstva odbrane Rusije i uz podršku Federalnog programa izdavaštva Rusije.

¹⁴ Povremeno su se pojavljivala i druga manja izdanja Ruskog korpusa: “*Signal. Izdanie Russkogo Korpusa*. [br. 18/1943.], *Potešnij. Žurnal russkogo ohrannogo korpusa v Sofii*. [br. 1-35/1942–1943.]”. Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.

¹⁵ Ganusovski je u predratno vreme zarađivao za život kao vozač i prodavac automobila. Iako je stigao na Balkan bez roditelja, u grupi evakuisanih kadeta, uspeo je zahvaljujući svojim sposobnostima i državnoj podršci Kraljevine Jugoslavije da upiše Beogradski univerzitet. Zajedno sa svojim drugarima iz kadetskog korpusa a kasnije studentima Beogradskog univerziteta Ganusovski je pokrenuo humoristički časopis *Buh!!!* (1930.–1936.) koji je bio popularan kod emigranata zbog svoje mešavine čvrstog antikomunističkog stava i humorističkog prilaza teškoćama iz svakodnevice Rusa u izbeglištvu. Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom. 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazačjeg korpusa*, San-Francisko 1983.

¹⁶ Gosudarstvenij arhiv Ruskoj Federaciji, Moskva, (dalje GARF), f. R5752, op. 1, d. 9, 24.

¹⁷ “*Borjba*, f. p. 47579. [1944: br. 6–7] [1945: br. 11–17 janv.]” prema Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.; Aleksandr OKOROKOV, *Osobij front: Nemeckaja propaganda na Vostočnom fronte v godi Vtoroj mirovoj vojni*, Moskva 2007., 199.

¹⁸ *Bjulletenij propagandista 1-oj Kazačej divizii, Kazačij ključ, Officerskij bjulletenij Pervoj Kazačej divizii, Propagandnij vzvod Pervoj Kazačej divizii govorit vam o položenii* izlazili su povremeno 1943–1945.

¹⁹ Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom. 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazačjeg korpusa*, San-Francisko 1983.; Aleksej SKRILOV, Georgij GUBAREV, *Kazačij istoričeskij slovarj-spravočnik*, Cleveland 1966.–1970.

su sigurno cirkulisala i kod rođaka, poznanika i okruženja vojnika ove divizije.²⁰ Postojale su i novine 162. turkeštanske divizije, koja je učestvovala u borbi protiv partizana u Hrvatskoj i Sloveniji.²¹ Osim toga nakon okretanja Nemaca ka Vlasovu na području NDH propagandisti ROA početkom 1945. su počeli da objavljuju *Ruskij vesnik* (*Russkij vestnik*), “novinu za dobrovoljce-narode Rusije na Balkanu”. Osim toga pripadnicima vojnih formacija i civilnim emigrantima bile su dostupne još jedne univerzalne novine na ruskom jeziku – rusko izdanje nemačkog ilustrovanog propagandnog lista *Signal*, koje je štampano od oktobra 1941. do jula 1944.

U NDH i pored zabrane izdavačke delatnosti ruskih emigranata, ipak su se šampala “ručno” pojedina izdanja čiji izlazak je više svedočio o dovitljivosti pojedinaca nego li o postojanju aktivnog emigrantskog izdavaštva.²² U Zagrebu je postojao pandan srpskom emigrantskom Birou – Posebno predstavništvo ruske emigracije kod vlade NDH, na čelu sa bivšim carskim konzulom u Beču i Zagrebu Georgijem Ferminim, koje nije imalo sredstava za štampanje svojih novina. Međutim, preko “ruskih vojnih organizacija izbeglica u NDH” pojedini članovi Predstavništva su periodično sastavljali, ručno umnožavali i rasturali po emigrantskim kolonijama u Hrvatskoj i Bosni poseban *Izvod vesti*.²³ Ovaj *Izvod vesti* su uređivali general Danijil Dracenko, a od 1942. general Ivan Poljakov.²⁴ Broj ruskih izbeglica u ostalim delovima Jugoslavije je bio još manji, pa je zato samo u Vojvodini postojalo lokalno emigrantsko izdanje, koje je šampala ruska crkvena zajednica u Novom Sadu.²⁵

U Srbiji su izlazile čak dve crkvene periodike: zvanično izdanje Ruske pravoslavne crkve u inostranstvu (dalje – RPC(z)) koje je uređivao sekretar Sinoda RPC(z) Jurij (Georgij) Grabe²⁶ i ultradesničarsko izdanje koje je uređivao Eksakustodian Maharablidze,²⁷ bivši sekretar Sinoda i kritičar Grabea, ali ne i vladika ili samog Sinoda. To su bila jedina izdanja ruske emigracije koja su izlazila i pre rata i pod nemačkom okupacijom. Časopis Maharablidzea je bio mesto okupljanja “čvrste struje” u RPC(Z). Tu su bili: poznati publicista i propovednik protoprezviter Vladimir Vostokov, poslednji protoprezviter carske ruske armije Georgij Šavelski i sam Eksakustodian Maharablidze, koji je nekada bio načelnik kancelarije protoprezvitera carske armije.

U ruskoj štampi koja je objavljivana u Srbiji za vreme rata odsijavala je “kao sunce u maloj kapi vode” većina novinarskih trendova Trećeg rajha.²⁸ Nacistički mentori koji su se borili sa “gotikom” u Nemačkoj, u ruskoj štampi su odlučili da ubrzano izvedu reformu pravopisa

²⁰ U svim gradovima gde su bili stacionarani pripadnici divizije dolazilo je do upoznavanja lokalnih ruskih emigranata i “pobunjenika protiv komunizma”. Kao bolnica za ranjenike divizije se koristila vojna bolnica ROK-a smeštena kod Beograda, što je takođe doprinosilo jačanju veza između pripadnika divizije i civilnog ruskog stanovništva i moralo je da vodi širenju informacija iz kozačkih novina. Vojni muzej, Beograd, zbirka fotografija.

²¹ “*Svoboda. Organ 162-j pehotnoj nemeckoj diviziji* .[1942–1943; br. 26 (40), 22. jula 1943. g.]”, prema Mihail Šatov, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.; *Zbornik NOR-a*, t. XII, knj. 3, Beograd 1978., 629.; Joachim Hoffmann, *Die Kaukasien 1942/43: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1976.

²² *Letopisi Vremennih let 1642–1942 Butirskogo lejbo-Erivanskogo polka* (Sarajevo), 1942; *Jaroslavna, Izdanje molodeži Ruskoj kolonii v Zagrebe* (Zagreb), 1942.–1943.

²³ *Svodka. Eženedeljnoe izdanje ruskih voennih organizacij na territorii NDH* (Zagreb), 1941.–1944.

²⁴ GARF, R5752, op. 1, d. 8, 3.–4.

²⁵ *Bjulletenij Predstavitelstva Visokopreosvjaščennogo Serafima, Mitropolita Berlinskogo i Germanskogo i Sredne-Evropejskogo okruga dlja pravoslavnih ruskih prihodov v Korolevstve Vengrii* (Novi-Sad) (prema Jovan Kačaki, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 49.).

²⁶ *Cerkovnaja žiznj* (Belgrad), 1933.–1944.

²⁷ *Cerkovnoe obozrenie* (Belgrad), 1932.–1944.

²⁸ *Novij putj* (Beograd), br. 53/1943., 2.

i uveli su novi skraćeni “boljševički” pravopis koji se pojavio posle 1918. i izazivao negativne emocije kod “ortodoksnih patriota” u emigraciji.²⁹ *Ruski bilten*, koji su štampali dosledni “legitimisti”, pridržavao se svih normi starog pravopisa. Stari pravopis je sve vreme izlaženja zadržalo i zvanično glasilo RPC(z) – *Cerkovnaja žiznj*. Prelaznu i nakaradnu poziciju je zauzelo glasilo “crkvene opozicije” – *Cerkovnoje obozrenije*, koje je izgubilo “jatj” i “tverdj znak” u septembru 1943, ali je pokušalo da zadrži ostale osobine starog pravopisa (komplikovani sistem padežnih završetaka reči). Uredništvo je obećalo da će kasnije vratiti izgubljene “tverdj znak” i “jatj”, objašnjavajući ovaj naprasni gubitak odsustvom ovih znakova u “kompletu slova od štamparske mašine za bugarske novine” koji je korišćen za štampanje lista *Cerkovnoje obozrenije*.³⁰ S druge strane, novine Ruskog korpusa su već početkom proleća 1942, “da se uštedi prostor”, izbacile “tverdj znak” na kraju reči, ali su zadržale do kraja svog postojanja stari pravopis, slova “jatj” i “i”.³¹ Sličnu politiku “štednje prostora” je sprovodio i *Novij put*, koji je sačuvao stari pravopis i azbuku, ali je izgubio “tverdj znak” na kraju reči.

Najoštrije pitanje pravopisa se pojavilo posle nastanka lista *Ruskoje delo* – ujedinenog izdanja Ruskog korpusa, ruskih odreda Hipo i Biroa za zaštitu prava ruske emigracije u Srbiji. Već u prvom broju uredništvo je saoptšilo da će objavljivati list prema novom pravopisu, “da se na taj način eliminišu makar i neznčajne u biti prepreke (...) koje bi mogli da nastanu u razmeni ideja Ruskog Zarubežja sa (...) odredima novih ruskih generacija, koji se sada bore protiv boljševizma u ime Rusije i koji su se takođe delimično ulili i u naše redove”.³² Zbog ovog previše suptilnog pokušaja da se objasni volja nemačkih mentora, uredništvo je bilo bombardovano desetinama ljutih i čak agresivnih pisama čiji autori su ga optužili za manjak nacionalne svesti, kulture i otpora prema “crvenom otrovu”. U odgovoru uredništvo je nazvalo autore ovih pisama “novim staroverima” i istaklo da novi pravopis već koristi 180 miliona Rusa u zavičaju, da su nova pravila pripremila još pre revolucije carska ruska Akademija nauka i da je reforma neophodna da se ostvari uspešno ujedinjavanje sa čitavom masom ruskog naroda.³³ Ipak, uredništvo je moralo da posveti još nekoliko brojeva dokazivanju korisnosti i ispravnosti reforme. Bilo je objavljeno detaljno naučno objašnjenje novog pravopisa, koje je napisao istoričar i filolog Aleksandr Pogodin, i kratko objašnjenje “srži i osnova novog pravopisa”, koje je formulisao stručnjak za rusku književnost i nastavnik ruskog jezika i književnosti u kadestom korpusu u rusko-srpskoj gimnaziji Vladimir Topor-Rabčinski.³⁴

Uz jasnu propagandnu i ideološku motivisanost, reforma pravopisa verovatno je ipak donekle imala uzrok i u štednji novinskog papira. Problem manjka papira je bio kritičan – jer su emigrantske novine stalno “mršale”. *Ruski bilten* je imao 10 strana, *Novij put* – četiri, a *Vedomosti Ohranoj grupi* – šest ali duplo smanjenog formata, što je ukupno davalo

²⁹ Naređenje Martina Bormana od 3. januara 1941, koje je bilo potpisano na zapovest Hitlera, smatra gotiku (“frakturu”) zvanično nepoželjnom kao nearijevsku po poreklu. Prema mišljenju savremenih naučnika na zabranu je uticala i želja da se pojača nemački propagandni uticaj kod stanovnika Nove Evrope koja je veoma teško razumela “gotiku”. Albert KAPR, *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993.; Philipp LUIDL, *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg 2004.

³⁰ Veoma čudno objašnjenje s obzirom na to da su u bugarskoj azbici do 1945. postojali i “tverdj znak” – “er goljam” i “jatj” – “e dvojno”. Uz ovu očiglednu nelogičnost Maharablidze je sačuvao slovo “i” koje nije postojalo u bugarskoj azbuci. *Cerkovnoje obozrenie* (Beograd), br. 9/1943., 1.

³¹ *Vedomosti Ohranoj grupi* (Beograd), br. 14/1942., 4.

³² *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 2.

³³ *Russkoe delo* (Beograd), br. 7/1943., 5; *Isto*, br. 10/1943., 4.

³⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 16/1943., 4.

sedam stranica nedeljnih novina ruske emigraciji u Srbiji. *Rusko delo* je na početku imalo šest stranica, a od br. 9 – samo četiri.

Manjak papira, slova i pravopisnih pravila uredništva emigranatskih listova su pokušavala da kompenzuju borbenim duhom i jačanjem osećaja zajedništva i misionarskih vizija u redovima emigranata. Novinar lista *Novoje vreme*, koji je nosio pravoslavno ime Vasilij i slavno u Novoj Evropi prezime Rozenberg, rezimirao je postignuća lista nakon godinu dana postojanja. *Novoje vreme* spada u “grupu idejnih novina obnovljene Evrope..., stvara javno mnjenje..., brani i objašnjava duhovne vrednosti, koje... smatra potrebnima za kulturni, moralni i materijalni razvoj naroda i nacije”.³⁵ Ovo je bilo otvoreno priznanje činjenice da su vojna izdanja ruskih emigranata u političkom smislu (i globalnom i lokalnom) bila organ nemačke propagande, i doslovice su prepisivala sve političke informacije iz nemačkih ili srpskih (pod kontrolnom Nemaca) novina.

Očigledno stanje u uređivačkoj politici nije bilo jasno nekim emigrantima koji su navikli da vide u novinama ogledalo društvene misli i političkih diskusija. “Smešteni u beogradskim stančićima u potkrovlju ili bunkeru u brdima”, ruski emigranti su težili da izraze u pismima uredništvu i člancima svoje globalne političke ideje, beležeći na taj način tragove žučnih diskusija i rasprava koji su se vodile u krugovima poznanika i prijatelja. Nažalost, ovi “politički” i “hiperkritički” članci su završavali svoj put u uredničkoj kanti za smeće.³⁶ Uredništvo je bilo preplavljeno bezbrojnim člancima i pismima sa savetima “Ribentropu, Rozenbergu i Vlasovu” i obratilo se čitaocima molbom da prekinu sa pisanjem “političkih radova” i da šalju “izveštaje informativnog karaktera..., o kulturnom radu..., prikaze svakodnevnice, književne priloge i beleške”,³⁷ ne zaboravljajući “da je Rusija propala od kritike”.³⁸ Na taj način novine (kao propagandno izdanje vojnog vremena) su pokušavale da zaštite stratešku zalihu društva u ratu – “vedrinu duha”.³⁹ Nasilni osmeh “opimizma” je vodio tome da su čitaoci u manjku realnih informacija pokušavali da čitaju novine “između redova” i videli su odraz pesimističkog razvoja stvari po okupacioni režim čak i u najavi izvođenja komada Lava Tolstoja “Živi leš”.⁴⁰

Manjak sredstava za javno informisanje posebno su osećali usamljeni vojnici zabačenih garnizona i posada izdvojenih bunkera Ruskog korpusa, kao i oni u manjim emigrantskim kolonijama u srpskoj unutrašnjosti. Ovaj manjak Štejfona i Krejter su pokušali da nadomeste posebnim ruskim emisijama na Radio Beogradu.⁴¹ Prva radio-emisija je bila emitovana 17. avgusta 1943. i trajala je 30 minuta. Emisija je bila započeta molitvom “Veruju”, koju je otpevao hor muških glasova Ruskog korpusa, zatim su emitovani kratki pozdrav generala Štejfona, kratke beleške o svakodnevnom životu korpusa i pregled političkih događaja nedelje, koji su se smenjivali sa ruskim carskim marševima, pesmama ruskih pesnika i ruskim narodnim pesmama.⁴²

Ruske emisije su davane svakog utorka u 14 sati, a posle su ih prebacili na 18, ali su im dali više vremena i proširili sadržaj.⁴³ Osnovni problem na putu širenja elektronskih medija

³⁵ *Novij putj* (Beograd), br. 53/1943., 2.

³⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 4/1943., 5.

³⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br. 3/1943., 5.

³⁸ *Russkoe delo* (Beograd), br. 4/1943., 5.

³⁹ *Vedomosti Ohrannoj gruppi* (Beograd), br. 75/1943., 6; *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 6.

⁴⁰ *Russkoe delo* (Beograd), br. 25/1943., 3.

⁴¹ Iako su ovo bile prve radio-emisije na Balkanu za Ruse ovo nisu bile prve radio-emisije na ruskom. Već u leto 1941. na talasima Radio Beograda su emitovane probne kraće emisije za Ukrajince i Kozake na ukrajinskom i ruskom jeziku. *Kazačij vestnik*, br. 1 (22. avgusta 1941.), 7.

⁴² *Russkoe delo* (Beograd), br. 11/1943., 1.; *Isto*, br. 12/1943., 3.

⁴³ *Russkoe delo* (Beograd), br. 13/1943., 4.; *Isto*, br.14/1943., 3.; *Isto*, br. 23/1943., 3.; *Isto*, br. 24/1943., 3.

bio je manjak radio-aparata. Za potrebe prijema ruskih radio-emisija koristili su vojničke radio-stanice i radio-aparate u kasarnama Ruskog korpusa, kao i vojne mašine službe propagande, koje su imale snažan razglasni sistem,⁴⁴ koji je prenosio pesme i proglase radio-stanice na 200-300 metara.⁴⁵ Osim toga u zgradama predsedništva emigrantskih kolonija je organizovano besplatno i javno “radio-slušanje”, kao što je to na primer bilo u pozorišnoj sali Ruskog doma. Okupljeni ispred zvučnika slušaoci su mogli da čuju ne samo političke vesti već i radio-drame (od Ostrovskeg do Averčenska), rusku simfonijsku muziku i operne arije (iz opera “Rusalka”, “Knez Igor”, “Sadko” i dr.), ljubavne pesme (“romanse”), kubanske i donske kozačke horove, ruske i ukrajinske narodne pesme i šaljive pesmice (“častuške”). Umetnički deo programa se sastajao od mešavine gramofonskih snimaka iz zbirke Beogradskog radija i nastupa popularnih emigrantskih pevača i pesnika uživo.⁴⁶

Ideja zajedničkog okupljanja zbog “javnog slušanja” se toliko dopala emigrantima da je došlo do stvaranja “usmenih novina”. “Usmene novine” su se pojavljivale ne samo u vojnim kolektivima već i u crkvama i pojedinim kolonijama. Sigurno je postojao rizik od toga da se ove “usmene novine” pretvore u otvoreni propagandni nastup, “političku informaciju”. Organizatori su smatrali “usmene novine” kao razlog zajedničkog okupljanja i druženja usamljenih u svakodnevnoj kolotečini ruskih izbeglica: “u monotonom životu između planinskih vrhova i divljih šuma u usamljenim malim naseljama, jednom nedeljno su dobijali razlog da se okupe svi zajedno na 1–2 sata, da se odmire od napora službenih obaveza, da se rasonode i poslušaju neke (...) referate”, pesme, recitacije i gramofonske ploče.⁴⁷ Teško je oceniti koji je zapravo bio odnos emigranata prema “usmenim novinama” i da li su one dobile neku veću popularnost.

Manja ideološka obojenost i veći nivo neformalne otvorenosti bili su prisutni u drugom obliku javne komunikacije – javnom “ispijanju čaja”. Osim ovog tradicionalnog ruskog napitka, konuzumirala su se i druga pića i zakuške, a “čajanka” je označavala neformalno druženje u “zagrejanom” atmosferi. Tradicionalno su postojale dve vrste čajanki. Prve su bile neka vrsta susreta jednog udruženja, škole ili grupe lica koja su delila zajedničke uspomenne (na primer susreti slušalaca pedagoških kurseva pod upravom profesora Štumfa, susreti slušalaca viših vojno-naučnih kurseva u inostranstvu pod upravom profesora Golovina, učesnika prvog kubanskog pohoda koji je predvodio general Kornilov, susreti diplomaca Pavlovskog vojnog učilišta) i sprovodili su se u obliku običnih svečanih ručkova, o trošku učesnika.⁴⁸ Druga vrsta čajanke se zvala “čajanka-koncert” i organizovana je u dobrotvorne svrhe. Priloge u dobrotvorne svrhe (zimski pomoć siromašnim, starim i bolesnim pripadnicima emigracije, razvoj ruskih školskih ustanova, poboljšavanje ishrane i obnavljanje odeće za decu u emigrantskim domovima i sirotištima) su sakupljali Savez ruskih žena ili Roditeljski savezi rusko-srpske gimnazije i kadetskog korpusa. Na ovim zabavama svi zainteresovani su mogli da dođu u salu Ruskog doma (ili lokalne kolonije), bliže pozornici je bilo postavljeno nekoliko stolova i stolica, a dalje su bili obični redovi stolica. Na usluzi posetiocima je bio i bife koji je prodavao čaj, alkoholna pića i zakuške po kafanskim cenama.

⁴⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 13/1943., 3.

⁴⁵ Daniel LERNER, *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York 1949.

⁴⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 24/1943., 4.; *Isto*, br. 25/1943., 3.; *Isto*, br. 26/1943., 3.; *Isto*, br. 28/1943., 3.; *Isto*, br. 29/1943., 3.; *Isto*, br. 30/1943., 3.

⁴⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br. 27/1943., 4.; *Isto*, br. 29/1943., 4.; *Isto*, br. 19/1943., 3.; *Isto*, br. 21/1943., 3.; *Isto*, br. 21/1943., 4.

⁴⁸ *Novij putj* (Beograd), br. 50/1943., 4.; *Isto*, br. 53/1943., 2.; *Isto*, br. 54/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 3/1943., 6.

Posetioci su uživali u nastupima glumaca, glumica i drugim atrakcijama koje su organizovali priređivači zabave. U dobrotvorne svrhe su išli i prihodi od ulaznica po simboličnim cenama, kao i od naplate mesta za stolovima, od bifea, lutrija i direktnih priloga učesnika.⁴⁹

Klasični pozorišni i estradni nastupi u Ruskom domu su takođe bili značajan deo života ruske emigracije u Beogradu.⁵⁰ Na pozornici Ruskog doma 1941–1944. posetioci su mogli da vide brojne dramske predstave i nastupe pojedinih baletskih, operskih i estradnih umetnika. U poslednjoj pozorišnoj sezoni Ruskog doma cara Nikolaja 1943/44. gledaoci su mogli da vide ne samo dramske nastupe već i baletska i operska dela ruske klasike. Ponos ruskih gledalaca su izazvale bogata, bez obzira na ratne nedeće, izvođenja klasičnih opera “Jevgenij Onjegin” i “Carska nevesta”. U izvođenju ovih opera su učestvovali i pevači iz Srpskog narodnog pozorišta.⁵¹ O posećenosti nastupa svedoči činjenica da su oni finansijski pokrivali troškove ruske trupe. Ruska trupa je plaćala u državni budžet Srbije i poreze na zaradu, koga su bile oslobođene samo dobrotvorne i učeničke amaterske predstave.⁵² Glumci sa pozornice Ruskog doma su izvodili svoj “umetnički rodoslov” od čuvene trupe “Moskovskogo Hudožestvennogo teatra” (pozorišne grupe Stanislavskog i Nemirovič-Dančenka), odnosno tog dela trupe koji je odlučio da napusti Rusiju 1919. Repertorar koji su mogli da vide posetioci Ruskog doma 1941–1944. je bio kao i pre rata bogat i kretao se u rasponu od Ibzena do Ostrovskog, i od Hamsuna do zaboravljenih u naše vreme popularnih dramskih pisaca carske Rusije Lava Urvancova i Aleksandra Kosorotova.⁵³ Talentovani glumac i režiser Aleksandr Čerepov⁵⁴ predvodio je trupu Društva ruskih scenskih umetnika u Srbiji. Trupa je bila toliko uspešna da je u julu 1943. donela odluku da se proširi i raspisala je konkurs kako bi se pojačala “mladim snagama... oba pola”.⁵⁵ Osim trupe Društva ruskih scenskih umetnika i ruskih glumaca iz Srpskog narodnog pozorišta, u Srbiji se profesionalnim estradnim nastupima bavio i estradni ansambl Ruskog korpusa “Veseli bunker” i njegova zvezda – Sergej Frank. Ansambl Sergeja Franka je bio integrisan u Ruski korpus kao vojna ispostava nacional-socijalističke organizacije “Snaga kroz radost” (*Kraft durch Freude*, KdF), ali je nastupao i za potrebe civilnog dela ruske emigracije u srpskoj unutrašnjosti sa muzičkim i humorističkim nastupima. Osim toga pozorišne nastupe u Ruskom domu redovno je priređivala i amaterska trupa rusko-srpske beogradske gimnazije uz podršku Rediteljskog komiteta. Njihovi nastupi su imali humanitarni karakter i služili su prikupljanju priloga za “učenike i učenice manjih mogućnosti” (odnosno siromašnjijeg stanja).⁵⁶

Ruska emigracija u Srbiji imala je i još jedan oblik stvaralačkog samoizražavanja – bila je nastavljena predratna tradicija umetničkih izložbi. Najveće izložbe su bile organizovane

⁴⁹ *Russkoe delo* (Beograd), br. 2/1943., 6.; *Isto*, br. 3/1943., 6.; *Isto*, br. 5/1943., 6.; *Isto*, br. 7/1943., 6.; *Isto*, br. 9/1943., 4.; *Isto*, br. 22/1943., 4.; *Isto*, br. 23/1943., 4.; *Isto*, br. 24/1943., 4.; *Isto*, br. 25/1943., 4.; *Isto*, br. 28/1943., 4.

⁵⁰ Ovaj deo ruskog kulturnog života veoma dobro je istražen. Viktor Kosik, *Čto mne do vas, mostovie Belgrada? Očerki o ruskoj emigraciji v Belgrade (1920–1950-e godi)*, Moskva 2007.

⁵¹ Tematsko poglavlje “Pozorište i umetnost” i njemu slična po sadržaju “Hronika Beograda” su bili sastavni deo svakog broja *Ruskog dela* i *Novog puta* i često su najavljivali nove predstave na pozornici Ruskog doma. Ova brza smena predstava je bila povezana i sa ograničenim brojem ruskih stanovnika Beograda, što je primoravalo glumce da brzo obavljaju repertor.

⁵² *Novij putj* (Beograd), br. 54/1943., 4.

⁵³ *Novij putj* (Beograd), br. 58/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 11/1943., 4.

⁵⁴ Olga MARKOVIĆ – Dragana ČOLIĆ, “Aleksandr Čerepov i Rusko Dramsko Pozorište za Narod”, *Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, Zbornik radova*, Knj. 1, (ur. Miodrag Sibinović, Marija Mežinski i Aleksej Arsenjev), Beograd 1994., 136.-137.

⁵⁵ *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 6.

⁵⁶ *Russkoe delo* (Beograd), br. 21/1943., 4.

u leto 1942. i leto 1943. u Paviljonu “Cvijeta Zuzorić” na Kalemegdanu.⁵⁷ Njihov organizator je bio slikar, popularan u emigranjskoj sredini Jugoslavije, Sergej Kučinski. U organizacijama izložbi je aktivno sudelovao i talentovani ruski emigranjski slikar Stepan Kolesnikov,⁵⁸ a pored njega slikari i umetnici Reznikov, Sosnovski, Verbicki, Zagorodnjuk, I. Rik i L. Rik-Kovalevska.

Na prvoj izložbi koja je otvorena 2. avgusta 1942. bilo je izloženo 300 radova 24 umetnika (S. Alisov, K. Antonova, O. Benson, A. Bikovski, G. Bojadžieva, A. Verbicki, O. Danilevič, V. Zagorodnjuk, A. Zolotarev, S. Kolesnikov, O. Kolb-Selecka, S. Kučinski, S. Latišev, B. Linevič, M. Orbeljani, B. Reznikov, I. Rik, L. Rik-Kovalevska, A. Sosnovski, M. Hrisogonov, P. Čelnokova, B. Šapovalov, I. Šramčenko i B. Juzepčuk). Slikarske tehnike su bile raznovrsne: ulje, tempera, akvarel, grafika, mermerna i gipsana skulptura i “slike gorenjem na drvetu”. Tematika je bila takođe veoma široka: pejzaži Srbije i jadranske obale, mrtva priroda, prizori iz balkanskog života i ruske svakodnevice, motivi iz ruskih bajki. Stil radova (a donekle i odabir tema) je spadao u onu mešavinu klasicizma i realizma s nijansama naturalizma koja se potpuno uklapala u zvanični umetnički ukus Trećeg rajha.⁵⁹ Izložba je imala snažnu podršku nemačkih, srpskih i ruskih zvaničnika. Otvaranju su prisustvovali ministar prosvete u vladi Milana Nedića Velibor Jonić i nemački vojni komandant Beograda general-major Adalbert Lončar, a izložbu je otvorio načelnik Ruskog biroa general Krejter; na dan zatvaranja izložbu je posetio načelnik Izvršnog komiteta vojnog komandanta Srbije brigadenfirer SS Harald Turner,⁶⁰ koji se “toplo družio” i “detaljno je razgovarao sa svakim umetnikom koji je učestvovao u izložbi”. Bez obzira na avgustovske vrućine, izložba je bila dobro posećena i zbog toga su je organizatori produžili za sedam dana pa je izložba umesto dve trajala tri nedelje, sve do 23. avgusta 1942. Bilo je prodato više od 3.000 ulaznica, a posetioci (Srbi, Rusi, oficiri i vojnici okupatorskih snaga) su kupovali i neke slike.⁶¹

Oduševljena uspehom ove izložbe, 26. novembra 1942. u bifeu Ruskog doma se ponovo okupila grupa ruskih slikara da isplaniraju sledeću izložbu.⁶² Kod slikara se rodila ambiciozna ideja da okupe ruske umetnike ne samo iz Srbije već i iz Bugarske i drugih okolnih zemalja. Ovaj pokušaj da se “prošire” geografski okviri u poslednjem trenutku su odbacile okupacione vlasti i zato se nije ostvario. Složena struktura surevnjivih diplomatskih, političkih i bezbednosnih službi Trećeg rajha zaduženih za kontrolu nad “jugoistočnim prostorom” i sujeta režima balkanskih satelita su činili regionalno udruživanje ruskih umetnika veoma komplikovanim. Definitivni negativni stav Nemaca je bio iznet u poslednjem trenutku i zbog toga organizatori izložbe nisu uspeali da obaveste sve zainteresovane slikare iz Srbije i na izložbi je učestvovalo manje radova (nešto više od 200) i slikara (18 autora) nego na prvoj. Otvaranju su prisustvovali “istaknuti gosti” iz okupacione uprave, članovi diplomatskog kora i pretstavnici srpske vlade. Izložba je bila otvorena 20. juna i, kao i pret-

⁵⁷ O predratnoj istoriji ovog izložbenog prostora videti: Radina VUČETIĆ-MLADENović, *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd 2002.

⁵⁸ Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.

⁵⁹ Henry GROSSHANS, *Hitler and the Artists*, New York 1983.; Peter ADAM, *Art of the Third Reich*, New York 1992.; Alan E. STEINWEIS, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill 1993.; Eric MICHAUD, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford 2004.

⁶⁰ General Turner je bio kriv za ubistva hiljada Jevreja i organizaciju ozloglašene koncentracionog logora na Sajmištu. Videti: Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993.

⁶¹ *Novij putj* (Beograd), br. 25/1942., 3.; *Isto*, br. 26/1942., 3.; *Isto*, br. 27/1942., 1; *Isto*, br. 27/1942., 3.-4.; *Isto*, br. 28/1942., 3.; *Isto*, br. 29/1942., 3.; *Isto*, br. 30/1942., 3.

⁶² *Novij putj* (Beograd), br. 42/1942., 4.

hodna, bila je dobro posećena i produžena za nedelju dana od planiranog roka. Ovaj put slikari nisu samo prodali veći deo svojih radova već su i “dobili narudžbe za nove portrete i pejzaže”.⁶³ Radovi “strani savremenom dekadansu, pokvarenom estetskom ukusu... na službi kod apstraktnih ideja” očito su privlačili kupce.⁶⁴ Umetnici koji su učestvovali na izložbi spadali su u one koji se nisu “poklonili modernizmu” i patili od njegovog despotizma, što nije moglo da ne izazove simpatije posetilaca izložbe iz Rajha i njegovih saveznika.⁶⁵

Komercijalni uspeh i posećenost su podstakli organizatore da, u očekivanju sledeće letnje izložbe 1944, pripreme još jednu u međuvremenu. Vodeći ruski slikari u Srbiji – Bojadžijeva, Verbicki, Zagorodnjuk, Zolotarev, Kovalevska, Kolesnikov, Kolb-Selecka, Kučinski, Rik, Sosnovski, Hrizogonov i Šramčenko su učestvovali u ovoj jednodnevnoj izložbi. Izložba je bila organizovana kao slikarsko veče 15. decembra 1943. i bila je praćena aukcijom slika i koncertom ruske muzike. Deo prihoda od izložbe je bio potrošen na zimsku pomoć siromašnim, bolesnim i starim članovima ruske emigracije. Zaslužuje pažnju činjenica da je prihod od prve izložbe (1942. godine) bio 6.000 dinara, a veče ruskih slikara (15. decembra 1943) je samo za dobrotvorne svrhe donelo 202.000 dinara!⁶⁶ Ovaj neočekivani uspeh je ubedio slikare da ima prostora za još jednu izložbu i bila je organizovana Novogodišnja izložbena prodaja od 19. do 29. decembra 1943. – poslednja kako se posle ispostavilo izložba ruskih slikara emigranata u “Ruskom domu Cara Nikolaja Drugog u Beogradu”.⁶⁷

Pripreme za letnju izložbu 1944. kao i za niz drugih kulturnih aktivnosti u Ruskom domu (otvaranje pozorišne sezone i početak školske godine za učenike i učenice ruske gimnazije) bili su prekinuti u avgustu 1944. zbog započete evakuacije nemačkih okupacionih i ruskih emigrantskih ustanova. Signal za početak ubrzane evakuacije je bio munjeviti prodor Crvene armije na teritoriju Rumunije i kapitulacija kraljevske rumunske vojske poražene u Jasko-kišinjevskoj operaciji (20.–29. avgusta 1944). Materijali izložbe spremni za evakuaciju i veći deo druge imovine Ruskog doma, prema uspomena organizatora izložbe, bio je izgubljen. Poslednji trag delova izložbe može da se pronađe u Gradskoj bolnici u Beogradu.⁶⁸

Još jedan od načina očuvanja ruske emigracije kao jedinstvene socijalne grupe su bile biblioteke – prema svojoj masovnosti i dostupnosti širim masama Rusa u Srbiji možda i najbitnija kulturna ustanova. Iako je većina ruskih kolonija u Jugoslaviji imala svoje biblioteke, ipak nekadašnja Ruska javna biblioteka u Ruskom domu cara Nikolaja II je bila nešto posebno. Ruski emigranti, koji su negirali u svom političkom ekstremizmu rusko nasleđe u sovjetskoj kulturi, smatrali su ovu biblioteku “najvećom ruskom nacionalnom knjižnom zbirkom”.⁶⁹ Ipak objektivnije bi bilo nazvati tadašnju biblioteku Ruskog doma najvećom ruskom bibliotekom u inostranstvu. Širenje fonda i održavanje biblioteke se vodilo od abonentske plate. Za vreme rata (već 1942) zbog likvidacije niza društvenih organizacija (Zemgor, Savez ruskih pisaca i dr.) i odlaska iz Srbije, zbog teške finansijske situacije, niza emigrantskih porodica, bibliotečki fond se povećao i premašio 100.000 knjiga. U Ruskoj

⁶³ *Novij putj* (Beograd), br. 65/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 1/1943., 6.; *Isto*, br. 2/1943., 6.; *Isto*, br. 3/1943., 6.; *Isto*, br. 4/1943., 6.; *Isto*, br. 5/1943., 6.; *Isto*, br. 6/1943., 6.

⁶⁴ *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 4.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ Ovo je bio ogroman novac, čak i ako se uzme u obzir veštački visoki odnos rajhsmarke prema dinaru (1 RM = 20 dinara). Najskuplja prodana slika – S. F. Kolesnikova “Sejatelj” (136.000 dinara) – koštala je 6800 RM, odnosno godišnju (!) platu pukovnika ROK-a. Jasno je da ovoliki iznos nije mogao da plati jedan emigrant.

⁶⁷ *Russkoe delo* (Beograd), br.27/1943., 4.; *Isto*, br. 28/1943., 4.; *Isto*, br. 29/1943., 4.; *Isto*, br. 30/1943., 4.

⁶⁸ Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.

⁶⁹ *Novij putj* (Beograd), br. 36/1942., 3.

javnoj biblioteci je radilo 15 saradnika, mesečni novčani priliv je bio 1942. oko 26.000 dinara, a dnevno je biblioteku prosečno posećivalo 600 ljudi koji su koristili čitaonicu ili pozajmljivali knjige. Za pozajmicu knjige pre rata se plaćalo 16 dinara, a 1942. taj iznos je porastao do 25 dinara. I bez obzira na to broj stalnih čitalaca je bio oko 2.500 (s tim da je u Beogradu i okolini u to doba živelo oko 6.000 Rusa).⁷⁰ Do leta 1944. Ruska javna biblioteka u Beogradu je premašila fond od 130.000 knjiga...⁷¹

U jesen 1944., posle prodora u Srbiju jedinica Crvene armije i partizana ruski emigranti nestaju kao društvena grupa, kao nosioci samostalnih društveno-političkih pogleda i kao koherentni kulturni faktor. Brojno stanje ruske emigracije koja je ostala u Srbiji posle odlaska Nemaca iz Beograda veoma je diskutabilno. Određivanje relativnog (u odnosu na predratni) i apsolutnog broja Rusa preostalih u Srbiji posle 1944. moglo bi da ukaže na političku orijentaciju većine ruskih emigranata u Srbiji kao jedinstvene društvene grupe. Zato procene broja preostalih emigranata uveliko zavise od želje pojedinih istraživača da se ruska emigracije u Srbiji prikaže kao manji ili veći saradnik okupatora za vreme rata. Tako Viktor Kosik, polazeći od uspomena profesora Beogradskog univerziteta i ipođakona Andreja Tarasjeva, smatra da je “zajedno sa nemačko-fašističkim trupama zemlju napustila jedna trećina ruskih emigranata”.⁷² Odnosno moralo je da ostane dve trećine ili od 14.000 (20.000 – približno brojno stanje Rusa u Srbiji 1941.) do 18.000 (dve trećine od 27.150 – približno brojno stanje Rusa u Kraljevini Jugoslaviji 1937). Verovatno se ovo mišljenje Andreja Tarasjeva zasniva na rezultatima popisa 1948,⁷³ prema kojima je samo u Srbiji početkom 1948. ostalo 13.329 Rusa.⁷⁴

Još jedan uvid u broj preostalih Rusa daje crkvena statistika prema kojoj “ruska crkva (*na području oslobođenom do kraja 1944. godine, koje je uključivalo Srbiju, gde se koncentrisala većina ruskih emigranata preostalih u Jugoslaviji posle završetka Drugog svetskog rata – A. T.*) imala je dve parohije, dva manastira, 20 sveštenika, 15 monaha, 32 monahinje i oko 3.000 vernika”.⁷⁵ Osim toga, prema uspomenama protojereja Vladimira Mošina 1941. u Srbiji je bilo oko 80 sveštenika⁷⁶ i iako je njihov broj pao na 20 u jesen 1944, logično je pretpostaviti da je paralelno došlo i do naglog smanjivanja broja vernika.

Najzad postoji i mišljenje srpskog istraživača Tome Milenkovića, koji smatra da je “sredinom septembra 1944. Srbiju napustila većina ruskih izbeglica”.⁷⁷ U svom radu Milenković nije naveo određene izvore svoje procene. Hroničar šabačkog kraja G. Babović takođe je naveo da do 21. septembra 1944. “sve... ruske porodice su otselile iz Štapca”, a oni koji su ostali bili su streljani već 27. oktobra, kao što je to bio slučaj sa gimnazijskim profesorom V. Kuzenkom i ženom izbeglog Rusa M. Ikonikovom.⁷⁸

⁷⁰ *Novij putj* (Beograd), br. 36/1942., 3.; *Isto*, br. 41/1942., 4.; *Isto*, br. 42/1942., 3.; *Isto*, br. 53/1943., 4.; *Russkoe delo* (Beograd), br. 6/1943., 6.

⁷¹ “Gibelj ruskih zarubežnih knjigohranilišč v Jugoslavii”, *Sejatelj* (Buenos-Ajres), 1953., br. 56, 57, 58; Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003., 49.

⁷² Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999., 165.

⁷³ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. 3. 1948. god., Knj. IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd 1954.

⁷⁴ Rezultati popisa 1948. nisu bili objavljeni šest godina, odnosno do sledećeg popisa. Određena obrada rezultata popisa je morala da postoji i zbog konflikta sa SSSR-om, čiji lideri su između ostalog optuživali Titov režim za nasilja i progone ruskih izbeglica. *Noti sovetskogo praviteljstva jugoslavskomu praviteljstvu. 11, 18, 29 avgusta, 28 sentjabrja*, Moskva 1949.

⁷⁵ *Glasnik SPC*, br. 10–12/1944, 91. Iste podatke naveo je i Kosik koji ih je povezao sa izveštajem koji je krajem 1944. poslao u Moskvu mitropolitu lenjingradskom Aleksiju sveštenik ruske crkve Sv. trojice u Beogradu Ivan Sokalj.

⁷⁶ Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999., 217.

⁷⁷ Toma MILENKOVIĆ, *Kalmici u Srbiji (1920–1944)*, Beograd 1998.

⁷⁸ Grigorije BABOVIĆ, *Letopis Šapca 1933–1944.*, (prir. Sanja Petrović Todosijević), Beograd – Šabac 2010., 213., 221.

Podaci koje u svojim uspomenama navode sami ruski emigranti (na primer bivši vojnici ROK-a) manje su precizni: mada su “otići mogli svi” jer su im to Nemci omogućili, nisu svi hteli da ponovo krenu u izbeglištvo i nadali su se privremenosti promena koje su donosili Crvena armija i partizani.⁷⁹ Većina preostalih je uskoro zažalila zbog toga kada su se našli u rukama NKVD-a i SMERŠ-a 1944–1945. ili Udbe posle 1948. Ilustrativna je sudbina generala Borisa Litvinova, istraživača Turkeстана, talentovanog slikara i ikonopisca. Kada su mu oficiri ROK-a predložili da se evakuiše, Litvinov je odgovorio “da će dolazak crvenih biti privremen, da oni neće nikom ništa da rade, da su stari dani zaboravljeni, da će nakon njih doći Englezi i kralj Petar...” Starca koji je u to vreme imao 72 godine su uhapsili oficiri SMERŠ-a III. ukrajinskog fronta i on je preminuo negde u Sibiru, a njegovu ćerku učenicu rusko-srpske gimnazije bezbednosni organi su ispitivali u Glavnjači.⁸⁰ U logoru je preminuo i pukovnik Generalnog štaba Roman Drejling, koji se takođe ponadao da će ga spasiti uzrast i nemešanje u politiku za vreme okupacije. Više sreće je imao nešto mlađi 60-godišnji Vjačeslav Tkačev, prvi ruski general avijacije (u carskoj armiji) koji je uspeo da preživi deset godina u logorima NKVD-a. I čuveni ruski arhitekta Valerij Staševski, koji je gradio Iversku kapelu na ruskom groblju i rusku crkvu Sv.trojice, poginuo je 1945. u SSSR-u.

U stvari odnos onih koji su našli snage da krenu u novo izbeglištvo i onih koji su se odlučili da se prepuste sudbini nije toliko bitan kako bi to moglo da izgleda. Bitno je to da su u jesen 1944. bile uništene sve ruske kulturne i prosvetne institucije i Beograd je napustila većina aktivnih članova ruske emigracije. Preostali su tiho odlazili u senoviti deo Ruske parcele na Novom groblju ili se stapali sa okolinom, plašeći se da ispričaju svojoj deci pojedinosti svoje biografije i krijući od okoline svoje rusko poreklo traumatizovani iskustvom 1944. i 1948.⁸¹

THE SOCIAL LIFE OF RUSSIAN EMIGRANTS IN OCCUPIED SERBIA

Summary: In early 1941 there were about 30 thousand Russian immigrants in the Kingdom of Yugoslavia, they had acquired a significant level of rights and freedoms. In the predominantly agrarian country well educated and trained Russian immigrants were able to occupy certain social positions. The relation of Russian refugees to Nazi Germany was ambivalent. Standard procedure for the Germans after the occupation of European countries in World War II included the regulation of all local communities, including Russian immigrants, with the creation of a united organization that was broadly used for the monitoring and manipulating of emigrants for the needs of the Third Reich. This forced restructuring included: elimination of all prewar organizations and newspapers, selectively reduced re-issuing of permits for their recovery. It is rather difficult to reconstruct the social life of Russian emigrants during the occupation because of the lack of sources. However this work presents a reconstruction of various branches of emigrants' social life – newspapers, radio emissions, public gatherings, theater and entertainers, Russian museums and art galleries, libraries.

⁷⁹ *Russkij Korpus na Balkanah vo vremja II Velikoj vojni 1941-1945. Vospominanija soratnikov i dokumenti*, (ur. Nikolaj Protopopov i Ivan Ivanov), Sankt-Peterburg 1999., 278.

⁸⁰ *Isto*, 280; *Nezabitie mogili*, (ur. Vadim Čuvakov), t. 4, Moskva 2004., 177.

⁸¹ Veoma tipična istorija preživljavanja i asimilacije Rusa je data u memoarskoj knjizi: Vasilije AFANASJEV, *Moj otac ruski emigrant – Porodična hronika*, Beograd 2007.

In the fall of 1944 all Russian cultural and educational institutions in Serbia were destroyed, the most active persons of the Russian emigration left the country at the end of the war or soon after it.

Keywords: World War II in Yugoslavia, social aspects of World War II, Russian minority in Europe, collaboration, state repression

Literatura

- Peter ADAM, *Art of the Third Reich*, New York 1992.
- Boris GANUSOVSKI, *10 let za železnim zavesom 1945–1955. Zapiski žertvi Jalti. Vidača XV kazračjeg korpusa*, San-Francisko 1983.
- Henry GROSSHANS, *Hitler and the Artists*, New York 1983.
- Joachim HOFFMANN, *Die Kaukasien 1942/1943: Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion*, Freiburg 1976.
- Miroslav JOVANOVIĆ, *Ruska emigracija na Balkanu. 1920–1940*, Beograd 2006.
- Jovan KAČAKI, *Ruske izbeglice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Bibliografija radova 1920–1944. Pokušaj rekonstrukcije*, Beograd 2003.
- Albert KAPR, *Fraktur: Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993.
- Viktor KOSIK, *Čto mne do vas, mostovie Belgrada? Očerki o ruskoj emigraciji v Belgrade (1920–1950-e godi)*, Moskva 2007.
- Viktor KOSIK, *Russkaja cerkovj v Jugoslavii (1920–1940-e gg. XX v.)*, Moskva 1999.
- Aleksandr LANIN, *Agonija Jugoslavii: vospominanija očevidca*, Beograd 1941.
- Daniel LERNER, *Psychological Warfare Against Germany, D-Day to VE-Day*, New York 1949.
- Philipp LUIDL, *Die Schwabacher – Die ungewöhnlichen Wege der Schwabacher Judenletter*, Augsburg 2004.
- Walter MANOSCHEK, *Serbien ist judenfrei*, München 1993.
- Eric MICHAUD, *The Cult of Art in Nazi Germany*, Stanford 2004.
- Toma MILENKOVIĆ, *Kalmici u Srbiji (1920–1944)*, Beograd 1998.
- Nezabitie mogili*, (ur. Vadim Čuvakov), t. 4, Moskva 2004.
- Aleksandr OKOROKOV, *Osobij front: Nemeckaja propaganda na Vostočnom fronte v godi Vtoroj mirovoj vojni*, Moskva 2007.
- Tatjana PODSTANICKAJA, *Stepan Kolesnikov*, Moskva 2003.
- Jasper ROTHAM, *Miss Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich 1943–1944*, London 1946.
- Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, Zbornik radova*, Knj. 1, (ur. Miodrag Sibinović, Marija Mežinski i Aleksej Arsenjev), Beograd 1994.
- Russkij Korpus na Balkanah vo vremena II Velikoj vojni 1941–1945. Vospominanija soratnikov i dokumenti*, (ur. Nikolaj Protopopov i Ivan Ivanov), Sankt-Peterburg 1999.
- Aleksej SKRILOV, Georgij GUBAREV, *Kazačij istoričeskij slovarj-spravočnik*, Cleveland (Ohio) 1966.–1970.
- Alan E. STEINWEIS, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts*, Chapel Hill 1993.
- Mihail ŠATOV, *Bibliografija Osvoboditeljnogo dviženija narodov Rossii v godi Vtoroj mirovoj vojni (1941–1945)*, New-York 1961.
- Aleksej TIMOFEJEV, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 2011.
- Radina VUČETIĆ-MLADENOVIĆ, *Evropa na Kalemegdanu: Cvijeta Zuzorić i kulturni život Beograda 1918–1941*, Beograd 2002.

22.

“UNUTRAŠNJI AUTSAJDER”: MILAN ĆURČIN, *NOVA EVROPA* I DRUGI SVETSKI RAT 1939–1941.

Veljko Stanić

UDK: 050Nova Evropa"1939/41"
IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Svojim dvodecenijskim izlaženjem, *Nova Evropa* je izrasla u jedno od snažnih intelektualnih glasila u jugoslovenskom društvu. Osnovana u Zagrebu 1920. godine, pod uredništvom i duhovnim vođstvom srpskog modernističkog pesnika i angažovanog intelektualca Milana Ćurčina, ona će svoj kraj dočekati u vihoru 1941. godine. Izraz saradnje srpskih i hrvatskih intelektualaca liberalnog i jugoslovenskog usmerenja, ona je obuhvatila široki krug pitanja, ostavljajući dragocen materijal za intelektualnu istoriju prošlog veka. Tema Rata na stranicama *Nove Evrope* važila je kao temeljno civilizacijsko pitanje. Osmišljen tokom Prvog svetskog rata po uzoru na Siton-Votsonovu *The New Europe*, Ćurčinov intelektualni poduhvat je iznedrio svest o evropskom ratu i miru, značenjima rata i značenjima Evrope. Istinski izraz “veka intelektualaca”, *Nova Evropa* je gradila figuru angažovanog intelektualca, kako na primeru unutrašnjih, jugoslovenskih pitanja, tako i prateći sve relevantne međunarodne probleme. Nadolazeći Drugi svetski rat je čitan kao svojevrsna intelektualna istorija Evrope, krize njenih demokratija i liberalne misli, ideoloških previranja i pretnji neslućenog ratnog razaranja. U poslednjim dvema godinama izlaženja časopisa, ove analize se stapaju u hroniku rata, potvrđujući svoja izvorna liberalna i antifašistička uverenja. Iako nije mogla da se suprotstavi prispeću rata u Jugoslaviju i da predupredi vlastiti kraj, *Nova Evropa* je svojim intelektualnim angažmanom značajno doprinela njegovom razumevanju.

Ključne reči: Milan Ćurčin, *Nova Evropa*, Jugoslavija, Drugi svetski rat, intelektualci, liberalizam, socijalizam

Evropljanin se ogledao oko sebe. Bio je sam. Onda se automatski – iz te istorijske perspektive ljudskih napora, koji ispunjavaju prošlost, sadašnjost, i budućnost čovječanstva – spojio putem malog mehaničkog sandučeta s sazvežđem zračnih talasa. Prošetavši trima stazama uzduž one limene kutije, hvatao je sve što je magično oko moglo da uhvati, i osjetio je opet da je tu rat, i da se ljudi optužuju sa raznih i oprečnih strana. Ostao je sluteći: Pariz je najavljiavao Paul Valéry-a. Slušao je. Promukli glas starog akademika dopirao je do njega. Valeri je postavljao, utančanošću svojih misli, problem odnosa čovjeka prema slobodi.¹

¹ Богдан РАДИЦА, “Најезда Скита – Монолог Европљанина”, *Нова Европа*, 33/1940., бр. 1, 16.

Milan Ćurčin i *Nova Evropa*

U poznatoj knjizi svojih eseja *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century*,² britanski historičar Toni Džat dubinskom značenju rata u 20. veku suprotstavlja jedan zaboravljeni vek ideja i intelektualaca. Stavljajući intelektualne rasprave u središte dilema proteklog stoleća, Džat ne krije svoj lament: one su odveć daleko od prosečnog zapadnog, posebno američkog, pojedinca. Ako bismo, pak, pažnju usmerili na iskustvo jugoslovenskog 20. veka, čiji “kraj” pre dve decenije ni izbliza nije zatvorio “radionicu istorije”, mogli bismo se slično zapitati o sudbini intelektualnih figura koje su svoje živote neraskidivo ispreplele sa stolećem u kome su živele.

Ime Milana Ćurčina (1880–1960) najlakše ćemo povezati sa *Novom Evropom*, časopisom koji je izdavao u periodu 1920–1941.³ Sa aprilskim danima 1941, invazijom i okupacijom Kraljevine Jugoslavije i proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske, zatvara se i jedno posebno poglavlje srpske i hrvatske intelektualne istorije. Glasilo liberalne inteligencije i izraz saradnje srpskih i hrvatskih intelektualaca jugoslovenskog usmerenja, *Nova Evropa* se širokim izborom tema, analitičkim pristupom i beskompromisnošću svojih načela izborila za prestižno mesto unutar intelektualnog života Kraljevine SHS / Jugoslavije. Ostavljajući dragocen materijal za intelektualnu istoriju prošlog stoleća, *Nova Evropa* ostala je i medij za čitanje svih temeljnih pitanja srpske i hrvatske politike i kulture prve polovine 20. veka.

Delatnost Milana Ćurčina, međutim, pripada znatno širem horizontu. Dete 19. veka, njegovo intelektualno stasavanje se poklapa sa periodom Moderne. Modernistički pesnik, iz ugledne srpske trgovačke porodice u Pančevu, bečki doktor književnosti, germanista i docent Univerziteta u Beogradu – to su osnovne njegove crte pre 1914. godine. Upravo u ozračju Moderne, koje je kulturnim programima davalo širi civilizacijski smisao, ali i ideološki konstrukt i neophodnu političku boju, valja tražiti korene Ćurčinovog intelektualnog profila.⁴ Pesnik zapaženog senzibiliteta kod vrhovnih književnih autoriteta onoga vremena, Jovana Skerlića i Bogdana Popovića, Ćurčin je viđen i kao mogući urednik *Srpskog književnog glasnika*, časopisa koji je u periodu 1901–1914. sublimirao najviše političke i estetske uzore iz Zapadne Evrope, pre svega Francuske i Velike Britanije, sa aktivnom srpskom nacionalnom ideologijom jugoslovenskog usmerenja. Nosilac avangardnih težnji u književnosti, Ćurčin će politički trajno ostati obeležen zračenjem liberalne Evrope, koja se oko 1900. nalazila na svom vrhuncu. Prvi svetski rat će mu omogućiti da kao agent srpske vlade na propagandnom poslu u Londonu sretne Roberta Vilijama Siton-Votsona, uglednog historičara i publicistu, “nepokolebljivog liberala”, čija revija *The New Europe* će mu neposredno poslužiti kao model za vlastiti časopis.

Više nego što je to Ćurčin želeo da prizna, *Nova Evropa* je ličila na *Srpski književni glasnik*, na njegovu nacionalnu i političku ambiciju, a u čijoj Novoj seriji od 1920. godine je imala i značajnog takmaca.⁵ Oba časopisa izrastaju iz doba koje se u francuskoj historiografiji naziva *l'âge éditorial*, i koje označava prestiž časopisa kao kulturnih krugova objedinjenih

² Tony JUDT, *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century*, New York 2009.

³ Poslednjih godina je obnovljen interes za ovaj časopis. O tome pogledati posebno: Љубомир ПЕТРОВИЋ, *Југословенска држава и друштво у периодици*, Београд 2000.; *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010.

⁴ Ранка ГАШИЋ, “Концепција југословенства у *Новој Европи*”, *Нова Европа 1920–1941*, 139–149.

⁵ Милош КОВИЋ, “Роберт Вилијам Ситон-Вотсон у загребачкој *Новој Европи*”, *Нова Европа 1920–1941*, 81–106.

ne samo političkim i intelektualnim profilom, već i društvenim mrežama u smislu pozicioniranja na intelektualnoj mapi jednog društva. Iz Ćurčinove prepiske sa Milanom Rakićem, vidi se da je ideju o pokretanju časopisa imao još pre Prvog svetskog rata; ona nam, takođe, otkriva značaj Ćurčinovih veza sa drugim srpskim intelektualcima, upućujući nas na izučavanje mreža (*réseaux*) i koncepata društvenosti (*sociabilité*) srpskih i jugoslovenskih intelektualaca.⁶ Smestivši svoju “intelektualnu prestonicu” u Zagreb, objavljujući časopis naizmenično latinicom i ćirilicom, Ćurčin je nastojao da u novoj, jugoslovenskoj sredini ponudi optimalni politički i kulturni angažman.⁷ Preko njegovog lika pada, međutim, i izvesna kontroverza. Da li je pokrećući *Novu Evropu* naglasio svoje “disidentstvo” u odnosu na beogradsku sredinu? Da li je njegov polemički duh uperen protiv nekih srpskih političara i intelektualaca u međuratnom razdoblju bio izazvan ličnim razlozima i starim polemikama iz Beograda pre 1914;⁸ da li je delio Siton-Votsonove predrasude o orijentalnom karakteru Srbije;⁹ da li je njegovo shvatanje jugoslovenstva i uređenja jugoslovenske države bilo postojano ili trpelo različite spoljne uticaje;¹⁰ je li, najzad, Ćurčin bio socijaldemokrata bez “temeljnih liberalnih vrijednosti”?¹¹

Ćurčin bi se mogao sagledati i u jednom drugom ključu, onom koji bi u njemu pre svega tražio odlike evropskog angažovanog intelektualca u razdoblju koje se već klasično naziva “vekom intelektualaca”.¹² Ćurčin se u galeriji srpskih intelektualaca približava skerlićevskom tipu, njegovom shvatanju srpsko-hrvatskog jedinstva, i njegovom levičarstvu čiji je racionalizam duboko u načelima devetnaestovekovne liberalne Evrope. Ćurčin nakon Prvog svetskog rata izlazi iz sveta univerzitetskih profesora (za razliku od svojih beogradskih kolega) i u potpunosti se predaje uređivanju i publicističkoj delatnosti s nesmirenim političkim nervom. Zanimljivo je primetiti da je Slobodan Jovanović kod poznog Skerlića uočio sličan razvoj: “... i da nije mlad umro, možda bi se najzad sav predao politici... U svojim književnim delima, u isto vreme i književni kritičar i politički apostol, on je propovedao moralno oslobođenje i socijalno oblagorođenje pojedinca, – i u tom njegovom idealu bilo

⁶ Mira RADOJEVIĆ, “Nekoliko slika iz saradnje Milana Rakića i Milana Ćurčina” (<http://www.associationforhistory.com/documents/Milan%20Rakic%20i%20Milan%20Curcin.pdf>).

⁷ Sociološko tumačenje koje bi išlo za učenjem Pjera Burdijea bi naglasilo pitanje autonomije intelektualaca i isticalo važnost “borbe za dominaciju” unutar novog, jugoslovenskog intelektualnog polja koje je bilo u procesu nastanka. *Nova Evropa* bi u tom smislu bila jedan od važnih činilaca, a njen kulturni i politički program bi imao vrednost “simboličkog kapitala” naspram polja moći u jugoslovenskom društvu. O ovom teorijskom usmerenju pogledati: Christophe CHARLE, “L’histoire comparée des intellectuels en Europe. Quelques points de méthode et propositions de recherches”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Marie-Christine Granjon i Michel Trebitsch), Paris-Bruxelles 1998.

⁸ Софија БОЖИЋ, “Милан Ђурчин између српства, хрватства и југословенства”, *Нова Европа 1920–1941*, 123–137.

⁹ М. КОВИЋ, *н. д.*, 95.

¹⁰ Јово БАКИЋ, “Нова Европа: између пречанског интегралног и хрватског минималног југословенства”, *Нова Европа 1920–1941*, 107–122.

¹¹ Ivo BANAC, “Nova Evropa, Sovjetska Rusija i komunistički pokret”, *Nova Evropa 1920–1941*, 209–225.

¹² Michel WINOCK, *Le siècle des intellectuels*, Paris 1997. U svojoj poslednjoj knjizi, Vinok definiše intelektualca kao “onoga koji nakon što je stekao reputaciju ili kompetentnost priznatu u saznanom, stvaralačkom, naučnom, književnom ili umetničkom domenu, koristi svoj status da deluje u javnom prostoru u pitanjima koja se ne tiču njegove specijalnosti, već celine političke zajednice kojoj pripada”. Videti o tome: Michel WINOCK, *L’Effet de génération. Une brève histoire des intellectuels français*, Vincennes 2011. Za komparativni pregled istorije intelektualaca pogledati: Jeremy JENNINGS, Anthony KEMP-WELCH, *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus affair to Salman Rushdie*, London 1997.; *L’histoire des intellectuels aujourd’hui*, (ur. Michel Leymarie i Jean-François Sirinelli), Paris 2003.; François DOSSE, *La marche des idées. Histoire des intellectuels-histoire intellectuelle*, Paris 2003.; “Histoire intellectuelle”, *Historiographies I, Concepts et débats*, (ur. C. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia, N. Offenstadt), Paris 2010., 378.–390.)

je pored socializma još vrlo mnogo demokratskog individualizma.”¹³ Nimalo slučajno, *Nova Evropa* piše o “Skerlićevoj zastavi” koja je ostala bez stegonoše.¹⁴

Veran jugoslovenskom okviru, Ćurčin među osnivačima svog časopisa vidi sledeće ličnosti: Josip Smodlaka, Ivan Meštrović, Matija Murko, Milan Rešetar, ali i Jovan Cvijić, Nikola Stojanović, Milan Rakić, Kosta Kumanudi, Milan Grol.¹⁵ Prvi urednik bio je Ćurčin, da bi mu se 1921. pridružili Laza Popović i Marko Kostrenčić, a 1923. i Leonid Pitamic. Od 1924. Ćurčin je sam preuzeo uredništvo.¹⁶ Pred iskušenjima međuratnog političkog života, *Nova Evropa* se dvadesetih godina od svog polaznog integralnog jugoslovenstva srpskog usmerenja koje su izražavali samostalni radikali pre 1914, pomerala ka prečanskom jugoslovenstvu. Tridesete su, pak, dovele do približavanja hrvatskom minimalnom jugoslovenstvu, podrške federalizaciji zemlje i pozdravljanju Sporazuma Cvetković-Maček iz avgusta 1939. godine.¹⁷ Ova evolucija nije, međutim, minirala osnove “srbohrvatstva” definisane u Masarikovom duhu u vreme *Fin de siècle*, a koji su ostali trajni Ćurčinovi nazori. Ako i nisu bili njegovi “idoli”, Masarik, Meštrović i Siton-Votson označili su temeljne i trajne ideološke i kulturne orijentire sa kojima je Ćurčin duhovno komunicirao.

Nova Evropa zastupala je nadstranački duh i deklarirala se kao nosilac srednje linije. Zagovarajući rešenje mnogih praktičnih problema, ona je istakla pomirenje nacionalnog i klasnog.¹⁸ Na stranicama ovog časopisa podržani su zahtevi za revizijom Vidovdanskog ustava, Konferencija na Ilidži i Kongres javnih radnika u Zagrebu 1922. godine. Ćurčin je bio među potpisnicima Zagrebačkom memorandumu 1934. godine kojim se tražilo demokratsko preuređenje zemlje.¹⁹ Rezultat političkih razilaženja, ali i neuspešnog dijaloga srpskih i hrvatskih intelektualaca na jugoslovenskoj ravni, bilo je svrstavanje većeg dela hrvatske intelektualne elite na stranu nacionalno motivisanog pokreta Hrvatske seljačke stranke.²⁰ *Nova Evropa*, i sama podrivena nastalim promenama u drugoj polovini tridesetih, ostala je među retkim uporištima liberalizma. Ćurčin je 1941. već mogao izgedati kao preživeli borac jednogavnog vremena.

Koreni rata

Jedna od konstanti u pisanju *Nove Evrope* bio je njen pacifistički diskurs. Zagovornik stvaranja novog evropskog društva, ona je u polaznoj tački koju je označila 1918. godina videla nužni civilizacijski okvir koji se nije smeo narušiti. Svest o evropskom miru praćena je analizom njegovog teškog održanja. Tako je Milan Vukićević pisao u februaru 1939: “Čita današnji čovek – čim otvori oči – o večnim danonoćnim naporima da se sačuva mir. Tako od prvog dana kad je završen Svetski rat. Duševni mir je samo san.”²¹ A Milan Ćurčin je,

¹³ Слободан ЈОВАНОВИЋ, “О Скерлићевој политичкој идеологији”, *Из историје и књижевности* I, Београд 1991., 705.-707.

¹⁴ Др. Р. МИТКОВИЋ, “Skerlićeva zastava”, *NE*, 1/1920., br. 5, 162.-171.

¹⁵ Љ. ПЕТРОВИЋ, *н. д.*, 41.-42.

¹⁶ *Isto*, 45.

¹⁷ Ј. БАКИЋ, *н. д.*

¹⁸ Љ. ПЕТРОВИЋ, *н. д.*, 46.

¹⁹ Мира РАДОЈЕВИЋ, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007., 353.

²⁰ Милош ЈАНИЋИЈЕВИЋ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984., 147.-148.

²¹ Милан ВУКИЋЕВИЋ, “Sporazumi-nesporazumi”, *NE*, 32/1939., br.1-2, 9.

ulazeći u dvadesetu godinu Nove Evrope, izvlačio njenu duhovnu vertikalnu: “Međutim, to “preživelo” doba bilo je jače od nas i mi smo nakon osam godina rada uvek u istom pravcu – “gledajući unatrag” morali priznati (u uvodniku od 11. juna 1928), da “već ni prvu i najvažniju tačku programa, onu koja je sadržana u naslovu, nismo bili u mogoćnosti ostvariti, – upravo, nismo mogli ni pristupiti njezinu ostvarenju, tako da je ime našeg pokreta i našeg lista – Nova Evropa – postalo nesavremeno, bolje presavremeno, jer – kako se čini – nova Evropa još leži u dubokom snu, i danas je manje nova nego što je bila pre osam godina, odmah nakon Velikoga Rata”²²

Ćurčin je u ratu video najpre prednost tehničkog napretka nad ljudskom mišlju, njegove ekonomske i socijalne razloge, nepodesnost starog kapitalizma, ali i jačanje totalitarnih pokreta.²³ On je, potom, u februaru 1940. otputovao u Francusku i Veliku Britaniju. Ovaj *tour d’horizon* bio je u funkciji što preciznijeg uvida u opasnosti i izglede koje je otvarao svetski sukob. Nedugo zatim, on je na stranicama *Nove Evrope* o ratu pisao kao o nedvosmislenom sukobu ideologija, isticao da će rat biti dug, osuđujući nemačku i italijansku propagandu i dajući za pravo ciljevima demokratskih država. “Na drugoj strani, neumoljiva logika i kombinovani talenti demokratskih govornika, kao što su Čerčil i Reno, parališu i najautoritativnije izjave diktatora”, pisao je.²⁴

Kristalisanju ovakvog usmerenja *Nove Evrope* su naročito doprinosili tekstovi Bogdana Radice koji su suprotstavljali liberalnu humanističku Evropu totalitarnim ideologijama, i s leva i s desna. U imaginarnom razgovoru pripadnika nekoliko različitih evropskih nacija, on je, nimalo slučajno, u usta Italijana stavljao sledeće reči: “Ferero je, u padu stare Italije i u propasti Vajmarske Republike, osjetio da se Evropa prelomila na Evropu zakonite vlasti i poretka i na Evropu nasilja i bezakonja. Evropa danas ratuje zato što njezin organizam nije u stanju da živi pod takvim prelomom i u takovu rascijepu.”²⁵ Liberalizam je za njega bio “najuzvišeniji duhovni, moralni i politički oblik”, koji je garantovao odbranu individualizma i slobode ličnosti.²⁶ Pišući o korifejima evropske kulture, Radica je tragao za njihovim nastavljačima, nosiocima poželjnog intelektualnog angažmana u vremenu svetskog rata: “Jedino što nas sada na njih potsjeća bili bi veliki pojedinci današnjice, kao: Romen Rolan u svojoj samoći, Bergson u svojoj bolesničkoj postelji, Tomas Man u svom izgnanstvu, Žilijen Benda, koji iz svoje krajnosti diže glas nezadovoljstva i protesta protivu varvarstva”.²⁷ Ako se na stranicama *Nove Evrope* moglo čitati s optimizmom da će Italija čuvati nezavisnu poziciju u svetskom sukobu,²⁸ to je nije poštedelo razorne kritike njenih ideoloških orijentacija, koje su je, po Radici, gurale u rat na strani Nemačke: “Sve to čini, da fašistička Italija i danas ostaje više u moralnom i političkom težištu u kome se nalazi Njemačka nego li Engleska i Francuska... Ovi osnovni elementi, koji ostaju u vezi fašističkog shvatanja unutrašnjeg i spoljašnjeg života Italije, odlučno utiču na današnje držanje italijanske politike; i čine, da Italija nije neutralna, nego se nalazi samo u “stanju neratovanja”, ostavljajući sebi otvorena vrata, da u slučaju kad njezini interesi to budu zahtijevali, posegne i za sredstvima ratovanja”.²⁹

²² Ђ(урчин), “Нова Европа”, *HE*, 33/1940., бр. 1, 2.

²³ Ђ., “Рат као учитељ”, *HE*, 32/1939., бр. 11.

²⁴ Ђ., “Рат и мали народи”, *HE*, 33/1940., бр. 4, 97.-101.

²⁵ Богдан РАДИЦА, “Зашто се води рат? – Европски разговори –”, *HE*, 32/1939., бр. 9, 291.-292.

²⁶ Богдан РАДИЦА, “Nada u Hrišćanstvo”, *NE*, 32/1939., бр. 12, 385.

²⁷ Богдан РАДИЦА, “Најезда Скита – Монолог Европљанина”, *HE*, 33/1940., 17.-18.

²⁸ Др. Отон АМБРОЖ, “Italia fara da se”, *HE*, 32/1939., бр. 12; Др. Отон АМБРОЖ, “Zašto Italija nije ušla u rat”, *NE*, 33/1940., бр. 1.

²⁹ Отон АМБРОЖ, Богдан РАДИЦА, “Gde je u ratu Italija”, *NE*, 33/1940., бр. 2-3.

Jugoslavija i rat

Kako je intelektualni krug *Nove Europe* video mesto Jugoslavije u ratu? Opšta poruka težila je jugoslovenskom, balkanskom i opšteslovenskom povezivanju, čuvanju nezavisnosti i uređenju međusobnih odnosa unutar jugoslovenske države, kao i njene regionalne pozicije. Diskurs o “malim narodima” trebalo je da drži Jugoslaviju podalje od svetskog sukoba: “Ali danas, kad nam svima visi mač nad glavom i kad ne znamo što nosi sutrašnji dan, nema vremena za rasparčavanje i mudrijašenje. Ne “Srbi na okup!”, Ne “nezavisna Hrvatska”, niti “Bugarska neće ni s kim u savez”, već: “Svi na okup, svi u savez, ako hoćemo sačuvati nezavisnost svoju i nezavisnost Balkana!” – Ako je i to još na vrijeme !...”, poručivao je Ćurčin.³⁰ Slično je u danima pada Francuske pisao Ivo Kolbe, ne krijući da će biti potrebne i žrtve za spasenje “ove naše državne zajednice, koju smo mi htjeli i mi stvorili, – ove naše Jugoslavije”.³¹ Pola godine kasnije, u januaru 1941, Kolbe je vrlo nadahnuto nastavljao: “Dakle, na što se odlučiti? Postoji jedan odgovor: budite jaki, budite pripravnici, budite složni... ovaj plamen nije plamen što čisti duše od zla. On ne nosi dobra. Ne nosi nikome slobodu. Ne donosi bolji poredak, savršeniji i ljepši život, po volji onih koji ga unose... A ako nam nametnete silu, ako pokušate prebaciti požar i u našu kuću, naći ćete zgarište i pustoš na kojima će sagorjeti snage vaše i istrunuti životi i vaši i vaše djece. Naći ćete prkosnu odmazdu kakovu vijek nije vidio ni zapamtio... ovo nije vrijeme za praskavice, za osvetice, za mržnje, za sitna obračunavanja. Ovo su vremena kada svi mi, i u širini i u dubini, moramo stati rame uz rame, ruka do ruke, da očuvamo i odbranimo i spasimo i našu Hrvatsku, i našu Srbiju, i našu Jugoslaviju... Nije vrijeme moljakanja, nije čas za uvjeravanja. Danas je toljaga bolja od šake, pa i vješala i kuršum od zatvora i globa. Svijet neće čekati na nas. On ide svojim putem. On će nas pregaziti, ako ne budemo sposobni da mu se odupremo i da na bolje prebacimo najbolje.”³² Poruka rodoljublja nije išla sama. U istom broju, iz januara 1941, objavljeni su i tekstovi u kojima je rodoljublje povezivano s temeljnim evropskim idealima univerzalne slobode,³³ a liberalna država s nacionalnim osećanjem.³⁴

Ukoliko je odnos *Nove Europe* prema Nemačkoj i Italiji bio kritički, slika Sovjetske Rusije bila je znatno ambivalentnija.³⁵ Ona nije proisticala samo iz kulturne misije slovenstva kao jedne od ključnih identitetskih odrednica ovog časopisa, niti iz političkih i ekonomskih pogleda koji su išli za reformama starog kapitalizma. Ćurčin je sledio onaj krug engleske inteligencije koji je u Sovjetskom Savezu video krupnu istorijsku prekretnicu. Taj krug označavao je Ćurčinov lični prijatelj Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells),³⁶ pisac poznate knjige iz 1920. godine *Russia in the shadows*. Ćurčin je, uostalom, u *Novoj Evropi* opširno iznosio Velsovu anketu o ljudskim i građanskim pravima i ostvarenju svet-skog mira kao idealnom cilju rata. Jedan pol pisanja o Sovjetskom Savezu, onaj kritički, označavao je, na primjer, Ante Ciliga koji je vrlo lucidno analizirao sovjetske pozicije nakon sporazuma Molotov-Ribbentrop. Ciliga je tako zapažao: “Ljuto se, međutim, varaju svi

³⁰ Ђ., “Рат и мали народи”, 101.

³¹ Др. Иво КОЛБЕ, “У тешким часовима”, *НЕ*, 33/1940., бр. 6-7, 198.

³² Др. Иво КОЛБЕ, “У одбрану мира и нашег поретка”, *НЕ*, 34/1941., бр. 1, 1.-6.

³³ Др. Слободан РОРОВИЋ, “Rodoljublje, i borba protiv zla”, *NE*, 34/1941., br. 1, 7.

³⁴ Др. Б. СТОПАР, “О новом поретку и реформама”, *НЕ*, 34/1941., бр. 1, 12.-13.

³⁵ Ivo BANAC, *n. d.*

³⁶ François FURET, *Le passé d'une illusion: essai sur l'idée communiste*, Paris 1995., 252.-258.; Mark MAZOWER, *Dark continent. Europe's Twentieth Century*, New York 1999., 186.

oni koji iz slabosti staljinskog režima izvode mehanički zaključak o slabosti ruskog naroda, ruske države, ili ma i novog ruskog imperijalizma. Ne, nova Rusija puna je – u svim svojim dijelovima – ogromne i sve rastuće snage; novo rusko društvo nošeno je gigantskim dinamizmom, koji je tek na početku svoje vanjske ekspanzije... Uzimajući u obzir suvremenu slabost Sovjetske Rusije, Staljin je potpuno u stanju učiniti sa zapadnim Balkanom analognu trgovinu kakovu je učinio s Poljskom: da olakšanjem nečjeg prodiranja na zapadni dio Balkana kupi olakšanje svog vlastitog prodiranja u istočni dio”).³⁷ Drugi pol pisanja o Rusiji proisticao je uglavnom iz Ćurčinovog pera i znatno pozitivnije video njenu ulogu. U tom sveetlu isticao je bliskost i pažnju koju je *Nova Evropa* od svoga početka poklanjala sovjetskim temama. To je Ćurčina u krajnjoj liniji vodilo da Sovjetskom Savezu prizna istorijske zasluge za preoblikovanje sveta i da Jugoslaviju veže za tu zemlju: “Mi smo mali narod; ali hoćemo da ostanemo ono što smo, da živimo slobodni i nezavisni. Pa videći šta se danas događa s malim narodima, i videći da – svi mi mali – nismo u stanju da se prikupimo i udružimo, da bismo zajednički odoljevali velikima (“pritisku ozgo”), mi – u želji da izbegnemo sudbinu “slamke među vihorove” – tražimo ko će nas zaštititi, uzeti pod svoje okrilje. I što je prirodnije nego da, u toj želji i u tom traženju, upiremo pogled u pravcu najveće slovenske zemlje, koju smo oduvek – i kad smo otvoreno priznavali, i kad smo to možda i od sebe krili, – smatrali svojom velikom rođakom, svojom “maćuškom”... U svakom slučaju, u današnjoj Sovjetskoj Uniji došle su opet do svoga prava, i do svog pravog značenja, pojmovi i reči: Sloven, i Rus; samo što danas još s više pouzdanja gledamo u tog “ruskog diva”, jer smo saznali i uvjerali se da je ona velika i nama srodna zemlja nesamo po snazi i organizaciji sada ravna i dorašla svakoj evropskoj i svetskoj sili, nego da vodi i u socijalnom pogledu. A to “socijalno” približuje je nesamo našem demokratskom već i našem patrijarhalno-narodnom shvaćanju.”³⁸

Perspektive: ka novom evropskom poretku?

Pisanje o ratu podrazumevalo je ne samo tumačenje njegovih izvora i toka, neutralne pozicije Jugoslavije, već i pogled na njegove ishode i posledice. Civilizacijski gledano, *Nova Evropa* nije odstupala od svog liberalnog ideala po kome rat, uprkos svojim razaranjima, ima da rezultira jednom novom, toliko traženom Evropom večnog mira. Iako je uviđana neizbežna reforma kapitalizma, čije ekonomske krize su postajale i krize zapadnog političkog sistema, na stranicama *Nove Evrope* očuvana je vera u demokratiju. Na početku svetskog rata, navođene su Masarikove reči: “Demokratija nije samo državna forma, nije samo ono što je pisano u ustavima, – demokratija je nazor na život koji se temelji na vjeri u ljude i u ljudstvo; nema vjere bez ljubavi i nema ljubavi bez vjere. Rekao sam jednom, da je demokratija diskusija, a prava je diskusija mogućna samo tamo gdje si ljudi uzajamno vjeruju i pošteno traže istinu. Demokratija, to je razgovor među ravnima, razmišljanje slobodnih građana pred cjelokupnom javnošću.”³⁹ Bogdan Radica je, gotovo proročki, isticao: “Evropa može dakle opstati, po našem mišljenju, samo kompromisom i spajanjem država

³⁷ Анте Цилига, “Русија у рату”, *HE*, 33/1940., бр. 1, 28.-30.

³⁸ Ć., “Sovjetska Rusija u Novoj Evropi”, *NE*, 34/1941., бр. 2, 41.-45. Videti i Марио МАТЕЉАН, “Грађански живот у Совјетској Русији”, *HE*, 34/1941., бр. 2, 46.-53.

³⁹ J. ВОДЕНАЛ, “Šta će mali slovenski narodi”, *NE*, 32/1939., бр. 11, 355.

u formaciju jedne evropske konfederacije, koja onda od njih može učiniti žarišta prosvjete, civilizacije, i bijele rase. Da se to postigne i izvrši, potrebna je moralna i duhovna obnova, isto toliko koliko i socijalna i materijalna.⁴⁰

Ćurčin je bio nešto praktičniji. On je afirmisao poglede britanskih laburista koji su, po njemu, najbolje spajali teorijske postavke i praktične potrebe. Poratni svet video je u političkoj ravnoteži koja bi obezbedila rešenje socijalnog pitanja u Evropi, ali i ideološkoj prožetosti Velike Britanije i Sovjetskog Saveza.⁴¹ On je ispravno predosetio svetsku ulogu koja je stajala pred Sovjetskim Savezom, ali je pre naglasio uticaj njegovog političkog i kulturnog potencijala na poratni Zapad. Kao engleski cilj rata, koji je i sam promovisao, on je video “socijalizaciju Evrope”.⁴² Dovodeći u vezu interese i ciljeve rata zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza, *Nova Evropa* je svojoj intelektualnoj osi pridodala i nesumnjivi antifashiški karakter.

Zaključak: Milan Ćurčin, “unutrašnji autsajder”?

Na kraju onog intelektualnog poduhvata koji je označila *Nova Evropa*, pred naslućenom katastrofom čije razmere su, ipak, prevazišle i najgora očekivanja, Milan Ćurčin bi nam se mogao učiniti i kao “unutrašnji autsajder”. Izraz Pola Rikera nam ovde služi da ocrta evoluciju Ćurčinove intelektualne i političke uloge. Pripadnik omladinskog pokreta s kraja 19. i početka 20. veka, pola veka kasnije je “ekscentriran”, izmešten iz matice kojoj je pripadao. Na izvoru svih velikih kulturnih i političkih pitanja svoga doba, Ćurčin je ostao i na njihovoj margini. Ekskluzivnost koju je pripisivao svom “otvorenom jugoslovenstvu” vodila ga je u bitke koje su potkopale njegovu društvenu poziciju, ali su pred vremenom koje je dolazilo izoštravale njegov ukupni intelektualni profil. Osuđujući “jugoslovenstvo s primišlju”, on je osuđivao “izdaju intelektualaca” *à la yougoslave*. U njemu je ostalo nešto političkog voluntarizma jugoslovenskog pokreta kojim je zračio Beograd pre 1914. Snagu ideja i važnost intelektualnog angažmana Ćurčin je ambiciozno uložio u svoje aktivnosti, crtajući tako možda i jedan atipičan profil međuratne Jugoslavije. Istovremeno, u osvit Drugog svetskog rata ličnost Milana Ćurčina govori o limitima delovanja intelektualaca u vremenu ekonomskih kriza i antimodernih političkih projekata koji su računali sa ulaskom masa u politiku; ona svedoči i o tome koji je put prešla evropska kultura od 1900. godine. Ovaj poklonik Getea u ratu je video varvarstvo, u njemu prepoznao suštinske ideološke sukobe i verovao u još jednu novu Evropu. Sa dolaskom Brehtovih “mračnih vremena”, Ćurčina *Nova Evropa* morala je da začuti, da bi u posleratnom svetu oslušnula bar deo onog evropskog duha za kojim je tako žudno tragala.

⁴⁰ Богдан РАДИЦА, “Борба за човеково право”, *HE*, 33/1940., бр. 4, 212.

⁴¹ Ћ., “Југославља и Русија, и рат у Европи”, *NE*, 33/1940., бр. 6-7, 202.

⁴² Ћ., “Ко ће победити?”, *NE*, 33/1940., бр. 12, 411.-415.

“THE OUTSIDER-WITHIN”: MILAN ĆURČIN, THE NEW EUROPE AND THE WORLD WAR II 1939-1941

Summary: In two decades of its publication, *The New Europe* had grown into one of the strong intellectual media in the Yugoslav society. Founded in Zagreb in 1920, under the editorship and spiritual leadership of Serbian modernist poet and engaged intellectual Milan Ćurčin, it was interrupted in the whirlwind of 1941. The result of cooperation between Serbian and Croatian intellectuals of liberal and Yugoslav character, this magazine covered a wide range of topics, leaving a precious material for the intellectual history of the last century. The theme of War on the pages of *The New Europe* was considered as a fundamental issue of civilization. Conceived during World War I on the model of R. W. Sison-Watson's *The New Europe*, Ćurčin's intellectual enterprise carried out the awareness of the European war and peace, the meanings of War and meanings of Europe. The true expression of “intellectuals' century”, *The New Europe* had been arguing for a new figure of engaged intellectual, both referring to internal Yugoslav and relevant international issues. Upcoming World War II had been read as a kind of intellectual history of Europe, the crisis of its democracy and liberal thought, ideological turmoil and threat of unimagined war destruction. In the last two years of the magazine's existence, this analysis merged into a chronicle of the War, confirming its original liberal and anti-fascist beliefs. Although *The New Europe* could not resist the arrival of the war in Yugoslavia and to prevent its own end, its intellectual engagement contributed significantly to the understanding of the World War II.

Keywords: Milan Ćurčin, *The New Europe*, Yugoslavia, World War II, intellectuals, liberalism, socialism

Literatura

- ЈОВО БАКИЋ, “Нова Европа: између пречанског интегралног и хрватског минималног југословенства”, *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010., 107.-122.
- ИВО ВАНАС, “Nova Европа, Sovjetska Rusija i komunistički pokret”, *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010., 209.-225.
- СОФИЈА БОЖИЋ, “Милан Ћурчин између српства, хрватства и југословенства”, *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010., 123.-137.
- CHRISTOPHE CHARLE, “L'histoire comparée des intellectuels en Europe. Quelques points de méthode et propositions de recherches”, *Pour une histoire comparée des intellectuels*, (ur. Marie-Christine Granjon i Michel Trebitsch), Paris-Bruxelles 1998.
- РАНКА ГАШИЋ, “Концепција југословенства у *Новој Европи*”, *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010., 139.-149.
- MILOSAV JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.
- СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ, “О Скерлићевој политичкој идеологији”, *Из историје и књижевности I*, Београд 1991., 705.-707.
- ТОНУ ЈУДТ, *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century*, New York 2009.
- МИЛОШ КОВИЋ, “Роберт Вилијам Ситон-Вотсон у загребачкој *Новој Европи*”, *Нова Европа 1920–1941*, (ур. Марко Недић и Весна Матовић), Београд 2010., 81.-106.
- MARK MAZOWER, *Dark continent. Europe's Twentieth Century*, New York 1999.
- ЉУБОМИР ПЕТРОВИЋ, *Југословенска држава и друштво у периодици*, Београд 2000.

Мира РАДОЈЕВИЋ, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

Mira RADOJEVIĆ, “Nekoliko slika iz saradnje Milana Rakića i Milana Ćurčina” (<http://www.associationforhistory.com/documents/Milan%20Rakic%20i%20Milan%20Curcin.pdf>).

Michel WINOCK, *L'Effet de génération. Une brève histoire des intellectuels français*, Vincennes 2011.

Michel WINOCK, *Le siècle des intellectuels*, Paris 1997.

Nova Evropa (Zagreb) 1939–1941.

23.

O IDEOLOGIJI I KNJIŽEVNOSTI U ESEJIMA MILIVOJA MAGDIĆA U *SPREMNOSTI*

Ivica Matičević

UDK: 821.163.42Magdić, M“1942/45“(049.3)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U kontroliranom prostoru javne riječi za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske javljali su se autori i njihovi tekstovi u kojima su tematske i značenjske *pukotine* vodile do kritičkih opaski o odnosu ideologije, vlasti i kulture. Da u povijesnom, pa onda i u književno-povijesnom motrenju nema plošnih, crno-bijelih slika, preduvjerenja i dovršenih zaključaka, pokazuje i istraživanje književnokritičkog diskursa tijekom četiriju ratnih godina. Nikada hrvatska književna kritika nije bila – a pouzdani su vodič tomu njezini istaknuti predstavnici od Vraza naovamo – jedino i isključivo osvrtnanje na književno djelo, već i na društveni kontekst ili barem na neki njegov važan dio. Upućen i savjestan (možebitno i hrabar) kritičar-intelektualac nije zatvoren u kulu bjelokosnu, on ne poznaje poetsko *savršenstvo izolacije*, upravo zagledan u život oko sebe on pokušava svoja razmatranja i analize interesno-predmetne *jezgre* i životne (ideološke, političke) *ljuske* uklopiti i u konkretne poglede na literaturu. Književna kritika u NDH pokazuje u tom smislu svoje prepoznatljivo kritičko lice koje znatno odstupa od predvidljive i očekivane maske režimske podobnosti i puke glorifikacije vladajuće vlasti. Raspravljajući o književnim i umjetničkim pitanjima (ili se upravo skrivajući iza njih!), književni kritičari-intelektualci znali su uputiti i kritičke strelice samim čuvarima hrvatstva, kako si je već tepala ustaška vlast. Jedan od njih, po mnogočemu specifičan, bio je i Milivoj Magdić, bivši komunist, ali i nezadovoljnik aktualnim režimom u NDH, u čijim će se odabranim esejima objavljenima u tjedniku *Spremnost* (1942.–1945.) pokušati odrediti granice kritičkog prostora slobode, tj. one tematsko-semantičke i smisaone pukotine koje su vidljivo zasijecale u prividno stabilan, čvrst i monolitan način razmišljanja o odnosu i položaju književnosti/kulture i vlasti.

Ključne riječi: Milivoj Magdić, tjednik *Spremnost*, hrvatska književna kritika, ideologija, književnost u NDH, Vladimir Nazor, Milan Šufflay

Književna povijest, poznato je, ne trpi crno-bijele slike, osiromašene vizure koje su jednom zauvijek zaključane i zamračene, spremljene u ropotarnicu utvrđenih istina. Ono što se u jednom kontekstu čini kao dovršeni spoznajni kôd, a onda i kao repeticija općih mjesta i okamenjenih formula, napose kad takva slika nastaje pod utjecajem ideoloških i političkih pritisaka, novim se istraživanjima u izmijenjenim društvenim uvjetima može

uspješno prevesti u dinamičan proces razbijanja okoštale spoznajne jezgre i recepcijskih navika. Govorimo o prepoznavanju pukotina i zakritih rezova, o šavovima u ljusci koji skrivaju naizgled poznatu jezgru, o novim elementima u sustavu koji ga nužno mijenjaju i dopunjuju, galvaniziraju dodatnom spoznajnom energijom, prevode njegovu simplificiranu, ideološki opterećenu matricu u mrežu novih informacija i pogleda. Prosudbena podloga postaje bogatija, optika objektivnija, a uvidi u predmet obrade vjerodostojniji. Zbog političkih i ideoloških razloga, a s tim u vezi i zbog barijera koje je uporno nametala najgora od svih vrsta cenzura – autocenzura (strah kao marljivi korektiv zbilje!), više od pola stoljeća dosljedno su zanemarivani i prešućivani materijalni dokazi o postojanju aktivne književno-kulturne produkcije za vrijeme NDH. Knjižnice i arhivi čuvali su nepoznatu građu, a u književnopovijesnim pregledima zjapila je praznina. Konačno, netom prije političkih i društvenih promjena u 1990-ima načinjen je važan korak: baveći se kritičkom recepcijom Krležina lika i djela, prvi je opis kulturnog i književnog života endehaških godina predočio Stanko Lasić u trećoj knjizi svoje *Krležologije*, u opsežnoj studiji koja je podjednako progovarala sustavnom, informativnom, kritički odmjerenom analizom kulturnog života u NDH, kao i poticajima koje je isijavala u zonu djelovanja budućih istraživanja: “Vjerujem da će ovaj bogat i zanimljiv predmet privući književne povjesničare svih metodoloških orijentacija i da će oni u njemu otkriti stvari koje i ne slute. Unaprijed sam ljubomoran na svakoga tko bude imao vremena, znanja i strasti da se time bavi”.¹

Proučavanje književnosti i kulture za vrijeme NDH u posljednjih dvadeset godina, otoliko je Hrvatska samostalna država, nije donijelo množinu relevantnih radova, kako se to očekivalo u ranim devedesetima kada su konačno na svjetlo dana trebali izaći rukopisi iz zabranjenih ladica. Famosne ladice, pokazalo se, uopće nisu bile pune, ali su se s vremenom ipak počele popunjavati: postupno se krenulo u ozbiljnije utvrđivanje popisa, propisa i opisa književnih i kulturnih zbivanja/činjenica/okolnosti četiriju ratnih godina u urbanim hrvatskim sredinama. Pokrenuti su istraživački projekti, objavljene prve bibliografije, studije, monografije, nepoznati arhivski materijal...² Percepcija razdoblja se promijenila, a povijesni opis postao zaokruženiji, puniji, otvarajući pogled u dalje i dublje... Slika razdoblja je, dakako, još uvijek u nastajanju, a nove teme traže svoje istraživače – autore.

U proučavanju i utvrđivanju profila književnokritičkog diskursa za vrijeme NDH, napose u zagrebačkoj periodici, razvidne su *pukotine* koje otvaraju potencijalno novi pogled na intelektualno djelovanje hrvatskih pisaca, kritičara i publicista u režimski strogo kontroliranom prostoru javne riječi.³ Dinamična praksa književne kritike u okviru koje su odapele i kritičke strelice prema čuvarima vjekovnog hrvatstva, kako su si već obligatno tepali ustaški prvaci, potire uvriježeno mišljenje kako se u to zloguko vrijeme nije događalo ništa što bi odstupalo od pukih lauda Pavelićevu režimu i glorificiranja ustaške borbe, odnosno od zagovora tzv. ustaške književnosti, poetike ognjišta/grude, ideološki angažirane književnosti. Književna kritika, a tu mislimo na širok raspon estetičkih, književnoteorijskih i književnopovijesnih tekstova te kontaktne, praktične književne kritike i esejistike, sve ono

¹ Stanko LASIĆ, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga treća. Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941 – 8. 5. 1945)*, Zagreb 1989., 111.

² Tu mislim na istraživanja, studije i monografije književnih povjesničara Branimira Donata, Dubravka Jelčića i Ivice Matičevića te kazališnih povjesničara Tomislava Sabljaka i Snježane Banović. Tomu treba pridodati i veći broj radova hrvatskih povjesničara o različitim endehaškim temama unutar kojih se manje ili više spominju i kulturne i književne prilike (T. Macan, M. Jareb, A. Labus, V. Aralica) kao i radove Z. Despota, publicista s teološkom naobrazbom.

³ O tome vidjeti Ivica MATIČEVIĆ, *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Zagreb 2007.

što bi moglo odgovarati anglofonom pojmu *criticism*, postaje za pojedine protagoniste jedini, iako uvjetan prostor slobode, zaklonište pred tiranijom svakodnevnice, komfor koji su si mogli priuštiti samo oni koji su se intelektualno usudili i oni koji su znali pronaći način kako izreći svoj sud. U suradnji s liberalnijim uredničkim postavama u zagrebačkoj periodici, kritičari su svoju poziciju branili/osvajali ili smišljenim retoričkim nastupom s naglašenom metaforičkom podlogom, poput Antuna Barca u esejima o slobodi šutnje i književnim komarcima u Matičinoj *Hrvatskoj reviji*,⁴ ili u posve konkretiziranim prikazima pojedinih umjetničkih stilova kojih se, prema općem naputku književnih i inih ideokrata, valjalo kloniti u stvaralačkoj praksi, a dobar su primjer za to članci Jakova Ivaštinovića koji u studentskom listu *Plug*, koji su inače neposredno nadzirale ustaške vlasti, objavljuje nekoliko članaka o podsvjesnom u umjetnosti i slovačkom nadrealizmu u kojima otvoreno spominje i srpske nadrealiste kao poznate predstavnike nadrealističke poetike.⁵

U dvama esejima koji čine tematsku i misaonu cjelinu svoje je zamjedbe o odnosu ideologije, politike i književne kritike iznio politički analitičar *Spremnosti* Milivoj Magdić.⁶ Posve pod utjecajem filozofa Ortege y Gasseta, kojemu je za NDH prevedeno nekoliko kraćih eseja ali i glasovita knjiga *Pobuna masa* u srpnju 1941. s pokojim cenzorskim rezom,⁷ Magdić smatra kako je ideologija i politika toliko zavladała svim područjima ljudskog života, tako i kulturom i književnošću, da je od njih načinila svoje sluge. Agresivni prodor neobrazovanih, nekompetentnih i primitivnih pojedinaca, predstavnika čovjeka-mase kojemu je stalo samo do osobnih probitaka i vlastite materijalne koristi i društvene moći,

⁴ Antun BARAC, "Književni komarci", *Hrvatska revija*, 16/1943., br. 4, 197.-202.; ISTI, "Sloboda šutnje", *isto*, br. 10, 549.-556.

⁵ Jakov IVAŠTINOVIĆ, "Umjetnost kao podsviestno", *Plug*, 1/1944., br. 2, 5. III. 1944., 3; ISTI, "Dvie, tri o slovačkom nadrealizmu", *isto*, br. 8, 20. VI. 1944., 5.

⁶ Milivoj MAGDIĆ, "Književnost i politika. U kojem se vidu javlja potreba kritike?", *Spremnost*, 3/1944., br. 111-112, 11.; ISTI, "Potreba kritike", *isto*, br. 144, 2.

O životu i djelu M. Magdića vidjeti u: Jure PETRIČEVIĆ, "Milivoj Magdić (1900.-1947.)", *Hrvatska revija*, 5/1955., br. 4, 371.-373.; Krunoslav DRAGANOVIĆ, "Sjećanje na Milivoja Magdića", *isto*, 13/1963., br. 2, 187.-198.; "Milivoj Magdić", *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 249.-250.; Zvonimir DESPOT, "Životopis hrvatskoga publicista Milivoja Magdića (1900.-1948.)", *Časopis za suvremenu povijest*, 30/1998., br. 1, 105.-116.

Tjednik *Spremnost. Misao i volja ustaške Hrvatske* izdavao je Ustaški nakladni zavod. Prvi je broj izašao 1. ožujka 1942., a posljednji, 168. broj, 6. svibnja 1945. Za tiskak je izabran, kako je to priopćilo uredništvo u prvom broju, "bolji gladki novinski papir, koji je posebno prikladan za slike", a tjednik se tiskao u velikom novinskom formatu uglavnom na 12 stranica, osim prigodnih brojeva za uskršnje i božićne blagdane koji su tiskani i na 30 stranica. Od br. 1 do br. 38 ravnatelj *Spremnosti* bio je Ivo Bogdan, odgovorni urednik Zlatko Petrak, a od br. 39 glavni je urednik i ravnatelj Tias Mortigijija, dok Petrak ostaje odgovorni urednik. Mortigijija je bio urednik sve do božićno-novogodišnjeg dvobroja 149-150, a smijenio ga je službeno 2. siječnja 1945. ravnatelj Ustaškog nakladnog zavoda Mirko Puk. Od br. 151 (7. siječnja 1945.) postavljen je za ravnatelja Franjo Nevistić, stožernik Ustaškog sveučilišnog stožera, koji je na tom mjestu zamijenio Milivoja Karamarka nakon što je ovaj utamničen zbog navodnog sudjelovanja u puču Vokić-Lorković. Od br. 154 u impresumu se više ne pojavljuje ni Petrakovo ime.

⁷ José ORTEGA Y GASSET, *Pobuna masa*, Zagreb 1941. "Izraz 'masa' uveo je na velika vrata španjolski filozof Ortega y Gasset svojim djelom *Pobuna masa*. Knjiga se u prijevodu Zlatka Gašparovića u Hrvatskoj pojavila 1941., kada ju je razgrabila intelektualna krema Zagreba i Hrvatske. No, misli su Ortega y Gasseta bile hrvatskim intelektualcima poznate davno prije, iz njemačkoga prijevoda njegova slavnog djela iz 1936., pa je ono grabljenje prije pokazatelj slave toga mislioca među Hrvatima, nego želje za novim znanjem. (...) U hrvatskom prijevodu Zlatka Gašparovića iz 1941. misao glasi: "Bez sumnje treba nadmašiti liberalizam XIX. vijeka. Ali upravo to ne može učiniti onaj režim, koji izjavljuje da je antiliberalan." Isti je odjeljak preveden na hrvatski 1937. godine, u *Savremeniku*, glasilu Društva hrvatskih književnika, gdje glasi: "Nema sumnje da se liberalizam XIX. stoljeća mora nadvladati. Ali fašist, koji se izdaje za antiliberalan, nije baš za to sposoban." (J. ORTEGA Y GASSET, "Riječ o nevolji Evrope (iz Pobune masa)", *Savremenik*, Zagreb, 3/1937., 90.-91.). Spomen je fašista u izdanju iz 1941. izostavljen i u nastavku teksta pa zaključna misao odjeljka glasi: "Ovdje sam govorio samo neizravno o boljševizmu itd. (...)" (117). Iza ovoga "itd." stoji fašizam iz izvornika (usp. Jose ORTEGA Y GASSET, *Pobuna masa*, Zagreb 2003., 116., 117.). O tome vidjeti u: Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u NDH*, Zagreb 2009., 47.-48. i d.

posljedovala je nivelacijom svih kulturnih i estetskih vrijednosti u suvremenom europskom društvu i vladavinom mediokriteta i diletanata. Nekritičkim prihvaćanjem ideološke i političke matrice kao sigurne baze za javni uspjeh, diletanti su postali gospodarima neukusa i iskrivljenih stavova o kulturnim i književnim vrijednostima. Budući da svojim intelektom nisu sposobni stvoriti istinska djela umjetnosti te podastrijeti duboku, stručnu i uvjerljivu kritiku umjetnosti, pripadnici ljudi-mase proizvode surogate, lažnu umjetnost, lažne vrijednosti i potkupljivu kritiku. Masovna civilizacija imitira pravu umjetnost, a njihova kritika nije ništa drugo do politička angažirana publicistika. Vrlo je mali broj europskih intelektualaca koji se uspio othrvati navali ideoloških i političkih mamaca, a kao "svietli" primjer umjetnika koji se u svojim djelima bavio politikom, a da nije postao njezinim "služnikom", Magdić navodi, bez ograda i ustručavanja, upravo Thomasa Manna, poznatoga protivnika nacizma. Ratna su previranja samo pogoršala to stanje, i svijet je danas više nego ikad zahvaćen duhovnim nihilizmom. Budući da umjetničke književnosti nema bez slobodne kritičke misli koja će je identificirati i usmjeravati, jedini je način "razčišćenja" te situacije uspostavljanje konstruktivne politike. Na tome mjestu Magdić vidi povijesnu ulogu tzv. intelektualne narodne elite koja se mora boriti protiv vladajućih principa masovnosti, nekritičnosti i nivelacije vrijednosti nastale agresivnim djelovanjem političkih i ideoloških snaga: "Vratiti izključivo književne oznake književnosti, predstavlja zato veliki zadatak za sve one, koji nisu podlegli suvremenim tendencijama niveliranja. Na tom poslu potrebno je, prije svega, odvojiti književnost od politike, a to će se postići njezinim uklanjanjem od suvremenih ideoloških borba, koje u svom sadanjem vidu, uobće nemaju posebnog značenja za poviest duha. Književnost treba djelovati izključivo svojim sredstvima a time će se i zaustaviti prodiranje netalenata u nju".⁸

Magdić zagovara napuštanje pasivnog odnosa spram zbilje i zalaže se za dinamičan i djelatan sukob intelektualaca s politikom; na njima je stalna odgovornost da društvenu pasivnost nametnutu političkim djelovanjem preokrenu u dinamičan proces preispitivanja. Zrelost pojedinaca i nacije očituje se u stupnju osamostaljenja kritičke djelatnosti. To posebice važi za hrvatsku naciju koja je predugo robovala vlastitom političkom traženju i oblikovanju, zapuštajući pritom konačno dovršenje svoga nacionalnog bića na kulturnom i socijalnom planu. Postojanje kritičke slobode dokaz je stabilnosti nacije i zdravih odnosa u njezinoj svakodnevnoj egzistenciji, a to je nešto što Hrvatska tek treba dostići u borbi s "kulturnim primitivcima" i "parasitizmom na području kulture": "Dok je u drugim zemljama europskog kulturnog kruga politika u svoje vrijeme bila oružje kritike, kod nas bi se politika čestoput htjela izkoristiti kao instrumenat osobne zaštite parazitizma. Svaki kritički stav prema njihovim nezrelim i netalentiranim proizvodima oni stigmatiziraju kao atentat na nacionalne interese. Takvim metodama uspjeli su zagušiti mnogi kritički stav tako, da ljudi od ukusa i znanja danas često krzmaju ulaziti u kritičko ocjenjivanje pojavâ našeg kulturnog života. Jer, kulturni parazitizam u našem zbivanju ne stavlja samo u pitanje nacionalnu izpravnost njima neugodnih kritičara. On ih je u stanju onemogućiti i u socialnoj egzistenciji. *Uzpostava objektivne i stručne kritike predstavlja za razvoj naše kulture absolutnu potrebu*" (istaknuo M. M.).⁹

Apostrofirati protivnika nacizma i tadašnje njemačke politike Thomasa Manna kao uzornoga pisca, prikazivati Hrvatsku kao zemlju u kojoj na području kulture vlada "para-

⁸ M. MAGDIĆ, "Književnost i politika", 11.

⁹ M. MAGDIĆ, "Potreba kritike", 2.

sitizam”, primitivizam i “vašarska vika novih snaga” te tvrditi u središnjem nacionalnom tjedniku koji su osnovale ustaške vlasti, kojemu je sam Pavelić dao ime a izdavao Ustaški nakladni zavod, kako hrvatska nacija još nije postigla svoje potpuno socijalno i kulturno oblikovanje a ideal istodobno tražiti u zemljama zapadnog kulturnog kruga s kojima stalno uspoređuje Hrvatsku, dokaz je Magdićeva hrabrog i kritičkog duha te otvorenosti uredništva *Spremnosti*, ponajprije povjesničara i novinara Tiasa Mortigijje, da omogući upravo ono što je zagovarao sam Magdić – potrebu kritike oslobođene ideološkog i političkog pritiska, potrebu kritike koju će iskazivati nezavisni intelektualac u uređenoj građanskoj državi.¹⁰ Negdašnji marksist, otpadnik iz komunističkih redova i zagovornik hrvatske državne samostalnosti i demokratskog uređenja, kritičar njemačkog i talijanskog utjecaja na NDH koji, dakako, nije bio član ustaškog pokreta, kao ni većina suradnika *Spremnosti*, autor nekoliko politoloških brošura, počeo je sve češće pisati o intelektualnoj snazi i pravu intelektualaca na slobodno oblikovanje mišljenja. Esejima o kritici u oblasti kulture i književnosti, kao dijelu općedruštvene kritike, pridružuju se u tome smislu još napisi o intelektualcima hrvatske moderne odnosno o Vladimiru Nazoru kao specifičnu slučaju intelektualne neodgovornosti. Polazeći od novoobjavljenih autobiografskih fragmenata modernističkog pjesnika Mihovila Nikolića, Magdić pokušava odrediti njihovo značenje za spoznaju duhovne slike razdoblja moderne.¹¹ Nikolićevi zapisi iz života, koji su Magdiću daleko važniji od njegove poezije, svjedoče kako su upravo slobodnomisleći intelektualci bili pokretači novih strujanja i spona Hrvatske s europskom kulturom. Bez njihovih duhovnih, istodobno i patriotskih akcija na razmeđu stoljeća ne bi bio moguć uspon hrvatske kulture i književnosti nakon 1918., sve do aktualnog stanja u NDH. Zato zahtijeva Magdić, a to zvuči i kao upozorenje službenoj vlasti, da se ni u “suvremenom hrvatskom razvoju” ne umanjuje uloga intelektualaca, jer bi svaki takav pokušaj “morao uroditi katastrofalnim posljedicama”.

Slučaj Vladimira Nazora, pak, primjer je intelektualne neodgovornosti.¹² Zašto je Nazor otišao u partizane, pitanje je na koje Magdić pokušava odgovoriti na temelju analize motiva nekih Nazorovih pjesama iz zbirke *Pjesme partizanke* i prijeratnih tekstova te povezanosti Nazorove obrade određenih motiva s onima iz poezije drugih partizana, Branka Ćopića i Radovana Zogovića. Dio argumentacije za svoju tvrdnju o Nazoru kao promašenu intelektualcu Magdić pronalazi i u analizi brošure o pjesniku koju je napisao Moša Pijade kao i u Nazorovim govorima održanima u Glini i Otočcu početkom 1944. Uvid je, dakle, u partizansku književnu produkciju i njihov propagandni materijal bio sasvim dobar u Zagrebu. Nazor odlazi u partizane, smatra Magdić, zbog svoje životne težnje da pretvori riječ u djelo. Posrijedi je konačno razrješenje intimnoga, psihičkoga Nazorova problema o tome kako da poveže aktivizam i dinamizam koji izbija iz njegovih stihova s vlastitim životom koji je bio upravo ne-pjesnički, nedjelotvoran, pasivan. Između onoga o čemu je pjevao i onoga kako

¹⁰ O uređivačkom profilu *Spremnosti* Mortigijja je Udbinim istražiteljima u jesen 1946. rekao i sljedeće: “U javnosti je i površnijem promatraču bilo vidljivo, da se ‘Spremnost’ ne samo po tehničkom izgledu i načinu uređivanja, već i po duhu pisanja razlikuje od drugog novinstva i da iskače pri usporedbi sa službeno proglašanim pogledima i smjernicama; i u tome je ključ uspjeha lista, koji broji sve više suradnika i povećava tiražu. (...) ‘Spremnost’ po načinu i duhu pisanja bježe nešto extra (izraz prigovarača). Do toga nije došlo slučajno, bio je to plod svjesnog nastojanja, da list postane i bude *nacionalističkim glasilom* na širokoj osnovi, a ne uskim stranačkim i *ideološkim*, kako se htjelo. (...) U kulturno-književnom dijelu lista vladala ‘anarhija’, kako se s negodovanjem znalo predbacivati. A ta ‘anarhija’ bila sloboda izlaganja, raznolikost pogleda i ocjenjivanja (kurziv autorov)”. Više o tome vidjeti u: Tias MORTIGIJA, *Moj životopis*, (prir. T. Macan), Zagreb 1996.

¹¹ M. MAGDIĆ, “Bit hrvatske moderne”, *Spremnost*, 3/1944., br. 132, 3.

¹² ISTI, “Od rieči do djela? Životni put Vladimira Nazora”, *isto*, br. 138, 3.

je živio nalazila se praznina; Magdić je govorio da “zieva provalija”. Čin odlaska u partizane bio je preokret, konkretno djelo, važna životna odluka starog pjesnika, završno uzbuđenje i konačna identifikacija sa snagom i životnošću vlastite pjesničke riječi. Veliki je uzor Nazoru, spominje Magdić, bio talijanski književnik Gabriele D’Annunzio i njegov “izlet u političku stvarnost”. Magdić citira ključno mjesto iz jednog Nazorova prijeratnog eseja u kojem se on divi D’Annunziju koji se u jeku Prvog svjetskog rata “ne više mlad, iako još pun starog poleta, snašao odmah i prešao od rieči na djelo”, odnosno “rieč pjesnikova – čak ni u ovo doba – ne pada u trnje i na kamenje”.¹³ Pokušavajući dublje zaći u Nazorove načine pretvaranja riječi u djelo, Magdić u stihovima *Pjesama partizanki* pronalazi djelatna simbolička uporišta za koja se odlučio Nazor u novoj sredini – “za sjekiru, požar i mržnju”, a poredba s motivima drugih partizanskih pjesnika svjedoči kako su i oni pjevali o sličnom. No, iza stihova opet nije stajalo konkretno djelo, Nazor je u partizanima bio tek političko-propagandna marioneta, manipulirani starac bez mogućnosti samostalnog odlučivanja. Kako primjećuje Magdić, u *Pjesmama partizankama* Nazor često spominje mladost u vezi sa svojom osobom. I Moša Pijade poistovjećuje Nazorovu odluku o dolasku u partizane s njegovim mladenačkim duhom, pa ga čak i naziva “najmlađim hrvatskim pjesnikom”. Bilo je to najobičnije dodvoravanje i tepanje infantilnom starcu i dokaz kako su boljševici, u skladu sa svojim lukavim metodama, znali gdje treba tražiti Nazorovu slabost. Infantilnost je ta koja je odvela Nazora u šumu i koja je upravljala tamošnjim njegovim koracima. Nazor nije bio D’Annunzio, on ga je samo pokušao oponašati, a “provalija” između riječi i djela postojala je i dalje, nije se smanjivala. “Tragično je, da je pjesnik Nazor izgubio vlast nad svojim činima u času, kada je možda želio riješiti trajni nesklad svojega života (...). Putem, kojim je pošao Nazor, ne rješavaju se ovakvi intimni problemi. Nazor nije riješio svoj problem ni na koji način, ali je i nehotice podcrtao značenje pitanja hrvatske intelektualne elite. Pripadati eliti znači nositi i odgovornost. (...) Danas se ovjerovljuje istinost tvrdnje, da između Rieči i Djela ne smije postojati provalija. Rieč narodne elite mora pripravljati puteve Djelu narodne ukupnosti. Neki pripadnici naše elite nisu o tome vodili računa. O tome nije vodio računa ni Vladimir Nazor, koji je na taj način prestao biti pripadnikom elite i postao oruđem u rukama čovjeka-gomile”.

Vrlo slična, gotovo identična razmišljanja o odgovornosti hrvatskoga intelektualca u kontekstu nacionalne recepcije i prakse marksizma pronaći ćemo u tekstu stanovitoga Verusa, zbog čega vjerujem da se iza toga pseudonima skriva Milivoj Magdić, no ako on i nije jedini stvarni autor, to je svakako dobro mjesto da se spomene taj intrigantni pogled na suodnos hrvatske ljevice i hrvatske književnosti.¹⁴ Naime, Verus smatra kako smrt Ivana Gorana Kovačića nije tragična, “ostavlja čovjeka hladnim”, jer on nije bio iskreni i vjerodostojni borac za lijeve političke ideale, osoba koja je u prihvaćanju marksizma posjedovala nužnu “doživljajnu podlogu”. Goranu je Kovačiću “ideologija služila samo kao kulisa za pokriće ambicioznih prohtjeva jedne osobe” i zato je teško odrediti “termin, kojim bi se dala točna oznaka za čitav ovaj kompleks”. Nasuprot njemu Verus postavlja Augusta Cesarca, čija je smrt tragična upravo zato što je njegov život bio iskreno, strasno i dosljedno prožet marksističkom doktrinom. Iako je umro zbog idejne krutosti svojih stavova, “nitko ne može znati, što se pri kraju života zbivalo u Cesarčevoj duši”. Verus vjeruje kako je Cesarec proživljavao tešku osobnu dramu, jer je postao svjestan svih kontradikcija do kojih ga je

¹³ Cit. iz Nazorova eseja *Kobna lađa, ili Carducci, D’Annunzio i Hrvati* iz 1932. (nav. prema Magdićevu tekstu).

¹⁴ VERUS, “Odgovornost hrvatskog intelektualca. Povodom jednog žalostnog slučaja”, *Spremnost*, 2/1943., br. 83, 2. Lasić pretpostavlja da je posrijedi kolektivni rad “u kojem su glavnu riječ imali Danijel Uvanović, Tias Mortigija i Milivoj Magdić, najumnije glave ovog glasila”, S. Lasić, *Krležologija*, 254.

dovelo njegovo ustrajavanje “kod jednom zauzete linije”. Što, pak, znači kad jaka osobnost uspije prevladati marksizam, kad on samo prođe pored njega, a da ne ostavi trajnije posljedice, pokazuje slučaj Miroslava Krležę, čija stvaralačka snaga nije nikako mogla prihvatiti jednu takvu uskogrudnu ideologiju. Smrt Ivana Gorana Kovačića koja “predstavlja samo jednu epizodu u kriminalnom zbivanju političkog polusvjeta današnjeg vremena”, poslužila je Verusu da upozori na važnost pravilnoga izbora životnog djelovanja i na odgovornost hrvatskog intelektualca u prijelomnim događajima: “Žalostan svršetak Gorana Kovačića, – kojega su kao djelatnog partizana ubili četnici – lišen je svakog smisla. Sigurno je, da on nije računao s takvim svršetkom. Možda je on naivno sanjao o nekom bielom konju... a takva su operetna vremena danas prošla. U težkom zbivanju današnjice nema mjesta za takva pubertetska ostvarenja. (...) Intelektualac treba predstavljati savjest svoga vremena i u naročito težkim razdobljima, kao što je ovo naše, raditi na spasavanju vriednosti, koje će i te kako trebati ovo napaćeno čovječanstvo. Smrt Gorana-Kovačića ima poslužiti kao opomena hrvatskim intelektualcima, da živjeti u ovom našem vremenu znači nositi i odgovornost”. Verus je u uvodu svoga napisa istaknuo kako su mnogi predstavnici mlade generacije hrvatskih književnika i kritičara nakon Prvog svjetskog rata umjesto ozbiljnog studiranja struke i njegovanja talenta radije prihvatili kojekakve surogate (prisjetimo se Magdićeva stava o surogatima i čovjeku-masi). Jedan od najutjecajnijih takvih surogata bio je marksizam, a “mudročću koja se crpi iz brošura, može se lagano steći uvjerenje o vlastitoj nepogrešivosti”. Marksizam je utjecao na dio hrvatske književne i književnokritičke proizvodnje. S druge strane, književnom je scenom u dobroj mjeri zavládala osrednjost, “čitava falanga takvih osrednjih (ili nikakvih) talenata” koji su mislili kako će im naziv i pozicija književnika omogućiti lakši uspon na društvenoj ljestvici. Među njima je, smatra Verus, bio i Goran Kovačić, pa njegov nestanak, u strogo književnom smislu, “ne predstavlja neki posebni gubitak za hrvatsku književnost”.

Idealnoga hrvatskog intelektualca Magdić pronalazi u Milanu Šufflayu, autoru romana *Na Pacifiku god. 2255*, u kojem je ovaj “rodoljub i zapadnjak” zacrtao temelje svoje misaone konstrukcije modernoga europskog društva, i svi su kasniji njegovi radovi samo razrada ideja i vizija koje je donio u “fantastičkom romanu”.¹⁵ Ako se želi poznavati i shvatiti Šufflayevu filozofsko-političku misao, a ona predstavlja “najčišći izdanak hrvatske misaonosti”, tada je nužno pomno proučiti značenje tog romana kao “obtužnice proti zapadnjačkih protivurječja i negativnosti” stvorenih mirovnim sporazumom u Versaillesu. Magdić ne analizira djelo s aspekta književne strukture; on kataloški, uz brojne citate, označuje one dijelove romana koji bi u nekoj budućoj i strožoj politološkoj/sociološkoj analizi bili ključni za gonetanje autorove kritičke vizije zapadnoga čovjeka, pravnog sustava, gospodarstva, religije i ideologije. Smisao Šufflayeva romana nalazi se u tome što on upravo tada, u prijelomnim povijesnim događajima, svojom gustom mrežom značenja i općom koncepcijom europskog društva otvara nove prostore hrvatske duhovnosti, a hrvatskim intelektualcima pokazuje kako se odgovorno (to znači angažirano i kritički) promišlja europska sadašnjost i budućnost s hrvatskim narodom kao usklađenim dijelom cjeline: “Ono mračno vrijeme, u koje je unosio svjetlost vidovnjak Šufflay, minulo je u nepovrat. Novo vrijeme, koje nastaje, nije u znaku malograđanskog izživljavanja plitkih iluzija, već vrijeme dramatskog zbivanja. Sviet se nalazi u prelomu, u bujanju novih životnih snaga, u oblikovanju sudbinskih

¹⁵ M. MAGDIĆ, “Na Pacifiku god. 2255. Značenje Šufflayeve koncepcije za današnje vrijeme”, *Spremnost*, 1/1942., br. 5, 4.

okvira. (...) njegovo hrvatstvo nije značilo negaciju Europe. Hrvatska je u njegovoj koncepciji sudbinski povezana s bielim Zapadom. Hrvat Šufflay čudesno se usklađuje sa Europejcem Šufflayem. To je naročito važno danas, kada više ne živimo u vremenu snenih slutnji, već smionih ostvarenja”. Ne treba zaboraviti da je Magdić to napisao početkom 1942., kada se sve činilo drukčije nego 1944., u godini u kojoj su nastali njegovi eseji o potrebi slobodnog oblikovanja mišljenja i nezavisne i samostalne kritike u književnosti, kulturi i društvu. Hrvatskoj se nakon propasti *novoga poretka* spremao neki novi Versailles, ne mnogo drukčiji od onoga protiv kojeg je – paradoksalno – u ime istinskog europejstva, nastupao Šufflay u svome romanu, a Magdić je to znao prepoznati. Pritom uopće nije bilo važno što je govorio kao politički analitičar, a ne kao književni kritičar.

Magdić nije bio književni kritičar, barem ne u smislu praktične, kontaktne kritike. Kada je pisao o književnosti, činio je to uvijek u kontekstu koji je išao izvan konkretnog estetskog čina. Magdićevi su eseji o kritici i književnosti dio njegovog specifičnog politološkog, pravnog i sociološkog diskursa, možda bi najbolje ali ujedno i najneodređenije bilo reći – njegove analize endehaške općedruštvene prakse. Magdiću je književnost jedna od poluga prodora intelektualca u stvarni svijet sadašnjice i budućnosti, a književnici su intelektualci koji dijele sudbinu svoga naroda i koji bi trebali biti uzori i voditelji toga naroda, ali ne na način oponašanja ideologije službene vlasti i političkih vođa, kako je to, primjerice, zahtijevao vlastima privrženi Ante Bonifačić u *Plavoj reviji*.¹⁶ Slično Platonovoj državi, intelektualci su idealni vladari ljudskih zajednica, ali samo ako su odgovorni i svjesni svoga posebnog mjesta u zajednici. Nazor je izgubio status intelektualca, jer se podredio utjecaju i vodstvu Ortegina čovjeka-mase, jer je dopustio da njime manipuliraju prosječni kadrovi boljševičke ideologije.

Magdićevi hibridni eseji upozorenje su i stanoviti oblik diskurzivnog prosvjeda, u uvjetnom prostoru publicističke/kritičke slobode, upućeni svima onima koji su mogli utjecati na aktualno stanje da ga promijene i učine boljim. Najodgovornija je, dakako, bila ustaška vlast, ali odgovoran je bio i svaki pojedinac koji nije smio olako pristati na puko nametanje zgotovljenih naputaka i pravila ponašanja te prihvaćanje lažne slike svijeta. Ili drukčije, u idealnom smislu: svatko bi trebao pronaći moguć način otpora i kritike postojećeg stanja. Svoju je intelektualnu dosljednost i odgovornost, svoje daljnje nepristajanje na slobodu šutnje, Magdić potvrdio nekoliko godina poslije, koncem 1947., nekoliko mjeseci pred smaknuće, kada je sudskim istražiteljima odlučno odgovorio kako ne vjeruje u budućnost Hrvatske u Jugoslaviji.¹⁷ Najmanje ga je to stajalo glave – novim je vlastima najviše smetala činjenica što je bivši marksist opetovano odbijao prelazak na njihovu stranu, što je ostao dosljedan svojoj prijeratnoj odluci da s komunistima više ne želi imati nikakve veze.

O pukotinama u slici endehaške zbilje, zasad toliko.

¹⁶ Ante BONIFAČIĆ, “Na vratima nove književnosti”, *Plava revija*, 2/1942., br. 8, 305.-309. Već sam početak teksta, u kojem se konstatira da “totalitarno, ustaško shvatanje života ne može odijeliti materijalni napredak od duhovnoga”, daje naslutiti okvire temeljnih zahtjeva koji se postavljaju pred književnike u NDH. Ističući mjesto vođe koji u novom hrvatskom društvu autoritativno zapovijeda ljudima a istodobno služi nacionalnim idejama, Bonifačić i književnici vidi dijelom narodnoga vodstva. Osvajanje nacionalnoga prostora postiže se podjednako “krvlju i duhom”, pa su književnici obavezni da u tome pomognu tako što će “narodni ideali opet postati intimne pjesničke teme kao što su to bili kod svih naših velikih pjesnika u prošlosti”. Tek kada dođe do stapanja umjetničkoga izraza s voljom državne vlasti, a nju oblikuju i opet sami književnici kakvi su Pavelić i Budak, moći će se govoriti da “postupno *riječ* postaje *djelo*, književnost dobiva javnu službu, priznatu i nagrađenu od države”. Od hrvatskih književnika traži se ozbiljan, osviješten i aktivan pristup vremenu, naročito zabacivanje dekadencije i boemštine.

¹⁷ Niko VASILJ, “Moja sjećanja na Milivoja Magdića”, *Hrvatska revija*, 13/1963., br. 2, 198.-200.; H. D. [Lav ZNIDARČIĆ], “Sudjenje pok. Milivoju Magdiću”, *isto*, 15/1965., br. 3, 292.-293.

ON LITERATURE AND IDEOLOGY IN MILIVOJ MAGDIĆ'S ESSAYS IN *SPREMNOST*

Summary: In a controlled space of public communication at the time of the Independent State of Croatia there were authors and their texts in which thematic and semantic *cracks* led to critical remarks regarding the relationship between ideology, government and culture. The research of literary-critical discourse during the four war years also shows that in a historical – which inevitably includes literary-historical – observation there are no one-dimensional, black and white perceptions, preconceptions and final conclusions. Croatian literary criticism has never been only and exclusively reviewing of a certain literary work, but also of a social context or at least of its important part. A reliable guide for this claim are its notable representatives from Stanko Vraz to the present. An informed and conscientious (possibly even brave) critic-intellectual is not shut in an ivory tower, he is not familiar with a poetic *isolation perfection*, but looking closely at life around him, he is trying to incorporate his studies and analyses of an interest-subject *core* and life's (ideological, political) *shell* into specific views on literature. In these terms literary criticism at the period of the Independent State of Croatia is showing its recognizable critical face significantly departing from a predictable and expected mask of regime suitability and mere glorification of authority in power. Discussing literary and art issues (or precisely hiding behind them!), literary critics-intellectuals used to direct critical arrows to the very guardians of Croatianhood, as the Ustasha government used to flatter itself. One of them, in many ways specific, was also Milivoj Magdić, an ex-Communist, but at the same time dissatisfied with the actual regime. In a selection of his essays published in a weekly *Spremnost* (1942 – 1945), we will try to outline the boundaries of the critical space of freedom, ie those thematic-semantic and meaningful cracks that noticeably cut into an apparently stable, firm and monolithic way of thinking regarding the relationship and the position of literature/culture and government.

Keywords: Milivoj Magdić, weekly *Spremnost*, Croatian literary criticism, ideology, literature at the period of the Independent State of Croatia, Vladimir Nazor, Milan Šufflay

Literatura

- Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2009.
- Branimir DONAT, *Politika hrvatske književnosti i književnost hrvatske politike*, Zagreb 1998.
- Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb 1995.
- Dubravko JELČIĆ, *Književnost u čistilištu*, Zagreb 1999.
- Ivan KOŠUTIĆ, *Radanje, život i umiranje jedne države. 49 mjeseci NDH. Prva knjiga. 25. III. 1941. – 10. IV. 1943.*, Zagreb 1997.
- Stanko LASIĆ, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krležu. Knjiga treća. Miroslav Krležu i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941 – 8. 5. 1945)*, Zagreb 1989.
- Trpimir MACAN, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998.
- Ivica MATIČEVIĆ, *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.*, Zagreb 2007.
- Tias MORTIGIJA, *Moj životopis*, Zagreb 1996.
- José ORTEGA Y GASSET, *Pobuna masa*, Zagreb 2003.
- Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb 1997.

PRILOZI

Prilog I.
Programska knjižica Desničinih susreta 2011.

Desničini susreti 2011.

**INTELEKTUALCI I RAT,
1939.-1947. GODINE**

Hrvatsko društvo pisaca u Zagrebu, Basaričekova 24,
petak i subota, 16. i 17. rujna,
Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, nedjelja, 18. rujna 2011.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
„Desničini susreti“

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu

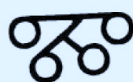
Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb

Srpsko kulturno društvo «Prosvjeta», Zagreb

Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića, Zagreb

»**DESNIČINI SUSRETI 2011.**«:
INTELEKTUALCI I RAT, 1939.-1947. GODINE

PROGRAM RADA

FF press
Zagreb 2011.

Vladan Desnica (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.)

PREDGOVOR

„V eć je sasvim mirisalo na rat. U ljude je bilo ušlo ono trijezno, okato nespokoјstvo, ona šutljiva zabrinutost koja prodire do u kosti kao predvećernji hlad. Svak se zatvorio u svoj krug nastojeći da sebi dade izgled čovjeka koji se u javne stvari niti razumije niti voli da miješa i koji pazi samo na svoj posao. Čak i dojučerašnji vikači nađoše odjednom da je tako najpametnije. A u sebi, svak se dovija kako da iznese živu kožu i iznalazi neki svoj posebni način spasenja; u toj posebnosti kao da i leži jamstvo i uslov sretna ishoda, koji će, stoga, doći dijelom i kao nagrada za invencioznost same zamisli. Mnogi pripremaju, u najvećoj tajnosti, nekakav zaklon gdje će skloniti glavu »dok ne protutnji« (jer to će bez sumnje protutnjiti brzo, i glavno je izgurati prvi nalet). Neki, imućniji, udesili su »stopostotno sigurno« sklonište, proveli u njemu električno osvjetljenje iz akumulatora koje ne će zatajiti ni za vrijeme zračnog napada, snabdjeli ga svakovrsnim konzerviranim živežom sladakusno-izletničkog karaktera i drugim sitnim udobnostima; u nutrinu takvog skloništa detonacije će dopirati baršunasto prigušene. Drugi su uredili kućicu negdje na osami pri moru i spremaju se da u njoj provedu nekoliko robinzonskih nedjelja, sa obilatim ribljim ručkovima pripravljenim na priprost ribarski način i s dugim partijama preferansa. I u svemu tome, i kod inače ozbiljnih poslovnih ljudi, ima nećeg ježuljivo-veselog, kao kod đaćića kad se zatvori škola zbog epidemije šarlaha, nećeg gotovo skautski idilićnog.“

(Vladan Desnica, »Božićna prića«. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice. Knjiga III.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 194. Pripovijetka je prvi put objavljena u *Hrvatskom kolu* 1950. i zatim u zbirci *Olupine na suncu*, Zagreb 1952.)

PREDGOVOR

„Postepeno im je blijedjela i prava slika onoga što su onda proživljavali: pamtili su do u tančine, i neizbrisivo, slike razrušenih zgrada, izraz od prepasti izobličjenih lica, izgled žrtava – a nedostajala im je jasna predstava duševnih stanja u kojima su tada bili, osjećaja koji su ih tada ispunjali. Nisu shvaćali kako su mogli da onako olako (– sad im se to činilo »olako« –) napuste svoju kuću i svoje stvari, da se ne pobrinu za njihovu sigurnost, da ne ponesu sobom neke potrebne i vrijedne predmete, da propuste neke neophodne, osnovne mjere koje je nalagao razbor. Potpuno su zaboravili da su pošli u dubokom uvjerenju da će ta strašna tutnjava i tréšnja roditi u roku od dva ili najviše tri dana mir i konac patnja i strahovanja, i da su, odlazeći, bili i odviše sretni što iznose živu glavu a da bi mogli da misle na sitnice; i da im se u onim časovima činilo doista sitnicom i nevažnim ono što im se sad čini i te kako »važnim«, »vrijednim«, »neophodnim« i »osnovnim«. Zato su sada svoj ondašnji postupak osuđivali kao neobjašnjivu rasijanost i grešnu lakomislenost.“

(Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice. Knjiga I.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 94.)

PRIPREMNI ODBOR

prof. dr. sc. Krešimir Nemeč

Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

prof. dr. sc. Drago Roksanđić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Velimir Visković

Hrvatsko društvo pisaca u Zagrebu

Čedomir Višnjić

predsjednik, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ u Zagrebu

Supredsjedatelji Pripremnog odbora:

prof. dr. sc. Krešimir Nemeč

prof. dr. sc. Drago Roksanđić

Tajnik Pripremnog odbora:

Branimir Janković

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Voditelj „Desničinih susreta“

– programa društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja

Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

prof. dr. sc. Drago Roksanđić

PREDGOVOR

Šesti „Desničini susreti“ (Zagreb i Islam Grčki, 16. – 18. rujna 2011. godine), nastavljajući kritički propitivati fenomene suvremene kulture i povijesti, a s težištem na komparatističkim pristupima, ove će godine raspravljati temu *Intelektualci i rat, 1939. – 1947. godine*. „Kratko“ Dvadeseto stoljeće (1914.-1917/1918. – 1989.) mnogima je i „Doba ekstrema“, ništa manje i „Doba netrpeljivih“, ali i „Doba promjena“, jedva usporedivih s bilo kojom drugom epohom u pisanoj povijesti. Razdoblje 2. svjetskog rata (1939. – 1947.) komprimira u biti svu temeljnu civilizacijsku problematiku 20. stoljeća. Njegova zastrašujuća ljudska cijena, nedoumice s kojima je započet te nedoumice s kojima je završen korištenjem atomske bombe i sa „željeznom zavjesom“ bitno su obilježeni scijentizacijom i intelektualizacijom „totalnog rata“ unutar i preko granica sučeljenih svjetonazorskih pretpostavki. Intelektualci su u tome ratu, u nepreglednom mnoštvu slučajeva, zagovornici rata i protivnici rata, nadasve – akteri i žrtve, ljudi koji se očituju i ljudi koji šute..., a svi skupa svjedoci kraja jednoga eurocentričnog svijeta. Uvažavajući različite mogućnosti istraživačkih kritičkih pristupa, ovogodišnji „Desničini susreti“ fokusirat će se na teme i problemske komplekse u hrvatskom i širem južnoslavenskom, odnosno, regionalnim kontekstima, koji su dosada manje bili predmetom istraživačkih interesa ili pak stjecajem različitih okolnosti prije i poslije 1990. godine uopće nisu raspravljani.

„Desničini susreti 2011.“, kao i prethodni skupovi, imaju naglašeno istraživačku orijentaciju. Matična adresa „Desničinih susreta“ je Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a u realizaciji sudjeluju partneri navedeni u ovoj knjižici.

PROGRAM RADA

**»Desničini susreti 2011.«:
*Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine*****Program rada**

Petak, 16. rujna 2011., s početkom u 10.00 sati

Otvaranje „Desničinih susreta 2011.“, 10.00-10.30

(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova 24, 10000 Zagreb)

Velimir Visković

Krešimir Nemeč, prof. dr. sc.

Drago Roksandić, prof. dr. sc.

Poruka obitelji Vladana Desnice

I. sjednica (predsjedava: Bojan Đorđević)

10.30-11.00: Snježana Banović (Akademija dramskih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu)

Bela i Miroslav Krleža u NDH – vedri repertoar kao cijena cenzure i straha za život

11.00-11.30: Goran Miloradović (Institut za savremenu istoriju, Beograd)

Smrt Ivana Gorana Kovačića: činjenice, interpretacije, mit

11.30-12.00: Albert Bing (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat

12.00-12.30: Tatjana Rosić Ilić (Institut za književnost i umetnost i Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Beograd)

Dnevnik 1942 – 1951 Aleksandra Tišme: Pandorina kutija i demoni odluke

12.30-13.00: Stjepan Matković (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

Ljubo Leontić: njegovi politički pogledi, 1939. – 1947.

 DESNIČINI SUSRETI 2011. *Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine*

S t a n k a, 13.00-13.15

II. sjednica (predsjedava: Snježana Banović)

13.15-13.45: Michael Wedekind (Sveučilište u Beču, Austrija)

Scholarship and Politics: Reshaping Slovenia, 1939–1945

13.45-14.15: Drago Roksanđić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu)

Kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 1944.): iskustvo i apropijacije

14.15-14.45: Michael Antolović (Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu)*

Evropska ili nemačka katastrofa? Friedrich Meinecke i Drugi svjetski rat

14.45-15.15: Marija Mitrović (Sveučilište u Trstu, Italija)

Partizanstvo, Revolucija, Partija: Dušan Pirjevec Abac (1921-1977)

15.15-15.45: Daniel Baric (Sveučilište u Toursu, Francuska)

Francuski intelektualci i Drugi svjetski rat: iskustvo i pamćenje

S t a n k a z a r u č a k, 15.45-17.15

III. sjednica (predsjedava: Marija Mitrović)

17.15-17.45: Pieter Plas (Gent, Belgija)

Etnološka i etnografska djelatnost i diskurs o njoj u Hrvatskoj, 1939.-1947.

17.45-18.15: Petar Macut (Institut Ivo Pilar, Zagreb)

Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice

18.15-18.45: Stipe Kljajić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

„Nikada više Jugoslavija!“ – jugoslavenstvo u vizijama hrvatske desne inteligencije (1939-1945)

Večernji program, 19.15-21.15

(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova 24, 10000 Zagreb)

* Dr. sc. Michael Antolović je bio spriječen sudjelovati u radu Desničinih susreta 2011. (nap. ur.).

PROGRAM RADA

Promocija izdanja
 Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
 Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Daniel Baric, Jacques Le Rider et Drago Roksandić (sous la direction de), *Mémoire et histoire en Europe centrale et orientale*, Collection „Histoire“, Presses universitaires de Rennes, 2010.

Drago Roksandić, Magdalena Najbar Agičić, Ivana Cvijović Javorina (uredili), *Desničini susreti 2009.: Intelektualci i vlast, 1945-1954. Zbornik radova*, FF press, Zagreb 2011.

Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (uredili), *Desničini susreti 2010.: Ideologija vlasti i ideološki tekst. Zbornik radova*, Filozofski fakultet u Zagrebu & Plejada, Zagreb 2011.

Govore: dr. sc. Daniel Baric (Université de Tours), dr. sc. Jadranka Brnčić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), Boris Bui (FF press, Zagreb), Ivana Cvijović Javorina, doc. dr. sc. Dino Milinović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), Ilija Ranić (Naklada Plejada, Zagreb), prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković

Subota, 17. rujna 2011., s početkom u 10 sati
 (Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova 24, 10000 Zagreb)

IV. sjednica (predsjedava: Stjepan Matković)

10.00-10.30: Renata Jambrešić Kirin (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb)

Intelektualka u revoluciji: između idealizma i karijerizma

10.30-11.00: Stanislava Barać (Institut za književnost i umetnost, Beograd)
Antiratni i antifasistički diskurs u listu Žena danas (1936. – 1944.)

11.00-11.30: Ljiljana Vuletić (Beograd)

Ksenija Atanasijević: filozofkinja i rat

11.30-12.00: Martina Bitunjac (Humboldtovo sveučilište, Berlin, Njemačka)
“Velike su naše dužnosti prema narodu.”: uloga intelektualki u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

 DESNIČINI SUSRETI 2011. *Intelektualci i rat, 1939.-1947. godine*

S t a n k a 12.00-12.15

V. sjednica (predsjedava: Stanislava Barać)

12.15-12.45: Ivana Cvijović Javorina (Zagreb)

Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice (ženske usmene povijesti)

12.45-13.15: Sandra Prlenda (Centar za ženske studije, Zagreb)

Zagorkin (po)ratni angažman: intersekcionalni pristup

S t a n k a z a r u č a k, 13.15-15.45

VI. sjednica (predsjedava: Pieter Plas)

15.45-16.15: Bojan Đorđević (Institut za književnost i umetnost i Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu)

Intelektualci u okupaciji – od ćutnje do žrtve

16.15-16.45: Dragomir Bondžić (Institut za savremenu istoriju, Beograd)

Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svjetski rat

16.45-17.15: Aleksej Timofejev (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd)*

Društveni i kulturni život ruskih emigranata u okupiranoj Srbiji (1941. – 1944.)

17.15-17.45: Jevgenij Paščenko (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu)

Ukrajinstika u hrvatskoj kulturi i na Sveučilištu u Zagrebu (1941. – 1945.)

17.45-18.15: Veljko Stanić (Balkanološki institut SANU, Beograd i doktorant Univerziteta Pariz-Sorbona, Pariz IV)

Intelektualci i rat u Novoj Evropi 1939-1941.

18.15-18.45: Ivica Matičević (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Zagreb)

O književnosti i ideologiji u esejima Milivoja Magdića u Spremnosti

Završna rasprava

(predsjedavaju: prof. dr. sc. Krešimir Nemeć i prof. dr. sc. Drago Roksanđić)

Nedjelja, 18. rujna 2011. godine

Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom

(Program će biti otisnut na posebnom listu.)

* Dr. sc. Aleksej Timofejev je bio spriječen sudjelovati u radu Desničinih susreta 2011. (*nap. ur.*)

PROGRAM RADA

**„POZIV NA I. KONGRES KULTURNIH I JAVNIH
RADNIKA HRVATSKE**

(Poziv svim javnim i kulturnim radnicima na oslobođenom i okupiranom području)

Živimo u dane kad se zbivaju stvari još neviđene.

Neviđeno je također da kod Hrvata i Srba (katolika, pravoslavaca i muslimana), da se svi kulturni radnici – u prvom redu književnici i likovni umjetnici – zovu na zajednički kongres.

I taj zov dolazi iz *šume*, iz te naše pouzdane i čudotvorne partizanske šume, dok je narodni ustanak još u jeku, oslobodilačka borba još nedokončana.

Poziv na kongres – baš u ovaj čas i uz ove prilike – ne dolazi potaknut „odozgo“, od nekolicine političkih i propagandističkih teoretičara, nego „odozdo“, jer ima svoje skrito vrelo u duševnoj potrebi godinama, pa i samo srcem, još mladih ljudi, koji sačinjavaju najaktivniji borbeni dio naše partizanske vojske. (...)

Koje ćemo dosadašnje naše puteve i staze dosadašnje kulture raširiti, produžiti, te ih, u potrebi, i razgraniti ili napustiti?

Što ćemo od onoga što smo do sada, milom ili silom, primili, priznati kao svoje, a što ćemo zanemariti? (...)

Na oslobođenom kao i na još okupiranom području naše zajedničke domovine, spremajte se, da se nađemo; da vidite što se je do sada ovdje uradilo; da se bolje upoznamo u novim prilikama; da gledamo jedni na druge novim očima i novim kriterijima pa da se dogovorimo, kako ćemo nadograditi novu čvrstu lijepu zgradu, što nam je – s Titom na čelu – borci zidaju svojom burnom krvlju, političari svojim opreznim znanjem.

Ne oklijevajte vi, koji po milosti boginje umjetnosti, postavljate krunu ljepote na vrhu svakog poštenog ljudskog rada.

Spremajte se; a naša nepobjediva partizanska *šuma* pozvat će vas doskora na sastanak, gdje će vas dočekati Mladost i Proljeće, uoči Pobjede i Uskrsnuća!

Vladimir Nazor“

(*Vjesnik*, br. 6, 18. ožujka 1944., str. 3. Ovdje objavljeno prema: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 1. siječnja do 9. svibnja). Knjiga II*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1970., str. 366-367)

Desnićini susreti 2011.
Zagreb, 16. i 17. rujna,
Islam Grčki, 18. rujna 2011.

Intelektualci i rat, 1939. – 1947. godine

VLADAN DESNICA
**OLUPINE
NA SUNCU**

SUDIONICE/SUDIONICI
"DESNIČINI SUSRETA 2011." U
ZAGREBU I ISLAMU GRČKOM:

Michael Antolović (Sombor),
Snježana Banović (Zagreb),
Stanislava Barać (Beograd),
Daniel Barić (Tours), Albert
Bing (Zagreb), Martina Bitunjac
(Berlin), Dragomir Bondžić
(Beograd), Jadranka Brnčić
(Zagreb), Boris Bui (Zagreb),
Ivana Cvijović Javorina (Zagreb),
Nataša Desnica-Žerjavić (Zagreb),
Uroš Desnica (Zagreb), Bojan
Đorđević (Beograd), Renata
Jambrešić Kirin (Zagreb), Stipe
Kljajić (Zagreb), Branimir Jankovića
(Zagreb), Petar Macut (Zagreb),
Dušan Marinković (Zagreb),
Ivica Matičević (Zagreb), Stjepan
Matković (Zagreb), Dino Milinović
(Zagreb), Goran Miloradović
(Beograd), Marija Mitrović (Trst),
Krešimir Nemeć (Zagreb), Jevgenij
Paščenko (Zagreb), Pieter Plas
(Gent), Sandra Prlenda (Zagreb),
Ilija Ranić (Zagreb), Marko
Rimac (Zagreb), Drago Roksandić
(Zagreb), Tatjana Rosić Ilić
(Beograd), Veljko Stanić (Beograd),
Tatjana Škarić-Jurić (Zagreb),
Aleksej Timofejev (Beograd),
Velimir Visković (Zagreb), Ljiljana
Vuletić (Beograd), Michael
Wedekind (Beč)

PROGRAM RADA

Zagreb, petak, 16. rujna 2011. godine,
rasprava od 10:00 do 15:45
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova
24, Zagreb)

Zagreb, petak, 16. rujna 2011. godine,
rasprava od 17:15 do 18:45
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova
24, Zagreb)

Zagreb, petak, 16. rujna 2011. godine,
predstavljanje izdanja od 19:15 do 21:15
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova
24, Zagreb)

Zagreb, subota, 17. rujna 2011. godine,
rasprava od 10:00 do 13:15
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova
24, Zagreb)

Zagreb, subota, 17. rujna 2011. godine,
rasprava od 15:45 do 19:15
(Hrvatsko društvo pisaca, Basaričekova
24, Zagreb)

Nedjelja, 18. rujna 2011.,
od 10:00 do 14:30 sati
Kula Stojana Jankovića u Islamu
Grčkom

PRIPREMLILI I/ILI PODUPRLI:

- Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
- "Desnićini susreti"
- Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
- Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb
- Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb
- Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića
- Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
- Sveučilište u Zadru
- Ured za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske

V. DESNICA
**ZIMSKO
LJETOVANJE**

"Postepeno im je blijedjela i
prava slika onoga što su onda
proživljavali: pamtili su do u
tančine, i neizbrisivo, slike
razrušenih zgrada, izraz od
prepasti izobličeni lica, izgled
žrtava – a nedostajala im je
jasna predstava duševnih stanja
u kojima su tada bili, osjećaja
koji su ih tada ispunjali. Nisu
shvaćali kako su mogli da
onako olako (– sad im se to
činilo olako –) napuste svoju
kuću i svoje stvari, da se ne
pobrinu za njihovu sigurnost,
da ne ponesu sobom neke
potrebne i vrijedne predmete,
da propuste neke neophodne,
osnovne mjere koje je nalagao
razbor."
(Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*,
Zagreb 1974., str. 94.)

7 / 1 / 49

» Miguel «
(sunt bogobije)
(Ceri fuirecno talti! —
... Kao da je to strza koja se liče
... ići ići ići ... kralj ...

Autor plakata: Ruta, Zagreb

Prilog II.

Sjećanja na Vladana Desnicu i prvo izdanje sabranih djela u izdanju "Prosvjete"

Branislav Ćelap

*Život nije ono što smo proživjeli, već ono čega se sjećamo,
kao i način na koji se sjećamo da bismo ga pripovijedali.*

Gabriel García Márquez

"Prvo, želim se zahvaliti gospodinu Urošu Desnici što me počastio pozivom da budem danas ovdje na ovom skupu i da kažem ono što mi je ostalo u sjećanju na Vladana Desnicu i na naše izdavanje njegovih sabranih djela u Prosvjeti, što je bilo davno, još kada sam sam bio aktivan. Sada sam u mirovini i uskoro ću dobiti drugu mirovinu u mirovini.

Davno je to bilo, nešto mi je ostalo duboko u sjećanju, a i sigurno je da su mi to najdraža sjećanja na doba kada sam radio u izdavačkoj djelatnosti i kada smo izdavali sabrana djela.

Vladana Desnicu upoznao sam davne 1946. godine kad sam došao da vodim izdavačku knjižaru Prosvjete u Zagrebu. Tada je pokojni Vladan Desnica još bio u radnom odnosu u Ministarstvu financija i redoviti posjetilac naše knjižare.

Zašto? Ne zato što je to knjižara koju je osnovalo Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, nego zato što je ta knjižara prva u Zagrebu dobivala izdanja beogradskih izdavača, ali ne samo beogradskih nego i drugih izdavača iz Jugoslavije. Vladan je dolazio često, koliko se sjećam svaki tjedan da vidi što je stiglo od novih izdanja. Uz Vladimira Bakarića, bio je i jako dobar kupac. Ja sam poslije otišao da radim u Udruženje izdavača i knjižara Hrvatske, koje je bilo prvo takvo osnovano strukovno udruženje u Jugoslaviji. Radio sam kao poslovni tajnik udruženja. Nakon što je umrla direktorica izdavačkog poduzeća Prosvjeta, mene su pozvali da dođem na njezino mjesto.

Došao sam u najbolje vrijeme, kada su već počeli razni sukobi kao što je MASPOK ili Hrvatsko proljeće, zabrane rada kulturnih institucija; na primjer Matice hrvatske i Srpskog kulturnog društva Prosvjeta. Mi smo tada, kada je nastala zabrana rada Srpskog kulturnog društva Prosvjeta, preuzeli projekt koji je radio pokojni dr. Stanko Korać. On je počeo raditi na sabranim djelima Vladana Desnice, dok je još bio urednik u društvu Prosvjeta. Mi smo tada uzeli Stanka Koraća za glavnog urednika našeg poduzeća jer ga do tada nismo imali, a ja sam vršio funkciju i glavnog urednika i direktora. Stanko Korać kod nas je ostvario svoj projekt izdanja sabranih djela Vladana Desnice.

Godine 1972. sklopili smo ugovor između gospodina Uroša Desnice, u ime Vladanovih nasljednika, i mene. Bilo je predviđeno pet knjiga, jer su se pripovijetke trebale izdati u dvjema knjigama, ali je na kraju odlučeno da se izdaju u jednoj knjizi, tako da su izašle ukupno četiri knjige. Bilo je poteškoća; financijskih i uredničkih, tako da knjige nisu izašle do kraja 1973. godine kao što je bilo predviđeno. Prva knjiga, *Zimsko ljetovanje/Pjesme/Ljestve Jakovljeve* izašla je 1974. godine, a ostale tri knjige izašle su 1975. godine. I to je bio komplet. Knjige su se prodavale i pojedinačno i kao komplet. Prema prodanim primjercima obračunavao se autorski honorar, koji je u to vrijeme iznosio 10% brutto od prodajne cijene. Prodaja je išla slabo. Najviše se prodalo knjiga izvan Hrvatske, ponajprije u Srbiji a onda i u ostalim dijelovima Jugoslavije. Najviše je bila tražena knjiga *Proljeća Ivana Galeba/Pronalazak Athanatika* tako da je došlo i do drugog izdanja te knjige. Ja sam tada otišao u mirovinu, a oni koji su mene nasljedili izdali su i treće izdanje koje je sufinancirala samoupravna zajednica za izdavačku djelatnost koja je postojala za vrijeme bivše države. Poslije,

kada je Stanko Korać otišao u Beograd 1991. godine, objavljeno je u izdanju BIGZ-a još jedno izdanje toga kompleta, na ćirilici i latinici. To izdanje još nisam ni vidio i nema ga u našoj Biblioteci u Zagrebu.

Na kraju, moram reći još nešto što me jako zabolilo kao izdavaća. Godine 1975., kada se na kraju godine svodila bilanca izdavaćke djelatnosti u Hrvatskoj, u javnim medijima bilo je objavljeno da u Hrvatskoj te godine nije izdan ni jedan komplet sabranih djela jednog domaćeg pisca u izdanju neke izdavaćke kuće. Ja sam se zamislio, što bi to znaćilo, da Vladan Desnica nije domaći pisac, ili da naša izdavaćka kuća nije domaća izdavaćka kuća. To mi je ostalo kao rana na srcu koju još i danas osjećam.

Uobićajena je bila promocija novih knjiga, no mi to nismo mogli organizirati, jedino smo mogli angažirati akvizitere za prodaju.

(Bilo je zabranjeno djelovanje društva Matice hrvatske i Srpskog kulturnog društva Prosvjeta, međutim Matica hrvatska je imala svoj Nakladni zavod, a Prosvjeta je imala izdavaćko poduzeće na ćijem ćelu sam bio ja. Mi smo mogli normalno poslovati, kao svako drugo poduzeće koje je bilo registrirano u registru izdavaćkih poduzeća. Netko se dosjetio da bi se mogla spojiti ta dva poduzeća: Nakladni zavod Matice hrvatske i Prosvjeta. Tada je na ćelu Matice hrvatske bio moj prijatelj Pero Budak i nas dvojica smo se dogovorili da ćemo se tome usprotiviti.)”

Tekst transkribirala Goranka Buljan

Imensko kazalo

A

Abusch, Aleksander 131
Aćimović, Milan 279
Adžija, Božidar 11, 107
Afrić, Vjeko 12, 16, 105
Agamben, Giorgio 204
Albahari, David 154
Aleksander, Ivica 102
Aleksić, Mija 202
Alkalaj, Olga 221
Almuli, Ela 221
Andrić, Ivo 55, 267, 269, 272–3
Angjelinović, Danko 76
Angjelinović, Grga 73
Antolović, Michael 330
Aragon, Louis 147
Arnold, Đuro 247
Arnold, Vlasta 247, 250–1
Arnovljević, Vojislav 281
Atanasijević, Ksenija 233–40, 269
Auburger, Leopold 179
Aue, Maximilian 149
Augustin Aurelije 235
Augustinčić, Antun 105
Augustinčić, Augustin 77
Averčenko, Arkadij 292

B

Babić, Ljerka 221
Babić, Ljubo 16
Babović, Grigorije 296
Bach, Johann Sebastian 129
Badalić, Josip 12
Bakarić, Vladimir 105–8, 261, 335
Bakić, Mitar 36
Balen, Josip 280
Balen, Marija-Vica 202
Balen, Šime 105, 202, 204
Banović, Snježana 329–30
Barac, Antun 31, 311
Barač, Stanislava 331–2
Bareza, Petar 193
Barić, Daniel 330–1
Barić, Henrik 281
Barić, Olga 245–6
Bartulović, Niko 72, 269
Basara, Svetislav 154
Batušić, Slavko 53
Bazala, Albert 168
Bebler, Aleš 79
Beethoven, Ludwig van 129
Begić, Vilko 48
Begović, Milan 17
Behrens, Hermann 153
Belić, Aleksandar 270, 278
Bembasa, Beška 221
Benda, Julien 303
Benešić, Julije 11, 44
Bergson, Henri 303
Berković, Josip 73
Berlin, Isaiah 43
Berus, Anka 205, 261–2
Bićanić, Rudolf 164, 204
Binet, Laurent 151–2
Bing, Albert 329
Binički, Aleksandar 13
Bismarck, Otto von 125, 128
Bitunjac, Martina 331
Blagojević, Borisav 33–4, 37, 39
Blagojević, Desimir 272
Blanc, Julien 147–8
Blažeković, Zdenko 15
Blažević, Jakov 114
Bloch, Marc 147
Boaloo, Augusto 203
Bodiroga, Vasilije 33, 37

Bogdan, Ivo 168, 175–6, 192, 311
 Bondžić, Dragomir 332
 Bonefačić, Kvirin Klement 78
 Bonifačić, Ante 316
 Boranić, Dragutin 160
 Bormann, Martin 290
 Bosanac, Gordana 207–8
 Bošković, Dušan 73
 Božinović, Neda 200
 Božović, Grigorije 269
 Bracanović, Dolores 251
 Bratanić, Branimir 158, 161
 Brecht, Berthold 306
 Brgić, Ljubo 162
 Britvić, Ivan 13
 Brkić, Dušan 261–2
 Brnčić, Jadranka 331
 Broz, Josip Tito 11, 13–4, 16, 21–2, 25, 35, 37, 41, 50, 76, 78–9, 106–7, 109, 112, 116, 138, 141–2, 194, 199, 201, 203, 205–6
 Brüning, Heinrich 121
 Budak, Mile 9, 12–3, 15–6, 20, 22, 49, 187, 244–5, 316
 Budak, Pero 336
 Budimir, Milan 278
 Budisavljević, Srđan 73
 Bui, Boris 331
 Bulat, Edo 72
 Bunuševac, Toma 282
 Burckhardt, Jakob 125

C

Car, Ivana 30, 38
 Carle, Emmanuelle 222
 Carlyle, Thomas 107
 Carstanjen, Helmut 83, 86–8
 Cazi, Josip 105
 Cesarec, August 11, 107, 184, 314
 Chopin, Frederic 53
 Churchill, Winston 112, 116, 303
 Cihlar Nehajev, Milutin 49

Ciliga, Ante 304
 Cincar-Marković, Aleksandar 238
 Creed, G. W. 199, 206
 Crnjanski, Miloš 269
 Croce, Benedetto 122
 Crouzet, Denis 152
 Cvijović Javorina, Ivana 331–2
 Curie, Marie 228
 Cuzzi, Ivo 73
 Cvetić, Bosa 221
 Cvetković, Dragiša 75–6, 186, 238, 302
 Cvijić, Jovan 302

Č

Čajkanović, Veselin 281
 Čehok, Ivan 176
 Čelan, Ivo 73
 Čengić, Enes 17
 Čerepov, Aleksandr 293
 Čolaković, Rodoljub 29
 Čubrilović, Vaso 187, 278

Ć

Ćelap, Branislav 8, 261
 Ćopić, Branko 313
 Ćorović, Vladimir 187, 282
 Ćurčin, Milan 187, 299–306

D

D'Annunzio, Gabriele 314
 Dabinović, Antun 186
 Dakić, Marija 246
 Dapčević, Peko 36
 Darwin, Charles 283
 Davičo, Oskar 269
 Dedijer, Vladimir 28–9, 32, 36, 72, 200, 220
 Degrelle, Léon 150
 Delacroix, Eugene 214
 Demajo, Vojka 221
 Deroko, Aleksandar 278
 Descartes, Rene 235

Desnica, Stojan 256, 258, 263
 Desnica, Uroš 260, 335
 Desnica, Vladan 8, 255–6, 258–64,
 324–6, 335–6, 329
 Desnica-Žerjavić, Nataša 256
 Despot, Milan 102
 Detoni, Marjan 105
 Dežman, Milivoj 49
 Dilthey, Wilhelm 120
 Dimić, Ljubodrag 209
 Dimitrijević, Radmila 221
 Dimitrijević, Stojan 207
 Dimitrov, Georgij 25
 Dinklage, Karl 91
 Dirlewanger, Oskar 151
 Duschêne, Gabrielle 222
 Dobrović, Petar 16
 Dohčević, Dušan 278
 Dolenc, Mate 136–7
 Dončević, Ivan 11, 114
 Douzou, Laurent 148–9
 Dracenko, Danijil 289
 Dragman, Ervina 18
 Drašković, Aleksa 31, 33, 36–7
 Drašković, Slobodan 281
 Dreiling, Roman 297
 Drndić, Ante 114
 Droysen, Johan Gustav 120
 Držić, Marin 19
 Dubajić, Dejan 13, 15
 Dubajić, Margita 15
 Dučić, Jovan 269
 Dujšin, Dubravko 12
 Dumas, Alexandre 18, 21
 Dupront, Alphonse 152
 Dürer, Albrecht 129
 Durman, Milan 11
 Dvorniković, Vladimir 188

Đ

Đaja, Ivan 278
 Đelineo, Stefan 278–9, 282

Đilas, Milovan 33, 200, 202, 205, 210
 Đorđević, Bojan 329, 332
 Đorđević, Jovan 278
 Đorđević, Tihomir 279
 Đorđević, Živojin 278
 Đuričić, Mladen 272
 Đurić, Miloš 272, 277–8, 282

E

Erazmo Roterdamski 17
 Erenburg, Ilja 101
 Eržišnik, Nela 202

F

Fancev, Franjo 187
 Faraday, Michael 283
 Farmakovski, Vladimir 277
 Faÿ, Bernard 149
 Feldeš, Jolan 227
 Ferenc, Tone 90
 Fermin, Georgij 289
 Fischer Ribarić, Hugo 115
 Fotez, Marko 19–20
 Fotić, Milan 279
 Foucault, Michel 204, 213
 Fraitić, August 47
 Francetić, Jure 176
 Franco, Francisco 227
 Frangeš, Ivo 46–7, 52
 Frank, Sergej 293
 Frankopan, Krsto 50
 Freudenreich, Aleksandar 12
 Friedrich Veliki 126, 128
 Frol, Ivo 27, 40, 105
 Furedi, Frank 221

G

Gaj, Ljudevit 190
 Galbraith, John Kenneth 26
 Galogaža, Stevan 11
 Ganusovski, Boris 288
 Garčević, Muhamed 161

Garfinkel, Harold 203
 Gavazzi, Milovan 158, 161
 Gavella, Branko 12–3, 16–7
 Gaži, Franjo 112, 114, 116
 Geršković, Leon 114
 Giannini, Guglielmo 14
 Gizdić, Drago 77
 Gjalski, Ksaver Šandor 11
 Glauert, Günter 91, 94
 Goering, Hermann 79
 Goethe, Johan Wolfgang 16,
 126, 128–9, 306
 Goldoni, Carlo 14
 Golovin, profesor 292
 Gošnjak, Ivan 99–100, 112, 115–6
 Gottlieb, Hinko 115
 Grabe, Jurij 289
 Graber, Georg 91, 94
 Grabovac, Filip 184
 Gradojević, Mihailo 281
 Grdić, Gojko 278
 Gregorić, Pavle 79
 Greifelt, Ulrich 89, 92
 Grgec, Petar 161, 174
 Grlić, Eva 201–2, 204, 212
 Guberina, Ivan 48
 Guberina, Petar 188
 Gundulić, Ivan 190
 Gušić, Branimir 163

H

Haenel, Yannick 150, 152
 Hafner, Ela 15
 Halbwachs, Maurice 259
 Hamsun, Knut 293
 Hassinger, Hugo 85
 Hebrang, Andrija 107, 202
 Hegel, Georg W. F. 273
 Heinz, Josip 15
 Hemon, Aleksandar 154
 Herceg, Rudolf 159
 Herczeg, Ferenc 21

Herder, Johann Gotfried 184–5
 Hergešić, Ivica 51
 Heydrich, Reinhard 151
 Himmler, Heinrich 88–9
 Hitler, Adolf 19, 49, 87–8, 107, 123,
 126–8, 130, 176, 220, 233, 238–9, 290
 Hlitičijev, Jakov 277
 Hlovaty, Konstantin 102
 Hobsbawm, Eric 44, 220, 257
 Hodža, Enver 25
 Horvat, Jelisava 245
 Horvat, Josip 21, 43–55
 Horvat, Joža 105, 107, 114

I

Ibaruri, Dolores 227
 Ibrovac, Miodrag 279
 Ibsen, Henrik 293
 Ignjatovski, Aleksandar 277
 Ikonikova, M. 296
 Ilić, Mihailo 278
 Ilić, Veljko 15
 Ingrao, Christian 146, 151–3
 Inkret, A. 136–8
 Ivakić, Branko 49
 Ivanić, Stevan 279–80
 Ivanović, Dragiša 282
 Iveković, Mladen 27, 29, 31, 40, 97,
 99, 103, 105, 107–8, 112–4, 118
 Ivičević-Desnica, Jelena 256, 258–9

J

Jagić, Vatroslav 185
 Jakobović Fribec, Slavica 201
 Jakšić, Pavle 29
 Jakub paša Hadum 50
 Jambrešić Kirin, Renata 331
 Jambrišak, Milivoj 78
 Janičijević, Milosav 276
 Janković, Branimir 7–8, 327
 Javor, Irena 246–7, 250
 Javor, Stjepan 246

Jelačić, Josip 210
 Jelić, Ivan 97, 102
 Jeremić, Nataša 221, 229
 Jergović, Miljenko 68, 154
 Jevđević, Dobrosav 72
 Jevtić, Bogoljub 184
 Jevtić, Borivoje 272
 Jojić, Olga 221
 Jojić, Vukan 33
 Jonić, Velibor 277, 280, 294
 Jovanović, Arso 201
 Jovanović, Dragoljub 276, 283
 Jovanović, Đorđe 269
 Jovanović, Miljuša 201
 Jovanović, Slobodan 281, 301
 Judt, Tony 300
 Jurić, Marija Zagorka 201, 246
 Jurišić, Blaž 16
 Jurišić, Nikola 50
 Jurković, Marijan 113

K

Kačić-Miošić, Andrija 184
 Kaehler, Siegfried 124
 Kaleb, Vjekoslav 105
 Kalinić, Savka 97, 102
 Kaliterna, Paško 73, 76
 Kant, Immanuel 129, 235
 Karadžić, Vuk 268
 Karadorđević, Aleksandar 184–6, 194–5, 287
 Karadorđević, Pavle 50, 270
 Karadorđević, Petar II. 50, 78
 Karamarko, Milivoj 311
 Karapandžić, Dobrila 220
 Kardelj, Edvard 79, 106, 139, 141
 Karlovčan, Grgur 107
 Karlović, Ivo 50
 Kašanin, Milan 64, 270, 272
 Kašanin, Radivoje 278
 Kašić, Bartol 183
 Kaštelan, Jure 105

Kavić, Veljko 15
 Keates, John 29
 Kermauner, Taras 137, 139
 Keršovani, Otokar 107
 Kessel, Joseph 147
 Kidrič, Boris 141
 Kikić, Hasan 11, 107
 Kinnebrock, Susanne 218
 Kirin, Ico 20
 Kljajić, Stipe 330
 Kocbek, Edvard 78, 140–1
 Kolar, Slavko 16
 Kolar-Dimitrijević, Mira 101, 207
 Kolbe, Ivo 304
 Kolendić, Petar 278
 Kolesnikov, Stepan 294
 Kollwitz, Kathe 228
 Končar, Dragica 32
 Konstantinović, Mihailo 281
 Konjević, Petar 278
 Konjhodžić, Mahmud 105, 114
 Kopic, Mario 135
 Korać, Stanko 335
 Kornilov, Lavr 292
 Kosanović, Savo 73, 79
 Kosik, Viktor 296
 Kosorotov, Aleksandar 293
 Kostić, Aleksandar 277–8
 Kostić, Lazo 279, 281
 Kostić, Milivoje 278
 Kostrenčić, Marko 302
 Košanin, Nedeljko 276
 Kovač, Zvonko 7–8
 Kovačević, Nada 244
 Kovačević, Sava 29
 Kovačić, Ivan Goran 17, 25–40, 100, 103–4, 107, 314–5, 329
 Kovačić, Vladimir 19, 21
 Kovaljevska, Sonja 228
 Kozak, Primož 137
 Krakov, Stanislav 271
 Kraljeva, Božena 12

Kranzmayer, Eberhard 91, 94
 Kranjčević, Silvije Strahimir 11
 Kraš, Josip 17
 Krce, Pavao 73
 Krejter, Vladimir 286, 291, 294
 Kristeva, Julija 62
 Krišković, Vinko 48, 52
 Krizman, Hinko 73, 76
 Križanić, Juraj 184, 190
 Krleža, Bela 9, 11–22, 329
 Krleža, Miroslav 9, 11–22, 30, 51, 71,
 103, 107, 150, 269, 310, 315, 329
 Krnjević, Juraj 50
 Krstić, Kruno 188
 Krstulović, Vicko 74, 77
 Kučinski, Sergej 294–5
 Kuftrin, Milka 205
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 52
 Kumanudi, Kosta 276, 302
 Kumičić, Marija 245
 Kus-Nikolajev, Mirko 174
 Kutschera, Franz 88, 90, 92
 Kuzenko, V. 296
 Kvaternik, Slavko 11–2, 48, 176
 Kvesić, Marija 32

L

Lacković, Emil 38
 Lacombe, Rose 228
 Lagerlef, Selma 228
 Lajtman, Ivan 38
 Lalović, Danica 34, 36, 38
 Lamza, Ivan 17
 Lanzmann, Jacques 151–2
 Lanjin, Aleksandar 287
 Lasić, Stanko 13, 22, 174, 310
 Lasta, Petar 105, 112, 115
 Laurenčić, Jozo 16
 Lav XIII., papa 171
 Lazarević, Adam 281
 Lazarević, Branko 267, 269, 273
 Le Rider, Jacques 331

Lebl Albala, Paulina 224, 239
 Lebl, Ženi 203
 Leček, Suzana 159, 162
 Lenjin, Vladimir Iljič 25–6, 35, 106
 Leontić, Boro 74
 Leontić, Ljubo 71–80, 329
 Leskovac, Mladen 64
 Leskovar, Janko 11
 Levi, Zojica 221
 Liebknecht, Karl 219
 Linger, Ilinko 102
 Littell, Jonathan 149–53
 Litvinov, Boris 297
 Livadić, Branimir 21
 Lontschar, Adalbert 294
 Lorca, Federico Garcia 26
 Lorković, Mladen 49
 Lozica, Ivan 107
 Lučić, Ivan 184
 Lučić, Mandica 247
 Lukas, Filip 47–8, 51, 183–4, 189–92,
 194, 196
 Luković, K. 79
 Luxemburg, Rosa 219, 228

Lj

Ljotić, Dimitrije 73, 268, 279

M

Macut, Petar 330
 Maček, Vladko 50, 74–5,
 184, 186, 192, 302
 Magdić, Milivoj 187, 192,
 309, 311–6, 332
 Magovac, Božidar 105
 Maharablidze, Eksakustodian 289
 Maier-Kaibitsch, Alois 85, 90–1
 Majakovski, Vladimir 26
 Majdov, Marko 32, 36
 Makanec, Julije 171
 Maleš, Branimir 280
 Mališ, Ilija 30

- Mandić, Ante 78
 Mann, Thomas 55, 303, 312
 Manojlović, Todor 272
 Maretić, Tomislav 185
 Maritain, Jacques 167
 Markovac, Marijan 159
 Markovac, Pavao 107
 Marković, Božidar 276, 281
 Marković, Milan 240
 Maroš, Ela 245
 Marušić, Drago 79
 Marx, Karl 171
 Masaryk, Tomáš 189, 302, 305
 Masleša, Veselin 107, 269
 Maspero, François 148
 Maspero, Henri 148
 Matan, Branko 46–7
 Matičević, Ivica 7, 332
 Matić, Dušan 269
 Matković, Marijan 45, 47
 Matković, Stjepan 329
 Matoš, Antun Gustav 52
 Matović, Milan 37
 Matvejević, Predrag 32, 36
 Maull, Otto 86
 Mažuranić, Ivan 52
 Meinecke, Friedrich 119–31, 330
 Menuhin, Yehudi 43
 Merl, Robert 150
 Merlić, Marija 18
 Mesner, Jevgenij 288
 Meštrović, Ivan 184, 188, 302
 Micić, Petar 278, 280
 Mihailović, Ariton 270, 282
 Mihailović, Draža 36, 40, 268, 271
 Mihaljević, Josip 74
 Mijušković, Jovan 280
 Milanković, Milutin 278, 283
 Milenković, Toma 296
 Miler, Konstantin 288
 Milinović, Dino 331
 Miloradović, Goran 329
 Milošević, Ljubica 32
 Milošević, Nikola 65
 Milošević, Sima 26, 30, 32–6,
 38–40, 107, 282
 Milošević, Slobodan 66–7
 Milovanović, Branislav 281
 Milovanović, Milovan 281
 Mimica, Blaženka 221
 Mirković, Lazar 281
 Mišković, Vojislav 277
 Mitrović, Marija 330
 Mitrović, Mitra 220–1
 Mladineo, Ivan Petar 76
 Modrić, Ljiljana 97, 102
 Mollison, Emma 227
 Molotov, Vjačeslav 304
 Mommsen, Theodor 120
 Mortigijja, Tias 175, 192, 194, 311
 Mošin, Vladimir 296
 Mraz, Franjo 105, 112–3
 Muhina, Vera 214
 Munk, Zdenka 114
 Muradbegović, Ahmed 13
 Murko, Matija 302
 Murtić, Edo 100
- N**
- Najbar Agičić, Magdalena 331
 Nazor, Vladimir 16, 26–30, 103–7,
 112, 114, 116, 309, 313–4, 333
 Nedeljković, Dušan 282
 Nedić, Milan 77, 268–71, 280, 286, 294
 Nemeč, Krešimir 7, 327, 329, 332
 Nešić, Đorđe 277
 Nevistić, Franjo 174–5, 311
 Newton, Isaac 283
 Nikolić, Mihovil 313
 Nikolić, Vinko 11, 52
 Nikoliš, Gojko 29
 Nizeteo, Antun 48
 Novak, Viktor 176–7, 270, 278
 Novaković Longo, Niko 73

O

Obradović, Dositej 268
 Obradović, Nikola 281
 Ogrizović, Bogdan 49
 O'Neill, Eugene 21
 Opačić, Stanko Čanica 77
 Orbini, Mavro 184
 Ortega Y Gasset, José 316
 Ostermann, Olga 250–1
 Ostrogorski, Georgije 277
 Ostrogović, Miroslav 113
 Ostrovski, Aleksandar 292–3
 Ožegović, Ivka 245

P

Pahor, Boris 140–1, 154
 Pandurović, Sima 269, 272
 Pantelić, Ivana 200
 Papon, Maurice 148
 Pascal, Blaise 235
 Paschinger, Viktor 92
 Paša, Juraj 174
 Paščenko, Jevgenij 332
 Pateman, Carole 199
 Pavelić, Ante 9–10, 12, 16, 18–20,
 22, 30, 46, 48, 50, 52, 167–8, 172,
 175–9, 187, 244–50, 313, 316
 Pavelić, Marija 246
 Pavelić, Višnja 244
 Pavić, Željko 179
 Pavlek Miškina, Mihovil 107
 Pavletić, Vlatko 31, 38
 Pavlinović, Mihovil 189
 Pavlović, Dragana 221
 Pejnović, Grgo 174
 Pejnović, Kata 211–2
 Perić, Đorđe 270
 Perić, Stijepo 49
 Perlić, Zlata 248
 Petrak, Nikica 45–7
 Petrak, Zlatko 311
 Petronijević, Branislav 282

Petrović, Boško 64
 Petrović, Đoko 112
 Petrović, Rastko 269
 Petrović, Veljko 270
 Petrović Alas, Mihailo 282
 Petrović Leš, Tihana 159, 162
 Picasso, Pablo 26
 Pijade, Moša 27, 40, 112, 116,
 313–4
 Pilar, Ivo 189
 Pineau, Cristian 147
 Pintar, Rudi 32
 Pirjevec, August 137
 Pirjevec, Dušan 135–42, 330
 Pitagora 283
 Pitamic, Leonid 302
 Plas, Pieter 330
 Platon 235
 Pogodin, Aleksandr 290
 Politeo, Fani 221
 Poljakov, Ivan 289
 Popović, Bogdan 269
 Popović, Branko 278, 281
 Popović, Jovan 26, 28
 Popović, Laza 302
 Popović, Nikola 280
 Popović, Vasilj 282
 Popović, Vladimir 105, 115
 Pozderac, Nuriya 35
 Prešeren, Franc 140
 Pribičević, Adam 73
 Pribičević, Svetozar 55, 74, 184
 Pribojević, Vinko 184
 Prica, Ognjen 107
 Prica, Zlatko 98, 100–1
 Prlenda, Sandra 332
 Protić, Dragan 79
 Pržić, Ilija 278
 Puk, Mirko 49, 311
 Pustajac, Velimir 15
 Putnik, Milena 68

R

Radauš, Vanja 105, 112–3, 115, 117, 209
 Radej, Silva 247, 250
 Radica, Bogdan 78–9, 303, 305
 Radić, Antun 158–9, 162, 164
 Radić, Marija 245–6
 Radić, Stjepan 50, 54, 74, 158, 172, 184, 186–8, 245
 Radojičić, Nikola 281
 Rainer, Friedrich 92
 Rakić, Milan 301–2
 Ramet, Sabrina P. 200
 Ranić, Ilija 8, 331
 Ranke, Leopold von 257
 Rauschnig, Herman 127
 Rebula, Alojz 140
 Reed, Owen 112, 116
 Renan, Ernest 189
 Rešetar, Milan 302
 Ribbentrop, Joachim von 87, 304
 Ribnikar, Vladimir 79
 Ringer, Fritz 119
 Ristić, Marko 26–7, 34, 36, 38, 269
 Ristić, Milan 40
 Ritter Vitezović, Pavao 184, 190
 Rittig, Svetozar 78, 200
 Roksandić, Drago 7, 256–7, 260, 327, 329–32
 Roland, Barthes 223, 225–6, 229–30
 Rolland, Romain 303
 Roosevelt, Franklin D. 112, 116, 151
 Rosandić, Toma 278
 Rosić Ilić, Tatjana 329
 Rubčić, Nina 105
 Rubčić, Tihana 256, 258, 260
 Rukavina, Joso 20
 Rus, Jože 112, 116

S

Sakač, Stjepan 187
 Salvini, Luigi 18
 Sančević, Zdravko 14

Sand, George 228
 Sattler, Wilhelm 87
 Savić, Kirilo 277, 282
 Savić, Pavle 282
 Savković, Miloš 269
 Schlegel, Toni 54
 Schopenhauer, Arthur 235
 Schultz, Bruno Kurt 89
 Seitz, Aleksandar 193
 Sekulić, Isidora 269
 Selinger, Zlatko 114
 Semprun, Jorge 150
 Sequi, Eros 112, 116
 Seton Watson, Robert W. 78, 300, 302
 Severova, Sava 14, 139
 Shaw, George B. 21
 Shelley, Percy B. 29
 Simić, Stanoje 79
 Simović, Dušan 76
 Singer, Slavko 102
 Skerlić, Jovan 184–5, 194, 300–1
 Sklevicky, Lydia 200, 204–5, 214
 Skok, Joža 35
 Skorodumov, Mihail 286
 Sladić, Rade 15
 Slapšak, Svetlana 200
 Slijepčević, Đoko 280
 Slijepčević, Pero 281
 Smodlaka, Josip 77–9, 302
 Smole, Dominik 137
 Smrekar, Zdenka 245, 248, 251
 Sokolović, Mehmed-paša 50
 Sokrat 235
 Soljačić, Marko 9, 21
 Spinoza, Baruch de 235
 Spiridonović Savić, Jela 239
 Sremec, Nada 105, 112, 164
 Sremec, Zlatan 114
 Srića, Vilim 102
 Srzentić, Dragica 203
 Srzentić, Vojo 204

Staljin, Josif Visarionovič 25–6, 64,
 106–7, 112, 116, 199, 201, 203–4, 206
 Stanić, Veljko 332
 Stanišić, Saša 154
 Stanković, Marica 247
 Stanković, Radenko 281
 Stanković, Siniša 278–9, 282
 Starčević, Ante 53, 189, 191
 Starčević, Mile 16, 20
 Starzacher, Karl 89
 Staševski, Valerij 297
 Stefanović, Dušica 221
 Stefanović, Irena 221
 Stefanović, Svetislav 269–72
 Stepinac, Alojzije 175
 Stilinović, Marijan 105, 107–8, 112
 Stipetić, Zorica 107
 Stoimirović Jovanović, Milan 270
 Stojanović, Nikola 302
 Stošić, Ivan 15
 Straka, Manfred 86
 Stranjaković, Dragoslav 277, 281
 Strossmayer, Josip Juraj 184, 190–1
 Strozzi, Irina Aleksandrovna 13
 Strozzi, Tito 13–6
 Stuckart, Wilhelm 88
 Stupica, Bojan 14, 139
 Sučević, Branko 105, 112
 Supek, Ivan 112–4
 Supilo, Frano 53, 189
 Sybel, Heinrich 120

Š

Šavelski, Georgij 289
 Šegvić, Kerubin 187
 Šer, Zora 221
 Šešo, Luka 163
 Šibl, Ivan 200
 Šicel, Miroslav 255
 Šilović, Srećko 113
 Škare, Stanko 105, 112
 Škarić, Olga 256, 258–9

Škatarić, Arsen 107
 Škrabalo, Marina 161
 Špiler, Miroslav 113
 Špoljarić, Đuro 104
 Šrepl, Ivo 47
 Štambuk, Zdenko 98, 102, 112–4, 116
 Štancer, Slavko 22
 Štefjon, Boris 286, 291
 Štrk, Ivan 14
 Šubašić, Ivan 50, 109
 Šufflay, Milan 189, 309, 315
 Šuvaković, Milica 221

T

Tadijanović, Dragutin 30
 Taranovski, Kiril 277
 Tarasjev, Andrej 296
 Tartaglia, Ivo 76
 Tasić, Đorđe 278
 Taylor, Alan J. P. 44, 131
 Theweleit, Klaus 150
 Thompson, Dorothy 222, 224
 Tijardović, Ivo 105, 112, 114, 116
 Tiljak, Đuro 29–30, 105
 Timer, Vanja 14
 Timofejev, Aleksej 332
 Timotijević, Olga 221–2, 227, 229
 Tišma, Aleksandar 57–69, 329
 Tkačev, Vjačeslav 297
 Todić, Milanka 225, 228
 Tolstoj, Lav N. 291
 Tomašić, Ljudevit 75
 Tomšič, Vida 140, 213
 Topor-Rabčinski, Vladimir 290
 Trampler, Kurt 85
 Treitschke, Heinrich von 120
 Trivunac, Miloš 280
 Trnski, Zora 245
 Trumbić, Ante 75, 189, 194
 Tucić, Srđan 11
 Tukidid 257
 Turner, Harald 294

U

Ugrešić, Dubravka 154
Uiberreither, Siegfried 87–9
Ujević, Mate 49
Urvancov, Lav 293
Utišinić, Juraj 50
Uvalić, Radivoje 282

V

Valadon, Suzanne 228
Varnava, patrijarh SPC 287
Vasić, Dragiša 269
Vasić, Pavle 281
Vasiljević, Miloslav 279
Vaszary, Janos 17
Veić, Darinka 162
Vejvoda, Ivo 108, 112, 114
Velmar Janković, Vladimir 270
Vidmar, Josip 140
Vidmar, Tit 137
Visković, Velimir 7, 327, 331
Višnjic, Čedomir 7
Vitković, Đurđica 247, 250
Voayola, Incarnacio 227
Vostokov, Vladimir 289
Vrančić, Vjekoslav 49
Vranešić, Đuro 13, 15, 19
Vučo, Aleksandar 269
Vučković, Mira 221
Vujačić, Marko 112, 116
Vujatović, Stevan 13

Vujević, Pavle 278
Vujić, Vladimir 268, 270
Vujnović, Milan 13
Vukićević, Milan 302
Vuk-Pavlović, Pavao 168
Vuletić, Ljiljana 331

W

Wagner, Richard 12
Wedekind, Michael 330
Wells, Herbert George 304
White, Hayden 257
Wickham Steed, Henry 78
Wilder, Većeslav 73, 189
Wolf, Hinko 15
Wutte, Martin 90, 92

Z

Zečević, Ilija 73
Zimmermann, Stjepan 167–79, 188
Zogović, Radovan 313
Zupan, Vitomil 138

Ž

Žanko, Dušan 9–10, 13–4, 18, 21, 168
Žanko, Miloš 77
Žanko, Zdenka 250
Žicina, Milka 221
Žigrović, Mladen 20
Žilnik, Želimir 203
Žuhina, Klaudija 227
Župančić, Oton 26

Autori članaka

Michael ANTOLOVIĆ, mr. sc.
Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu

Snježana BANOVIĆ, dr. sc.
Akademija dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

Stanislava BARAĆ, mr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd

Daniel BARIĆ, dr. sc.
Université de Tours

Albert BING, dr. sc.
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Martina BITUNJAC, doktorandica
Humboldt-Universität zu Berlin i Sapienza – Università di Roma

Dragomir BONDŽIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, doktorandica
Poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Bojan ĐORĐEVIĆ, dr. sc.
Institut za književnost i umetnost, Beograd i Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, dr. sc.
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Stipe KLJAJIĆ, doktorand
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Petar MACUT, doktorand
Institut *Ivo Pilar*, Zagreb

Ivica MATIČEVIĆ, dr. sc.
Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Zagreb

Stjepan MATKOVIĆ, dr. sc.
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Goran MILORADOVIĆ, dr. sc.
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Marija MITROVIĆ, prof. dr. sc.
Università degli Studi di Trieste

Pieter PLAS, dr. sc.
Universiteit Gent, Vakgroep Slavistiek en Oost-Europakunde

Drago ROKSANDIĆ, prof. dr. sc.
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tatjana ROSIĆ ILIĆ, doc. dr. sc.
Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Beograd i Institut za književnost i umetnost, Beograd

Veljko STANIĆ, doktorand
Balkanološki institut SANU, Beograd

Aleksej TIMOFEJEV, dr. sc.
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Ljiljana VULETIĆ, prof. filozofije
Beograd

Michael WEDEKIND, dr. sc.
Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien

Popis recenzenata

prof. dr. sc. Damir Agičić

dr. sc. Mirela Altić

prof. dr. sc. Ivo Banac

dr. sc. Snježana Banović

prof. dr. sc. Miroslav Bertoša

prof. dr. sc. Zrinka Blažević

dr. sc. Tihomir Brajović

dr. sc. Dragomir Bondžić

prof. dr. sc. Nadežda Čačinović

prof. dr. sc. Stjepan Ćosić

dr. sc. Uroš Desnica

dr. sc. Bojan Đorđević

dr. sc. Jadranka Grbić Jakopović

dr. sc. Valentina Gulin Zrnić

prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina

dr. sc. Renata Jambrešić Kirin

akademik dr. sc. Dubravko Jelčić

dr. sc. Miroslav Jovanović

dr. sc. Nada Kisić Kolanović

dr. sc. Maša Kolanović

prof. dr. sc. Mira Kolar Dimitrijević

prof. dr. sc. Zvonko Kovač

akademik prof. dr. sc. Zoran Kravar

dr. sc. Suzana Leček

dr. sc. Vladimir Lončarević

akademik dr. sc. Tonko Maroević

dr. sc. Miodrag Maticki

dr. sc. Ivica Matičević

dr. sc. Stjepan Matković

dr. sc. Vesna Matović

dr. sc. Magdalena Najbar-Agičić

prof. dr. sc. Šime Pilić

dr. sc. Marijeta Rajković Iveta

prof. dr. sc. Božo Repe

doc. dr. sc. Tatjana Rosić Ilić

dr. sc. Slobodan Selinić

akademik prof. dr. sc. Boris Senker

doc. dr. sc. Ivica Šute

dr. sc. Zdravka Zlodi

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

“Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.” šesti je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuju ga zajednički Centar i Plejada d.o.o. iz Zagreba.

“Desničini susreti”, utemeljeni 1989., obnovljeni su 2005. i 2006., na stotu obljetnicu rođenja pisca (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) u suradnji “Desničinih susreta” Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva “Prosvjeta”. Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je piščev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora “Desničinih susreta” čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, Velimir Visković, Čedomir Višnjić i prof. dr. sc. Drago Roksandić.

Ovaj Zbornik sadržava 23 članka nastala na temelju priopćenja s međunarodnog skupa, koji je na temu “Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine”, održan u Zagrebu 16. i 17. rujna 2011. Autori članaka su: Snježana BANOVIĆ, Goran MILORADOVIĆ, Albert BING, Tatjana ROSIĆ ILIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, Michael WEDEKIND, Drago ROKSANDIĆ, Michael ANTOLOVIĆ, Marija MITROVIĆ, Daniel BARIĆ, Pieter PLAS, Petar MACUT, Stipe KLJAIĆ, Renata JAMBREŠIĆ KIRIN, Stanislava BARAĆ, Ljiljana VULETIĆ, Martina BITUNJAC, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, Bojan ĐORĐEVIĆ, Dragomir BONDŽIĆ, Aleksej TIMOFEJEV, Veljko STANIĆ I Ivica MATIČEVIĆ.

Sadržava i priloge: program “Desničinih susreta 2011., poziv za I. kongres kulturnih i javnih radnika Hrvatske 1944. godine i sjećanje Branislava Čelapa na Vladana Desnicu i prvo izdanje sabranih djela u “Prosvjeti”, Zagreb (1974).

* * *

Postepeno im je blijedjela i prava slika onoga što su onda proživljavali: pamtili su do u tančine, i neizbrižno, slike razrušenih zgrada, izraz od prepasti izobličjenih lica, izgled žrtava – a nedostajala im je jasna predstava duševnih stanja u kojima su tada bili, osjećaja koji su ih tada ispunjali. Nisu shvaćali kako su mogli da onako olako (– sad im se činilo “olako” –) napuste svoju kuću i svoje stvari, da se ne pobrinu za njihovu sigurnost, da ne ponesu sobom neke potrebne i vrijedne predmete, da propuste neke neophodne, osnovne mjere koje je nalagao razbor.

Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice, Knjiga I.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 94.

CIJENA: 160,00 kn

ISBN 978-953-7782-16-0

9 789537 782160